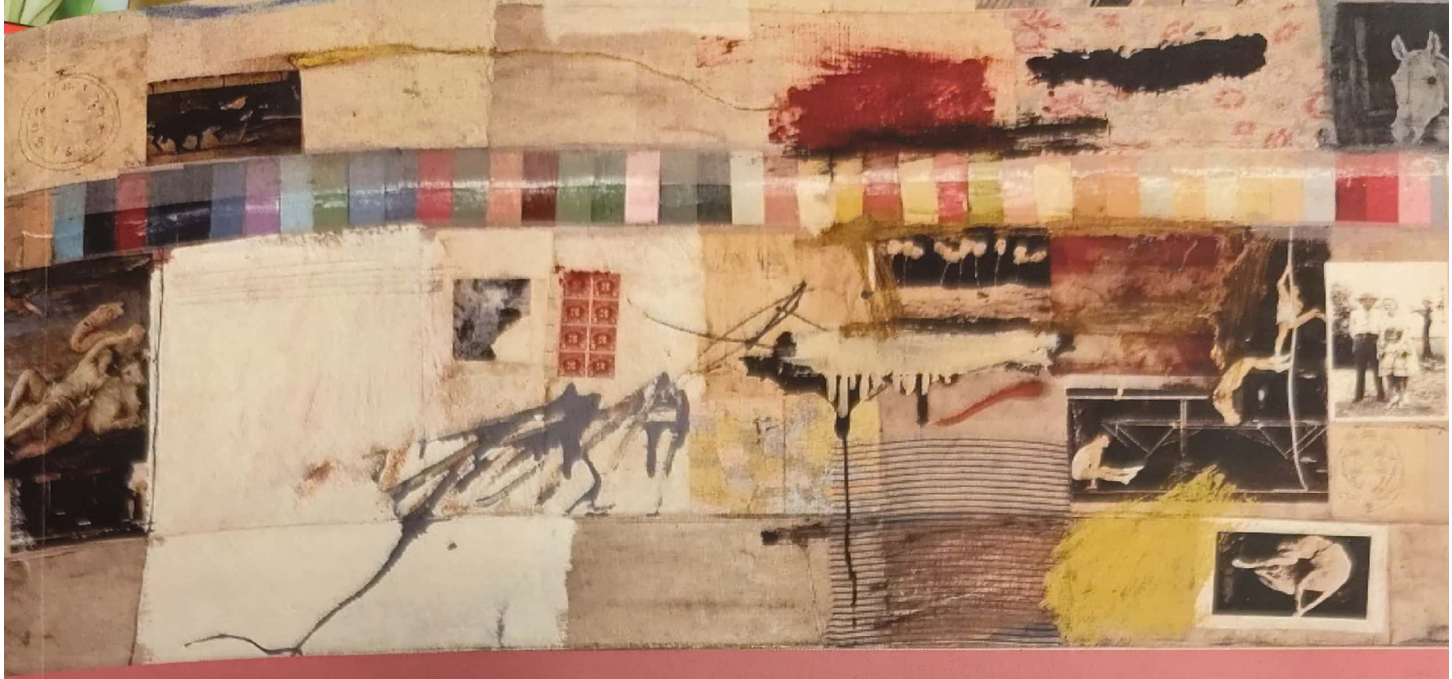

NARAȚIUNI CONTEMPORANE ALE ÎMBĂTRÂNIRII ȘI BĂTRÂNEȚII

Între îmbătrânirea de succes și moartea socială

Adriana Teodorescu

ANTROPOLOGIE
A
ACADEMICA

INSTITUTUL EUROPEAN

Coordonatorul seriei *Antropologie* este Nicu Gavriluță

Adriana Teodorescu este lector univ. dr. în cadrul Departamentului de Asistență Socială, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca. Are un doctorat în Sociologie (2020) și unul în Literatură Comparată (2011), obținute la Universitatea Babeș-Bolyai. Din 2019 este ambasador pentru România al *The Association for the Study of Death and Society*, UK. În calitate de cercetător în științe sociale și umaniste, a publicat numeroase articole în jurnale academice prestigioase, precum și capitole în volume colective internaționale, a organizat conferințe internaționale în țară și străinătate. Domenii de interes: gerontologie socială, *death studies*, sociologia comunicării. Cea mai recentă publicație: "Shaping Ageing: Social Transformations and Enduring Meanings" (co-editor) (2022). Routledge, Taylor & Francis.

Adriana Teodorescu, *Narațiuni contemporane ale îmbătrânirii și bătrâneții: între îmbătrânirea de succes și moartea socială*
© 2022 Institutul European Iași pentru prezenta ediție

INSTITUTUL EUROPEAN
Iași, str. Băluşescu nr. 2, et. I, O P 6, CP 1309
euroedit@hotmail.com.; www.euroinst.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
TEODORESCU, ADRIANA
Narațiuni contemporane ale îmbătrânirii și bătrâneții : între îmbătrânirea de succes și moartea socială / Adriana Teodorescu; pref. de Dan Chiribucă. - Iași: Institutul European, 2022
Conține bibliografie
Index
ISBN 978-606-24-0338-6

I. Chiribucă, Dan (pref.)

316

Reproducerea (parțială sau totală) a prezentei cărți, fără acordul Editurii, constituie infracțiune și se pedepsește în conformitate cu Legea nr. 8/ 1996.

Printed in ROMANIA

Scanned with OKEN Scanner

Adriana Teodorescu

Narațiuni contemporane ale îmbătrânirii și bătrâneții

între îmbătrânirea de succes și moartea socială

Prefață de Dan Chiribucă

INSTITUTUL EUROPEAN
2022

Scanned with OKEN Scanner

In the autumn of my madness when my hair is turning grey
For the milk has finally curdled and I've nothing left to say
When all my thoughts are spoken (save my last departing birds)
(...)
And the things which I believed in are no longer quite enough
For the knowing is much harder and the going's getting rough
(Procol Harum, 1968)

Now they're too old to rock 'n' roll
And they're too young to die
(...)
No, you're never too old to rock 'n' roll
If you're too young to die
(Jethro Tull, 1976)

Scanned with OKEN Scanner

Cuprins

Prefață / 11

I. BĂTRÂNEȚEA ȘI ÎMBĂTRÂNIREA CA SUBIECTE DE CERCETARE SOCIOLOGICĂ / 15

I.1. Limite și umilitate în cercetarea sociologică asupra bătrâneții / 15
I.2. Explorarea narațiunilor sociale despre bătrânețe: scop, obiective, delimitări / 17
I.3. Între cercetare empirică și teorie: premise, demers, metodologie / 20
I.4. Necesitatea *narațiunii* și critica sa ca instrument (sociologic) infailibil / 25
I.5. Scurtă prezentare a structurii lucrării / 32

II. RELEVANȚA TEORETICĂ A (MACRO-)NARAȚIUNILOR SOCIALE ALE BĂTRÂNEȚII ȘI ÎMBĂTRÂNIRII. O RADIOGRAFIE SOCIO-CONCEPTUALĂ / 35

II.1. Caracteristici structural-funcționale generale / 35
II.2. Narațiunea socială a îmbătrânirii de succes. O privire succintă / 37
II.3. Paradigma teoretică a îmbătrânirii de succes: etape, variante, interpretări / 41
II.3.1. Etapa de evoluție istorică / 44
II.3.2. Etapa de clarificare conceptuală / 50
II.3.3. Etapa critică: suspiciune, penalizare, reinventare/ 57
II.4. Teorii slabe și discursuri cvasi-teoretice ale îmbătrânirii de succes / 68
II.5. Narațiunea morții sociale și legătura sa cu îmbătrânirea de succes / 76
II.6. Teoria morții sociale / 79
II.6.1. O tensiune istorică persistentă. Etapa de evoluție infra-conceptuală / 80
II.6.2. Etapa de adoptare gerontologică: excluziune socială, invizibilitate și o teorie încă incompletă / 88
II.6.3. Bătrânul ca țap ispășitor (post-)modern. O narațiune socială tânjind la statutul de teorie / 102
II.7. Pentru o (meta-)teorie narativă și constitutiv polarizată a bătrâneții și îmbătrânirii / 112
II.7.1. Dubla relaxare, culturală și sociologică, a teoriilor îmbătrânirii / 112
II.7.2. Între hiper-socializarea și hiper-naturalizarea bătrâneții / 119
II.7.2.1. Patru (dez-)articulatori culturali ai bătrâneții. O (altă) abordare critică a celor două narațiuni / 122
II.7.2.2. Pentru o reabilitare socio-culturală a revoltei / 134

Scanned with OKEN Scanner

III. REFLECTAREA, RECREAREA, PROBLEMATIZAREA ÎMBĂTRÂNIRII DE SUCCES ŞI A MORŢII SOCIALE ÎN CADRUL NARAŢIUNILOR PERSONALE ALE ÎMBĂTRÂNIRII / 143

III.1. Naraţiunile personale ale îmbătrânirii în context sociologic general şi al acestei lucrări / 143

III.2. Reprezentările sociale ale bătrâneţii drept cadru pentru explorarea naraţiunilor personale / 148

III.3. Consideraţii metodologice şi limite ale cercetării / 157

III.4. Naraţiuni personale ale bătrâneţii şi îmbătrânirii. Perspectiva seniorilor / 165

III.4.1. „Cât timp mă descurc singur(ă)..." Succesul de supravieţuire şi cel de continuitate / 167

III.4.1.1. Un pahar de apă la bătrâneţe. Amurgul copiilor şi conflictul paradigmatic al succeselor / 170

III.4.1.2. A fi bunic(ă). Eşec în mijlocul succesului sau eliberare / 174

III.4.2. Configurări ale îmbătrânirii de succes. Un test / 178

III.4.2.1. Sănătatea esenţială şi neinteresantă. Un insucces cel puţin narativ / 179

III.4.2.2. Creierul ca sursă de rejuvenare internă sau accelerator de declin / 186

III.4.2.3. Forme semnificative ale implicării sociale active / 192

III.4.3. Şi totuşi, bătrâneţea. Strategii de construire, gestionare şi contestare / 202

III.4.3.1. Reprezentări, viziuni, perspective / 203

III.4.3.2. Bătrâneţea ca exterioritate / 221

III.4.3.3. O abordare thanatică a bătrâneţii: viitorul, moartea, imortalitatea / 233

III.5. Naraţiuni personale despre îmbătrânire şi bătrâneţe. Perspectiva celorlalţi / 248

III.5.1. Bătrâneţea ca exterioritate relativă. Între *ageism* şi empatie / 250

III.5.1.1. De la interacţiuni la modele. Un binarism forţat şi posibila lui depăşire în retrospecţie / 251

III.5.1.2. Strategii, definiţii, proprietăţi subiectiv-temporale ale bătrâneţii / 259

III.5.1.3. Aspecte sociale ale bătrâneţii / 277

III.5.2. Bătrâneţea ca interioritate actuală sau potenţială / 287

III.5.2.1. A te simţi bătrân şi a te gândi la îmbătrânire: refuzuri, anxietăţi, pregătiri / 287

III.5.2.2. Bătrâneţea extremă şi bătrâneţea ideală ca exerciţiu de imaginaţie / 294

III.5.3. Conexiunile dintre moarte şi bătrâneţe / 296

III.5.3.1. Accidentalul: „Să nu lăsăm bătrâneţea la umbra morţii" / 297

III.5.3.2. Anticamera: „...dar la bătrâni le vine rândul" / 300

III.6. Pattern-uri de narativitate / 304

III.6.1. Viaţa ca poveste a seniorilor şi alte caracteristici de narativitate / 304

III.6.2. Perspectiva fluidă a non-seniorilor / 308

IV. O NARAŢIUNE ACADEMICĂ DESPRE BĂTRÂNEŢE ŞI ÎMBĂTRÂNIRE? CONCLUZII, CONTRIBUŢII ŞI DIRECŢII VIITOARE / 311

Scanned with OKEN Scanner

V. REFERINȚE / 323
VI. ANEXE / 341
VI.1. Ghid de interviu 1: Povești și experiențe de viață / 341
VI.2. Ghid de interviu 2: Cum vedeți bătrânețea și îmbătrânirea? / 345
INDEX DE NUME / 347

Scanned with OKEN Scanner

Prefață

Cartea deschide o direcție nouă în câmpul cercetării sociale interesate de înțelegerea bătrâneții și îmbătrânirii, cu o miză academică dublată conștient și asumat de o miză acțională, aceea de diminuare a vulnerabilității sociale a vârstnicilor prin cel puțin trei modalități: demontarea unor forme de discriminare (*ageism*), cultivarea unei viziuni asupra lumii sociale în care spiritul critic coexistă cu empatia, elaborarea unor instrumente noi de cunoaștere și interpretare a realității sociale a bătrâneții. Configurată în jurul paradigmei construcționismului social, în dublul rol de nucleu și fundament al eșafodajului teoretic, cartea evidențiază interconexiunea structurală dintre cele două narațiuni dominante, antitetice, pentru perspectiva contemporană asupra bătrâneții și îmbătrânirii: îmbătrânirea de succes și moartea socială. Prin tematică și conținut, cadre teoretice, metodologie și rezultate, abordarea este în egală măsură inter și trans disciplinară, fiind excelent integrate și valorificate concepte, teorii și date din psihologie, filosofie, sociologia morții, studii culturale, antropologie, teoria literaturii și medicină.

Prima parte a cărții introduce temele bătrâneții și îmbătrânirii ca subiecte sociologice, într-un demers ce evidențiază, în egală măsură lucid reflexiv și constructiv critic, relevanța și importanța temei pentru câmpul științelor sociale și al sociologiei în mod special, împreună cu avantajele și limitele unei abordări care investighează bătrânețea și îmbătrânirea prin intermediul narațiunii ca instrument de cunoaștere sociologică. În partea a doua sunt prezentate principalele perspective teoretice ce fundamentează și modelează cele două subiecte (narațiuni) principale ale tezei: îmbătrânirea de succes și moartea socială. Demersul este unul meta-teoretic, orientat spre identificarea și analiza sensurilor și configurațiilor majore ale conceptelor, într-o perspectivă individual diacronică, dar și relațională. Excelența sintezei este completată de propunerea unor contribuții teoretice valoroase și originale. Astfel, este lansată și examinată ideea unei meta-teorii a bătrâneții, în care îmbătrânirea de succes și moartea socială reprezintă extremele unui continuum, și sunt propuse două concepte teoretice noi, hiper-socializare și hiper-naturalizare a bătrâneții, împreună cu un set de argumente pentru o „reabilitare socio-culturală a revoltei în fața bătrâneții și, corelativ, în fața morții". A treia parte explorează în profunzime atitudini și narațiuni (reprezentări) privind îmbătrânirea dintr-o dublă perspectivă, de experiență trăită și experiență imaginată, a vârstnicilor (seniorilor, persoane cu vârste între 60 și 85 de ani) și a non-vârstnicilor (persoane între 30 și 59 de ani). O atenție specială este acordată modului în care modelarea, recrearea și problematizarea, configurează și influențează relația

Scanned with OKEN Scanner

dintre narațiunile personale și cele două (macro) narațiuni principale: îmbătrânirea de succes și moartea socială.

Din punct de vedere metodologic, se remarcă excelenta racordare a cadrelor teoretice la investigația empirică și valorificarea la maximum a potențialului fiecărei metode utilizate. Este de remarcat și apreciat în mod deosebit acest lucru, fiindcă interviul individual semi-structurat este o metodă dificilă și inerent limitată într-un demers investigativ care își propune să evidențieze asemănările și diferențele între narațiunile publice și cele personale. În mod obișnuit, din cauza multiplelor modalități în care cadrele interacțiunii dintre intervievator și intervievat alterează și modifică atât forma, cât și substanța narațiunii, rezultatul (narațiunea) este parțial generat(ă), parțial natural(ă), fără posibilitatea cercetătorului de a discrimina cele două conținuturi (planuri), personal și public. Or, pe deplin conștientă de această problemă, autoarea a reușit să depășească limitele metodei prin intervenții active asupra ghidului de interviu și a cadrelor interacțiunii, intervenții caracterizate de profesionalism și multă empatie.

Consistența și calitatea demersului teoretic și al cercetării empirice sunt completate și confirmate de multe contribuții originale, relevante și valoroase în raport cu stadiul actual al cunoașterii pe plan internațional. În plan teoretic sunt de remarcat clarificările și completările aduse modelelor îmbătrânirii de succes și al morții sociale, evidențierea narativității ca dimensiune ordonatoare a teoriilor având ca subiect bătrânețea și îmbătrânirea, introducerea unor concepte noi (ex.: metabolizarea bătrâneții, *ageism* de frondă, *ageism* reactiv), fundamentate empiric, și identificarea unor direcții noi de cercetare (ex: includerea poveștilor de viață printre parametrii ce măsoară îmbătrânirea de succes, dezvoltarea unei sociologii narative a îmbătrânirii pentru înțelegerea atitudinilor contemporane asupra îmbătrânirii). Metodologic, foarte mult potențial inovativ are, pe de o parte, utilizarea narațiunii ca instrument de analiză și diagnoză a socialului, iar pe de altă parte, identificarea, evidențierea și valorificarea creativă a unor elemente ce instrumentalizează și ghidează analiza reprezentărilor sociale privind bătrînețea și îmbătrânirea, acestea din urmă constituindu-se în repere metodologice pentru studii ulterioare pe acest subiect (a se vedea, de exemplu, parametrii temporali și subiectivi ai bătrâneții și îmbătrânirii).

Chiar dacă una dintre asumpțiile centrale ale cărții, existența unei opoziții/tensiuni între narațiunea personală și cea socială privind bătrânețea și îmbătrânirea, necesită un plus de argumentare, nefiind evidentă și de la sine înțeleasă, alternativa plauzibilă fiind aceea a unei coexistențe simbiotice, rămâne cert faptul că relația dintre narațiunile individuale și cele sociale are potențialul de a constitui nucleul unei noi ontologii a socialului, coerentă și consistentă atât cu paradigmele interacționiste, în special cu construcționismul social, cât și cu spiritul paradigmatic specific postmodernității. În arhitectura cărții, narațiunea (narațiunile) sunt mult mai mult decât simple exemplificări asignabile construcționismului social,

Scanned with OKEN Scanner

ele constituie elemente primordiale ce stau la baza structurării/configurării socialului şi a socialităţii (realitatea socială ca realitate construită este dependentă de naraţiuni şi imposibilă în absenţa naraţiunilor), în egală măsură subiect, obiect şi instrument (acţiune) al cunoaşterii sociale.

Dan Chiribucă

Scanned with OKEN Scanner

I. Bătrânețea și îmbătrânirea ca subiecte de cercetare sociologică

I.1. Limite și umilitate în cercetarea sociologică asupra bătrâneții

Această parte reprezintă un preambul metodologic și trasează principiile cercetării care a generat prezenta carte. Ea funcționează, de asemenea, și ca un prim declanșator al orizontului de așteptare referitor la ce este și ce nu este cartea de față.

A studia bătrânețea și îmbătrânirea din punct de vedere sociologic comportă dificultăți specifice, care decurg din complexitatea obiectului de cercetat și, corelativ, din insuficiența perspectivei unice. În fond, nu e deloc la îndemână să stabilim – dincolo de aprecieri ce țin de simțul comun și riscă stereotipizări – segmentările cronologice, semnificațiile și funcțiile bătrâneții și îmbătrânirii. Suprapunerile și dihotomiile conceptuale, discontinuitățile culturale, paradoxurile istorice rezistă tentativelor de așezare într-o logică socială pură. În plus, există dificultăți suplimentare, în sensul că ele nu sunt vizibile într-o primă instanță, ci doar după aplicarea unui filtru de poziționare socio-ontologică. Dificultățile țin de ideea că bătrânețea, ca etapă probabilă și dezirabilă în cursul vieții, și mai ales îmbătrânirea, ca proces pliabil peste înaintarea propriu-zisă în existență, sunt inerent înscrise în structurarea identității sociale a indivizilor, dar nu sunt întotdeauna conștientizate ca forme personale ale situării în lume constant sau asumat. În acest caz se produce o migrare a înțelegerii bătrâneții înspre o alteritate impersonală. Repudierea din interior – de tip bătrânii sunt ceilalți și bătrânețea e în alt timp sau în altă parte – e unul din principalele motoare de centrifugare socială a conținuturilor bătrâneții, ca realitate deopotrivă socială și culturală. Există, prin urmare, strict ținând cont de aceste dificultăți ale bătrâneții și îmbătrânirii ca obiecte de cercetare, 1) o tensiune care provine din interacțiunile nenumărate ale sensurilor bătrâneții aflate într-o abundență semantică istorică și culturală – care se întâmplă, cum altfel, de la începutul lumii – și, de cealaltă parte, 2) din reducționismul implicat de fenomenul de delegare socială sistematică a bătrâneții către periferii – bătrânețea tinde să fie situată exterior individului și grupului.

Dar, chiar dincolo de această tensiune cu potențial de punere în dificultate, nici un studiu sociologic nu poate da seama de toate aspectele sociale ale bătrâneții, întrucât e în natura cercetărilor nu doar sociologice, ci din orice domeniu științific, să fie incomplete și vulnerabile. Iar incompletitudinea și vulne-

Scanned with OKEN Scanner

rabilitatea se referă atât la rezultatele de cercetare, care sunt limitate de perspectiva adoptată, de premise, de surse, de puterea argumentativă, de prejudecățile interne la care cercetătorul e involuntar supus, cât și la incapacitatea de a le impregna un anumit destin 'științific' sau de a influența consecințele acestora, imediate sau mai îndepărtate, în plan academic și social.

Ar putea fi un truism care însă trebuie comis ca un prim act de asumare a unei etici a umilinței în cercetare. Pentru că, uneori, complexele demiurgice ale cercetătorilor fac această realitate esențială să pălească. Înțeleg umilința în cercetare în sens compus. 1) Mai întâi, urmând interpretarea Adriannei Kezar (2006: 308) care rafinează conceptul lui Kincheloe și McLaren (2002), de inspirație neomarxistă, de 'umilitate critică' (*critical humility*) și îl definește drept o conștientizare a impredictibilității microcosmosului sociopolitic și a controlului relativ, capricios, al consecințelor interogațiilor de cercetare, dar separându-l complet de ideea cu care ar putea fi asociat, de neutralizare a vocii proprii în cercetare. În fond, umilitatea presupune o modestie lucidă care nu se relaxează însă în confortul unei abordări lipsite de specific. 2) Apoi, inclusiv în direcția 'umilinței culturale', văzută ca proces continuu de reflectare profundă asupra diferențelor culturale în vederea îmbunătățirii modului în care grupurile vulnerabile sunt tratate și, extrem de important, supuse cercetării academice și, în urma căruia apare realizarea faptului că nu există cunoaștere completă asupra unui subiect (Yeager & Bauer-Wu, 2013). În ambele sensuri, cercetătorul trece printr-o confruntare cu limitele proprii, lucru ce concură atât la o mai bună cunoaștere de sine – ce trebuie văzută procesual, niciodată finalizată –, cât și la apariția unui sentiment de fascinație pentru obiectul sau domeniul investigat, și la reverență pentru demersurile anterioare de cunoaștere a acestuia. În ceea ce privește lucrarea de față, umilitatea este importantă atât pe palierul general, în relație cu o abordare etică, de principiu, a cercetării, cât și pe palierul specific al sociologiei bătrâneții.

Așa cum remarca istoricul francez, Georges Minois (1987), interesul contemporan pentru bătrânețe și îmbătrânire este fără precedent. Aici se înscriu atât cultura populară preocupată de îmblânzirea bătrâneții în vederea, între altele, a sporirii longevității, cât și studiile din varii domenii dedicate acestui subiect și organizațiile și asociațiile profesionale având scopuri diverse legate de aceste subiecte – de la intensificarea cercetării pe anumite segmente tematice, sensibilizarea generală cu privire la aspecte nevralgice din punct de vedere social, cum e discriminarea pe criterii de vârstă, la promovarea unei atitudini sociale inclusive față de cei pentru care bătrânețea devine un fapt cert al ființei – adică seniorii. Toate acestea traduc nevoia socială și culturală de cultivare a cercetării bătrâneții, după cum indică și existența unui corpus substanțial de studii care pune bazele unei istorii sau tradiții academice în zona cercetărilor – socio-umaniste, în ceea ce ne interesează, dar nu numai – asupra bătrâneții și îmbătrânirii. Astfel, între acești doi poli, unul al necesității, care, în subsidiar, se poate corela cu creativitatea și celălalt al achizițiilor de cercetare ce impun sis-

Scanned with OKEN Scanner

teme de referinţă, şi care se poate corela cu fixarea unor norme şi standarde, prezenta carte îşi găseşte atât legitimarea, cât şi umilitatea.

Astfel, această carte nu încearcă să reitereze ceea ce, de câteva decenii bune – din anii '60-'70 începând, de când s-au pus bazele gerontologiei sociale (Bengtson, 2016) – s-a descoperit, discutat şi, după caz, reinterpretat, încorporat şi dezvoltat în studii şi proiecte de cercetare cu aplicabilitate socială. Însăşi intenţia ce a precedat realizarea cercetării ce a stat la baza acestei cărţi a fost ca, pe cât posibil, să se evite o abordare de tip sinteză a cercetărilor anterioare şi un efect de redundanţă a ideilor. S-a avut în vedere atât principiul de umilitate în direcţia deplinei asumări a incompletitudinii fundamentale oricărei perspective gerontologice şi a necesităţii sprijinirii pe achiziţii de cercetare precursoare (în sensul că ele au fost metabolizate anterior scrierii lucrării, considerate ca bază de plecare), cât şi, complementar, conştientizând aportul de inovaţie ştiinţifică pe care o lucrare de acest tip trebuie să-l conţină (astfel, recunoscându-şi, implicit, parţialitatea). Sigur, pentru argumentarea unor puncte de vedere şi pentru contextualizări ale unor idei, apelul la cercetări premergătoare, inclusiv cu rediscutarea acestora, este inevitabil şi, cel mai probabil, aduce un plus de clarificare. Însă accentul nu este pe evidenţierea unor aspecte care sunt deja tratate pe îndelete de alte studii sociologice sau din domenii conexe, ci pe a aduce o contribuţie proprie la studiile sociologice interesate de înţelegerea bătrâneţii şi îmbătrânirii. Apoi, tot derivând din principiul umilităţii, această lucrare are drept miză principială participarea (în gradul în care lucrările academice o pot face) la diminuarea vulnerabilităţii sociale contemporane a seniorilor, în multiple moduri, prin demontarea unor forme de discriminare (*ageism*) la care aceştia sunt supuşi, prin cultivarea unei viziuni asupra lumii sociale în care spiritul critic coexistă cu empatia sau prin elaborarea unor noi instrumente teoretice sau conceptuale de interpretare a realităţii sociale a bătrâneţii.

Pe scurt, lucrarea de faţă porneşte de la această dialectică dintre acceptarea dificultăţilor bătrâneţii şi îmbătrânirii (ce ţin de obiectul cercetării) şi umilitatea în investigarea acestor tematici (care ţin de persoana care realizează cercetarea), ce survine ca acceptare a limitelor generale (a capacităţii de *cercetare*) şi a celor proprii (ale cercetătorului).

I.2. Explorarea naraţiunilor sociale despre bătrâneţe: scop, obiective, delimitări

Scopul cărţii este să contribuie substanţial la dezvoltarea cercetărilor care vizează înţelegerea aspectelor sociale ale îmbătrânirii şi ale bătrâneţii, aşa cum se prezintă ele în epoca contemporană, din perspectiva constructivismului social, prin investigarea rolurilor articulatorii ale celor două naraţiuni sociale majore ale bătrâneţii şi îmbătrânirii ce domină Occidentul actual îmbătrânirea de succes (*successful ageing*) şi, în relaţie antitetică cu aceasta, moartea socială

Scanned with OKEN Scanner

(*social death*). Obiectivul general este evidențierea faptului că cele două narațiuni sociale, radicale și opozitive, tind să fie întotdeauna interconectate, uneori în moduri subtile și surprinzătoare, și a faptului că tensiunea dintre ele se repercutează în narațiunile de mai mică amploare (micro-narațiuni) care se nasc între cele două extreme, prin oglindirea lor la trei niveluri: 1) la nivelul teoriilor socio-culturale ale îmbătrânirii și bătrâneții, 2) la nivelul reprezentărilor sociale și 3) la cel al atitudinilor și narațiunilor individuale în fața/asupra acestor fenomene complexe. Obiectivul secundar este identificarea, pe de o parte, a provocărilor pe care aceste narațiuni contemporane contradictorii le ridică pentru seniori prin prisma perpetuării unor stereotipuri și forme de *ageism* și din cauza justificării sau încurajării inegalității sociale, precum și, de cealaltă parte, a potențialului de emancipare a vârstnicilor și de reconstrucție culturală a conceptelor de bătrân, bătrânețe, îmbătrânire pe care aceste narațiuni (în special îmbătrânirea de succes) îl conțin.

Lucrarea are mai multe obiective specifice de cercetare:

1. Identificarea și examinarea caracteristicilor componentelor structurale (narațiuni sociale, nucleu teoretic, teorii slabe sau discursuri cvasi-teoretice) și a dimensiunilor conceptuale care compun *îmbătrânirea de succes* și, în relație cu aceasta, *moartea socială*, precum și decriptarea celor mai importante mecanisme socio-culturale care determină funcționarea acestora și care privilegiază anumite atitudini și reprezentări ale bătrâneții și îmbătrânirii în spațiul occidental, precum și trasarea istoriei teoretice a celor două macro-narațiuni.
2. Realizarea unor contribuții teoretice în domeniul sociologiei bătrâneții și îmbătrânirii: clarificări teoretice privind teoria îmbătrânirii de succes și cea a morții sociale și propunerea unui model de structurare conceptuală pentru fiecare dintre ele, cu mai multe paliere sau dimensiuni; examinarea nucleului teoretic și a evoluției în timp a acestuia pentru fiecare din cele două macro-narațiuni; producerea unei perspective meta-teoretice prin discutarea variilor raporturi între cele două macro-narațiuni și prin radiografierea compoziției lor conceptuale; relevarea dimensiunii narative a teoriilor care se dezvoltă în jurul conceptului de îmbătrânire de succes și a unor teorii care tratează moartea socială și, corelativ, identificarea unor narațiuni cu pretenții de teorie; identificarea a patru paradigme postmoderne ce participă în mod fundamental la configurarea socio-culturală a bătrâneții actuale și decriptarea rolului acestora ca articulatori importanți pentru îmbătrânirea de succes și pentru moartea socială; propunerea conceptului de socializare modestă sau de de-socializare parțială a bătrâneții.
3. Realizarea unor contribuții teoretice la intersecția dintre domeniul sociologiei bătrâneții și îmbătrânirii și cel al sociologiei morții: influența narațiunilor sociale ale morții asupra narațiunilor sociale ale bătrâneții; explicarea

Scanned with OKEN Scanner

conexiunii dintre narațiunea îmbătrânirii de succes și *happy/positive death movement*; observarea fenomenului de deconstrucție a bătrâneții, respectiv de deconstrucție a îmbătrânirii; observarea dublei valențe a fenomenului de negare a bătrâneții: ce poate conduce la moarte socială, dar care poate funcționa și ca strategie în cadrul îmbătrânirii de succes; pledoarie pentru o reabilitare socio-culturală a *revoltei* în fața îmbătrânirii și bătrâneții proprii pornind de la conștientizarea socio-ontologică a morții.

4. Explorarea unor reprezentări sociale recente ale seniorilor și bătrâneții, și discutarea lor din perspectiva celor două narațiuni majore ale îmbătrânirii, cu accent și asupra logicii culturale românești – care le susține.
5. Stabilirea conținuturilor definitorii și a relevanței sociale (inclusiv pentru demararea sau ajustarea unor politici sociale) a narațiunilor personale *ale* bătrâneții și îmbătrânirii (narațiuni aparținând seniorilor), dar și a narațiunilor personale *despre* bătrânețe și *despre* îmbătrânire (aparținând non-seniorilor), prin investigarea de profunzime și comparativă a modurilor în care aceste narațiuni personale pun în evidență internalizarea (în sens complex) narațiunilor sociale de tip *îmbătrânire de succes* și *moarte socială.*
6. Observarea aplicabilității unor concepte/teorii propuse în partea teoretică a lucrării, la nivelul reprezentărilor bătrâneții și a îmbătrânirii, precum și la nivelul percepțiilor personale asupra acestora. Corelativ, utilizarea datelor rezultate în urma analizei narațiunilor personale ale îmbătrânirii și bătrâneții pentru construirea unor concepte (ex.: metabolizarea bătrâneții, *ageism* de frondă, *ageism* reactiv) sau teorii/direcții teoretice noi (ex: includerea poveștii de viață printre parametrii ce măsoară îmbătrânirea de succes, creionarea beneficiilor unei sociologii narative a *îmbătrânirii* pentru înțelegerea atitudinilor contemporane asupra îmbătrânirii).
7. Conturarea explicită și implicită a unui cadru al specificului discursurilor și percepțiilor sociale asupra bătrâneții și seniorilor în România contemporană.

De asemenea, este necesară explicitarea clară a delimitărilor acestei lucrări. Cu alte cuvinte, ce nu se vrea a fi această carte, non-obiectivele sale, din nou, deplin conștientizate:

1. Cartea nu va cuprinde dări de seamă ample despre toate narațiunile posibile ale bătrâneții și îmbătrânirii, situate între cele două macro-narațiuni avute în atenție; de pildă, cele ce vin pe filiera tradițională, istorică, a bătrâneții de succes (ex: bunicii fericiți/împliniți, înțelepciunea sau experiența de viață ca maximale la bătrânețe). Nici măcar nu va cuprinde toate (micro-)narațiunile posibile subsumabile conceptului de *îmbătrânire de succes* sau *moarte socială.* Este o restrângere fără de care lucrarea ar fi riscat să-și încalce atât principiul auto-limitării, cât și pe cel al umilității. Scopul nu este de tratare exhaustivă, pe nici unul planurile asumate (teorie, reprezentări sociale, narațiuni personale), ci de aplecare asupra unor zone nevralgice, insuficient explorate sau care necesită o reexaminare critică.

Scanned with OKEN Scanner

2. Nu se va concentra asupra zonei de politici sociale dedicate seniorilor și privind diverse aspecte ale bătrâneții (ex. sisteme de pensii) – se va apleca asupra lor doar în calitatea lor de *discurs*, ca părți ale celor două narațiuni. De asemenea, nici nu va investiga configurările socio-economice ale bătrâneții și modurile în care trăiesc vârstnicii (venituri, condiție socială, îngrijire medicală, inegalitate economică sau de șanse etc.) – ceea ce nu înseamnă că nu se va intersecta cu și nu va discuta astfel de aspecte, dar nu le va avea în vedere ca investigație primară. Speranța este că, indirect, printr-o bună analiză a acestor narațiuni, se va putea contribui la înțelegerea diverselor politici sociale și a situației de facto a vârstnicilor și, de ce nu, la crearea posibilității de intervenție asupra acestora.
3. Conform aceleiași considerații potrivit căreia exhaustivitatea nu este nici posibilă, nici dezirabilă, în partea de cercetare empirică, lucrarea nu va acoperi o arie geografică vastă și nu va recurge la abordări comparative între spații diferite. Am socotit că, fără să lipsească cu desăvârșire, cercetările empirice dedicate bătrâneții și îmbătrânirii, din perspectivă sociologică, nu sunt deloc suficiente în spațiul românesc, astfel că o canalizare spre acest areal ar reprezenta un plus.

I.3. Între cercetare empirică și teorie: premise, demers, metodologie

Premisa, metodologică, dar și etică, a cercetării de față este eminamente constructivistă. O dată cu dezvoltarea și voga constructivismului social, înțeles în sensul amplu, de epistemologie și metodologie sociologică, se produce un asalt împotriva ideii că există o realitate obiectiv și complet reflectabilă în cunoașterea umană. Peter L. Berger și Thomas Luckmann, în lucrarea lor fundamentală din 1966, explicau pluralismul social, variabilitatea socială și culturală, în timp și în spațiu deopotrivă, drept rezultat inerent ale acestei absențe a unei structuri a realității, solide și apriorice experienței în lume și activității sociale în care individul este angrenat.

> Umanitatea este socio-cultural variabilă. Cu alte cuvinte, nu există natură umană în sensul de substrat biologic fixat care să determine variabilitatea formațiunilor socio-culturale. Natură umană există doar în sensul unor constante antropologice (de exemplu, deschiderea către lume și maleabilitatea structurii instinctuale) care delimitează și permit constituirea formațiunilor socio-culturale ale omului... (Berger & Luckmann, 1966/2008: 74)

> Ordinea socială nu este dată biologic și nici nu derivă, în manifestările sale empirice, din fapte biologice. (...) Ordinea socială nu este parte a „naturii lucrurilor" și nu poate fi dedusă din „legile naturii". Ordinea socială există doar ca produs al activității umane. (Berger & Luckmann, 1966/2008: 78)

Scanned with OKEN Scanner

Devine o chestiune de deontologie pentru cercetătorii din domeniul ştiinţelor sociale să observe care sunt resorturile prin care realitatea se construieşte social şi cum se produce naturalizarea sa în sensul tuturor acelor procese şi activităţi sociale care au ca scop ori doar drept consecinţă asigurarea unui sentiment de confort cognitiv-existenţial (în termenii lui Berger şi Luckmann, coincidenţa dintre *cunoscut* şi *cognoscibil*), ce vine adeseori cu imperativul conformării la norme. E adevărat că smulgerea realităţii sociale din determinismul biologic a generat numeroase critici formulate de către detractorii sau contestatarii constructivismului social pentru că, aşa cum arată Tom Andrews (2012), acest aspect a fost înţeles într-un mod îngust, ca negare a unei realităţi naturale distincte de experienţa subiectivă şi de viaţa socială. Confuzia majoră, spune Andrews, este însă dintre perspectiva ontologică – pe care constructivismul social iniţial nu o asumă şi potrivit căreia nu există realitate obiectivă – şi cea epistemologică, în acord cu care fisura dintre individ/societate şi realitatea obiectivă e generată de construirea şi înţelegerea limitată a cunoaşterii, şi care caracterizează constructivismul social.

Precizările lui Andrews referitoare la faptul că constructivismul social trebuie considerat în relaţie cu o abordare epistemologică şi că nu trebuie suspectat de a promova un relativism social radical, culminând, în extrem, în nihilism sau irelevanţă socio-etică, sunt de utilizat ca prim punct de plecare pentru descrierea modului în care constructivismul social funcţionează ca premisă pentru această lucrare, în sensul că substratul biologic al bătrâneţii şi îmbătrâniri nu este nici o clipă minimalizat sau socotit minimalizabil. Rămâne adevărat că îmbătrânirea este un proces care afectează absolut toţi indivizii umani – fiind, aşadar, natural, în măsura în care este prescris de către natură, înscris în biologia elementară a corpului. Totuşi, dincolo de asta, atât îmbătrânirea, cât şi bătrâneţea sunt fenomene multifaţetate, complexe, determinate de forţe socio-culturale, cu o variabilitate mare în timp şi spaţiu. Din acest aliaj între natural şi universal pe de o parte, şi socio-cultural şi fluctuant pe de altă parte derivă faptul că, cu cât înţelegerea lor ar putea fi, în fond, mai puţin intuitivă sau cu totul contraintuitivă, cu atât ar putea fi mai intens supuse tabuizării sau stereotipizării. Acest risc afectează şi alte elemente aparent reglate în mare măsură de către natură, cum sunt, de pildă, naşterea, maternitatea sau moartea.

Însă, chiar şi privilegiind partea biologică şi perspectiva naturalizantă asupra îmbătrânirii, se ajunge tot la necesitatea abordării sociale a bătrâneţii, căci din acestea decurge faptul că cei numiţi vârstnici, bătrâni, seniori (termen ultim pentru care lucrarea îşi manifestă preferinţa) nu se constituie într-o alteritate radicală – decât eventual forţat (cf. De Beauvoir, 1970/1972: 3) – ei reprezentând doar una temporară, tranzitorie. Nefiind *încă* bătrâni, totuşi, datorită inexorabilului proces de îmbătrânire, în absenţa morţii precoce, toţi indivizii vor fi bătrâni într-un viitor mai mult sau mai puţin îndepărtat. Un aspect ce ar trebui să marcheze înţelegerea şi studiul problematicilor sociale ale vârstnicilor drept o

Scanned with OKEN Scanner

urgență. Altruismul și solidaritatea cu seniorii constituie, din această perspectivă, inclusiv o strategie de igienă socială a viitorului.

Bătrânețea și îmbătrânirea sunt prin excelență abordabile dintr-o perspectivă constructivistă, nu numai în sens sociologic, cât și psihologic. Spre exemplu, un studiu de acum câțiva ani, pe 2969 de subiecți, derulat de *Pew Research Center* ('Growing Old in America', 2009), a arătat că, pe măsură ce îmbătrânesc, percepția oamenilor despre realitatea biologică a îmbătrânirii lor și sentimentul ca atare de îmbătrânire tind să se relaxeze tot mai mult. Adulții de 50 de ani se simt cu cel puțin 10 ani mai tineri decât sunt, iar dintre cei de 75 de ani, un procent se simte chiar cu 20 de ani mai tânăr. Dacă respondenții de 30 de ani spun că bătrânețea începe la 60 de ani, cei de 60 de ani spun că ea debutează la 75. Toate aceste discrepanțe sugerează că vârsta e o intersecție complexă, între biologie, percepție personală și prescripții sociale, orientând înspre ideea că bătrânețea este supusă inclusiv construirilor sociale la nivel micro, din interiorul individului, ca subiectivare a unei experiențe obiective, cum ar spune Berger și Luckmann (1966).

Negreșit semnificativ, constructivismul explicat exclusiv la nivel subiectiv, cognitiv, rămâne insuficient și riscă deriva solipsistă (cf. Rotariu 2016: 113-153). Pentru că, așa cum spunea deja Emile Durkheim, socialul pre-există individului sub formă de strat obiectiv, de *fapte* (Durkheim,1895/2015: 43-47), sau, cum recent explică Ken Plummer, combinând o grilă sociologică de interpretare a lumii în descendența lui Durkheim și Charles Wright Mills (1959/2000), cu una fenomenologică, pe linia lui Martin Heidegger (1927): „suntem aruncați într-o lume socială pe care nu am făcut-o", „care ne precedă și va continua fără noi" (Plummer, 2016: 1, *trad. n*). Iar o dovadă pentru această aruncare în social ca relevantă pentru definirea bătrâneții este eterogenitatea care se accentuează o dată cu înaintarea în vârstă, minimizând semnificațiile vârstei cronologice ca atare, și despre care vom mai avea ocazia să discutăm (Karpf, 2014: 8-9; Phillipson, 2013: 66-68).

Cu toate acestea, există în continuare relativ puține studii sociologice dedicate îmbătrânirii și bătrânilor dintr-un punct de vedere constructivist și încă și mai puține cele care vizează epoca contemporană. O epocă în care domină anxietatea în fața îmbătrânirii (ducând la *ageing denial*) și caracterizată, chiar dacă nu exclusiv, printr-o puternică tendință de izolare și de devalorizare socială a vârstnicilor (Elias, 2001; Gullette, 2017). La un nivel secund însă, se poate observa un pluri-perspectivism aparent tare, dar posibil slab în ceea ce privește beneficiile pentru diversitatea de gândire, în sensul că există moduri de interpretare variate ale senectuții, dar această varietate este definită prin ambiguitate (ne-așezare semantică, imprecizie) și conflictualitate (există perspective care, cel puțin parțial, se exclud reciproc, pornind de la paradigme diferite asupra existenței și nu furnizează reale oportunități de dialog).

Scanned with OKEN Scanner

Este o situație care explică de ce este nevoie ca premisa constructivistă să se asocieze cu alte trei principii metodologice. În fond, ar fi lesne de argumentat cum ele derivă firesc din asumarea constructivismului social. Cele trei principii sunt: gândirea critică, imaginația sociologică și defamiliarizarea familiarului.

Aproape coincidentă cu însăși știința sociologică, gândirea critică trebuie utilizată pentru a accepta și gestiona multiplicitatea, contradicția și ambivalența realităților sociale (Plummer, 2016). Totodată, gândirea critică este și instrumentul predilect pentru demontarea prejudecăților, stereotipizării sociale și ideologiilor, și expunerea riscurilor pe care acestea le implică. Aplicat asupra îmbătrânirii și bătrâneții, aceasta înseamnă că ea poate fi utilizată pentru a decripta paradoxuri, inconsistențe, diferențe la nivel de concepții, reprezentare, atitudini și corelarea lor cu diversitatea lumilor sociale care alcătuiesc realitatea. Mai mult, gândirea critică poate ajuta la investigarea interdeterminărilor dintre natură și societate, dintre structuri și acțiuni, atât de nevralgice în cazul bătrâneții, și ades interpretate prin grile tradiționaliste.

Imaginația sociologică (Mills, 1959) se referă la descoperirea, prin gândire critică și creativă, a legăturilor dintre privat și public, dintre personal și social, dintre micro-nivelele și macro-nivelele sociale. Aplicată asupra bătrâneții, imaginația sociologică activează capacitatea de identificare a dinamicii și a interacțiunii dintre narațiunile sociale asupra îmbătrânirii care circulă la nivelul general al culturii populare din Occidentul globalizat și reflectarea lor la nivelul de mijloc, al instituțiilor publice și al politicilor sociale articulate național, și, mai jos, la nivelul experiențelor și narațiunilor individuale. În plus, datorită imaginației sociologice, coroborate și cu gândirea critică, se pot observa perspectivele din care sunt alocate semnificații bătrâneții, la nivel personal, dar și la nivel public și, prin extensie, inclusiv pe palierul teoriilor sociale, precum și natura perspectivală a realității sociale în general.

Defamiliarizarea familiarului, concept-metodă propus(ă) de Zygmunt Bauman și Tim May, presupune un pact de refuz de-a lua de-a gata realitatea socială, în acord cu simțul comun, prin considerarea diferențelor și a valorilor altor vieți și culturi, precum și recunoașterea punctelor de vedere diferite (Bauman & May, 2001/2008: 22). Defamiliarizarea nu este o corectare a realității, ci o „sarcină infinită" de înțelegere a sinelui prin înțelegerea celuilalt. Defamiliarizarea ajută la activarea unui principiu al dialogului în sens amplu, care implică ideea de deschidere alteritară, de dorință de a promova echitatea și egalitatea socială, de a precipita schimbări sociale pozitive. De altfel, sociologia este legată, istoric și etic vorbind, de ideea de a facilita producerea acestor schimbări sociale pozitive (Plummer, 2016), având atât o dimensiune descriptivă, cât și una prescriptivă (de ar fi să ne gândim numai la dezideratul creării unei lumi mai bune, în care egalitatea de șanse și acceptarea alterității sunt firești). Astfel, pentru sociologia bătrâneții în general și pentru această lucrare în

Scanned with OKEN Scanner

particular, defamiliarizarea contribuie, alături de celelalte două principii, la sfâșierea unei viziuni monolitice asupra bătrâneții, la regândirea ei ca conglomerat de lumi ale bătrâneții pe modelul constructivist al realității ca conglomerat de lumi sociale. Sensul bătrâneții și al îmbătrânirii pierde calitatea de etichetă, devenind procesual și dialectic, iar seniorii pot fi reapropiați printr-o etică a empatiei și a solidarității.

Premisa constructivistă și cele trei principii funcționează ca un cadru simultan relevant atât pentru etica cercetării, cât și epistemologic, indicând natura sociologică a demersului lucrării. Totuși, datorită complexității subiectului de cercetare, metodologia este frecvent interdisciplinară, recurgând la concepte și instrumente de lucru din filosofie, psihologie, sociologia morții, studii culturale, antropologie, teoria literaturii și medicină. De altfel, Lazăr Vlăsceanu socotește că diversitatea ontologică a fenomenelor sociale reclamă „o diversitate de metode și tehnici de investigare, calitative și cantitative, de analiză obiectivă a datelor empirice sau de analiză a mecanismelor subiective ale acțiunii și interacțiunii sociale" (Vlăsceanu, 2008: 103). Metodele utilizate în această carte țin de sfera cercetării de tip calitativ și cuprind: analiză semiotică de conținut textual, analiză/dezvoltare conceptuală și teoretică, analiză comparativă, hermeneutică socială, aplicarea de interviuri semi-structurate, analiză și meta-analiză de date, observație participativă. Ele sunt selectate în funcție de obiectivele de cercetare urmărite, consimțind din plin la observațiile lui Ken Plummer referitoare la faptul că metodele trebuie să servească, ci nu să restricționeze demersul de cercetare, sociologia trebuind să depășească lupta sa istorică de auto-definire ca știință prin îmbrățișarea multiplicității metodologice (Plummer, 2016: 152-177).

Dintr-o perspectivă mai generală, trebuie precizat că metodologia acestei lucrări este bifocală. Adică este orientată atât către partea empirică, cât și către cea teoretică, după cum se poate observa și din enunțarea obiectivelor de cercetare. Există o dublă justificare pentru această opțiune, pe lângă faptul că apare ca naturală în concordanță cu obiectivele asumate. Mai întâi, opțiunea pentru partea empirică își găsește un plus de forță justificativă în ideea lui Ken Plummer potrivit căreia relația dintre cercetarea empirică și sociologie este nu doar profundă, ci și obligatorie: „toată sociologia de calitate este *empirică* în senul că ea se implică îndeaproape în ceea ce se petrece în lumea socială (dacă nu face asta, atunci devine cu totul altceva)" (Plummer, 2016: 160, *trad. n.*). De altfel, Plummer asociază imperativul cercetării empirice cu empatia pe care sociologii trebuie să o manifeste față de obiectul investigat. Observație cu atât mai pertinentă în cazul sociologiei bătrâneții și îmbătrânirii, care trebuie să țină cont de diversitatea vârstnicilor și a problemelor cu care ei se confruntă, o diversitate încă prea adesea sufocată de stereotipuri și discriminări.

Apoi, opțiunea pentru partea teoretică își găsește o justificare suplimentară în considerațiile lui Chris Phillipson (2013) referitoare la teorie în studiile

Scanned with OKEN Scanner

sociale asupra îmbătrânirii și bătrâneții. El deplânge faptul că gerontologia socială este în urma sociologiei în termeni de achiziții conceptuale și capacitate de gândire teoretică, adăpostindu-se prea mult sub umbrela protectoare a interdisciplinarității, situație numai ușor ameliorată în cazul gerontologiei critice (Phillipson, 2013: 50-51). Mai mult, el crede că studiile actuale consacrate bătrâneții și îmbătrânirii sunt blocate la nivelul micro, descurajând dezvoltarea teoriilor, ceea ce ar trebui combătut: „statutul și valoarea teoriei trebuie să fie constant reafirmate împotriva presiunilor de a restricționa studiul îmbătrânirii sociale fie la evaluarea politicilor publice sau la enumerarea condițiilor asociate cu a fi o persoană vârstnică" (Phillipson, 2013: 50, *trad. n.*). În articolul lor din 2010, în care discută despre utilizarea teoriei în gerontologia socială, Dawn E. Alley și colegii săi remarcă că, deși are loc o creștere a utilizării teoriilor în perioada 1990-2004, totuși, „majoritatea cercetării în domeniul gerontologiei sociale continuă să rămână a-teoretică" (Alley *et al.*, 2010, *trad. n.*). Se utilizează, într-adevăr, modele, pe scară largă, ca substitute la teorii, doar că acestea sunt intens supuse dezbaterii, deocamdată. Un fapt care ar putea semnaliza că, prin elaborare, modelele vor contribui la formarea unor teorii. Un indiciu că, pe cât de insuficientă e teoria, pe atât de mult e nevoie de ea. Fără să aibă pretenția unor inovații masive, și creditând, în plus, și capacitatea micro-analizelor de a furniza instrumente pentru gândirea teoretică, lucrarea de față propune contribuții teoretice cu relevanță pentru sociologia îmbătrânirii.

I.4. Necesitatea *narațiunii* și critica sa ca instrument sociologic infailibil

Tot în legătură strânsă cu partea de metodologie anterior discutată trebuie stabilite câteva linii explicative pentru utilizarea termenului de *narațiune*, urmând ca aspecte mai precise, aplicate la îmbătrânire și bătrânețe, să se clarifice în părțile viitoare. Trebuie remarcat că, trecând peste certa vogă contemporană explicabilă prin ceea ce s-a numit *the narrtive turn* (Punday, 2003; Czarniawska, 2004), termenul este departe de a fi unul clar demarcat ca semnificație și uniform utilizat în științele sociale (Squire, Andrews & Tamboukou, 2008: 1-22). De fapt, el tranzitează diversele discipline, de la cele umaniste la cele sociale, fiind extrem de *la modă* inclusiv în discursul culturii populare, de la jurnaliști până la politicieni (*ibid.*) Niște prime definiții ale narațiunilor, de la definiția-matrice a lui Roland Barthes, trecând prin cea a Barbarei Czarniawska, care discută despre narațiuni în cercetarea socială, până la definiția lui Vince Giuliano, interesat de cercetări legate de longevitate și cea a lui Ken Plummer, susținător al unui umanism critic în științele sociale, sună în felul următor:

Scanned with OKEN Scanner

> Narațiunile lumii sunt nenumărate. Narațiunea este, în primul rând, o varietate prodigioasă de genuri, ele însele distribuite între diferite substanțe – ca și cum orice material ar fi fost potrivit pentru a primi poveștile omului. Capabilă să fie purtată de limbajul articulat, vorbit sau scris, imagini fixe sau în mișcare, gesturi și amestecul ordonat al tuturor acestor substanțe; narațiunea este prezentă în mit, legendă, fabulă, poveste, roman, epopee, istorie, tragedie, dramă, comedie, mimă, pictură... vitralii, cinema, benzi desenate, știri, conversație. Mai mult, sub această diversitate aproape infinită de forme, narațiunea este prezentă în fiecare epocă, în fiecare loc, în fiecare societate; începe cu însăși istoria omenirii și nu există nicăieri și nici nu a existat un popor fără narațiune. Toate clasele, toate grupurile umane au narațiunile lor (...), narațiunea este internațională, trans-istorică, transculturală: este pur și simplu acolo, ca viața însăși. (Barthes, 1966/1977)

> Cum pot fi narațiunile individuale legate de cele sociale? Pentru a înțelege o societate sau pentru a fi parte a societății este important să descoperi repertoriul ei de povești legitimate social și să descoperi cum au evoluat (Czarniawska, 2004: 5, trad. n.)

> Narațiunile noastre sociale sunt ceea ce ne spunem nouă înșine și unii altora. Aceste narațiuni deopotrivă reflectă și afectează modul în care acționăm și gândim. Ele impactează asupra structurilor sociale, instituțiilor și legilor (...) Narațiunile sociale impulsionează cadrele noastre instituționale, legile, politicile, regulile de comportament și chiar și modul în care gândim despre noi înșine. (Giuliano, Winnig & Giuliano, 2014, trad. n.)

> Locuim, pe cuprinsul globului, într-o vastă multitudine de lumi sociale reflexiv puse în poveste și interconectate. Narațiunile noastre se nasc continuu, sclipesc, amuțesc și mor; unele au parte de memorizare. Viața noastră de zi cu zi este influențată, modelată și chiar constrânsă de acțiunile puse în poveste ale altora. Ele devin saturate în relațiile politice de zi cu zi. (Plummer, 2019:10, trad. n.)

Motivația pentru alegerea termenului de *narațiune* e chestiune de decizie premergătoare scrierii acestei cărți și, mai mult, finalizării cercetării care a stat la baza acesteia, având impact clar în metodologia asumată, și comportă o dimensiune subiectivă care, ținând cont de instabilitatea conceptului, nu poate fi decât firească. Ceea ce nu înseamnă că nu există argumente în favoarea acesteia, din contră. Câteva astfel de argumente sunt detaliate în ceea ce urmează:

- Cu toate că în studiile actuale (nu neapărat asupra îmbătrânirii), termenii reprezentare și narațiune/narativă sunt frecvent folosiți interșanjabili, fără o grijă aparte de delimitare, preferarea termenului de narațiune (în engleză: *narrative*) celui de reprezentare se datorează faptului că lucrarea dorește să mute accentul de pe reprezentări, care sunt mai punctuale, mai insulare, mai numeroase, pe narațiuni, înțelegându-le drept con-

Scanned with OKEN Scanner

glomerate, grupuri de reprezentări ce își asociază, de cele mai multe ori, inclusiv conținuturi teoretice sau de paradigme culturale, ce includ o ordine și o dinamică internă mai accentuată – au fir narativ, tramă, implicând o coerență mai pregnantă. În plus, narațiunile permit îndreptarea atenției către procesualitatea efectivă a fenomenului de *îmbătrânire* – în sensul construirii sale socio-culturale, nu doar înspre bătrânețe și vârstnici.

- Pe de altă parte, narațiunile au surse de natură diferită, atât socială, cât și culturală, putând indica mai bine și o anumită reflectare sau funcționare inclusiv la nivel individual, și presupunând, în mai mare măsură decât reprezentările, coexistența a doi poli. E vorba de polul emiterii (producătorii de narațiuni, care sunt mereu multipli, sociali), respectiv despre polul receptării (cei care internalizează aceste narațiuni, devenind, ei înșiși, ulterior, producători și distribuitori ai narațiunilor), între care se realizează construirea efectivă a narațiunii. Un avantaj al utilizării termenului de narațiune este că poate semnaliza o continuitate terminologică și de facto între planul social (narațiuni sociale, polul producerii) și cel individual (narațiuni personale, polul receptării) (cf. Randall, 2015: VII), lucru important în contextul structurării acestei cărți. Continuitate ce nu exclude faptul că există o certă tensiune între narațiunile sociale și reverberarea acestora la nivelul experiențelor individuale, ca influență și relevanță (cf.: Czarniawska, 2004; Dolan, 2019/2020).
- Narațiunile intersectează *faptele* efective ale realității, dar nu mereu coincid cu acestea. De pildă, parte din ele pot conține stereotipuri solidificate, cu istorie, tradiție (mai frecvent, în cazul morții sociale), sau stereotipuri pe cale să se aglutineze, stereotipuri dorite (care, după cum vom vedea, se coagulează și în unele derive ale narațiunii îmbătrânirii de succes) ori pot să nu reflecte deloc realitatea prezentului (o acuză adusă de unii criticii exceselor teoriei îmbătrânirii de succes, dar și narațiunii morții sociale), când se bazează, de exemplu, pe date perimate sau, din contră, pe o necorespondență între realitate socială și discurs, aflându-se în defazaj față de aceasta.
- Narațiunea pare a fi mai apropiată semantic, decât reprezentarea, constructivismului asumat al acestei cărți, dacă ne gândim că „turnura narativă" (*narrative turn*) presupune o re-asumare a rădăcinilor umaniste ale sociologiei (Plummer, 2001: 1-16), altfel frecvent repudiate de-a lungul timpului (Kezar, 2006; Silverman, 2004: 1) în detrimentul celor naturaliste, precum și o deschidere către interpretarea unei realități în care cunoașterea este o „construcție narativă", în special după slăbirea abordărilor de tip deconstructivist (Punday, 2003: 3); o dată cu turnura narativă, sinele, înțeles în grila practicii narative (Birren & Schroots, 2006: 477-500; cf.: Harari, 2017: 343), devine o funcție procesuală

Scanned with OKEN Scanner

(Holstein & Gubrium, 2000: 104), iar experiența de viață un cumul de versiuni narative care se activează diferit, în funcție de circumstanța socială (Randall, 2015), îmbătrânirea însăși putând fi văzută nu doar din perspectiva modelului medical predominant în contemporaneitate, ci și din cea a biograficului, ca maturizare biografică (Randall & Kenyon, 2001/2016).

- Mai exact, turnura narativă implică un soi de mănușă aruncată metodelor cantitative. Nu în ideea de a le nega importanța, ci de a le restrânge validitatea. Sunt zone în care acestea nu pot pătrunde decât cu riscul de a schematiza realitatea socială și de a-i caricaturiza pe locuitorii ei, iar metodele calitative pot compensa această parțială aplicabilitate a metodelor cantitative. De pildă, Jan Baars remarcă următoarele: „a fost un interes crescut pentru abordările narative aplicate îmbătrânirii în care persoanele vârstnice nu sunt doar supuse testelor și chestionarelor, dar le este permis și sunt chiar încurajate să vorbească despre viețile lor" (Baars, 2012: 173, *trad. n.*). Apoi, într-o direcție mai largă, Andrew Irving (2017) observă că preocuparea literaturii, ca mod suprem de narativitate, pentru experiențele interioare ar putea să găsească anumite căi de translatare socială sau de a se încorpora strategiilor științelor sociale capabile să dea seama de alcătuirile profunde ale lumii, practic, de a capta social ceea ce, spune Irving, rămâne incomplet social, cum se întâmplă, de pildă, cu trăirile oamenilor.
- Studiile sociale și metodologice contemporane arată că există o specificitate aparte a analizei narațiunilor pentru științe sociale, dincolo de teoria literară și de științele umaniste, cu beneficii de cercetare substanțiale rezultate din 2 posibile surse. 1) din examinarea narațiunilor sociale (ex.: inter-conexiunea putere-poveste, valorificarea creativității și experienței umane în relație cu structurile sociale, depășirea dihotomiei *fact-fiction*, mutarea accentului de pe ce spune un text pe ce face el, investigarea structurării poveștilor sociale și a modului cum sunt create și predispuse consumului etc.); 2) din aplicarea efectivă a unor metode narative (precum cercetarea prin poveste) (Plummer, 2001; Holstein & Gubrium, 2000; Czarniawska. 2004; Squire, Andrews & Tamboukou, 2008; Baars, 2012; Shenhav, 2015; Randall, 2015; Gottschall, 2012/2019; Plummer, 2019). Această carte folosește narațiunile atât ca obiect de analiză, cât și propriu-zis ca metodă pentru a obține rezultate de cercetare, în alte condiții mai greu procurabile (cazul interviurilor semi-structurate cu puternică orientare narativă către obținerea *poveștii de viață*).

Din toate aceste puncte rezultă că termenul de *narațiune*, cu toate insuficiențele sale de clarificare, se pretează, astfel, foarte bine *îmbătrânirii de succes* și *morții sociale*, mult mai bine decât ar face-o cel de *reprezentare*.

Scanned with OKEN Scanner

Cu toate acestea, în ciuda vogii sale greu contestabile, se cuvine să avem în vedere inclusiv limitările majore ale narațiunii ca instrument de utilizat în cercetarea sociologică și clarificarea faptului că acesta nu este un instrument infailibil pentru științele sociale. Proveniența lui de sorginte umanistă (mai precis din literatură și teoria literaturii) tinde să fie adesea exaltată ca fiind aprioric o garanție: 1) pentru cercetarea în sine (faptul că se aplică efectiv o metodă narativă); 2) pentru datele de cercetare obținute (faptul că se accede, ca de pildă în cazul interviurilor, la o realitate considerată autentică, prin sondarea unei narațiuni).

La nivel personal, narațiunile pot fi autentice și inautentice (și cel mai adesea e greu de stabilit proporția de autenticitate a acestora – câteodată *poveștile care suntem* cum ar spune, plastic, William Randall (1995; 2001/2016; 2014; 2015), sunt mai degrabă *poveștile care (a)părem* sau, cum spune Jonathan Gottschall, mai mult sincere decât adevărate (Gottschall, 2012/2019: 209), așa cum pot fi mai bine sau mai prost articulate dintr-un punct de vedere textual-literar, semantic. Faptul că nu orice narațiune e la fel de valoroasă e un lucru bine știut în teoria literaturii. Ar fi ca și cum am spune, celebrând o etichetă, că o poveste sau un roman sunt valoroase doar pe baza speciei literare de care aparțin. Or, sunt diferențe enorme între un roman și un altul, între o poveste și o alta. Există tipuri și sub-tipuri de romane și povestiri care, la rândul lor, determină un anumit orizont de așteptare și impun o structurare anume. Cadrul precondiționează într-adevăr conținutul, dar fără să fie răspunzător de întreg specificul acestuia. În plus, teoriile receptării (Jauss, 1977/1983; Eco, 1979/1991, 1994/1997; Iser, 1977/2006) arată că narațiunile și orice text în genere presupun, de fapt, un proces (determinat socio-istoric) de colaborare între autor și receptor/cititor, conținând strategii de interpretare, non-biografic impregnate de către autor (la rândul lui o strategie, Autor Model cum îl numește Eco), pe care receptorul trebuie să le decodeze și să le activeze. Toate acestea indică atât rolul vital al receptorului (iar aplicat la științele sociale, al cercetătorului) în articularea sensului narațiunii, cât și fisura dintre autorul ca entitate biografică și autorul din interiorul textului pe care îl secretă. Ceea ce înseamnă că există o distanță semnificativă, care, dacă nu este luată în calcul, poate produce date de cercetare false, între narațiune și autorul ei biografic[1]. Apoi, în aceeași ordine de idei, ar fi simplist să afirmăm că narațiunile personale sunt mereu autentice și deoarece ele sunt întotdeauna, într-o anumită proporție, oglindiri ale narațiunilor sociale. Societatea lucrează în individ pe multiple paliere, inclusiv pe cel al limbajului, și nu există nici o garanție (aprioricăanalizei *de facto*) că narațiunile

[1] Poate că turnura narativă, mergând dincolo de o primă etapă a fascinației față de narațiune și a considerării sale sub aspect epifanic, ar trebui să își asume inclusiv o analiză naratologică, calitativ-literară, îmbogățită, eventual, cu abordări venind dinspre zona teoriilor receptării, a socialului exprimat discursiv și care să stabilească anumite tipuri și chiar teorii ale acestuia.

Scanned with OKEN Scanner

sociale nu ajung, în anumite cazuri, să perturbe insidios mecanismele de adaptare personală a individului sau sentimentul lui de fericire. Cam acest lucru îl are în vedere și economistul Paul Dolan (2019/2020), comparând decalajul dintre anumite narațiuni sociale postmoderne de mare forță (ex.: narațiunea succesului, a relaționării sociale cu orice preț, a responsabilității etc.) și felul în care ele sunt asimilate de indivizi, insistând asupra consecințelor nefaste pe plan emoțional, atunci când narațiunile sociale impun standarde de performanță.

Dacă fascinația pentru dimensiunea narativă a existenței este incontestabilă astăzi, este la fel de adevărat că se conturează și o direcție de cercetare de la ușor la moderat sceptică în fața lui *homo narrans*, adeseori menținând, simultan, vraja în fața acestui obiect de interes. Aceasta mai ales în relație cu nivelul social al narațiunilor, după cum se vede la tocmai menționatul Dolan (2019/2020), care pune în lumină caracterul normativ al narațiunilor sociale. Iar faptul că narațiunile sociale, aceste povești ale societății, nu sunt mereu autentice și nu funcționează pentru toți, poate furniza și un semnal de alarmă cu privire la poveștile personale și referitor la faptul că narativitatea nu reprezintă inevitabil o calitate (cf. Mihăilescu, 2019), deși constituie o dimensiune intrinsec umană și un element de conectivitate socială extrem de necesar: „povestea este forța contrară dezordinii sociale, tendinței lucrurilor de a se dezintegra. Povestea este centrul în lipsa căruia restul nu se mai poate ține" (Gottschall, 2012/2019: 167). După cum observă și Pierre Bourdieu referitor la discursul auto-biografic, observații ce se aplică fără doar și poate și procedurilor sinelui narativ, există această nevoie de a găsi o logică în lume și viața proprie, atât retrospectiv, cât și prospectiv, urmărind să furnizeze o coerență ușor interpretabilă și apariția unui „sens artificial" (Bourdieu, 1994).

În ciuda faptului că punerea în narațiune a vieții proprii, indiferentă la standarde literare, are, după cum relevă cercetările din psihologia pozitivă, un efect cathartic, și poate să vină în ajutorul nevoii umane de a *face sens* de viața trăită (Smith, 2017), și de a pune lumea în ordine (Gottschall, 2012/2019), de a înfrunta angoasa perpetuă dată de conștientizarea mortalității umane (Mihăilescu, 2019: 206), narativitatea este atât de mult legată de structura noastră profundă, ca indivizi, vertebrând modul în care ne raportăm la alții și la noi înșine, felul în care visăm noaptea, impulsionând deopotrivă nevoia de sens și stimulând minciuna[2], articulând, în esență, modul în care mintea umană însăși este proiectată, cum arată Jonathan Gottschall în *Animalul povestitor* (2012/2019), încât cea mai bună definiție a omului, de *homo fictus* (omul-ficțiune) sau de *homo narrans* determină mai curând o ambiguizare – datorită excesivității și a imposibilității de a înțelege inte-

[2] Jeff Hancock (2013), profesor la Stanford, expert în comunicare, arată, de pildă, că excesul de *narativitate* este, în anumite circumstanțe cum ar fi scrierea unor testimoniale pe internet, mai specifică minciunii decât mărturisirii adevărate.

Scanned with OKEN Scanner

gral funcțiile narative (Gottschall, 2012/2019, Mihăilescu, 2019: 206-207[3]) – a ceea ce înseamnă narațiune. Dacă totul este narațiune, rezultă că narațiunea – descoperită și apoi postulată – nu poate fi totul. Nici pentru ființa umană, nici pentru societate și nici atât pentru cercetare. Înseamnă că trebuie aplicată o grilă critică și o domolire a entuziasmului cu care tinde să fie privită simpla idee de narațiune sau de narativitate.

O astfel de reținere binevenită în fața strălucirii – în fond, estetice – a narativității își găsește loc și sens în științele socio-umane (dincolo de știința literaturii). Yuval Noah Harari (2016) discută sinele narativ inclusiv în calitatea sa de capcană pe care sinele și-o întinde sieși. Este, se poate adăuga, și o capcană de pe urma căreia narațiunile sociale pot să beneficieze din plin. Sinele narativ își evaluează, observă Harari, imperfect și inexact experiențele, orb la receptarea duratei și necaptând totul în narațiunea pe care o țese. Este, îndeobște interesat de momentele de vârf și de rezultatele finale[4], valoarea generală a unei experiențe fiind dată de o medie între acestea (2015: 343-348). Harari amintește, în acest sens, un studiu despre felul în care femeile care au născut se raportează la experiența nașterii: deși nu uită propriu-zis durerea travaliului, experiența nașterii este evaluată ca fiind pozitivă căci travaliul este rescris ulterior dobândirii fătului. Sinele narativ este responsabil, în fiecare individ, de luarea unor decizii importante sau cruciale, cum ar fi alegerea partenerului de viață, a carierei, dar și a vacanței. Harari nu duce neapărat analiza în această direcție, dar ne putem gândi cum în această auto-împăcare pe care sinele narativ o urmărește, inconștient, să și-o ofere, narațiunile sociale pot găsi un aliat redutabil, instalându-se și mai bine în dauna unor narațiuni personale care să fie capabile să dinamiteze narațiunile convenționale[5].

În această carte, opțiunea de a utiliza termenul de narațiune, cu conștientizarea beneficiilor mai sus explicitate, se împletește cu o abordare mai ponderată a ceea ce este și ceea ce poate face narațiunea ca instrument de și pentru cercetare, prin menținerea atenției la punctele nevralgice succint trecute în revistă mai sus. Recunoscând faptul că este un instrument valoros, accentul cade

---

[3] Vintilă Mihăilescu se arată încrezător în *funcționarea poveștii* în ambele sensuri, fie ca cea care ne conține ca povestitori, fie ca Povestea în care suntem, cu toții, povestiți, dar spune că nu înțelegem cum anume funcționează această poveste, cum se leagă, dacă se leagă, biochimicul de ontologic. Este aici o fascinație palpabilă pentru poveste căreia i se asignează sensuri redemptive în fața bolii.

[4] Finalul contează enorm. E ceea ce în engleză se numește *closure*. El oferă, pentru sinele narativ, închegarea perspectivei sau, în fond, a poveștii. De aceea și moartea contează enorm în articularea poveștii de sine (cf. Gawande, 2014).

[5] Continuând exemplul cu nașterea, cât de ușor este ca narațiunile sacrificiului de sine pe care mama trebuie să-l realizeze pentru a se simți împlinită și pentru a fi validată social să se altoiască pe sinele narativ care-și rescrie experiența nașterii naturale în cheie pozitivă!

Scanned with OKEN Scanner

mai mult pe potențialul său, pe deschiderea extraordinară și onto-socială (Gottschall, 2012/2019), într-adevăr, pe care o presupune, dar care nu ar trebui să o așeze, din start, pe un piedestal al încrederii absolute și nu exonerează gândirea critică. Mai mult, lucrarea consideră imperfecțiunea narațiunii, din contră, un element care poate stimula cercetarea unor aspecte legate de bătrânețe, îmbătrânire și vârstnici.

I.5. Scurtă prezentare a structurii lucrării

În această primă parte am discutat despre cele două principii care articulează demersul general al cărții, asumarea limitelor de examinare a acestei tematici și umilitatea în fața cercetărilor anterioare pe acest subiect, am prezentat care sunt obiectivele principale și cele specifice, termenii cheie fiind narațiunea îmbătrânirii de succes și cea a morții sociale, am stabilit beneficiile și logica pentru care o abordare constructivistă a bătrâneții și îmbătrânirii este necesară și am explicat că demersul va fi unul calitativ și bifocal, având o dimensiune atât teoretică, cât și empirică, sprijinindu-se pe trei principii metodologice: gândirea critică, imaginația sociologică și defamiliarizarea familiarului. De asemenea, am pus în evidență avantajele utilizării conceptului de narațiune în științele sociale în general și în această lucrare în particular, fără ignorarea provocărilor și a capcanelor pe care conceptul le implică.

Cartea se compune, cu excepția acestei secțiuni introductive și a celei finale, din două mari părți aferente nivelurilor la care se dorește examinarea celor două narațiuni extreme ale bătrâneții și îmbătrâniri. Astfel, partea a doua a acestei lucrări, cu o abordare pronunțat meta-teoretică, se ocupă de investigarea relevanței celor două narațiuni la nivel teoretic. După ce sunt stabilite caracteristicile structurale și funcționale generale ale celor două narațiuni, se discută, în linii mari, despre sensurile și configurațiile majore ale narațiunii sociale a îmbătrânirii de succes. Sunt stabilite trei componente fundamentale, altfel ades confundate între ele, ale acestei narațiuni: narațiunea generală a îmbătrânirii de succes, ca atare, paradigma teoretică a îmbătrânirii de succes, și teoriile slabe și discursurile cvasi-teoretice. Un amplu capitol este consacrat paradigmei teoretice a îmbătrânirii de succes, unde se insistă asupra dificultăților conceptului de îmbătrânire de succes, diferențiindu-se între termeni precum concept/model/teorie/narațiune. Tot în acest capitol sunt propuse trei etape în dezvoltarea îmbătrânirii de succes: etapa de evoluție istorică (cu primele încercări de teoretizare a îmbătrânirii de succes), etapa de clarificare conceptuală și etapa critică ce presupune suspiciunea teoretică și socio-culturală în fața conceptului de îmbătrânire de succes, mergând până la penalizarea profundă a termenului și tentative teoretice de reinventare sau redresare a teoriei îmbătrânirii de succes. Capitolul dedicat teoriilor slabe și discursurilor cvasi-teoretice ale îmbătrânirii de

Scanned with OKEN Scanner

succes discută despre circulația unor părți din nucleul teoretic al narațiunilor îmbătrânirii de succes la anumite nivele ale societății contemporane și despre cum potențialul de persuasiune al acestor discursuri ține mai mult de partea narativă decât de cea teoretică, riscul de ideologizare în manieră neo-liberală a bătrâneții fiind sporit. Acest capitol examinează inclusiv punțile de legătură și diferențele dintre narațiunea îmbătrânirii de succes și cea a îmbătrânirii active.

Narațiunii morții sociale i se alocă două capitole, unul în care se discută particularitățile acesteia în relație cu îmbătrânirea de succes, iar unul în care paradigma teoretică a morții sociale este privită în relație cu două etape. Mai întâi, cea de evoluție istorică, infra-conceptuală, când un concept „moarte socială", ca atare, este încă inexistent, dar anticipabil în narațiunile declinului și ale irelevanței sociale a vârstnicilor, precum și în subsidiarul unor teorii gerontologice cum este teoria dezangajării, unde are un rol pozitiv. Se va vedea că, oricât de șubred și nenumit ca atare, infra-conceptul de moarte socială formează un raport de tensiune cu narațiunile socio-istorice pozitive ale bătrâneții și îmbătrânirii. Apoi, urmează etapa de adoptare a conceptului de moarte socială de către teoriile gerontologice și de edificare a unei teorii gerontologice efective, în prelungirea unor concepte și teorii precum excluziunea socială și invizibilitatea socială a vârstnicilor. Narațiunea bătrânului ca țap ispășitor constituie un capitol subsumat capitolului morții sociale, ce explorează cum moartea socială cu aplicabilitate asupra bătrâneții pătrunde în cultura populară și se erijează într-o teorie socială.

Ultimul capitol al părții teoretice lansează și examinează ideea unei metateorii narative și fundamental polarizate a bătrâneții, în care îmbătrânirea de succes și moartea socială reprezintă extremele contemporane ce traduc tensiunea, clasică și perenă, dintre pozitiv și negativ, cu privire la comprehensiunea culturală, la reprezentările sociale și la teoretizarea bătrâneții și a îmbătrânirii. Pentru aceasta, se discută dubla relaxare, teoretică și gerontologică, a teoriilor, ce nu anulează, ci, din contră, acutizează nevoia de teorie, deschizând-o, în același timp, către narațiune. Capitolul aduce câteva argumente pentru care terminologia de îmbătrânire de succes (cu referire la narațiune și la componenta teoretică) ar trebui menținută, în ciuda insuficiențelor sale teoretico-culturale, și propune două noi concepte teoretice, cel de hiper-socializare și cel de hiper-naturalizare a bătrâneții De asemenea, capitolul militează, pornind de la potențialul pozitiv al narațiunii sociale a îmbătrânirii de succes, pentru o reabilitare socio-culturală a revoltei în fața bătrâneții și, corelativ, în fața morții.

Cea de-a treia parte a lucrării este dedicată, într-o primă instanță și într-o mai mică măsură, repercutării acestor narațiuni în planul reprezentărilor sociale din România ultimilor ani, capitolul III.2 având rolul de punere în context a narațiunilor personale ale bătrâneții și îmbătrânirii. Într-o măsură mult mai semnificativă, această parte are în vedere explorarea, cu note comparative, a atitudi-

Scanned with OKEN Scanner

nilor şi naraţiunilor individuale *ale* bătrâneţii şi îmbătrânirii (cele aparţinând seniorilor, 26 de persoane cu vârste cuprinse între 60 şi 85 de ani) şi a celor *despre* bătrâneţe şi îmbătrânire (aparţinând celor 25 de persoane cu vârsta între 30 şi 59, desemnate prin termenul de *non-seniori*), în conexiune cu felurile în care aceste naraţiuni personale sunt modelate de (macro-)naraţiunile îmbătrânirii de succes, respectiv ale morţii sociale, înţelegând prin modelare o varietate de procese învecinate şi totuşi distincte: reflectarea, recrearea şi problematizarea. Compusă din două mari nuclee, primul generat de interviurile cu seniorii, iar celălalt determinat de aplicarea ghidului de interviu pentru non-seniori, ambele încurajând narativitatea ca strategie de obţinere a datelor şi ca rezultat de cercetare în sine, este o parte prin excelenţă empirică, dar pregnant analitică, care deduce anumite specificităţi generale ale bătrâneţii şi îmbătrânirii în spaţiul românesc, dar şi tipare ale îmbătrânirii de succes, precum şi relevarea interconexiunii acestora cu versiuni ale naraţiunii morţii sociale. Mai mult, această parte a lucrării propune concepte teoretice noi (ex: *ageism de frondă, ageism reactiv* etc.), testează sau cristalizează suplimentar diverse asumpţii teoretice din partea anterioară a lucrării (ex.: *succesul de continuitate*, activitatea drept garant al bunei îmbătrâniri) şi interpretează, prin grilă socio-culturală şi gerontologică, anumite fenomene legate de bătrâneţe şi îmbătrânire (ex.: dualismul trup/minte, narativitatea redusă produsă de tema sănătăţii, metabolizarea incompletă a bătrâneţii, conexiunea moarte/bătrâneţe etc.).

Ultima parte cuprinde concluziile, fără să fie însă foarte repetitivă din punct de vedere al evidenţierii informaţiilor principale şi a structurării lucrării, aplecându-se mai mult asupra contribuţiilor proprii şi fără să neglijeze discutarea direcţiilor de cercetare pe care studiul le deschide.

Scanned with OKEN Scanner

II. Relevanța teoretică a (macro-)narațiunilor sociale ale bătrâneții și îmbătrânirii. O radiografie socio-conceptuală

Această a doua parte a cărții are ca obiectiv examinarea relevanței teoretice a celor două narațiuni sociale ale bătrâneții, narațiunea îmbătrânirii de succes, respectiv cea a morții sociale, luând în considerare specificul contemporan al fiecăreia dintre ele – în termeni de conținuturi: teorii, concepte, micro-narațiuni, reprezentări și logici culturale subiacente, dar arătând și că ambele sunt configurații recente ale unor tendințe istorice de interpretare a bătrâneții. Partea a doua a cărții insistă și asupra sublinierii conexiunii aproape inerente dintre ele și a importanței conștientizării acesteia pentru o abordare meta-teoretică a chestiunilor sociale ale bătrâneții. Semnificativă este și ideea de relaxare sociologică a teoriilor îmbătrânirii în contextul suspiciunii postmoderne în fața teoriilor în genere, precum și critica exceselor celor două narațiuni care conduc la hiper-socializarea, respectiv la hiper-naturalizarea bătrâneții.

Totodată, partea de față funcționează și drept un cadru teoretic general și o dare de seamă asupra cercetărilor contemporane de ultimă oră asupra bătrâneții și îmbătrânirii, în special în relație cu cele două narațiuni sociale opozitive. În același timp, ea reprezintă și locul în care se aglutinează contribuții teoretice cu potențial inovativ ale acestei lucrări, contribuții ce țin de gerontologia socială, dar pot avea un oarecare impact, inclusiv, unele dintre ele, în studiile culturale și *critical theory*, iar altele în sociologia morții/*death studies*.

II.1. Caracteristici structural-funcționale generale

Câteva particularități ale celor două macro-narațiuni, îmbătrânirea de succes și moartea socială, care trebuie evidențiate în acest punct al cărții pentru a facilita configurarea unui orizont de așteptare, ar fi următoarele: sunt narațiuni relativ extinse și aparent monolitice, dar, în fond, după cum se observă la o privire detaliată, eteroclite, ce încifrează unele dintre mecanismele semnificative prin care societatea contemporană occidentală se raportează la bătrânețe și îmbătrânire; cuprind diferite paliere, teoretice și non-teoretice: al percepțiilor și atitudinilor, al reprezentărilor sociale etc.; au o importantă componentă transnațională, dată de consistenta participare, la edificarea lor, a culturii populare (mass- și new-media); sunt, reiterând cele deja spuse în introducere, narațiuni

Scanned with OKEN Scanner

extreme, în sensul că se află pe poziții total opuse – de reprezentare și de mize sociale, dar nu neapărat de legitimare culturală, care pentru ambele sunt de esență postmodernă. Totuși, în moduri subtile, ele se intercondiționează reciproc (aceasta este o teză a acestei cărți) în mare parte din conținuturile lor, dar nu în toate: *îmbătrânirea de succes* se naște și din dorința de a evita orice formă de *moarte socială*, de a minimiza orice risc de acest tip.

Se vede și pe această cale că un avantaj al utilizării termenului de *narațiune* este, după cum, de altfel, observam și în capitolul introductiv, generozitatea sa semantico-culturală care redă nuanțat complexitatea lui socială în direcția recunoașterii multiplicității surselor, mecanismelor și formelor de funcționare. Din această multiplicitate rezultă posibilitatea coexistenței, în aceeași macro-narațiune, a mai multor versiuni narative (ce uneori pot să se suprapună sau să se contrazică). În plus, narațiunea implică ideea de sistem dialogic și permite două abordări distincte în funcție de care pol comunicațional este cel mai accentuat (Czarniawska, 2004: 5-6), polul producerii sau al emiterii, ori cel al receptării. Privilegiind primul pol ajungem, aplicând o grilă foucauldiană, mai degrabă la nivelul discursului instituțional ca formă de putere, dincolo de un limbaj istoric constituit, discurs ce se opune precarității socio-ontologice a subiectului care cade pradă modelarii, directe sau mai subtile, de către acesta (Foucault, 1971/1998). În vreme ce, acordând atenție receptării, ne plasăm mai curând la nivelul filtrării discursului și al articulării lui în cheie personalizată, ceea ce, păstrând viziunea unei puteri descentrate și difuze (Foucault, 1975), nu implică nicidecât o totală ruptură față de instituție și de narațiunile care derivă din aceasta. Până și fără o poziționare strict foucauldiană, aplicând un calcul de bază de comunicare narativă, tot rămâne ideea că, la polul receptării, creativitatea coabitează cu (auto-)supravegherea.

Prin urmare, stabilirea caracteristicilor narațiunilor în ceea ce privește polul formării lor este esențială și constituie un prim pas în anticiparea dinamicilor lor sociale posibile – ce anume le face mai susceptibile să circule într-o anumită zonă socială, ce le configurează adresabilitatea și în raport cu ce categorii sociale. Trebuie remarcat însă că polul producerii narațiunilor sociale nu este niciodată complet separabil de cel al receptării decât în laboratorul cercetătorului, printr-un proces de stopare temporară a curenților sociali. Ceea ce, pe de altă parte, nu anulează existența a doi poli în care puterea narativă se împarte și se direcționează diferit, ca dinamică, dinspre discurs public înspre discurs personal. Iar acești doi poli trebuie socotiți ambii ca expresii ale pluralității – producătorul nu e unic, iar dacă receptorul poate fi, e numai în sensul particularizării unui potențial de receptare personală.

Anatomia socială a celor două narațiuni – care tocmai datorită faptului că sunt narațiuni majore, conținând o serie de elemente de natură teoretică și de reprezentare socială, s-ar putea numi macro-narațiuni sau narațiuni paradigmatice –

Scanned with OKEN Scanner

presupune o mai mare aplecare asupra polului de producere, dar captează și canalele care predispun la diverse tipuri de interpretare, de receptare. Capitolul următor al cărții, dedicat narațiunilor personale ale îmbătrânirii și bătrâneții, va compensa acest lucru prin concentrarea asupra polului receptării. În cele ce urmează, după o privire generală asupra narațiunilor, le voi discuta pe ambele încercând axarea atât pe constituenții lor teoretici tari – teoriile sociale care descriu conceptele aferente și care au constituit și constituie surse pentru generarea de (micro-) narațiuni care împânzesc cultura populară contemporană, cât și pe constituenți teoretici slabi sau, am zice, de grad secundar – anume, modelele, teoriile slabe și discursurile sociale ce sunt parțial influențate de teoriile respective, parțial de micro-narațiunile pe care ajung ulterior să le întărească și mai mult sau să le (re-)infuzeze cu semnificații.

II.2. Narațiunea socială a îmbătrânirii de succes. O privire succintă

Narațiunea socială a îmbătrânirii de succes este, după cum indică și numele său, o narațiune ce pare a fi făcut un pact social de vizibilitate extrem de avantajos: este prezent pe buzele tuturor, de la Organizația Mondială a Sănătății (WHO, 2012; 'Addressing the Needs of Ageing Populations', 2019) la, cum vom vedea în cazul narațiunilor personale ale îmbătrânirii, indivizi care fac exercițiul proiectării sinelui în bătrânețea proprie, viitoare. Este o sintagmă ce apare în titluri de cărți[1] și articole pentru publicul larg[2], precum și în nume de

[1] Titlurile care conțin *successful ag(e)ing* sunt numeroase, după cum o căutare pe Google sau pe Amazon o relevă. Sunt și mai multe cărți care se referă la îmbătrânirea de succes fără să conțină sintagma în titlu. Câteva exemple de cărți cu circulație în cultura populară: O'Brien, Mary (2005). *Successful Aging*; Jacobs, Ruth Harriet (2006). *ABC's for Seniors: Successful Aging Wisdom from an Outrageous Gerontologist*; Sweeting, George (2008). *The Joys of Successful Aging: Living Your Days to the Fullest*; Strachan, Sandra Conant (2018). *Balancing Act: Strategies for Successful Aging*; Minnix, Larry (2018). *Hallowed Ground: Stories of Successful Aging*; Lee, Ilchi & Jessie Jones (2018). *In Full Bloom: A Brain Education Guide for Successful Aging*; Oyales, Carmelina (2018). Life After Midlife: A Practical Guide to Successful Aging; Selassie, Patricia Pimentel (2020). *Aging Brilliantly: How to Eat, Move, Rest, and Socialize Your Way to Long Life*; Levitin, Daniel J. (2020). *Successful Aging: A Neuroscientist Explores the Power and Potential of Our Lives*.

[2] *Successful Aging: How to fight ageism and change outdated attitudes* (2019), https://www.dailynews.com/2019/12/26/successful-aging-how-to-fight-ageism-and-change-outdated-attitudes/; *What Is Successful Aging?* (2018), https://www.forbes.com/sites/nextavenue/2018/09/10/what-is-succes-sful-aging/#406c6bdf1dd7; *Mind Over Matter: How To Age Successfully In Retirement* (2014), https://www.forbes.com/sites/northwesternmutual/2014/11/13/mind-over-matter-how-to-age-successfully-in-

Scanned with OKEN Scanner

centre și organizații[3] (Lamb, 2017). Ea reflectă preocupările societății contemporane, cu precădere a celei occidentale, pentru o reinterpretare a bătrâneții în termeni contrastând puternic cu modelele tradiționale predominante și în vederea unei reconfigurări a expectanțelor individuale și a politicilor publice în funcție de oportunitățile pe care bătrânețea le implică, mai mult decât în relație cu riscurile și potențialul negativ al acesteia, cum s-a întâmplat de-a lungul timpului (Martins *et al.*, 2015; Crăciun, 2019: 18).

Domeniul de reflectare al narațiunii îmbătrânirii de succes este pe cât de larg social și cultural, pe atât de vag, terminologic vorbind. Îmbătrânirea de succes este deseori folosită în alternanță cu termeni precum îmbătrânirea activă, îmbătrânirea sănătoasă, bătrânețea bună sau îmbătrânirea pozitivă, cu referire la lucruri relativ diverse cum ar fi: atitudini, percepții și discursuri sociale, viziuni culturale și economice, modele de politici sociale, realități sociale sau teorii gerontologice. Diferențele sunt adeseori asumate, ca existență, de către cercetători, imprecis, dar mai degrabă sunt trecute cu vederea, neaprofundate conceptual, evitate, probabil din conștientizarea dificultății unei discuții socio-istorice și lingvistice ce nu este creditată că ar putea aduce o lumină definitivă în aceste aspecte teoretice. Până la urmă, îmbătrânirea de succes ar putea fi rafinarea mai nouă, istoric vorbind, a îmbătrânirii active, ori ar putea fi o deraiere de la aceasta în spiritul contemporan al excelenței (cf. Baudry, 1991), dar s-ar putea și ca îmbătrânirea activă să fie depășirea îmbătrânirii de succes printr-o înțelegere a activității în spiritul ideii de participare socială. Îmbătrânirea sănătoasă s-ar putea suprapune numai parțial peste cea activă și cea de succes, dacă se ține cont că sănătatea, în modul în care este interpretată astăzi, implică o deschidere de semnificații mai mare, dar o intensiune a acestora mai modestă. Toate trei, îmbătrânirea de succes, îmbătrânirea activă și îmbătrânirea sănătoasă ar putea fi doar variante, sub-tipuri ale unei îmbătrâniri pozitive, după cum îmbătrânirea pozitivă ar putea, pe modelul supralicitării postmoderne a pozitivului ce a generat cultura pozitivității (Salter, 2013; Kleppinger, 2019) să se refere mai curând la un filtru al auto-percepției decât la rezultatul aplicării unei evaluări sociale. Astfel de judecăți indirecte, care

---

retirement/#5fe6123c94db; Small, Gary (2017). *The Formula for Successful Aging*, https://www.ted.com/talks/ gary_ small_the_formula_for_successful _aging, accesat ultima dată în 24.06.2020; Toomey, Cathleen (2017). *The Secret to Successful Aging*. Ted Talk. https://www.youtube.com/watch?v=bPBJJ-lxsXA.

[3] https://www.seniorcitizensinc.org/future-plans, accesat ultima dată în 24.06.2020; http://www.csasb.org/home.aspx, accesat ultima dată în 24.06.2020; https://mymasterpieceliving.com/centers-for-success-aging/, accesat ultima dată în 24.06.2020; https://centers.rowanmedicine.com/njisa/, accesat ultima dată în 24.06. 2020; https://lecomhealth.com/senior-living/services-lecom-senior-living/lecom-institute-for-successful-aging/, accesat ultima dată în 24.06.2020; https://aging.idaho.gov, accesat ultima dată în 24.06.2020; http://www .egyptianaaa.org/HealthSuccessful-Aging.html, accesat ultima dată în 24.06.2020;

Scanned with OKEN Scanner

transpar în diverse zone de discurs social asupra îmbătrânirii, sunt datorate modurilor variate în care se activează diversele teorii sociale ale bătrâneții sau teorii slabe (a se vedea secțiunea II.4) în corelație cu alte reprezentări și modele de îmbătrânire.

Aglutinând suport narativ din domenii variate, de la medicină până la psihologie, narațiunea îmbătrânirii de succes este un produs al contemporaneității occidentale. Cu toate că au existat dintotdeauna deziderate culturale ale îmbătrânirii de succes, încă începând cu Platon și Cicero (Baltes & Baltes, 1993: 1-3; Kahana *et al.*, 2014: 466-467; Pachana, 2017: 87), materializate inclusiv în ghiduri în epoca medievală (Gilleard, 2013: 189-215) și cu toate că, așa cum vom vedea, ea vine pe filiera viziunii pozitive asupra bătrâneții, cu vechime și rezistentă din punct de vedere istoric (Martin *et al.*, 2015: 15-16), conceptul de îmbătrânire de succes e relativ nou în cultura occidentală (Martin *et al.*, 2015; Katz & Calasanti, 2015; Pachana, 2017: 87-88). Deși având rădăcini viguroase în cultura gerontologică a Statelor Unite ale Americii, unde are statutul unui discurs dominant (DeLiema & Bengtson, 2015)[4], prezintă trăsături care-i dau coerență nelocală, influențat de filosofiile vestice (Stern & O'Boyle, 2002). Nucleul conceptual (care nu trebuie echivalat cu o teorie în sine, fiind mai curând o sinteză teoretică a ocurențelor narative cele mai semnificative) al narațiunii îmbătrânirii de succes ar suna în felul următor: îmbătrânirea de succes alege să se orienteze înspre potențarea aspectelor pozitive ale îmbătrânirii, în sens interpretativ, iar în sens practic, înspre stimularea atitudinilor menite să obțină *ce e mai bun* din bătrânețe. Astfel, în acord cu această abordare calitativistă, îmbătrânirea de succes își propune nu doar creșterea *cantității*, duratei vieții vârstnicilor (dimensiune înțeleasă ca pre-existentă subiectului social, determinată de condițiile economico-sanitare generale, corelabilă cu ceea ce demografic poartă numele de *speranță de viață*), cât mai ales a calității acesteia (dimensiune acțională, reglată de efortul diverselor politici sau programe sociale și a strategiilor individuale).

Calitatea vieții în viziunea îmbătrânirii de succes are trei componente semnificative: sănătatea fizică, sănătatea psihică și viața socială activă. Ea interesează individul în vederea unui *wellbeing* personal, dar și al unuia inter-relațional, social: se consideră că, implementând o îmbătrânire de succes, seniorii nu doar dobândesc pentru ei înșiși o viață mai bună, cu o stimă de sine sporită, ci contribuie pozitiv, în mod substanțial, la comunitatea din care fac parte și la societate în general (Rowe & Kahn, 1998). Narațiunea socială a îmbătrânirii de succes are o abordare de tip procesual (punct în care se aseamănă cu teoria cursului vie-

[4] A se vedea, în acest sens, și faptul că multe universități din Statele Unite dețin sau sunt în relație cu centre dedicate îmbătrânirii de succes. Ex.: https://www.csulb.edu/college-of-health-human-services/center-for-successful-aging, accesat ultima dată în 20.06.2020; http://www.buffalo.edu/csa.html, accesat ultima dată în 20.06.2020; https://stockton.edu/aging/, accesat ultima dată în 20.06.2020.

Scanned with OKEN Scanner

ții), punând accentul pe îmbătrânire ca transformare continuă (deseori, considerată ca accelerându-se după vârsta de 30 de ani în articole care împânzesc revistele online pentru femei), ce nu poate fi stopată, dar poate fi încetinită printr-un management ce presupune două direcții. Mai întâi, asumarea cât mai rapidă a îmbătrânirii, așadar un proces psihologic de acceptare, și, în al doilea rând, subsecvent, intervenția asupra celor trei axe definitorii. Astfel, se socotește că este nevoie de evitarea și prevenirea bolilor fizice (Gambert, 2016), de păstrarea unui nivel cognitiv nealterat (Levitin, 2020) și de menținerea și chiar încurajarea implicării suplimentare în relații sociale (Selassie, 2020). Rezultă că cele trei elemente privilegiate de narațiunea socială a îmbătrânirii de succes sunt corpul, creierul și socialul.

Dimensiunea medicală a îmbătrânirii de succes este fundamentală – două din cele trei componente, sănătatea fizică și cea psihică, cad mai degrabă în această zonă – propulsând sănătatea drept una dintre dimensiunile narative proeminente, dar ea nu funcționează în acord cu o logică strict medicală, fiind continuu redimensionată și reinterpretată social, dacă e să ne gândim numai la ponderea prevenției în cadrul acesteia și la cum se încadrează ea într-o societate a riscului (Beck, 1986/1992; Giddens, 1999; Lupton, 1999). În fond, asupra celor trei elemente se aplică strategii de gestionare care sunt situate la confluența dintre medical și social. Inclusiv chestiunile legate de nutriție, medicamentația și procedurile preventive, practicarea activității fizice sunt expresii sociale atât dacă considerăm (re-)valorificarea contemporană a corporalității (Le Breton, 1990/2002) și pătrunderea medicinii în viața zilnică (Dekkers, 1995), cât și dacă se invocă argumentul structural și epistemologic referitor la natura însăși a medicinii, ca știință, și argumentul referitor la modul în care sănătatea e inerent o problemă socială (Turner, 1995) – argument condensabil în „medicina este o știință socială în chiar osul și măduva sa" (Kottke, 2011, *trad. n.*). Inversul este și el adevărat: imperativul implicării sociale, cu diversele sale variante, a continuării activității profesionale după pensie, a menținerii rețelelor de prieteni, a implicării civice, tinde să fie evaluat și sub aspectul capacității sale de a furniza sănătate.

Narațiunea îmbătrânirii de succes propune un subiect uman puternic, emancipat („empowered" ar acoperi probabil mai bine sensul), care se opune fatalismului biologic și, consecutiv, stereotipizării sociale negative (ce încorporează atribute precum pasivitatea, retragerea socială, decrepitudinea în diferite grade), prin internalizarea unor principii de management al sănătății și printr-o cultivare intensă a activității, pe cât mai multe paliere socio-culturale posibile, de la muncă, la relaționare, la erotism, ca formă strategică de combatere a riscurilor excluziunii sociale (cf. Giles *et al.*, 2013). Un subiect uman capabil, cel puțin la nivel teoretic, să dețină controlul asupra vieții sale și să funcționeze ca un promotor și un constructor al succesului bătrâneții proprii, să se elibereze, așadar, de prescrierile negative tradiționale ce alcătuiesc conceperea socială a

Scanned with OKEN Scanner

bătrâneții. Acest subiect este și unul care a internalizat principiile sociale de funcționare a biomedicinii, astfel că identitatea sa se articulează în siajul acesteia. În acest sens, modul în care Nikolas Rose descrie biomedicina, fără o referire explicită la îmbătrânirea de succes, este aplicabil mecanismelor socio-imaginare ale acestei narațiuni. Limbajul bio-medicinii este, după cum se va vedea și mai încolo, parte structurantă a limbajului îmbătrânirii de succes:

> Biomedicina, de-a lungul secolului XX și în timpul secolului nostru nu a schimbat pur și simplu relația noastră cu sănătatea și boala, dar a modificat lucrurile la care ne gândim că am putea spera și obiectivele la care am putea aspira. Adică ne-a ajutat să fim oamenii care am devenit (...) și, sugerez eu, am ajuns tot mai mult să ne raportam la noi ca indivizi somatici, adică ființe a căror individualitate este, în parte, cel puțin, fondată în existența noastră de carne, corporală, a căror experiență este articulată, judecată și acționată în limbajul biomedicinii. (Rose, 2007: 27, trad.n.)

În pofida faptului că aduce în prim plan conceptul bătrâneții ca vârstă a împlinirii, concept promițător din punct de vedere socio-etic, stimulând promovarea incluziunii sociale a vârstnicilor, iar din punct de vedere socio-analitic, un concept de utilizat în relație cu decantarea semnificațiilor bătrâneții și îmbătrânirii, îmbătrânirea de succes este frecvent considerată o narațiune socio-culturală *cu program* (*id est* cu nuanțe ideologice). Criticile din domeniul științelor sociale și din cele umaniste abundă, după cum vom avea ocazia să discutăm în părțile următoare. Probabil cea mai importantă coordonată prescriptivă și ideologică pe care critica îmbătrânirii de succes o identifică este legată de faptul că aceasta ar traduce o gândire de tip neoliberal (Baars, 2012; Lamb, 2017), caracterizată prin responsabilizarea masivă a individului în relație cu sine însuși, prin mascarea inegalității sau inechității sociale și prin retragerea Statului din calitatea sa de garant al unor politici sociale de suport a bătrâneții, de intermediar între realitatea socială și individ. Mai multe despre aceste critici vom discuta în secțiunea II.3.3.

II.3. Paradigma teoretică a îmbătrânirii de succes: etape, variante, interpretări

Cartea de față este interesată de funcționarea celor două narațiuni în ansamblul lor, așadar, înglobând teoria, dar depășind-o într-o înțelegere și o utilizare mai largi. Astfel, voi încerca să identific nucleul teoretic dur al îmbătrânirii de succes, iar, ulterior, pe cel al morții sociale, și să discut funcționarea lor în cadrul narațiunilor aferente ca atare. Este cu atât mai important să mergem la teoriile cele mai proeminente și influente ale îmbătrâniri de succes, cu cât, dato-

Scanned with OKEN Scanner

rită multiplelor versiuni de modele și narațiuni sociale și, nu în ultimul rând, numeroaselor critici îndreptate înspre acestea, există riscul de a uita sau de a denatura sursa primă.

Teoria aferentă narațiunilor socio-culturale ale îmbătrânirii de succes e încadrată, prin prisma multi-perspectivismului ei, în gama teoriilor trans-disciplinare ale îmbătrânirii și bătrâneții (Bengtson & Settersten, 2016) – așadar nu doar sociologice. Dar cuvântul *teorie* nu e deloc exact, nici în sensul implicat aici, nici în felul în care e utilizat în gerontologie. Există, în fapt, o problemă mai largă a terminologiei îmbătrânirii de succes, o indecizie în a o situa drept concept, teorie, paradigmă etc[5]. Din punctul de vedere al acestei lucrări, mai corect ar fi să spunem *teoriile*, dar poate că nici acesta nu este cea mai fericită alegere, o variantă mai bună fiind model sau, mai bine, paradigmă[6]. Aceasta pentru că există două tipuri de evoluție a conceptului de îmbătrânire de succes, din punct de vedere teoretic. Mai întâi, o evoluție orizontală, pe axa istorică, a conceptului – încă de la gerontologii timpurii precum Robert J. Havighurst (1953; 1954; 1961) – care nu s-a cristalizat mereu în teorii propriu-zise ale îmbătrânirii de succes și care în nici un caz nu a presupus o asumare explicită și emblematică a acestui nume în sensul care i se atribuie astăzi, ci a însemnat mai degrabă o aproximare conceptuală, apoi o determinare a existenței unui loc propriu în cadrul unor reliefuri teoretice generale caracterizate de tensiuni între diverse grupuri de teorii ale bătrâneții și îmbătrânirii (ex. teorii ale dezangajării, teorii ale activității, ale continuității etc.). Există, apoi, o evoluție verticală, în măduva conceptului, care, din contră, a presupus rafinări interioare și a dat naștere la diverse variante teoretice ale îmbătrânirii de succes, variante ce și-au asumat și au discutat acest nume. Abia în această etapă explicită și de auto-reflexivitate se poate vorbi, în sensul cel mai strict, despre o paradigmă teoretică a îmbătrânirii de succes.

Pe lângă aceste două etape de evoluție a conceptului, mai există și o alta, care poate fi considerată din două perspective distincte. Din perspectiva privilegierii continuității, ca o a treia etapă de evoluție, o etapă în care conceptul intră într-un proces de erodare ce conduce la critică, dar și la reinventare, după cum vom vedea. Poate fi interpretată, de fapt, ca o sub-ramură a etapei de clarificare conceptuală. Dintr-o perspectivă a privilegierii discontinuității, nu am avea atât o a treia etapă sau o sub-etapă, cât, pur și simplu, ar fi vorba de receptarea istorică a conceptului. Lucrarea de față alege perspectiva continuității, în măsura în care socotește că receptarea contemporană critică a conceptului parti-

[5] A se vedea capitolul semnat de (DeLiema & Bengtson, 2015) din *Encyclopedia of Geropsychology*, în care unul dintre subtitluri sună astfel: *Successful Aging as a Concept **or** Theory* (sublinierea mea).

[6] Nici sintagma de perspectivă teoretică nu ar fi de neglijat, dar am ales paradigma pentru că sugerează accentul mai mare asupra structurii.

Scanned with OKEN Scanner

cipă activ, dar şi creativ, la erodarea îmbătrânirii de succes, adică ajută, implicit, conceptul să se recalibreze în alte forme teoretice, să impulsioneze micro-naraţiuni sociale, fiind un agent tonic pentru macro-naraţiunea îmbătrânirii de succes – care poate sau nu să păstreze strict sintagma de îmbătrânire de succes.

Înainte de a merge mai departe, dintr-o istorie a teoriilor sociale, altfel considerabil de amplă, mă voi rezuma la o posibilă clasificare, succintă, a diverselor teorii ale îmbătrânirii care să furnizeze un minim context istorico-teoretic pentru îmbătrânirea de succes. Astfel, se vorbeşte despre o primă fază sau generaţie – anii '50-'70, în care îmbătrânirea era considerată o problemă socială îndeosebi în relaţie cu ieşirea la pensie (funcţionalism, teoria rolurilor, teoria dezangajării sociale), trecând prin a doua generaţie de teorii – anii '70-'80, ce a presupus revizuiri ale teoriilor anterioare şi propunerea unor noi modele teoretice, impulsionate şi de descoperirea rolului cohortelor şi deci de determinarea istorică, temporală a vârstei, precum şi de înţelegerea ideii de schimbare socială (teorii ale continuităţii[7], ale stratificării vârstei[8], ale cursului vieţii[9], ale perspectivei economiei politice) şi ajungând la o a treia fază – anii '80-2000, modelată de conştientizarea acută (altfel, conştientizări mai fuseseră şi în trecut) a îmbătrânirii drept o construcţie socială şi caracterizată de îmbrăţişarea a numeroase perspective, feminism, economie politică etc., care au condus la naşterea gerontologiei critice. Importanţa clasei sociale, a inegalităţii, etichetarea socială care interferează cu trăirea personală a vârstei, critica conceptului de vârstă a III-a, a problemelor ridicate de globalizare, între care slăbirea instituţiei pensiei (Phillipson, 2013) şi individualizarea riscurilor asociate cu îmbătrânirea sau ceea ce Zsuzsa Ferge numeşte *individualizarea socialului* în climatul neoliberal actual, aferent paradigmei post-industriale, al retragerii Statului din gestionarea etică a securităţii sociale a cetăţenilor săi (Ferge, 1997)[10] sunt subiecte privilegi-

---

[7] Considerată deopotrivă o teorie psihologică şi una sociologică, teoria continuităţii susţine că oamenii îşi menţin, de-a lungul vieţii, caracteristicile fundamentale, ce ajung la plenitudine la vârsta adultă, datorită unor strategii adaptative de continuitate.

[8] Teoria stratificării favorizează ideea potrivit căreia vârsta încapsulează o structură socială. Rezultă că pentru fiecare vârstă există anumite roluri sociale şi sunt favorizate anumite atitudini în faţa vieţii, doar că structurile nu sunt sincrone cu mutaţiile survenite la nivelul vieţii indivizilor şi al populaţiilor, defazajul dintre acestea constituind regula de bază.

[9] În acord cu teoria cursului vieţii, a accepta îmbătrânirea este o formă de a spune că omul trece prin viaţă; se scoate în evidenţă procesualitatea îmbătrânirii, nu există o irupţie a bătrâneţii din neant şi se acordă atenţie influenţei factorilor istorici, socio-economici asupra vârstelor timpurii, care ulterior determină configurări specifice ale bătrâneţii (importanţa cohortelor).

[10] Pentru mai multe informaţii bine structurate şi cu detalii revelatorii pentru o comprehensiune veritabilă a teoriilor în timp, se poate consulta lucrarea lui Chris Phillipson (2013: 29-52); pentru o privire extrem de clară, cu mai puţine detalii,

Scanned with OKEN Scanner

ate în această etapă a teoriilor asupra îmbătrânirii și bătrâneții. Tot atunci apar și revalorificări (DeLiema & Bengtson, 2015) ale teoriei dezangajării în ceea ce s-a numit teoria selectivității socio-emoționale, propusă de Laura Carstensen (1999, 2003), ce observă că seniorii dezvoltă strategii de optimizare a relațiilor, datorită sentimentului că mai au de trăit semnificativ mai puțin decât au trăit deja.

II.3.1. Etapa de evoluție istorică

Revenind la conceptul de îmbătrânire de succes, dacă vorbim de prima etapă a evoluției conceptului, cea istorică, trebuie să mergem înapoi la începuturile sociologiei îmbătrânirii pentru a avea o privire generală asupra dezvoltării teoriilor îmbătrânirii. Psihosociologul Vern L. Bengtson spunea că, atunci când și-a început cariera în gerontologie, în anul 1963, existau foarte puțini sociologi care desfășurau sau erau interesați de cercetări în îmbătrânire (2016). Exista deja, e adevărat, GSA – adică *The Gerontological Society of America* –, dar aceasta era încă restrânsă și cuprindea mai mulți psihologi, experți în biomedicină și practicieni, decât specialiști în științe sociale. Erau, de fapt, ceea ce el numește începuturile modeste ale unei sociologii ale îmbătrânirii și bătrâneții (2016). Totuși, Bengtson socotește anii '60 drept anii în care s-au pus bazele pentru dezvoltarea teoriilor asupra forțelor sociale ale vârstei înaintate, ce au suscitat dezbateri aprinse, care au determinat, ulterior, un număr tot mai mari de cercetători din științele sociale să devină pasionați de îmbătrânire. El amintește câțiva mari fondatori 'sociali' ai studiilor asupra îmbătrânirii. Printre ei, sociologul Ernest W. Burgess, de la Universitatea din Chicago, cu al său concept de *roleless role of the aged* (rolul fără rol al vârstnicului), un termen utilizat pentru a capta atenția asupra lipsei de relevanță culturală a bătrânilor și a politicilor sociale pentru vârstnici într-o societate industrializată, urbanizată (mai ales în SUA), în special cu privire la pensionarii care nu mai au „nicio funcție vitală de performat". Funcționaliștii, în genere, au avut o influență fastă asupra dezvoltării gerontologiei sociale. De pildă, Talcott Parsons – poate cel mai cunoscut funcționalist, acum parțial demodat. După cum spune Bengtson, merită să ne amintim că a fost printre primii sociologi care au atras atenția asupra vârstei ca parametru sociologic. El a observat că vârsta, la fel ca sexul, trebuie înțeleasă ca dimensiune ce influențează stratificarea socială, arătând că este mai mult decât o variabilă condițională, este o variabilă analitică. Funcționaliștii au fost interesați

---

Anthony Giddens (2010: 180-187) sau Susan M. Hillier și Georgia M. Barrow (2011: 57-89), care discută și despre teoriile psihologice ale îmbătrânirii și interacțiunea lor în timp cu cele sociologice; pentru o discuție cu mai multe nuanțe, a se vedea capitolul W. Andrew Achenbaum din cartea lui Vern Bengtson și Richard A. Settersten (2016) dedicată teoriilor îmbătrânirii (capitolul 34).

Scanned with OKEN Scanner

de consecinţele pierderii muncii pentru bărbaţi, printre care şi pierderea sentimentului de identitate. Bătrânul lipsit de ocupaţie era forţat să nu mai participe la procesele sociale, fiind confruntat cu pierderea funcţiei sociale. De sesizat că moartea socială, în sens nepretenţios semantic, este deja prezentă în acest punct, non-conceptual, în accepţiune explicativă, deopotrivă ca posibilitate socială şi ca destin biologic.

Dar, pe cât de utile în a înţelege procesele sociale aplicate bătrâneţii au fost teoriile funcţionaliste, pe atât de problematice în prelungirea lor în teoriile dezangajării, iniţiate de către cercetătorii sociali Elaine Cumming şi Willam Earle Henry (1961). Aceştia au propus modelul dezangajării sociale în urma unui studiu empiric longitudinal realizat în Kansas City, Missouri, constând în interviuri cu persoane având peste 50 de ani. Cei doi autori au extras următoarea idee cu impact în conceptualizarea bătrâneţii: energia ego-ului intră în declin o dată cu vârsta, ceea ce face ca, pe măsură ce înaintează în vârstă, indivizii să fie tot mai centraţi asupra sinelui în detrimentul lumii sociale, exterioare. În loc ca societatea să fie preocupată de inventarea unor roluri sociale noi pentru vârstnici, trebuie să accepte un proces de separare mutuală între individ şi societate, un proces deopotrivă firesc şi dezirabil din punct de vedere social. Ei folosesc un concept pe care-l utilizaseră deja şi într-un studiu mai vechi (Cumming & Henry, 1959), cel de morală. Prin acceptarea retragerii din societate s-ar menţine o *morală* mai înaltă la bătrâneţe. Cel mai probabil, aşa cum observă Phillipson (2013: 33), prin morală autorii înţeleg o stare de sănătate psihică, dar alegerea nu este cea mai fericită, prin implicaţiile axiologice pe care le conţine. În plus, un fapt prea puţin remarcat în amploarea lui, moartea participă la această etică într-o manieră definitorie. Ea caracterizează bătrâneţea prin prisma fixării destinaţiei ultime a vieţii şi, mai grav, printr-o orientare teleologică generală.

> Când scopul şi destinaţia finală este, orişicum, moartea, modelul expansivităţii continue pare mai puţin adecvat şi pare cumva a ignora retragerea şi îndepărtarea din conexiunea socială a interacţiunii implicate în această apropiere a punctului final. (Henry & Cumming, 1959: 384, trad. n)

Două-trei decenii mai târziu, ecouri din această lucrare se resimt în lucrarea lui Daniel Callahan, *Setting Limits: Medical Goals in a Aging Society* (1987)[11], care a suscitat numeroase dezbateri în SUA. Tensionând la maxim

[11] În fond, ar fi interesant de remarcat că ideile acestei lucrări ar putea foarte bine funcţiona ca argumente împotriva unor aspecte ale îmbătrânirii de succes legate de abordarea medicală intensivă (nu doar în sens de prevenţie). La fel de interesant ar fi de contrastat această lucrare cu lucrări ale unor transumanişti, cum e Aubrey de Grey (2007, 2013, 2017), care propun concepte noi în acord cu ideea potrivit căreia bătrâneţea e o eroare, o boală, concepte precum cel de super-longevitate – viaţa umană poate fi extinsă potenţial nelimitat printr-o practicare inovativă şi tehnologizată a medicinii.

Scanned with OKEN Scanner

ideea existenței unui conflict inter-generațional, Callahan propune o abordare radicală a fenomenului de îmbătrânire a populației – considerat de pe atunci supărător. La nivelul politicilor sociale, Callahan vrea încetarea urmăririi cu orice preț a îmbunătățirilor medicale pentru vârstnici, atâta timp cât acestea sunt nefundamentale și duc la un cost economic ridicat. La nivelul individual, vârstnicii ar trebui, socotește el, să se concentreze mai mult asupra bunăstării generațiilor tinere decât asupra bunăstării lor, și, foarte important, nu asupra tinerilor din familia lor restrânsă (ceea ce, după autor, ar fi tot un soi de egoism, ce categoric trebuie depășit), într-un spirit de sacrificiu considerat de Callahan necesar. Cu toate că, dacă ne gândim bine, acest spirit de sacrificiu a fost, de cele mai mule ori (în acord cu o perspectivă tradițională și conservatoare a rolurilor parentale), deja exersat în tinerețea și vârsta lor adultă (sacrificiul pentru copii sau devotamentul pentru părinți). La nivel intim, seniorii trebuie să accepte moartea ca fiind o etapă a vieții, dacă nu pentru ei, măcar de dragul celorlalți[12]. Dacă însă la Cumming și Henry moartea era în primul rând văzută la nivel biologic (și abia de acolo socialul ei), viziunea lui Callahan cuprinde moartea socială liber consimțită de vârstnici în baza destinului ființei care intră în apusul, socotit drept firesc, al vieții. Callahan militează pentru acceptarea acestui firesc, deplângând concepția modernă în acord cu care dezangajarea cade în desuetudine – concepție ce nu are, pentru el, prea mult sens – și potrivit căreia:

> procesului fizic al îmbătrânirii ar trebui să i se reziste în mod agresiv, iar viața vârstnicilor ar trebui transformată din vetusta dezangajare și pregătire pentru moarte într-o continuă implicare în viață și o luptă stăruitoare împotriva declinului și dispariției. (Callahan, 1987: 26)

Abordările de tipul *dezangajării* și această primă teorie, aparținând lui Cumming și Henry în special, au avut parte, de-a lungul timpului, încă de la apariție, de numeroase dezbateri și critici[13] (cf. Hillier & Bower, 2011: 77-78; DeLiema & Bengtson, 2015). De fapt, dintr-o critică condusă de dorința de a

---

Pentru ambele abordări medicina *telle-quelle* este insuficientă în atingerea scopurilor sociale, dar este văzută ca un instrument puternic – pozitiv, dacă este regândită în acord cu paradigma dorită, respectiv negativ – dacă din contră. Tot de remarcat este și faptul că sunt fragmente din cartea lui Callahan care ar putea constitui argumente împotriva exagerărilor narațiunii îmbătrânirii de succes care ajunge, vom vedea, să oculteze moartea și să facă dificilă acceptarea ei atunci când apar derivele hiper-medicalizării sau ale hiper-socializării îmbătrânirii.

[12] Vom vedea cum și până la ce punct diferă acest tip de acceptare a morții de tipul de acceptare a morții propriu narațiunii îmbătrânirii de succes.

[13] Cu toate acestea, marele lor merit este că sunt teorii sociologice și că accentul este mutat de pe o problematică pur biologică pe una socială (chiar dacă persistă un cert determinism).

Scanned with OKEN Scanner

găsi soluții și de a compensa pentru o viziune considerată unilateral-negativă și uniformizantă s-au născut sau mai degrabă au prins putere – dacă ne gândim că primele perspective ce anunțau îmbătrânirea de succes existau deja în lucrarea lui Robert J. Havighurst și a lui Ruth Albrecht din 1953 și că Henry și Cumming propun modelul dezangajării conștientizând că el se opune *stereotipului bătrânului de succes* angajat în roluri sociale – teoriile activității și teoriile îmbătrânirii de succes[14]. Doar că, la început, ele nu erau aglutinate sub această titulatură. De fapt, teoria rolurilor poate fi socotită o sursă teoretică a teoriilor îmbătrânirii de succes. Iar Robert J. Havighurst este considerat unul dintre primii teoreticieni ai îmbătrânirii de succes, chiar dacă într-o etapă premergătoare maturizării depline a conceptului (Achenbaum, 2016).

Robert J. Havighurst discută, în articolul său din 1954, dintr-o perspectivă a teoriei rolurilor, despre cum angajarea seniorilor în noi sau insuficient asumate roluri sociale ar putea fi facilitată de terminarea sau diminuarea unor roluri sociale tradiționale, precum cel parental sau de consort, și ar putea constitui o excelentă strategie adaptativă la înaintarea în vârstă. Dintre acestea, Havighurst amintește rolul de cetățean activ – practic, o diferență enormă, total contrastivă, față de ideile cuprinse în teoriile dezangajării sociale – pe care îl leagă de fericire și satisfacție în viață, dar și pe cel conectat la asumarea unor activități creative și de *leisure* (1954). Ceea ce ar fi de dorit să se întâmple este, într-adevăr, o flexibilizare a rolurilor. De aceasta ține, socotește Havighurst, o experiență „de succes" (1954: 311) într-o varietate de roluri în perioada vârstei mijlocii (loc în care se anticipează teoria cursului vieții), dar o experiență pe cât de variată, pe atât de ponderată, excelența într-un rol sau altul impietând succesul la bătrânețe.

Tot Havighurst este cel care propune o primă definiție a îmbătrânirii de succes și relevă conexiunea implicită dintre o sociologie a îmbătrânirii și dezideratul unei îmbătrâniri de succes în articolul intitulat exact astfel, *Successful Ageing* (1961). Este demn de luat în considerare observația acestuia cum că există, de fapt, în funcție de abordările teoretice asumate – cea a teoriei activității, respectiv teoria dezangajării – moduri distincte de a înțelege succesul, moduri care pot fi antagonice. Avem de-a face cu o primă și binevenită relativizare teoretică a succesului și cu o anumită reluctanță în fața pozitivității culturale a acestuia, care se vor pierde în variantele mai recente ale teoriei îmbătrânirii de succes și în micro-narațiunile care derivă din acestea. Prin urmare, conform lui Havighurst, pentru teoria activității succesul presupune menținerea, cât mai îndelungată, a activității și atitudinilor pe care indivizii le au la vârsta de mijloc, în vreme ce pentru teoria dezangajării, succesul ar fi echivalent cu acceptarea și, mai mult, cu *dorința* dez-investirii sinelui dintr-o viață activă. Riscul ar fi însă, într-o variabilitate teoretică prea mare a succesului, ca sensul său să devină întotdeauna local, așadar prea puțin operaționalizabil. E probabil motivul pentru

[14] Și, parțial măcar, cele ale continuității.

Scanned with OKEN Scanner

care, deşi pare a face eforturi să mizeze pe imparţialitate teoretică, Havighurst propune totuşi o teorie a îmbătrânirii. Aceasta după ce, precizând că nu trebuie adoptat aprioric nici unul din cele două puncte de vedere, critică naturalismul din teoria lui Cumming şi a colegilor ei, arătând că, dacă o doză de dezangajare socială poate exista în îmbătrânire, ea este, de multe ori, unilaterală: e a Statului care se dezangajează în raport cu vârstnicii şi nu neapărat şi invers. Un proces social, în consecinţă, iar nu intrinsec îmbătrânirii. Şi, totodată, după ce recunoaşte imperfecţiunile măsurărilor îmbătrânirii de succes şi dependenţa lor de o definiţie operaţională premergătoare (1961: 9). Succesul la bătrâneţe presupune, după Havighurst, următoarele: 1) un mod de viaţă care este social dezirabil pentru grupul de vârstă (depinde de consensul social); 2) menţinerea activităţii din etapa vârstei de mijloc; 3) un sentiment de satisfacţie faţă de statusul şi activităţile curente; 4) un sentiment de fericire şi de satisfacţie faţă de propria viaţă. Dintre aceste patru puncte, cel de-al doilea contrastează clar cu principiile teoriei dezangajării (semn că, da, Havighurst nu este, chiar dacă doreşte, inparţial teoretic).

Poate mai importantă decât eforturile sale de circumscriere a unei teorii a îmbătrânirii de succes este consideraţia sa potrivit căreia gerontologia *trebuie* să propună o teorie a îmbătrânirii de succes (un înţeles al îmbătrânirii de succes care ar putea fi socotit non- sau a-teoretic, local, cum am văzut mai sus, adică aplicabil la o teorie sau la alta, dar şi trans-teoretic, ţinând de o abordare epistemologică şi axiologică): „pentru a acorda o bună consiliere, este esenţial ca gerontologia să aibă o teorie a îmbătrânirii de succes" (1961: 8, *trad. n.*). Aici se află sugestia că teoriile trebuie utilizate ca „vehicule explicative" (Achenbaum, 2016), deci nelegate obstinat de idei predeterminate despre succes, dar şi un indiciu, după cum voi relua şi puţin mai încolo, că teoria sociologică trebuie să aibă în vedere contribuţia la o schimbare socială pozitivă, să preia inclusiv o funcţie utilitaristă – în general văzută ca incompatibilă cu teoria.

Mai puţin rămas în atenţia gerontologilor, deşi apărut în aceeaşi perioadă ca şi lucrarea lui Havighurst, este studiul semnat de Suzanne Reichard şi colegii săi (1962) care propun, în urma unei cercetări de profunzime asupra a 87 de persoane, 5 tipologii ale adaptării la pensionare în funcţie de caracteristicile de personalitate, observând în ce măsură acestea din urmă determină o îmbătrânire de succes. Practic, succesul bătrâneţii creşte direct proporţional cu capacitatea de adaptare a vârstnicilor, astfel că 3 tipuri sunt considerate de succes: tipul matur, tipul blindat (*armored*) şi tipul *rocking chair* – primele două fiind legate de angajare şi de activitate ca furnizori de satisfacţie a vieţii, iar al treilea fiind implementatorul unui stil de viaţă pasiv, care se bucură de dezangajarea din munca formală – şi 2 tipuri drept lipsite de succes: cei care îi învinovăţesc pe ceilalţi pentru nemulţumirea lor la bătrâneţe şi cei care se auto-culpabilizează pentru nefericirea lor personală. Accentul se pune pe dimensiunea psihologică a

Scanned with OKEN Scanner

succesului îmbătrânirii, lucru ce se va revalorifica, din plin, ulterior, de către modelele teoretice care revizuiesc îmbătrânirea de succes din perspectiva psihologiei bătrâneţii.

Revenind la teoriile dezangajării de la care pornisem discuţia despre aportul extrem de semnificativ pentru paradigma teoretică a îmbătrânirii de succes al lui Havighurst, considerat de către majoritatea gerontologilor sociali ca fiind întemeietorul principal şi prim al acesteia, trebuie spus că teoria activităţii menţionată şi propusă prima dată de către acelaşi sociolog american în articolul său din 1961 – teorie care a aluvionat, de-a lungul timpului, contribuţii academice importante (Lemon *et al.,* 1972), astfel că a devenit o *perspectivă teoretică*, mai mult decât o teorie, opusă, ca viziune, unei abordări de tip *dezangajare* (Hillier & Bower, 2011: 77; Diggs, 2015: 79) – poate fi socotită un precursor al îmbătrânirii de succes sau chiar furnizorul unui cadru conceptual mai larg în care îmbătrânirea de succes îşi găseşte locul (*idem*; DeLiema & Bengtson, 2015). În acord cu aceasta, activitatea este esenţială în viaţa fiecărui individ, deci cu atât mai mult în viaţa vârstnicilor, pândiţi de pericolele dezangajării atât din exterior (retragerea societăţii din relaţia cu vârstnicii), cât şi din interior (retragerea vârstnicilor din societate, uneori ca rezultat al unei opţiuni, cel puţin aparent, personale) (Giddens, 2010: 180-182). În acest sens, există o similitudine istorică de funcţionare între teoria activităţii şi îmbătrânirea de succes. Cu toate acestea, îmbătrânirea de succes rămâne mai problematică decât teoria activităţii, atât în privinţa conţinutului ei (succesul este mai selectiv şi mai discriminant decât activitatea; e o mai mare moderaţie, ca asumpţie şi la nivel de receptare, în teoria activităţii decât în cea a succesului), cât şi în privinţa acceptării funcţionării sale teoretice (îmbătrânirea de succes e frecvent descrisă ca model – nu neapărat teoretic, iar teoria activităţii, după cum spune şi sintagma, ca teorie). Ambele au generat naraţiuni socio-culturale extinse: *active ageing*, respectiv *successful ageing*, iar întretăierea şi suprapunerea parţială care este valabilă pentru teoria activităţii şi cea a îmbătrânirii de succes, este valabilă şi pentru naraţiuni, încă s-ar putea chiar mai mult, în măsura în care termenul de succes este resimţit (la nivel de percepţie publică) ca problematic şi se optează pentru cel de activitate.

De menţionat că o formalizare explicită a teoriei activităţii (mai mult decât conturarea unei perspective teoretice în cadrul gerontologiei) este elaborată abia în 1972 de către Bruce W. Lemon şi colegii săi, cu indicarea unor nume ce au contribuit la conturarea acestei direcţii teoretice, precum cel al lui Robert Havighurst. Activitatea este definită de către cercetători drept orice acţiune regularizată sau având anumite pattern-uri, dincolo de menţinerea de rutină fizică sau personală – adică rutina care ţine în viaţă (Lemon *et al.*, 513). Ei consideră că există trei categorii de activitate: 1) cea informală (interacţiuni sociale cu familie, prieteni, vecini); 2) formală (participarea socială în organizaţii formale de voluntariat); 3) solitară (cuprinde urmărirea de conţinut televizual, lectura, hobby-urile de natură solitară).

Scanned with OKEN Scanner

Astfel, în înțeles larg, de activitate socială, mentală, fizică, și inclusiv acțiuni ce nu presupun interacțiunea cu alții, de tipul lecturii, privitului la TV sau efectuării de treburi domestice, încorporând atât ipostazele informale, cât și cele formale (DeLiema & Bengtson, 2015), *activitatea* reprezintă, în acord cu perspectiva teoriei activității, cheia pentru o îmbătrânire de succes. Cam în acest mod se exprimă Susan M. Hillier și Georgia M. Bower (2011: 77) când vorbesc despre teoria activității. De fapt, cele două autoare prezintă principalele teorii sociale, dar și psihologice ale îmbătrânirii și, aproape pentru fiecare, menționează ce înseamnă o îmbătrânire de succes în raport cu principiile și deziderate-tele socio-etice implicite ale teoriilor respective, fără să aibă o secțiune dedicată îmbătrânirii de succes, ca teorie. Spre exemplu, observă ele, pentru sau în acord cu teoria continuității menținerea unui nucleu coerent al sinelui socio-personal cu adaptabilitate sporită la schimbările vieții constituie o strategie pentru o *îmbătrânire de succes*. Deși nu corespunde neapărat dezideratului exprimat de Havighurst (care ar presupune inclusiv o perspectivă trans-teoretică, dincolo de o formă local-teoretică necesară), este o abordare validă, dacă ne gândim că fiecare teorie a îmbătrânirii prezintă, într-adevăr, o idee implicită de îmbătrânire de succes, încorporată, ca premisă, în funcționarea sa maximală. Ceea ce nu înseamnă însă că nu există o îmbătrânire de succes care să merite statutul de teorie și, mai mult, care să fi obținut deja recunoașterea ca atare în cadrul sociologiei bătrâneții și îmbătrânirii[15]. Raportat la prezent (este și cazul lui Hillier și Bower), concentrarea pe îmbătrânirea de succes ca neavând un potențial teoretic autonom, ci implicit și relativ la teorii sociologice mai clare și mai puțin problematice, cum sunt teoria activității și teoria continuității, traduce și o certă anxietate simultan socială și teoretică în fața conceptului de îmbătrânire de succes. Dar la acest lucru vom reveni când vom aborda etapa critică a îmbătrânirii de succes.

II.3.2. Etapa de clarificare conceptuală

Dacă ne referim la cea de-a doua etapă de evoluție a îmbătrânirii de succes, cea în care conceptul s-a clarificat în relație cu el însuși, mai mult decât într-o abordare relațională, de natură istorico-semiotică pe fundal teoretic, ar trebui precizat următorul lucru: conceptul de îmbătrânire de succes, chiar uneori dezbărat de semnificantul corespunzător, a traversat toate cele trei faze ale teoriilor îmbătrânirii discutate pe scurt, mai sus. S-ar putea susține că, într-o formă latentă, conceptul e omniprezent, iar acest lucru e firesc dacă considerăm atât asocierea dintre gerontologie și o necesară teorie a succesului îmbătrânirii pusă

[15] A se vedea, de pildă, că gerontologi cum sunt Vern L. Bengtson și Richard A. Settersten fac distincția clară între teoria activității și teoria îmbătrânirii de succes (Bengtson & Settersten, 2016). A se vedea și (DeLiema & Bengtson, 2015).

Scanned with OKEN Scanner

în lumină de Havighurst, cât și tendința semnificativă a teoriilor sociologice – recent considerată dezirabilă, o dată cu conștientizarea limitelor lor (Plummer, 2019: 41) –nu doar înspre a descrie și conceptualiza lumi sociale, ci și înspre a efectua o evaluare normativă a acestora. Anii '80-'90 (așadar, a treia fază a evoluției teoriilor gerontologice, după Phillipson) reprezintă perioada în care conceptul de îmbătrânire de succes devine o teorie deplină și tot atunci apar și primele critici la ideile comportate de ea – parte din ele sunt însă critici nu atât la teoria în sine, cât la narațiunea culturală generată de teorie. Urmează anii 2000, care intensifică criticile și conduc spre o erodare treptată a conceptului de îmbătrânire de succes și la o tendință de glisare a conținutului acestuia înspre teorii menite să remedieze imperfecțiunile operaționalizării acestui concept fie de către teoria îmbătrânirii de succes ca atare, fie de către narațiunile socio-culturale care derivă din aceasta, anume înspre teorii ale îmbătrâniri active, sănătoase sau ale îmbătrânirii pozitive. În acest punct, vorbim mai degrabă de debutul celei de a treia etape a paradigmei teoretice a îmbătrânirii de succes, despre care o să vorbim pe larg în secțiunea imediat următoare. Totuși, în ciuda criticismului, chiar și în prezent, îmbătrânirea de succes rămâne, deocamdată, o paradigmă teoretică extrem de influentă în gerontologia socială (Baltes & Baltes, 1993; Stowe & Cooney, 2015; Crăciun, 2019: 23).

Cea mai cunoscută teorie a îmbătrânirii de succes, cu o influență enormă atât în gerontologie cât și în cultura populară, și de care este legat procesul de clarificare, le aparține doctorului John Wallis Rowe și psihologului Robert L. Kahn (1987, 1997, 1998). De menționat însă că aceștia nu îi dau niciodată lui Havighurst credit pentru faptul de a fi fost cel care a propus pentru prima dată acest concept și pentru primele sale încercări de conturare a unei teorii a îmbătrânirii de succes (cf. DeLiema & Bengtson, 2015). În primul lor articol, cei doi fac distincția între îmbătrânirea obișnuită (*usual*) și îmbătrânirea de succes, ambele înțelese ca subseturi în îmbătrânirea primară sau normală, cea opusă îmbătrânirii secundare, rezultat al unor patologii, cu care îmbătrânirea este frecvent și pe nedrept echivalată (Pachana, 2017). Îmbătrânirea uzuală implică faptul că factorii extrinseci intensifică efectele îmbătrânirii, în vreme ce, în îmbătrânirea de succes, aceeași factori joacă un rol neutru sau pozitiv (Rowe & Kahn, 1987). Cei doi cred că trecerea de la îmbătrânirea uzuală la cea de succes este posibilă, dezirabilă și strategizabilă. Primul pas pentru a facilita această trecere este recunoașterea exagerării importanței vârstei în patologiile asociate îmbătrânirii (inclusiv cognitive), atât la nivelul opiniei publice, cât și la cel al specialiștilor în îmbătrânire, când aceste patologii sunt mult mai mult datorate stilului de viață, obiceiurilor, dietei sau altor factori exteriori procesului de îmbătrânire în sine, dar care, neglijați, pot să contribuie semnificativ și negativ la obținerea unei imagini uniforme a bătrâneții. Eterogenitatea[16] inter și intra-

[16] Eterogenitatea vârstnicilor este un concept foarte important în gerontologia socială. El se referă la faptul că vârstnicii nu ar trebui să fie cuprinși niciodată, în mod absolut,

Scanned with OKEN Scanner

culturală a vârstnicilor, pe numeroase paliere, psihologice, cognitive, comportamentale, este printre elementele vehiculate de autori pentru a susține necesitatea unei abordări complexe și multi-disciplinare a îmbătrânirii și pentru a situa îmbătrânirea de succes ca termen central pentru o gerontologie care, spun ei, ar trebui să fie atentă să nu cadă în capcana naturalului asupra căruia nu se poate sau nu trebuie intervenit, o gerontologie diferită de cea uzuală, ce se concentrează asupra normalului care devine prescriptiv[17].

Rowe și Kahn văd în succes o variabilă ce se opune pierderii (*loss*) normale a bătrâneții. Oricât ar încerca ei înșiși – în acest articol sau în alte lucrări – și mai ales cei care le-au discutat și criticat ideile, să oculteze acest raport ce presupune, în fond, o asociere inerentă între bătrânețe și diminuare (cel puțin medicală), conceptualizarea succesului bătrâneții în viziunea lor implică o formă de luptă cu sau de rezistență în fața declinului. Acest aspect ar trebui recuperat în două direcții în vederea înțelegerii contemporane a îmbătrânirii de succes. Mai întâi, în ideea că succesul nu este o creștere infinită a elementelor pozitive, lucru valabil cel puțin la Rowe și Kahn, așadar în 'sufletul' teoretic al narațiunii, dar nu cu necesitate și pentru narațiunea îmbătrânirii de succes în general. Apoi, în sensul semnificațiilor succesului pentru lucrarea de față: a creionării legăturii implicite dintre narațiunea succesului și cea a morții sociale (determinate de șubrezirea substratului biologic, legată, deci, de anticiparea morții fizice).

Succesul îmbătrânirii se obține, de fapt, pe de o parte prin maximizarea unor elemente precum autonomia și controlul, suportul social (conectivitatea), asociate cu starea de bine și cu scăderea morbidității și pe de altă parte prin contracararea efectelor unor elemente precum doliul sau relocarea, ambele frec-

---

sub aceeași umbrelă a vârstei pentru că există numeroase discrepanțe între ei. De fapt, atât eterogenitatea este mai mare în cadrul categoriei seniorilor, în raport cu alte categorii de vârste, precum și inegalitatea socială. Doar că societatea contemporană ne învață să fim mult mai atenți la similaritățile din cadrul unei categorii de vârstă decât la deosebirile care diferențiază pe membrii ei (Dannefer & Sell, 1988; Baars, 2012; Phillipson, 2013; Pachana, 2017).

[17] De fapt, Rowe și Kahn denunță, fără să le numească ca atare, riscurile unui *apel la natură* în configurarea percepțiilor socio-medicale asupra îmbătrânirii: normalul (ceea ce fac cei mai mulți vârstnici) devine cumva natural, iar asupra naturalului, spun ei, există înțelegerea că nu trebuie, de obicei, intervenit. De pildă, ei vorbesc despre colesterol, greutate corporală crescută sau hipertensiune ca *normali* în cadrul populațiilor de vârstnici studiate, dar, în același timp, ca factori de risc pentru o boală cardiovasculară. Referitor la o boală precum osteoporoza, considerată tipică bătrâneții, ei observă că, dacă o treime din factorii de risc e datorată îmbătrânirii intrinseci, iar o altă treime, aplicabil doar femeilor, efectelor instaurării menopauzei, o treime ține de factori extrinseci precum consumul de alcool și de tutun. Pentru o expunere a numeroaselor riscuri la nivel social a erorii logice a apelului la natură, a se vedea: (Cathcart & Klein, 2008).

Scanned with OKEN Scanner

vente la vârsta senioritătii. Iar la un meta-nivel, succesul îmbătrânirii se obţine prin conştientizarea prevenţiei despre care cei doi autori nu obosesc să repete că au multă încredere că va îmbogăţi creşterea longevităţii din ultimii ani ai unui individ cu o creştere a calităţii vieţii (1987: 149). Teoria nu reuşeşte însă să ofere o mai precisă modalitate de măsurare a succesului, care rămâne astfel monolitic. Dacă orice opoziţie la *uzual* înseamnă *succes*, nu este clar dacă sunt trepte, nuanţe, condiţii în obţinerea acestui succes.

În lucrarea lor din 1997, ei sunt încă şi mai precişi în a oferi o definiţie a îmbătrânirii de succes.

> Definim îmbătrânirea de succes drept incluzând trei mari componente: probabilitate redusă de boală şi dizabilitate datorată bolii, capacitate funcţională cognitivă şi fizică ridicată şi implicare activă în viaţă. Toate aceste trei elemente sunt relative şi relaţia dintre ele (...) este, până la un punct, ierarhică (...) îmbătrânirea de succes este mai mult decât absenţa boli, oricât ar fi aceasta de importantă, şi mai mult decât menţinerea capacităţilor funcţionale, oricât ar fi ele de importante. Ambele sunt componente importante ale îmbătrânirii de succes, dar combinaţia lor cu implicarea activă în viaţă este cea care reprezintă conceptul de îmbătrânire de succes cel mai deplin. (Rowe & Kahn, 1997: 433, trad. n.)

Cei doi autori spun că fiecare din cele trei elemente cuprind, la rândul lor, alte sub-părţi de care trebuie să se ţină cont. De exemplu, probabilitatea redusă de boală conţine nu numai absenţa sau prezenţa bolilor, ci şi absenţa, prezenţa sau severitatea factorilor de risc pentru boală; capacităţile cognitive şi fizice reprezintă nu doar ceea ce o persoană face sau nu face efectiv, ci trebuie văzute în dimensiunea lor de potenţialitate: ceea ce o persoană *poate* face. Apoi, accentul este pus şi în această lucrare pe angajarea activă în viaţă, cele mai importante forme ale acestei angajări fiind relaţiile interpersonale şi activitatea productivă. Angajarea activă în viaţă implică (şi numeşte ca atare) ideea de sens: vârstnicii trebuie să rămână activi şi productivi dacă activităţile în care se implică au sens/semnificaţie pentru ei (Rowe & Kahn, 1997: 438). Faptul că cerinţa activităţii nu este corelată mereu cu gradul de sens pe care ea îl are pentru subiectul uman este una dintre criticile care se ridică astăzi împotriva teoriei activităţii (Diggs, 2015: 81) şi pe care cei doi autori par, iată, a o ocoli, căci ei iau sensul în calcul.

Privind cu atenţie se observă că, în modul în care cei doi cercetători concep aceste elemente, există o stratificare ce merge de la suprafaţa elementului până la specificări detaliate ale felului în care potenţialitatea efectelor pozitive ale unei bune gestionări a elementelor respective poate surclasa efectele propriu-zise la un moment dat (efecte ce ar ţine, mai degrabă, de îmbătrânirea uzuală). Stilul de viaţă care contează enorm, contrar, precizează ei, consideraţiilor anterioare ce pretindeau a capta un adevăr absolut al îmbătrânirii, conform

Scanned with OKEN Scanner

cărora riscul de boală şi de dizabilităţi cresc pe măsură ce se înaintează în vârstă şi derivă din procese inevitabile şi constituente procesului însuşi de îmbătrânire. Consecinţele fizice, cognitive şi sociale nefaste ale îmbătrânirii reprezintă rezultatul unei gestionări tradiţionale, fataliste a bătrâneţii, dar sunt explicabile şi pe baza aportului factorilor de mediu[18].

Ce se remarcă la o privire comparativă între, pe de o parte, Havighurst, şi Rowe şi Kahn (mai ales în cele două articole ale lor) pe de alta, este o mai pronunţată aplecare a ultimilor doi pentru partea medicală şi o uşoară obscurizare, parţială (căci ea rămâne totuşi implicită) a ideii de satisfacţie şi a celei de fericire individuală mult mai prezentă la cel dintâi. În plus, Rowe şi Kahn discută despre elementele sociale într-o manieră uşor naturalistă: ca şi cum acestea există pur şi simplu ca atare, ignorând partea de procesualitate, de perpetuă construire a lor, ca şi tensiunea, altfel de mai mult timp recunoscută de sociologie, dintre structură socială şi individ. Rolul jucat de elemente precum status-ul economic al persoanelor, educaţia de care au beneficiat şi tipul de cultură în care s-au format şi în care trăiesc sunt mult prea puţin explorate de către cei doi. E adevărat, ele nu sunt aprofundate nici de Havighurst, dar există cel puţin două explicaţii pentru acest fapt care îl degrevează de culpă pe sociologul american. Mai întâi, faptul că multe dintre textele sale sunt răspunsuri, asumat sociologice, la disputele teoretice ale vremii (ex. cele suscitate de teoriile dezangajării) şi apoi, este efectiv vorba de o chestiune de cronologie: Havighurst, fiind un prim propunător al îmbătrânirii de succes, ar fi avut scuza necizelării conceptului. Nu acelaşi lucru se aplică lui Rowe şi Kahn care, cum aminteam mai sus, omit să admită influenţa lui Havighurst.

În cartea lor din 1998, se prezintă rezultatele de cercetare ale unui studiu extins al Fundaţiei MacArthur, menit să afle ce anume stimulează vitalitatea seniorilor la vârstă înaintată. Aici, Rowe şi Kahn par mult mai atenţi la problematica socială a îmbătrânirii de succes, arătând că societatea contribuie masiv, prin numeroase mituri articulate de macro-naraţiunea socială a declinului inevitabil, la imaginea generală asupra bătrâneţii şi, drept urmare, la politicile sociale şi comportamentele individuale referitoare la îmbătrânire. Deşi ei nu obosesc să avertizeze asupra faptului că influenţa genelor este mult inferioară în raport cu stilul de viaţă şi cu factorii de mediu, aproape răspunzând implicit criticilor ulterioare, cei doi au grijă să facă o distincţie asupra căreia merită insistat pentru a tranşa între partea teoretică a îmbătrânirii de succes şi micro-naraţiunile care sunt parţial produse de aceasta. Distincţia se referă la deosebirea dintre teoria îmbătrânirii de succes, aşa cum o propun ei şi abordări care se pot substitui unei teorii a îmbătrânirii de succes. Astfel, gerontofobia specifică societăţii actuale (cf. Bunzel, 1972) şi poate în special americane, caracterizată de o negare patologică a bătrâneţii – observabilă în obsesia pentru ocultarea oricărui

[18] A se vedea studiile făcute asupra gemenilor separaţi (Rowe & Kahn, 1997).

Scanned with OKEN Scanner

semn fizic de bătrâneţe, proces în cadrul căruia industria cosmetică joacă un rol central – nu are nimic în comun, în concepţia acestora, cu îmbătrânirea de succes. Căci nici fericirea, şi nici succesul nu apar în capacitatea de a refuza şi ascunde bătrâneţea, ci, din contră, în asumarea acesteia.

> Viziunea noastră asupra îmbătrânirii de succes nu este construită pe căutarea imortalităţii şi a fântânii tinereţii (...) îmbătrânirea de succes înseamnă exact cât spune – a îmbătrâni bine, ceea ce este foarte diferit de a nu îmbătrâni deloc. Cele trei componente majore, evitarea bolii şi a dizabilităţii, menţinerea funcţiei mentale şi fizice, şi implicarea activă în viaţă sunt importante pe tot parcursul vieţii, dar realizarea lor la bătrâneţe diferă de cea la stadiile anterioare de viaţă. (Rowe & Kahn, 1998: 36-52, trad. n.)

Mai mult, dintr-o perspectivă deopotrivă psihologică şi culturală, ei identifică în negarea procesului natural de îmbătrânire un refuz mai adânc, anume refuzul morţii: *refuzul de a accepta realitatea mortalităţii umane şi inevitabilitatea morţii* (Rowe & Kahn, 1998). Refuzul morţii e un subiect intens abordat – şi, mai recent, intens dezbătut (cf. Zimmermann & Rodin, 2004; Robert & Tradii, 2019; Tradii & Robert, 2019) – în sociologia morţii (şi în domeniul multi-disciplinar *death studies*) şi se referă, sintetizând, la fenomenul occidental de negare patologică a morţii din epoca contemporană, datorat, între altele, creşterii speranţei de viaţă, a urbanizării masive, şi a altor schimbări sociale care au condus la o de-familiarizare a omului în relaţie cu moartea, la o pierdere, în imaginarul socio-cultural, a caracterului de *natural(itate)* a morţii şi la o tabuizare excesivă a acesteia (Becker, 1973; Thomas, 1975; Ariès, 1977). Dar, dincolo de abordarea psiho-culturală şi de un focus pe moartea propriu-zisă, Rowe şi Kahn leagă, subtil, dintr-o perspectivă sociologică, negarea bătrâneţii de construirea sa socială, reamintind de ceea ce funcţionaliştii observaseră deja: *rolul fără rol* al vârstnicilor. Faptul că societatea nu mai are aproape deloc expectanţe faţă de seniori, şi în nici un caz expectanţe clare, cum se întâmplă pentru celelalte categorii de vârstă, determină o dezangajare şi un risc de cădere în invizibilitate a vârstnicilor, lucruri care fac mai probabilă moartea socială şi, după cum observă Susan M. Hillier şi Georgia M. Bower (2011: 77), produce o stare similară celei implicate în conceptul de *anomie* al lui Durkheim. Ceea ce s-ar putea deduce de aici – dar nu e un raţionament pe care Rowe şi Kahn să îl fructifice la maxim – ar fi că gerontofobia poate să se datoreze nu doar anticipării sau presimţirii morţii biologice în bătrâneţea celorlalţi sau a sinelui, ci internalizării ideii potrivit căreia aceasta este o vârstă o dată cu care sensul, personal şi social, intră în criză. Are loc, astfel, o suprapunere a morţii sociale peste moartea biologică, o fuziune între cele două, cu două intrări din care bătrâneţea iese mutilată, prin diminuare, ca relevanţă socială: anticiparea morţii biologice în bătrâneţe se face prin intermediul sau datorită morţii sociale (moartea socială ca substitut al morţii biologice), iar anticiparea scăderii relevanţei sociale a vârstnicilor se realizează pornind de la selectarea unei naraţiuni a declinului

Scanned with OKEN Scanner

biologic din tot evantaiul de narațiuni sociale aflate în relație cu îmbătrânirea. De aici rezultă inclusiv că întâlnirea dintre moartea socială și cea biologică se produce pe teritoriul socialului.

Rowe și Kahn încearcă, cel puțin în această lucrare, să oprească alunecarea bătrâneții înspre teritorii în care ea nu este asumată specific. Deși, din punct de vedere terminologic, cuvântul *succes* implică, măcar într-o proporție redusă, sugestia de excepționalism (o bătrânețe care nu e tocmai bătrânețe, o supra- sau non-bătrânețe), totuși, coroborat cu modul, mai sus discutat, în care cei doi definesc îmbătrânirea de succes ca tip de îmbătrânire (așadar nu altceva decât îmbătrânire), se observă că însuși conceptul de îmbătrânire de succes produce o fisură în monolitismul semantico-social al bătrâneții, din moment ce implică existența mai multor tipuri (cel puțin două) de îmbătrânire. O parte dintre vârstnici, precizează cei doi, se conformează *mesajului neverbalizat* al societății, de tip *găsește-ți drumul și nu te intersecta cu al nostru* (Rowe & Kahn, 1998), dar o parte, din contră, reușesc, continuându-și viața (exercițiile fizice, voluntariatul, cultivarea conexiunilor sociale sunt esențiale în acest sens), să prospere. E o alunecare pe care, dincolo de teoria propriu-zisă, narațiunile socio-culturale generate de aceste teorii nu au atât de mult *succes* în a o stopa.

Există însă și idei cuprinse în cartea celor doi care fac posibilă o interpretare a bătrâneții de succes ca formă de excepție, formă pentru cei privilegiați. E adevărat, privilegiile nu sunt înnăscute, ci, în acord cu un specific nord-american frecvent observat în scrierile lor asupra îmbătrânirii de succes (Lamb, 2017; DeLiema & Bengtson, 2015; Foster & Walker, 2015), sunt dependente de efort, de muncă. Pentru a îmbătrâni bine e nevoie de lucru individual. Individul este, după se observă și din fragmentul de mai jos, responsabilizat în doze mari.

> Conceptul nostru de succes conotează mai mult decât un rezultat fericit; implică realizarea mai degrabă decât simplul noroc... A reuși în ceva reclamă mai mult decât a da peste acel ceva; înseamnă a fi dorit, a fi planificat, a fi muncit pentru acest ceva. Toți acești factori sunt critici pentru viziunea noastră asupra îmbătrânirii, pe care, chiar și în această epocă a geneticii umane, o privim ca fiind în mare măsură sub controlul individului. Pe scurt, îmbătrânirea de succes este dependentă de alegerile și comportamentele individuale. Poate fi obținută prin alegere individuală și efort. (Rowe & Kahn, 1998: 37, trad. n.)

Problema semnificativă cu astfel de formulări e că ele configurează standarde de viață inverse celor implicate în teoria dezangajării, dar similare la nivel de activare a unei presiuni sociale. Dacă, într-o optică a dezangajării, lupta individului era cel mult cu chemarea socială din el însuși, și, de obicei, cu percepția potrivit căreia ar trebui să găsească continuitate în rolurile sale sociale, îmbătrânirea de succes devine o luptă permanentă, neobosită cu sine. Presiunea socială pe care teoria dezangajării o activează este dinspre societate înspre individ în direcția retragerii, în vreme ce cea a îmbătrânirii de succes este dinspre

Scanned with OKEN Scanner

individ înspre el însuşi, în vederea conservării inserţiilor sociale. Aparent, societatea lipseşte în al doilea caz, ca figură autoritară. De fapt însă, pentru îmbătrânirea de succes e o vorba tot de o presiune socială, a societăţii, dar internalizată. Facem astfel tranziţia spre cea de-a doua etapă, cea critică.

II.3.3. Etapa critică: suspiciune, penalizare, reinventare

În 1993, psihologii germani Paul B. Baltes şi Margaret M. Baltes – care, după cum vom discuta puţin mai încolo, au propus, pornind de la Rowe şi Kahn, un model teoretic al îmbătrânirii de succes, din perspectiva psihologiei îmbătrânirii – explicau voga îmbătrânirii de succes prin prisma rezonanţei acestei teorii cu (re-)descoperirea potenţialului pozitiv al îmbătrânirii şi a optimismului pe care îl inculcă societăţii. Ei considerau că, indiferent de cum va arăta acest concept pe termen lung, va rămâne un instrument ştiinţific semnificativ (viabilitatea e altă chestiune) datorită puterii sale de a suscita întrebări şi de a deschide direcţii de cercetare. E, de altfel, şi o poziţie care consemnează importanţa istorică a conceptului, dincolo de judecăţile de valoare elaborate, de-a lungul timpului, în relaţie cu el:

> Faptul că tema îmbătrânirii de succes a atras recent multă atenţie se datorează nu numai datorită expresiei atractive a termenului însuşi şi importanţei aspectelor legate de îmbătrânire în epoca modernă. Cel mai probabil reflectă, de asemenea, un optimism regăsit în domeniul gerontologiei înseşi. (...) De exemplu, există un corpus de cunoştinţe ce continuă să crească referitor la rezervele neexplorate ale vârstnicilor şi ale potenţialului lor de schimbare. Astfel, o discuţie despre îmbătrânirea de succes se suprapune peste căutarea factorilor şi condiţiilor care ne ajută să înţelegem potenţialul îmbătrânirii şi, dacă se doreşte, să se identifice mijloacele prin care se poate modifica natura umană a îmbătrânirii, aşa cum se prezintă ea astăzi. Dacă, pe termen lung, conceptul de îmbătrânire de succes va rămâne un subiect viabil ştiinţific este poate mai puţin semnificativ decât puterea sa de a identifica şi organiza întrebări şi direcţii de cercetare care reflectă dinamica curentă a domeniului. (Baltes & Baltes, 1993:4, trad. n.)

Într-adevăr, conceptul şi paradigma teoretică a îmbătrânirii de succes se află astăzi în cea de-a treia etapă, cea a criticii. Este o situaţie care merită o atenţie aparte, căci aduce laolaltă entuziasmul, scepticismul şi renaşterea conceptului sub diverse forme şi, dintr-un alt punct de vedere, e o situaţie ce ridică probleme pentru abordarea propusă de această lucrare. Aceasta se întâmplă deoarece fază critică nu se referă numai la teoriile îmbătrânirii de succes ca atare. Ci, din cauza faptului că, aşa cum am precizat, 1) ele funcţionează în cadrul unui organism mai mare, pe care l-am numit (macro-)naraţiune – cuprinzând şi modele sau discursuri de mai mică sau mai mare anvergură socio-culturală, modele etc. – şi 2) teoriile, în sensul tare, sunt adesea obnubilate, la nivel de re-

Scanned with OKEN Scanner

ceptare, atât în simțul comun, cât și academic, de ramificațiile narative care derivă din acestea[19], criticismul se repercutează mai degrabă asupra întregului. Pentru lucrarea de față rezultă, astfel, o dificultate în a trata exclusiv critica orientată strict asupra paradigmei teoretice. Dezavantajul conține însă și un beneficiu: prin investigarea principalelor direcții ale acestei etape se pot pune în evidență modurile în care conceptul de îmbătrânire de succes tinde să se reinventeze prin intermediul altor formule teoretice, așa cum, de asemenea, poate fi surprinsă, în acțiune, propensiunea narativă a teoriei îmbătrânirii de succes – de care mă voi ocupa mai pe larg în partea dedicată relaxării sociologice și culturale a teoriilor în general, cu interes mai mare asupra teoriilor îmbătrânirii.

Ca să începem cu imprecizia situării îmbătrânirii de succes, în 2017[20], Sarah Lamb coordonează o lucrare axată în întregime asupra îmbătrânirii de succes, referindu-se, din titlu, la aceasta drept o *obsesie contemporană*. Doar în prefața în care introduce tema cărții, cercetătoarea utilizează numeroase cuvinte pentru a desemna îmbătrânirea de succes, lucru ce indică versatilitatea extremă a conceptului și dificultatea de a-l fixa într-un cadru de interpretare: „*noțiunea* de îmbătrânire de succes sună atât de inspirator și de nobil" (Lamb, 2017: XI, *sublinierea mea*), „timp de ani de zile am dorit să investighez critic *proiectul* îmbătrânirii de succes" (*idem,* XIII), „un al doilea scop al cărții este să exploreze acest uluitor *fenomen* socio-cultural, o *mișcare* contemporană majoră a timpurilor noastre" (*idem*, XII), „*paradigma* îmbătrânirii de succes" (*idem*), „volumul ne ajută să recunoaștem deopotrivă elementele pozitive și negative ale *mișcării* îmbătrânirii de succes" (*idem*). Alți contribuitori ai cărții numesc îmbătrânirea de succes *construct* sau *model* (Calasanti & King în Lamb, 2017: 27), *viziune* (Taylor în Lamb, 2017: 126), *ideologie* (Danely în Lamb, 2017: 164). Din toate acestea se arată, în prezența unei indecizii terminologico-conceptuale, că ceea ce este trecut sub lupa critică a lucrării nu este, ca intenționalitate, numai partea teoretică a îmbătrânirii de succes, ci ceea ce numim – se arată, din nou, a fi un termen adecvat – narațiunea socio-culturală a îmbătrânirii de succes. Doar acceptând acest lucru și beneficiind de generozitatea conceptului de *narațiune* se menține coerența perspectivală a volumului. Altfel, fără această cupolă conceptuală, faptul că s-ar putea ca *ideologia* îmbătrânirii de succes să nu fie tocmai același lucru cu o *teorie* a îmbătrânirii de succes, cu o mișcare culturală, cu o noțiune sau cu un model ar putea determina o diminuare a validității

[19] Deși ar fi o întreagă discuție dacă narațiunile sociale ale îmbătrânirii de succes sunt urmări directe ale teoriilor îmbătrânirii de succes, ori există un spirit al vremii – o magmă infra-teoretică și narativă – din care se dezvoltă ambele. Riscul de speculații e însă mare în absența unui studiu riguros.

[20] Dar acesta este numai un exemplu. În multe lucrări sau articole, imprecizia semantică, nehotărârea între a alege între teorie, model teoretic, model social, paradigmă, discurs etc. persistă și complică lucrurile.

Scanned with OKEN Scanner

asumpţiilor sau rezultatelor cercetării. Până la o tranşare exactă a terminologiei, e de precizat că, în fond, e firesc ca ambiguitatea obiectului de cercetat să se reflecte în cercetarea acestuia, indiferent de gradul de criticism asumat.

Schematizând, există două mari direcţii de abordare (meta-)teoretică a îmbătrânirii de succes. Una dominantă (Martinson & Berridge, 2015; Crăciun, 2019), care se axează preponderent pe avantajele acestui concept sau care cel puţin ia în calcul aceste avantaje, pledând pentru menţinerea conceptului (Fagerström & Aartsen, 2013) şi produce explicit şi implicit naraţiuni pozitive (ce vor intra în circuitul mai mare al îmbătrânirii de succes, ca macro-naraţiune). Iar alta, mai restrânsă, critică, ce admite în grade diferite validitatea socială a conceptului, dar se concentrează pe a observa limitele acestuia (imposibilitatea de a aplica pretutindeni şi constant principiile îmbătrânirii pozitive, absenţa perspectivei vârstnicilor (Phelan & Larson, 2002)) şi diverse minusuri (ocultare a morţii, inegalitate socială etc.), sau derivele acestuia – câteodată, aici, fără menţionarea explicită a conceptului – precum comodificarea corpului în direcţia medicinii estetice practicate excesiv (Giles *et al.*, 2012; Scheiber, 2014; MacLaine, 2015).

După cum discută şi John W. Rowe şi Theodore D. Cosco în capitolul dedicat îmbătrânirii de succes din volumul deja menţionat, coordonat de Vern L. Bengtson şi Richard A. Settersten (2016), îmbătrânirea de succes a fost şi continuă să fie un concept *de succes*, făcând să curgă multă cerneală academică (Giles *et al.*, 2012; Foster & Walker, 2015; Katz & Calasanti, 2015). Spre exemplu, numai în anul 2014 au fost scrise 180 de articole în sistem de peer-review pe tema îmbătrânirii de succes[21]. Pe cât de neaşezat e conceptul (şi poate şi de aceea), pe atât este el de criticat (Martin *et al.*, 2015). În fond, el se remarcă printr-un soi de stridenţă semantică, dacă ne gândim că se edifică pe ceea ce tradiţional nu poate fi perceput decât ca un paradox (Baltes & Baltes, 1993; Fagerström & Aartsen, 2013; Crăciun, 2019: 20), din moment ce combină procesul îmbătrânirii, asimilat, constant, indiferent de proporţie, dintotdeauna, după cum semnalează Georges Minois (1987), declinului, cu succesul, care pare a nu avea nimic în comun cu ultima etapă a vieţii.

Printre cele mai vehiculate critici se numără cele referitoare la neglijarea determinanţilor sociali ce particularizează procesul de îmbătrânire şi care a dus la o obiectivitate opresivă (a modelului de îmbătrânire) şi la o supra-responsabilizare a individului în raport cu reuşita sau ne-reuşita îmbătrânirii şi bătrâneţii sale (Katz & Calasanti, 2015); critici referitoare la dependenţa îmbătrânirii de succes de câştigurile financiare (Lamb, 2017); cele referitoare la dificultatea de a măsura empiric standardele îmbătrânirii de succes propuse de Rowe & Kahn, ţinând cont că procentul de seniori de succes variază drastic, spun studi-

[21] Un argument inclusiv pentru a justifica de ce lucrarea de faţă este, cât se poate de conştient, departe de a avea pretenţia că poate trata toate aspectele teoretice legate de îmbătrânirea de succes.

Scanned with OKEN Scanner

ile, între 3% și 95% (Pachana, 2017: 92), sau între 0,4% și 97% (Bengtson & Settersten, 2016); critici cu privire la supralicitarea semnificației pozitive a unor elemente ce țin de cultura postmodernă și de societatea capitalistă: controlul, autonomia, independența financiară, existența activă, productivitatea, succesul (Lamb, 2017: XII; Gullette, 2018); critici în relație cu posibilele efecte psihoculturale, precum încurajarea fenomenului de negare patologică a îmbătrânirii (*ageing denial*) și a gerontofobiei prin cultivarea ideologiei tinereții perpetue (Gillick, 2006); în relație cu ideologia tinereții, critici referitoare la impactul medicalizării excesive, atât curative cât și preventive, asupra calității vieții seniorilor și a costurilor sociale (Baars, 2012; Gawande, 2014); critici legate de neglijarea aspectelor spirituale ale bătrâneții datorită supraestimării, în cheie capitalistă, a productivității sociale (Wong, 2000); critici legate de abordarea preponderent medicală a teoriei îmbătrânirii de succes, în detrimentul unui viziuni care să țină seama de concepte sociologice semnificative pentru îmbătrânire (Katz & Calasanti, 2015[22]); critici ținând de limitarea metodologică sau a asumpțiilor teoretice înrădăcinate în teoria activității și de neglijarea unei posibile conexiuni (de directă proporționalitate) între dezangajare și succes (DeLiema & Bengtson, 2015; Diggs, 2015[23]). Există, apoi, critici care pun accentul mai mult pe partea de narațiune culturală a îmbătrânirii de succes și pe impactul pe care aceasta l-ar putea avea asupra experiențelor de viață ale seniorilor (Lamb, 2017) și critici care par mai curând interesate de cum funcționează la nivel teoretic îmbătrânirea de succes (Fagerström & Aartsen, 2013; Martin *et al.*, 2013; Katz & Calasanti, 2015; Rowe & Cosco, 2016).

Un mix al atenției către narațiune și respectiv teorie se găsește în cartea coordonată de Sarah Lamb. În capitolul care deschide volumul colectiv pe care îl coordonează, Lamb și colegii ei afirmă că îmbătrânirea de succes trebuie să fie pusă în chestiune în ciuda potențialului pozitiv, inspirațional, de atractivitate,

---

[22] Este faimos printre gerontologii interesați de îmbătrânirea de succes dialogul dintre Matilda White Riley, și Rowe și Kahn, de cealaltă parte, publicat în *The Gerontologist* în anul apariției cărții celor doi, 1998. Riley salută cristalizarea teoriei îmbătrânirii de succes propusă de Rowe și Kahn, dar le reproșează faptul că ignoră oportunitățile structurale necesare pentru ca indivizii să cunoască o îmbătrânire de succes, întrucât, în acord cu cercetările sale, schimbările vieții și schimbările în structurile sociale sunt fundamental interdependente. Rowe și Kahn îi răspund că există două tipuri de obstacole în a face posibil ceea ce Riley sugerează 1) un obstacol extern: e dificil de demonstrat efectele intervențiilor structurale, căci e vorba de costuri financiare și de dificultatea montării efective a unor astfel de intervenții; 2) un obstacol intern: sociologii vor fi mereu mai preocupați de factorii externi, distali individului, în timp ce geriatrii și psihologii se concentrează asupra individului. Aceste obstacole s-ar putea depăși printr-un efort conjugat, interdisciplinar (Kahn, 1998).

[23] Ideea că s-ar putea ca pentru anumiți vârstnici, în funcție de personalitatea lor sau de determinanții culturali ai îmbătrânirii lor succesul să fie legat de dezangajare mai mult decât de activitate, să existe succes în dezangajare.

Scanned with OKEN Scanner

pe care îl emană, iar statutul privilegiat pe care şi l-a câştigat – şi continuă să îl menţină cu toate că criticile sporesc – în interiorul cercetării gerontologice şi a culturii populare trebuie să fie supus deconstrucţiei (Lamb, Robbins-Ruszkowski & Corwin in Lamb, 2017: 3). Autoarele consideră că puterea subiectului, controlul individual (*agency*) asupra bătrâneţii şi competenţa de a alege, mult neglijate de privirea tradiţională a bătrâneţii ca declin natural, devin puncte proeminente în *paradigma* îmbătrânirii de succes. Astfel, acestea sunt cele care, precum în mod tradiţional naraţiunea declinului, funcţionează exclusiv şi opresiv:

> Tu poţi fi artizanul propriei tale îmbătrâniri de succes – prin dietă, sport, activităţi productive, atitudine, auto-control şi alegere. A îmbătrâni bine devine un vital proiect personal şi moral, de care să beneficieze nu doar individul, dar şi familia lărgită, societatea şi naţiunea. (idem, trad. n.)

Până la urmă, cine nu ar vrea să implementeze aceste principii? Totuşi, realitatea, ca de obicei, bate teoria. Autoarele discută despre faptul că toţi participanţii la volum au fost, ascultând glasurile şi istorisirile vârstnicilor din varii contexte sociale şi culturale, martorii atât ai avantajelor ghidării după principiile îmbătrânirii de succes, cât şi ai modului în care acestea pot deveni contraproductive şi ar trebui regândite critic. Apariţia unui cancer la vârstă înaintată, necesitatea de a utiliza bastonul pentru a merge, de la un moment dat, pot determina sentimente profunde şi disfuncţionale social de eşec personal şi de ruşine. O boală ca demenţa zguduie puternic identitatea umană şi posibilitatea de a menţine relaţii pe tiparul clasic, ceea ce nu exclude, pe lângă o mare provocare, o reinventare a acestora. Apoi, sunt spaţii culturale – India, de exemplu – şi sociale – mănăstirile, de pildă – în care independenţa nu este valorizată, iar gradul de satisfacţie personală nu se corelează cu aceasta. Într-adevăr, o parte însemnată a lucrării urmăreşte modurile în care s-a ajuns ca modelul îmbătrânirii de succes să reproducă tocmai inegalitatea şi *ageism*-ul pe care a fost proiectat să le contracareze. Şi o face adeseori foarte convingător, doar că nu există o linie foarte clară între ce este supus criticii: naraţiunea îmbătrânirii de succes sau teoria ca atare. Ambele sunt folosite interşanjabil şi uneori asupra teoriei apasă toată păcatele naraţiunilor derivate din ea. Un semn, de-altfel, după cum vom mai discuta puţin mai încolo, al *slăbirii* teoriei cum ar spune Vattimo (2002). Şi al faptului că o demarcaţie ar trebui totuşi făcută.

Sunt cinci critici majore pe care Lamb şi colegele sale (2017) le ridică în primul capitol al volumului: 1) îmbătrânirea de succes reprezintă o paradigmă caracterizată printr-un *ageism* marcat, provenit din disconfortul cultural în faţa condiţiei umane fireşti care presupune (inter-)dependenţă, vulnerabilitate şi efemeritate şi duce, adesea, la excluziune socială; 2) îmbătrânirea de succes ocultează inegalităţile sociale, observabile mai ales în ceea ce priveşte inegalităţile ce ţin de domeniul sănătăţii, elemente precum rasa, etnia, clasa socială fiind complet

Scanned with OKEN Scanner

ignorate, în vreme ce viziunea sa are în vedere cu precădere elitele sociale; 3) îmbătrânirea de succes poate contribui la perpetuarea stereotipurilor de gen, din cauza publicității și produselor *anti-ageing*, căci revalidează criteriile de judecare a performanței masculine (hetero-normativitate, apartenență la clasa de mijloc) și a frumuseții feminine (atractivitatea, tinerețea); 4) îmbătrânirea de succes este etnocentrică, reflectând idealurile culturale americane – pentru că până și datele emanând dinspre știință și medicină sunt inevitabil infuzate cultural de viziuni asupra identității – în acord cu care declinul este rău și independența este mereu bună; 5) îmbătrânirea de succes e un vast proiect de dezbateri publice, medicale și academice care nu se întemeiază pe o ascultare și o valorificare a glasurilor celor pentru care ar trebui să se implementeze, adică a vârstnicilor. Tot aici intră și ideea că, aplicând o grilă binară atât de rigidă – succes/eșec – se creează o imagine pe de o parte nerealistă asupra bătrâneții (și contraproductivă în raport cu dezideratul social al unei gândiri inclusive a vârstnicilor) și, pe de altă parte, generatoare de frică în rândul populației mai tinere care se apropie mai mult sau mai puțin de bătrânețe.

Se poate observa că, din cele cinci critici, nu toate sunt la fel de pertinente în raport cu teoriile îmbătrânirii de succes. Prima, de pildă, în acord cu care îmbătrânirea de succes manifestă sau produce forme de *ageism*, se aplică mult mai mult narațiunilor ce duc în extrem anumite elemente din teoria îmbătrânirii de succes propusă, de-a lungul timpului, de Rowe și Kahn. Altfel, cum am discutat mai sus, ei susțin foarte ferm că se dezic de interpretările gerontofobe ale vieții și că scopul îmbătrânirii de succes nu este de a nega bătrânețea, cât de a o transforma, maximizându-i potențialul pozitiv, de a o gestiona. Dacă a doua și a patra critică sunt mai pretabile unui criticism teoretic, căci, într-adevăr, Rowe și Kahn iau prea puțin în calcul variabilele socio-demografice care pot modifica expectanțele față de ce înseamnă o îmbătrânire de succes, a treia critică și a cincea sunt, probabil, cel mai puțin aplicabile teoriei ca atare. A situa produsele anti-ageing pe același nivel cu conceptul de îmbătrânire de succes este cel puțin bizar. Apoi, dacă ne amintim de distincția pe care Rowe și Kahn o făceau între îmbătrânirea de succes și cea uzuală, unde cea din urmă nu era decât o acceptare fatalistă a schimbărilor aduse de trecerea timpului (așadar nu avea sensul de *comun* pur și simplu, ci de construct naturalist), iar cea dintâi se constituia ca o stratagemă de a dejuca puterea factorilor externi (prin extensie inclusiv sociali) care intensificau efectele îmbătrânirii (așadar nu avea, cel puțin într-o primă instanță, sensul unei excepționalități de frondă, sclipitoare), realizăm că aceasta nu e total sinonimică cu cea dintre succes și eșec așa cum îl conceptualizează Lamb și colegele sale. Ca să nu mai vorbim de faptul că teoria îmbătrânirii de succes propusă de Havighurst în ceea ce numeam forma sa a-teoretică, locală se poate supune și mai puțin aceleiași abordări critice decât cea a lui Rowe și Kahn. Toate acestea nu scad din validitatea critică a argumentelor autoarelor, dar, consider, ar trebui să reducă din fixarea obiectivului critic asu-

Scanned with OKEN Scanner

pra teoriei și la extragerea ei, pe cât posibil, în linii mari, din narațiunea generală a îmbătrânirii de succes.

Pe cât de adevărat rămâne că îmbătrânirea de succes constituie, dincolo de o teorie efectivă de mare forță, cu identitate clară, dar datată din punct de vedere istoric, și un articulator conceptual major ce intră în componența diverselor viziuni teoretice, tot la fel de adevărat este și că există o reluctanță printre cercetătorii gerontologiei sociale actuale în a continua să utilizeze termenul de *îmbătrânire de succes*. Aceasta depinde probabil de conștientizarea și interesul în criticile proeminente care se ridică atât în fața teoriei ca atare, cât și în fața narațiunii culturale a îmbătrânirii de succes, precum ar putea fluctua și în funcție de gradul de raportare critică la narațiunea socială aferentă. De pildă, în cartea sa din 2019, Irina Catrinel Crăciun utilizează termenul de îmbătrânire pozitivă în alternanță cu cel de îmbătrânire de succes, preferându-l totuși pe cel dintâi pentru titlul cărții și pentru acele zone din lucrare în care se pun în lumină mai degrabă aspectele *pozitive* ale modelului și păstrându-l mai mult pe cel de-al doilea când discută explicit despre criticile îndreptate împotriva teoriei. Crăciun propune, la rândul său, o teorie a îmbătrânirii pozitive care poate fi înțeleasă și ca o reconfigurare, o reinventare a îmbătrânirii de succes, încorporând o poziție interpretativă pe cât de critică, pe atât de suplă conceptual – mai exact, e vorba de o regândire a îmbătrânirii pozitive din perspectiva precarității, menită să rezolve dezacordurile dintre studiile exaltând potențialul social și teoretic al îmbătrânirii de succes și cele interesate de inegalitățile sociale crescânde comportate de bătrânețe și încurajate, implicit de o cultură a *succesului.* Cercetătoarea reia principalele critici ale îmbătrânirii de succes, sintetizând atât literatura de specialitate care observă standardele nerealiste, inflexibile sau neclare propuse de teoria lui Rowe și Kahn și de narațiunea socială la care ea a contribuit masiv, cât și teoriile gerontologice care s-au realizat prin raportare polemică la îmbătrânirea de succes, îmbunătățind parametrii acesteia sau adăugându-i alte variabile considerate semnificative (Crăciun, 2019: 23-29), cum se întâmplă, de pildă, în modelul *Selecției, Optimizării și Compensației.*

Este necesar să stăruim puțin asupra acestui model ce tratează îmbătrânirea de succes din punct de vedere psihologic și care presupune o abordare procesuală a îmbătrânirii, care combină criteriile subiective de definire a îmbătrânirii de succes cu indicatori obiectivi. Există (Baltes & Baltes, 1993: 1-34; Freund & Baltes, 1998) trei etape care conlucrează în menținerea unui echilibru între câștiguri și pierderi (inevitabile) esențial pentru asigurarea unei îmbătrâniri de succes: selecția – oamenii aleg domenii din viața lor care sunt importante pentru ei și care se pot constitui în scopuri; selecția e fundamentală pentru că resursele necesare pentru obținerea scopurilor dorite sunt limitate; optimizarea – se referă la resursele și instrumentele care sunt optimizate pentru a atinge scopurile și, în cele din urmă, compensarea – ce indică faptul că trebuie să existe o formă de răscumpărare, de contracarare a pierderilor, ce tind să se cumuleze pe măsura înaintării în vârstă, în domeniile specifice (renunțare la scopuri irealiza-

Scanned with OKEN Scanner

bile şi producerea altora). Practic, ca şi îmbătrânirea, îmbătrânirea de succes nu începe brusc, la o anumită vârstă, ci se desfăşoară pe parcursul întregii vieţii. Abordările lui Baltes inspiră şi alte cercetări asupra îmbătrânirii de succes, din perspectiva dezvoltării cursului vieţii, astfel că se cristalizează un concept concurent: cel de îmbătrânire optimală (*optimal ageing*), ce se doreşte a remedia insuficienţele semantice şi culturale ale *succesului* (Aldwin *et al.*, 2006: 97-100), prin accentul pus asupra adaptării (*coping*) şi rezilienţei.

Un alt model teoretic care se grefează pe teoria îmbătrânirii de succes, căreia îi recunoaşte vigoarea şi capacitatea de a genera noi concepte, dar pe care o şi amendează pentru limitările ei, este cel propus de cercetătorii americanii Eva Kahana, Boaz Kahana şi Jeong Eun Lee. Pe scurt, ei propun teoria *Proactivităţii Preventive şi Corective* ce condensează atât abordarea mai recentă, de tip procesual, a teoriei de succes, cât şi abordarea clasică de tip rezultat (*outcome*), numind-o şi modelul proactiv al îmbătrânirii de succes. Asumpţia teoretică de bază este că, o dată cu vârsta, se acumulează o serie de stresori sociali (ex.: anume evenimente de viaţă care sunt prevalente la o vârstă înaintată, precum pierderile sociale) şi de sănătate (ex: probleme de sănătate). Aceşti stresori corelaţi cu vârsta sunt, în fapt, inevitabili. Dacă nu ar fi aşa, observă ei, pertinent, nici nu s-ar putea face demarcaţia între îmbătrânirea de succes şi traiul, viaţa de succes, indiferent de vârstă. Adaptările proactive (comportamente orientate către scop) sunt socotite cheia „îmbrăţişării cu succes a provocărilor stresorilor normativi existenţi sau inerenţi ai îmbătrânirii" (Kahana *et al.*, 2014: 466-474, *trad. n.*). Un exemplu, în acest sens: promovarea sănătăţii şi managementul proactiv al bolii sunt adaptări relevante la boala cronică, după cum mişcările anticipatoare şi modificările de mediu vizează (ne-)potrivirea mediului la vârstă înaintată. Adaptarea de succes presupune mobilizarea a două tipuri de resurse: interne (atitudine, optimism, strategii de *coping*) şi externe (accesarea suportului social disponibil şi a finanţelor etc.)

La fel precum Crăciun, şi Nancy A. Pachana (2017: 91-93) foloseşte *pozitiv* şi *de succes* în sinonimie şi alternanţă. Ea este optimistă atunci când discută despre *modelul* sau *mişcarea* îmbătrânirii de succes, socotind că aceasta constituie un câmp relativ nou de studiu care va mai cunoaşte dezvoltări şi că dificultăţile se explică prin faptul că cercetătorii au definiţii diverse, neconcordante ale conceptului cu care operează pentru a propune teorii sau a susţine politici sociale. Totuşi, şi la ea, criticile asupra îmbătrânirii de succes, inclusiv ca teorie, rămân, şi ele numeroase.

Marty Martinson and Clara Berridge (2015) fac o meta-analiză a articolelor de gerontologie socială, publicate în perioada 1987-2013 în baza de data *Abstracts in Social Gerontology*, care critică modelul îmbătrânirii de succes şi oferă sugestii de îmbunătăţiri ale teoriei. Din 453 de articole care conţineau sintagma de îmbătrânire de succes în titlu sau în text, 67 au întrunit criteriile stabilite de autori (critică şi alternative). Cercetătorii găsesc patru categorii de

Scanned with OKEN Scanner

critici şi remedii, iar concluzia generală este că modelul originar propus de Rowe şi Kahn tinde să fie extins prin criterii numeroase de către gerontologici, arătând că un model normativ al îmbătrânirii de succes este *prin definiţie exclusivist* şi că este necesar ca îmbătrânirea de succes să fie utilizată cu activare suplimentară a gândirii reflexive.

Prima categorie, pe care ei o numesc *adaugă şi amestecă* (*add and stir approach*), cuprinde 16 articole care acceptă ideea de îmbătrânire de succes ca model gerontologic, dar identifică mai multe goluri în modelele teoretice curente. Două soluţii se propun aici, fie slăbirea criteriilor, datorită prevalenţei scăzute a îmbătrânirii de succes, fie încorporarea altora, care lipsesc, ducând la o *expansiune multidimensională* a conceptului (Martinson & Berridge, 2015: 65).

30 din 64 de articole se clasifică în a doua categorie, a *vocilor care lipsesc*. Acestea socotesc că marea absenţă în criteriile îmbătrânirii de succes e constituită de perspectiva subiectivă (în sens plural) a vârstnicilor – spre exemplu, nu toate studiile au atestat legătura dintre lipsa dizabilităţii şi îmbătrânirea de succes, după cum nici inversul nu s-a dovedit adevărat, insistând şi asupra variabilităţii culturale şi asupra etnocentrismului conceptualizărilor curente ale îmbătrânirii de succes (a se vedea şi Lamb, mai sus). Ele menţin noţiunea de îmbătrânire de succes drept un ideal relativ intact, dar propun şi adăugarea altor criterii, cum ar fi grija pentru ceilalţi (*caring*) sau prezenţa unei atitudini pozitive în faţa vieţii.

A treia categorie e formată din *criticile dure* aduse îmbătrânirii de succes. 14 articole sunt cu totul reluctante în continuarea utilizării conceptului în gerontologia socială şi în biomedicină. Indiferent de ancorarea lor disciplinară, de la gerontologie critică la gerontologie narativă şi de focusul lor specific, ele au în comun următoarele elemente privite cu imensă suspiciune: abordarea individualistă a paradigmei îmbătrânirii de succes, *ageism*-ul şi *able*-ismul implicite, contextele neoliberale în care găseşte teren propice, influenţele negative asupra societăţii în genere şi a experienţelor de viaţă ale vârstnicilor şi impactul asupra justiţiei sociale. Succesul, un termen competitiv şi distructiv, ar trebui înlocuit, conceptual, cu interacţiunea dintre putere şi vulnerabilitate, după cum cel de dependenţă ar trebui să se transforme în interdependenţă. De asemenea, spaima de moarte, boală şi dizabilitate induse de îmbătrânirea de succes ar trebui să dispară prin asumarea unui principiu de auto-determinare. De fapt, abordarea dihotomică de tip bătrâneţe bună, bătrâneţe rea, ar trebui să dispară. Se atrage atenţia asupra necesităţii ca noi paradigme, ajustate, ale îmbătrânirii de succes, să reflecte experienţele trăite ale vârstnicilor şi să fie informate de dovezi empirice care să integreze metodele calitative şi cercetarea participativă în relaţie cu vârstnicii şi comunităţile din care fac parte.

O a patra categorie, constituită din 7 articole, respinge principiile fundamentale ale îmbătrânirii de succes. Mai mult decât doar conceptul (cazul categoriei 3), modelul exclusiv al îmbătrânirii de succes este considerat abando-

Scanned with OKEN Scanner

nabil şi necesar a fi înlocuit cu altele, precum cel integrativ al îmbătrânirii reziliente ce poate fi atins, ipotetic vorbind, de orice vârstnic, cel al îmbătrânirii armonioase, capabile să rezolve conflictul, considerat drept inculcat cultural, pe tipare consumeriste, dintre minte şi trup.

Printre concluziile studiului figurează şi ideea majoră cum că, într-adevăr, îmbătrânirea de succes ar trebui depăşită. Întrebându-se de ce, în ciuda haosului pe care-l comportă, conform variilor critici, îmbătrânirea de succes rămâne o teorie gerontologică de forţă, cele două cercetătoare identifică, pe urmele lui Lars Tornstam (1992), partea ideologică a teoriilor gerontologice în special şi a teoriilor în general. Faptul că ele înghit, surprinzător uneori de puţin filtrat, curenţii valorici care vin dinspre societate înspre zona academică şi înspre zona teoriilor (Martinson & Berridge, 2015: 66). În acest caz, ideile occidentale ale clasei de mijloc, de independenţă, productivitate, şi spaima cultivată de guvernele neoliberale faţă de îmbătrânirea populaţiei (cf. Mullan, 2002).

În 2016, în substanţiala carte a lui Vern L. Bengtson şi a lui Richard A. Settersten, John Wallis Rowe reia, în cheie descriptiv-critică, propria teorie a îmbătrânirii de succes şi verva declanşată de aceasta, de data aceasta, alături de un alt cercetător, Theodore D. Cosco. Cei doi autori remarcă că nu există o utilizare unitară a conceptului nici la nivel lingvistic, care înglobează termeni precum *teorie*, *paradigmă*, *model*, *proces*, *program clinic* sau *scop* (2016), nici la nivelul aplicării sale: nivel teoretic sau nivel empiric. Autorii încearcă să răspundă la trei critici majore aduse îmbătrânirii de succes: 1) faptul că formularea iniţială a modelului teoretic supra-accentuează alegerea personală şi neglijează factorii sociali şi de mediu, precum şi circumstanţele de viaţă care limitează alegerile individului şi, astfel, capacitatea lui de a îmbătrâni cu succes; 2) absenţa laturii subiective în cadrul îmbătrânirii de succes care ar induce o diversitate în valorile umane şi în semnificaţiile pe care oamenii le alocă succesului; 3) orientarea îmbătrânii de succes către privilegiaţii societăţii şi adresabilitatea mult mai scăzută către cei care au anumite limitări, dezavantaje, dizabilităţi. Cei doi acceptă că, în linii mari, aceste categorii de critici îşi au rolul lor, dar mai curând în sensul îmbogăţirii teoriei şi nicidecât în cel al renunţării la conceptele de bază ale teoriei, a cărei popularitate este în creştere (Rowe & Cosco, 2016).

Rowe şi Cosco nu rămân aici, ci îşi doresc, în esenţă – anticipând, în acelaşi timp – o sinteză între abordarea iniţială a îmbătrânirii de succes, care, spun ei, era de tip *durată a vieţii*, cu abordarea mai recentă a *cursului vieţii*. Răspunsul lor la obiecţiile ridicate este că teoria este în curs de modificare prin integrarea unor aspecte semnalate de critica asupra îmbătrânirii de succes şi care au reieşit ca fiind importante treptat, prin numeroase cercetări, după prima formulare a teoriei în 1987. E vorba, pe lângă aspectele sociale şi psihologice, şi de cele ce ţin de genetică şi care ar putea indica factori ce pot prezice, facilita sau obstrucţiona îmbătrânirea de succes. Ei observă şi că nişte societăţi în care îmbătrânirea populaţiei este un fenomen accentuat nu îşi pot permite să se dispen-

Scanned with OKEN Scanner

seze de acest concept și că aceste societăți ar trebui: să regândească instituții fundamentale precum educația și munca pe care să le redistribuie ținând cont de o filozofie a cursului vieții, să se concentreze asupra capitalului uman și să aibă în vedere atât riscurile, cât și beneficiile. De altfel, dacă teoria inițială era gândită cu aplicabilitate asupra individului, acum ea poate fi privită și în relație cu societatea care, asemeni individului, îmbătrânește. Există, prin urmare, o îmbătrânire de succes a societății.

Totuși, ar fi de gândit dacă nu cumva întotdeauna îmbătrânirea de succes a fost, dacă nu numai a societății, cel puțin *și* a sa. Poate că adevărata translație nu este de la individ la societate, ci invers: societatea și-a dorit să aibă indivizi de succes, sănătoși fizic și cognitiv și implicați social prin menținerea unor roluri anterioare sau activarea unor ipostaze sociale noi, pentru a contracara fenomenul de îmbătrânire a populație. Iar, dacă e mai greu de stabilit în ce măsură teoria s-a lăsat amprentată de anxietatea generală în fața tsunami-ului de păr alb (Daar, 2015) cu care se confruntă contemporaneitatea, mai ales partea sa occidentală, este cert că narațiunea îmbătrânirii de succes se află în strânsă relație cu temerile privind incapacitatea națiunilor de a gestiona acest fenomen demografic fără precedent în istorie.

Această carte încearcă, în spiritul umilității academice deja anunțate, ținând cont și de cercetarea empirică, cea legată de datele obținute din aplicarea celor două ghiduri de interviu, să aducă contribuții la teoria îmbătrânirii de succes, adoptând o perspectivă critică ce s-ar situa, preluând tipurile de critici identificate de Martinson și Berridge (2015), undeva la intersecția dintre categoria întâi, a doua și cea de-a treia. Nu este vorba atât de a renunța la conceptul de succes, deși el e problematic, într-adevăr, din cauza încărcăturii culturale în cheie capitalistă, consumeristă – competitivitate, hiper-responsabilizare individuală, ideologia succesului (Livingston, 2004/2020: 57-62) și umbra permanentă, latentă, a eșecului – dar, până la urmă, în timp, până și un concept neutru sau cu mai puține straturi interpretative suprapuse riscă să primească semnificații externe, etico-culturale. Cât este vorba de a-l deconstrui într-un sens derridean, de bricolaj (Derrida, 1967): păstrând balastul lui cultural, și încercând o funcționare nu doar în ciuda acestuia, ci și prin prisma lui, operând propriu-zis cu acest reziduu. Astfel, îmbătrânirea de succes apare ca o funcție, ca un proces deopotrivă social și personal, ce cumulează sensurile stabile și interpretările ce se luptă cu centralitatea acestora, beneficiile și riscurile aplicării unei viziuni pozitive de principiu asupra îmbătrâniri, având drept consecință un raport problematic, ca implicații sociale și culturale, între acceptarea bătrâneții și negarea ei, între maximizarea potențialului ei de împlinire personală și, din contră, de ratare și alienare de sine, între universalitatea ei obținută din postulări teoretice și realitatea sa empirică, fluctuantă, locală, singulară.

Totodată, vor exista și alte contribuții teoretice în următoarele secțiuni, iar acestea nu se realizează mai puțin prin intermediul cercetării empirice, ci mai mult prin prisma analizei teoretice și socio-culturale, aporturi ce, ulterior, se

Scanned with OKEN Scanner

vor testa și ele în partea de cercetare aplicată. Sunt două categorii majore de contribuții teoretice propuse în această lucrare, referitoare la îmbătrânirea de succes. O primă categorie care ține de o dinamică meta-teoretică, de o funcționare pe care putem să o numim inter-teoretică a îmbătrânirii de succes – în acest sens, se va discuta de faptul că îmbătrânirea de succes este implicit legată de perspectiva teoretică a dezangajării și de narațiunea socio-culturală a morții sociale, împreună cu care se situează într-o opoziție funcțională și necesară atât pentru o sociologie a îmbătrânirii, cât și pentru nivelurile sociale și personale ale considerării bătrâneții, o opoziție care trebuie permanent monitorizată pentru a nu produce dezechilibre prin obscurizarea sau negarea unuia dintre cei doi poli, ori prin supra-exprimarea unuia dintre ei. Tot de această primă categorie țin și contribuțiile referitoare la componența narațiunilor sociale ale îmbătrânirii de succes și ale morții sociale (diferența dintre teoriile aferente și reprezentările generate parțial de acestea, prezența constituenților teoretici slabi). Apoi, o a doua categorie de contribuții care ține de conținutul teoretic efectiv: îmbătrânirea de succes trebuie să integreze o dimensiune thanatică care să presupună două lucruri: re-ontologizarea morții, sinonimă, până la un punct, cu o de-socializare parțială și reasumarea legăturii dintre bătrânețe și moarte în cheie lucidă și non-fatalistă (moartea trebuie re-acceptată, în cercetările gerontologice în general și, mai specific, în cele asupra îmbătrânirii de succes, ca fiind punctul final, cel puțin pentru bătrânețea târzie).

Mai există și o serie de contribuții cu un caracter teoretic mai puțin pregnant, referitoare la potențialele beneficii și limite ale utilizării, prin adaptare locală, a unui model teoretic al îmbătrânirii de succes în România, în urma analizei datelor empirice și, din nou, observarea și la acest nivel a corelației dintre îmbătrânirea de succes și moartea socială.

II.4. Teorii slabe și discursuri cvasi-teoretice ale îmbătrânirii de succes

După cum observam deja, narațiunea socială a îmbătrânirii de succes cuprinde nu doar partea teoretică tare, ci și segmente conceptuale mai puțin formale sau constituenți teoretici slabi[24], care dezertează din mediul strict academic, diminuând, astfel, posibilitatea unei funcționări auto-reflexive, pentru a se impregna în discursul contemporan, într-o manieră mai mult sau mai puțin (pretins) teoretică, la diverse nivele ale culturii populare și ale societăților contem-

[24] Cuvântul *slab* conține aici sensul de relaxare postmodernă a teoriilor ca putere de a da seama de realitate (Vattimo, 2002) și ca forță coezivă, meta-narativă (Lyotard, 1979), dar se referă și la faptul că ipostaza teoretică a îmbătrânirii de succes nu mai este pură, academică.

Scanned with OKEN Scanner

porane, astfel că se regăseşte în proiecte societale complexe, în politici publice, în misiunea unor organizaţii locale, naţionale sau internaţionale, a unor programe internaţionale sau naţionale, guvernamentale, de sănătate publică, de muncă, de educaţie continuă, în misiunea şi etica unor centre dedicate îmbătrânirii sănătoase, de succes sau active etc., comportând adesea un risc de ideologizare a bătrâneţii în cheie neoliberală[25]. Nu o să includ sub cupola acestui subcapitol şi diversele reţetare la nivel personal, ghidurile de *self-help*, cărţile de pseudo-ştiinţă care împânzesc internetul şi care, evident, sunt şi ele parte a culturii populare. Şi aceasta nu pentru că ele nu ar conţine inclusiv teorii ale îmbătrânirii – de fapt, multe din ele vin cu suport de tip teoretic pentru a oferi o aparenţă minim argumentativă şi ar putea fi încadrabile în ceea ce se numeşte *pop-theories* – dar socotesc că ceea ce le defineşte şi ceea ce le propulsează într-o anumită poziţie de influenţă este mai curând dimensiunea narativă decât cea teoretică (inclusiv cea slab-teoretică).

Pe cât e de interesant de meditat asupra vieţii zbuciumate a acestei teorii a îmbătrânirii de succes, pe atât este şi de a observa cum dubla sa rezistenţă, la o pacificare şi detensionare de semnificaţii, respectiv la o eliminare completă de pe piaţa ideilor gerontologice se perpetuează doar într-o anumită măsură inclusiv în zona culturii populare. Astfel, parte din criticile îmbătrânirii de succes sunt într-adevăr captate, dar translatate într-un limbaj mai puţin pretenţios, în unele articole non-academice menite informării publicului cu privire la acest model. Sunt situaţii în care astfel de articole sau de informări reuşesc să explice publicului larg concepte gerontologice dificile (ex.: ce este îmbătrânirea de succes, ca perspectivă teoretică, istoria sa succintă) cu accent asupra aplicabilităţii lor în viaţa cotidiană (ex.: să propună o interpretare practică a îmbătrânirii de succes), fără să facă rabat de la o claritate cvasi-ştiinţifică (cf. Kernisan, 2018). Critica limitelor şi riscurilor unei teorii *puternice* a îmbătrânirii de succes, a cărei intensitate poate varia de la un caz la altul, se atenuează în tentativa de a furniza răspunsuri sau soluţii practice[26].

Altfel însă, atracţia contemporană pentru îmbătrânirea de succes prevalează clar asupra conştientizării dificultăţilor conceptului (cf. Lamb 2017: XII). Dar îmbătrânirea de succes are, în acest caz, nevoie nu de teorie, ci de substitute şi aparenţe teoretice, pe care şi le procură în spirit relaxat, postmodern, din instrumentarul conceptual al teoriilor îmbătrânirii de succes (ex.: activitatea, pre-

---

[25] Doar câteva exemple, altfel s-ar putea umple zeci de pagini: https://www.aarp.org/livable-communities/Plan/planning/info-12-2012/johnson-county-livable-community-successful-aging-plan.html; https://www.nia.nih.gov/research/alzheimers-dementia-outreach-recruitment-engagement-resources/successful-aging-program.

[26] O mostră: „Oferim informaţii practice, acţionabile pentru adulţii vârstnici şi îngrijitorii din familiile lor, *bazate pe* ceea ce specialiştii în geriatrie consideră a fi îngrijirea de sănătate *optimă* pentru vârstnici" (Kernisan, 2018, *trad. n.*, sublinierile mele).

Scanned with OKEN Scanner

venția, interacțiunile sociale etc.), mixându-le cu elemente și interpretări provenite din alte (micro-)narațiuni socio-culturale cu care narațiunea îmbătrânirii de succes se află în diverse conexiuni (ex.: cultura activității sportive de întreținere, propensiunea către industria anti-ageing, menținerea sexualității la vârsta senioritații, obsesia pentru longevitate etc.).

Dacă incertitudinea socio-lexicală cu privire la utilizarea *succesului* și tentația de a-l înlocui cu termeni mai puțini încărcați etic constituie, așa cum am discutat mai sus, o particularitate în istoria perspectivelor teoretice asupra conceptului (Lamb, 2017: 1; Martin *et al.*, 2015; Crăciun, 2019), aproximativ același lucru se poate spune și referitor la modul în care el este receptat în cultura populară contemporană. Există, cum precizează și Sarah Lamb (2017), o serie de alternative sau etichete semantice pentru îmbătrânirea de succes, dincolo de utilizările ei strict în gerontologia socială – îmbătrânire activă, îmbătrânire sănătoasă (*healthy ageing*), îmbătrânire vitală (*vital ageing*), îmbătrânire bună (*ageing well*), chiar și anti-îmbătrânire (*anti-ageing*) etc. Dacă, așa cum am văzut, lucrurile nu pot fi tranșate nici măcar în domeniul cercetărilor asupra bătrâneții și îmbătrânirii, cu atât mai puțin ar fi posibil în cazul funcționării conceptului în domeniul culturii populare. Aici conceptul de îmbătrânire de succes apare frecvent ca o variantă a îmbătrânirii active. Iar când nu se întâmplă acest lucru, cele două sunt, dimpotrivă, contrastate ca fiind calea mai bună – cazul îmbătrânirii active – respectiv, calea mai îngustă, dacă nu chiar greșită – cazul îmbătrânirii de succes (cf. Nicholson, 2015). Mai ales după 2015, acest lucru se întâmplă ca urmare a influenței articolului lui Liam Foster și Alan Walker din numărul special pe care *The Gerontologist* îl consacră îmbătrânirii de succes.

Foster și Walker (2015) observă că noțiunea de *active ageing* a apărut pe teritoriul Europei în anii 1990 – (re-)valorificare, practic, a teoriei activității, rădăcină teoretică pe care o împarte cu îmbătrânirea de succes[27] – ca cel mai remarcabil răspuns politic la provocările comportate de fenomenul global, tot mai accelerat, de îmbătrânire a populației. Deși autorii discută cum ambele discursuri se opun unei tradiții negative a înțelegerii bătrâneții ca deficit, pierdere, dezangajare, îndemnând la implicarea activă a vârstnicilor în societate, și cu toate că ambele concepte prezintă riscul de a însemna orice pentru toată lumea în absența unor definiții clare, ei delimitează între cele două tipuri de discursuri/mișcări/politici publice, între îmbătrânire activă și îmbătrânirea de succes.

[27] Faptul că există această parte comună între teoria îmbătrânirii de succes și noțiunea de îmbătrânire activă – anume teoria activității – face ca o parte semnificativă din criticile îmbătrânirii de succes (despre care am discutat pe larg în secțiunea anterioară), cele axate pe supralicitarea ideii de activitate, să fie, din start, cel puțin ca punct de plecare, transferabile și îmbătrânirii active: accentul prea mare pe activitate, riscul ca activitatea să nu conoteze și sensul (*meaningfulness*-ul), aplecarea către rezultate și dependența de resursele financiar-economice și de statusul social etc.

Scanned with OKEN Scanner

Foster și Walker precizează că acestea sunt frecvent și greșit folosite ca sinonime (aproape) perfecte. Specific îmbătrânirii active este o abordare mai holistică, de tip cursul vieții, în care un rol important îl joacă, pe lângă perspectiva asupra individului și acțiunile organizaționale și societale, doar că, în cadrul construirii acesteia, idealurilor inițiale centrate pe bunăstarea vârstnicilor le-au luat, treptat, locul idealurile economice neoliberale ale extensiunii maximale a perioadei de productivitate în muncă. Astfel, spun autorii, există o opacitate a îmbătrânirii active la cei care nu sunt înregimentați în munca plătită, după cum există și la diferența de gen. Apoi, dacă îmbătrânirea activă este, dincolo de proveniența ei americană, o conceptualizare politică a bătrâneții preponderent de factură europeană, îmbătrânirea de succes rămâne tipică pentru Statele Unite ale Americii și se caracterizează printr-o ignorare a vocilor seniorilor care ar putea defini diferit și eterogen ce înseamnă implicarea în activități și interacțiuni sociale. Autorii atrag atenția că, aplicate în mod reducționist și convertite în politici publice sau programe, ambele discursuri riscă să producă o viziune deformată asupra bătrâneții – o vârstă întrețesută cu standarde de performanță ale succesului și ale activității greu de atins, cu excepția unei minorități de seniori constituită din bătrânii-tineri[28], standarde legate, în bună parte de menținerea unui loc de muncă. De ajuns să ne gândim că, pentru mulți vârstnici, înaintarea în vârstă presupune o creștere a numărului bolilor severe și a dizabilităților ce fac, între altele, dificilă păstrarea unui loc de muncă.

În ceea ce privește îmbătrânirea de succes, ca discurs cultural ce dă naștere unor programe și politici de sănătate, autorii cred că, din pricina înrădăcinării sale în teoria lui Rowe și Kahn, ea nu are șanse prea mari de a produce efectele pozitive pe care îmbătrânirea activă le-ar putea aduce, ci, mai curând, de a seta idealuri nerealiste de îmbătrânire atât pentru seniori, cât și pentru factorii de decizie politică. Iar principalul motiv este prioritizarea criteriilor medicale de reușită a îmbătrânirii în dauna aspectelor sociale care ar ocupa, conform celor doi autori, poziția cea mai de jos în ierarhia succesului. Rowe și Kahn sunt acuzați de a fi subestimat, atunci când și-au conceput teoria, numărul de vârstnici care înaintează în vârstă lipsiți de boli, când datele din studiile asupra centenarilor dezvăluie că a atinge o vârstă foarte înaintată fără boală ori dizabilități nu este deloc comun. De precizat aici că, departe de a fi o teorie perfectă –, dar ce teorie e perfectă, mai ales când ea se referă la realități atât de complexe cum sunt cele ce țin de existența socială? – teoria lui Rowe și Kahn este prea rapid expediată de către Foster și Walker ca fiind neglijentă din punct de vedere social. Aceasta când, în 1997, ei spun foarte clar că implicarea activă în viață este

[28] Gerontologia actuală operează cu 3 categorii de vârstnici, cel puțin pentru spațiul occidental: bătrânul-tânăr (*young-old*): între 65 și 74 de ani; bătrânul-bătrân (*old-old*): 75-84; bătrânul-cel mai bătrân (*oldest-old*): 85+; apoi: centenarul: 100+, și supracentenarul: 110+ (cf. Phillipson, 2013; Pachana, 2017).

Scanned with OKEN Scanner

esențială și că doar o combinație între aceasta și probabilitatea redusă de boală și dizabilitate, plus funcționarea cognitivă ridicată, actualizează plenar conceptul de îmbătrânire de succes.

De fapt, Foster și Walker nu sunt foarte convingători în demarcația pe care o fac între îmbătrânirea de succes și îmbătrânirea activă ca discursuri ce articulează politici publice majore în ultimii ani, singurul argument în favoarea celui de-al doilea termen fiind implicațiile stigmatizatoare ale succesului care ar împărți vârstnicii în persoane care au reușit și persoane care au eșuat, având o coloratură individualistă și deterministă. Aceștia nu arată atât o deosebire de substanță între cele două discursuri, cât par a favoriza activitatea în fața succesului, terminologic vorbind. Mai ales că supun criticii și conceptul de îmbătrânire activă și că deseori indică, în paranteză, și îmbătrânirea de succes, într-un soi de cvasi-sinonimie. Și o fac, pentru început, inclusiv prin prisma semnificațiilor *activității*: continuitate a activității din vârsta de mijloc, opoziție rigidă față de pasivitate, dependența – și a succesului, și a activității – de oportunitățile structurale oferite de societate mai mult decât de voința și lifestyle-ul individual (2015: 85). Dincolo de aceasta însă, meritul lucrării celor doi autori este dublu: 1) ei trasează o istorie critică a conceptului de îmbătrânire activă – pe care și ei, și noi, îl vom socoti ca parțial echivalent pentru îmbătrânirea de succes – așa cum este el utilizat în discursurile culturii populare, mai exact în cel al politicilor publice din spațiul European; 2) propun o strategie de abordare a îmbătrânirii active formată din șapte principii.

Istoria critică înseamnă și documentarea principalelor momente în care îmbătrânirea activă se transformă într-un concept *activ* pe masa de lucru a organizaților europene și analiza insuficiențelor înțelegerii conceptului și a riscurilor pe care le presupune. Organizația Mondială a Sănătății este organizația cu probabil cea mai mare vizibilitate și influență care consacră termenul de îmbătrânire activă. Ea utilizează îmbătrânirea activă cu accent asupra legăturii dintre activitate și sănătate, în contextul în care îmbătrânirea populației devine o preocupare tot mai pregnantă pentru societăți. Definiția din 2012 (cei doi autori o amintesc pe cea din 2002, care este păstrată exact la fel în documentul din 2012) este cea mai des folosită: „procesul optimizării oportunităților cu privire la sănătate, participare și securitate, în vederea creșterii calității vieții o dată cu îmbătrânirea" (WHO, 2012: 12), iar prin activ se are în vedere: „continua participare la treburile sociale, economice, culturale, spirituale și civice, nu doar abilitatea de a fi fizic activ sau de a participa la forța de muncă" (*idem*). Evident, se subliniază necesitatea păstrării unor roluri active și se desfide paradigma declinului și a pasivității.

Alte momente importante în care îmbătrânirea activă intră în scena preocupărilor europene la nivel înalt sunt atunci când Comisia Europeană studiază impactul politicilor naționale asupra îmbătrânirii, astfel că apare prima proclamare a unor elemente ce țin de un nou discurs activ și participativ asupra îmbă-

Scanned with OKEN Scanner

trânirii, în 1993, Anul European al Vârstnicilor, interesul fiind mai ales asupra incluziunii muncitorilor vârstnici. De asemenea, în 1999, Naţiunile Unite declară Anul Oamenilor Vârstnici şi se realizează o agendă dedicată îmbătrânirii active cu funcţia de a fi utilă în provocările pe care Europa le are datorită culturii precedente, cea a încurajării părăsirii rapide a pieţei muncii ce duce, în contextul îmbătrânirii populaţiei, la cheltuieli crescute cu pensiile. Cei doi cercetători numesc şi documentul de politici publice „Towards a Europe for all Ages" al Comisiei Europene din 1999 drept semnificativ în propagarea discursului îmbătrânirii active, documentul identificând rămânerea îndelungată în serviciu drept parte a îmbătrânirii active ce trebuie încurajate pentru a face faţă noilor provocări socio-economice. O viziune utilitaristă asupra activităţii care subordonează vârstnicii intereselor economiei, consideră Foster şi Walker, şi care persistă, în proporţii considerabile în toate programele şi agendele de politici publice ale Europei. Ei deplâng faptul că, deşi parte din documentele Uniunii Europene au în vedere o plajă mai largă de măsuri şi de servicii pentru vârstnici ca să contribuie la îmbătrânirea activă, de la activităţi legate de sănătate şi prevenţie la învăţarea continuă, totuşi, în linii mari, scopul major rămâne extinderea perioadei de angajare pentru vârstnici. În 2009, Comisia Europeană prezintă un Raport al Îmbătrânirii în care reiese, din nou, o abordare productivistă a îmbătrânirii, cu focus pe creşterea vârstei de pensionare şi descurajarea accesului la scheme de pensionare înainte de limita de vârstă. Abia în 2010 Consiliul European extinde îmbătrânirea activă la voluntariat, la comunicare inter-generaţională, şi la traiul autonom, pe cât posibil, toate acestea fiind văzute ca forme de contribuţii la viaţa societăţii (European Council, 2010: 5). La cele enumerate de Foster şi Walker se mai poate adăuga faptul că Organizaţia Mondială a Sănătăţii consacră Ziua Mondială a Sănătăţii în 2012 îmbătrânirii sănătoase (*healthy ageing*) şi că Uniunea Europeană numeşte anul 2012 drept Anul European al Îmbătrânirii Active (*European Year for Active Ageing*).

Cei doi cercetători se arată reţinuţi cu privire la capacitatea politicii publice a îmbătrânirii active de a fi cu adevărat realizată în beneficiul vârstnicilor şi, tocmai din această cauză, propun şapte principii pentru o strategie completă de maximizare a laturii pozitive şi active a îmbătrânirii de succes. De observat că, sub varii forme, toate aceste principii figurează şi în criticile aduse îmbătrânirii de succes ca teorie, despre care am discutat mai sus, semn că nu există, la modul profund, o ruptură între cele două teorii *slabe* (a îmbătrânirii active şi a îmbătrânirii de succes). Aceste principii sunt: 1) activitatea trebuie să cuprindă acţiunile cu sens (*meaningful*) care să contribuie la starea de bine a seniorilor, aşadar inclusiv activităţile de *leisure*; 2) cultivarea unor intervenţii de prevenţie care să aibă în vedere lifestyle-ul, dieta etc., şi să fie concentrate nu doar pe perioada bătrâneţii, ci asumând o abordare de tip cursul vieţii; 3) includerea în misiunea îmbătrânirii active şi a bătrânilor care nu sunt neapărat în categoria bătrânilor tineri şi care sunt dependenţi şi prezintă diverse forme de fragilitate;

Scanned with OKEN Scanner

4) încurajarea solidarității inter-generaționale; 5) includerea drepturilor în conexiune cu obligațiile (ex.: dreptul la protecție socială și învățare continuă ar trebui să reclame obligația de a profita de oportunitățile de training); 6) îmbogățirea strategiilor de îmbătrânire activă cu acțiuni politice de jos în sus, dar și cu posibilitatea ca cetățenii să ia măsuri, să acționeze asupra structurilor sociale, cultivându-și libertatea, cu amendamentul că aceasta depinde, parțial de statusul financiar și de starea de sănătate; 7) respectarea diversității naționale și culturale. Se vede clar că, dacă s-ar schimba îmbătrânirea activă cu îmbătrânirea de succes, în mod cert toate cele șapte principii ar rămâne aplicabile.

Dacă partea de reguli și principii este negreșit importantă, e la fel de adevărat că și la acest nivel al discursului cvasi-teoretic, modelul unei îmbătrâniri de succes sau active trebuie testat prin date empirice, verificat în realitatea de facto a vârstnicilor. Observând amploarea pe care a dobândit-o, din 1990 încoace, la nivelul Organizației Mondiale a Sănătății și a altor organizații guvernamentale și non-guvernamentale, cadrul de politici publice dedicat îmbătrânirii active prin care se scoate în evidență legătura dintre activitate, sănătate, independență și o îmbătrânire bună, un grup de cercetători din Portugalia (Paul *et al.*, 2012) au testat *constructul* (denumirea lor) îmbătrânirii active. Totodată, precizează și ei că, deși concepte paralele, referind către aceleași idei de îmbătrânire optimă sau îmbătrânire bună, îmbătrânirea de succes este conceptul folosit în Statele Unite pentru conceptul de îmbătrânire activă, utilizat, în schimb, în Europa. Cercetătorii definesc, pornind de la descrierile făcute în documentele Organizației Mondiale a Sănătății, *modelul* îmbătrânii active care ar fi bazat pe trei paliere: participare socială, sănătate și securitate, și ar cuprinde șase grupe de determinanți ce trebuie văzute în relație cu contextul cultural și de gen: 1) sănătate și servicii sociale (cu accent pe prevenție, servicii de sănătate, îngrijirea sănătății mentale); 2) factori comportamentali (fumat, activitate fizică, nutriție, consum de alcool, medicamentație); 3) factori personali (biologie, genetică și factori psihologici); 4) mediul înconjurător (mediu prietenos, case sigure, absența poluării); 5) dimensiune socială (suport social; violență, abuz, educație); 6) dimensiune economică (salariu, securitate socială, muncă). WHO recomandă implementarea acestui model în planurile naționale de sănătate în toată lumea, în timpul primei decade din secolul XXI. Pentru a vedea dacă modelul se aplică în Portugalia, cercetătorii au intervievat 1322 de persoane între 55 și 101 ani, cu o vârstă medie de aproximativ 70 de ani. Deși au arătat că sănătatea și funcționalitatea subiectivă și obiectivă constituie un palier fundamental pentru îmbătrânirea activă, modelul WHO, cu cei 6 determinanți, nu a fost validat empiric, ceea ce arată că modelul are nevoie de elaborări suplimentare, mai ales, spun autorii, în zona studierii mecanismelor psihologice implicate în capacitatea de a gestiona îmbătrânirea, lucru valabil mai ales pentru bătrânii foarte bătrâni, și în zona variabilității culturale a abordării (Paul *et al.*, 2012).

Scanned with OKEN Scanner

Într-adevăr, fie sub denumirea de îmbătrânire de succes, fie sub cea de îmbătrânire activă, discursul cvasi-teoretic al unei îmbătrâniri reușite din punct de vedere social păstrează aceleași probleme ca cele ale teoriei aferente, cărora li se oferă soluții similare celor care se oferă de către criticile mai mult sau mai puțin convinse de salvarea conceptului[29], prin ajustări teoretice – însă, atenție, preponderent tot din zona teoretică și academică, ci nu din cea a culturii populare care este mai puțin auto-reflexivă. Ca și în cazul teoriei îmbătrânirii de succes, discursurile slabe nu se pot dispensa de concept, nu mai mult decât a substitui succesul din *îmbătrânirea de succes* cu activitatea din *îmbătrânirea activă*, ceea ce, am văzut, nu e decât o cochetărie teoretică. Pe de altă parte, poate încă și mai mult decât în cazul teoriilor științifice[30] ale îmbătrânirii de succes, teoriile slabe pot fi încă și mai periculoase prin insuficiențele pe care le comportă, deoarece ele influențează mult mai direct conturarea și funcționarea unor programe de sănătate și politică publică, putând acționa nu atât în beneficiul vârstnicilor, cât a edificării unor standarde de îmbătrânire care să fie greu de atins și care să contribuie, în ciuda bunelor intenții, la apariția unor forme de *ageism*.

Toată această *curgere* a teoriei îmbătrânirii de succes înspre zone care reclamă mai mult o funcționare practică decât una strict teoretică, precum și instabilitatea discursului cvasi-teoretic al îmbătrânirii de succes ce admite forma alternativă a modelului îmbătrânirii active atestă – și e un lucru pe care-l vom relua puțin mai încolo – că teoriile îmbătrânirii (și nu numai) au un potențial narativ. Pe cât e de necesară teoria în gerontologia socială, o idee pe care am abordat-o, invocându-i pe Alley (Alley *et al.*, 2010) și pe Phillipson (2013) în introducere, pe atât de fragil este statutul său, în sensul clasic și tare al cuvântului, în cadrul acesteia. Anticipând, se va vedea și faptul că, de cealaltă parte, narațiunile, au și ele, poate mai mult ca niciodată, un potențial teoretic.

---

[29] A se vedea cum, de fapt, bună parte din criticile adresate modelului îmbătrânirii active sunt aceleași cu criticile conceptului/teoriei activității (*activity theory of aging*) (cf. Diggs, 2015: 80-81; DeLiema & Bengtson, 2015).

[30] Ar fi interesant de efectuat un studiu care să testeze dacă nu cumva, dincolo de o anumită preferință geo-culturală pentru *succes*, respectiv pentru *activitate*, există o distribuție inegală a acestor două foarte similare dacă nu palimpsestice (la nivelul teoriilor slabe) concepte, în sensul următor: o mai mare utilizare a îmbătrânirii de succes în accepțiunea pur teoretică și micro-narativă (cărți de self-help, programe de îmbunătățire personală, vogă mass-media), și o mai mare utilizare a îmbătrânirii active în accepțiunea de discurs cvasi-teoretic, de model pentru politicile de sănătate publică la nivel internațional și național.

Scanned with OKEN Scanner

II.5. Narațiunea morții sociale și legătura sa cu îmbătrânirea de succes

Dacă îmbătrânirea de succes tinde să evadeze dintr-o strictă teorie gerontologică și să se propage impregnându-se în terminologia, structura și orientarea pragmatică a diverselor discursuri și politici sociale, lucrurile nu stau la fel în ceea ce privește moartea socială. Asemănător, aceasta este teoretizată, pe multiple filiere, însă este lipsită de un program gerontologic, de tipul ideii lui Havighurst, potrivit căruia, cum am discutat, gerontologia *trebuie să aibă* o teorie a îmbătrânirii de succes, și de un program social: moartea socială există, se poate constata și contesta, dar nu se poate dori, nu conștient, implementarea ei. Dacă moartea socială devine program, aceasta se întâmplă fie incidental, fie departe de o asumare totală ori de o dezirabilitate socială propriu-zisă (spre exemplu, într-un program de inspirație nazistă care ar dori eradicarea unei comunități, sau a unei categorii de vârstă – dacă nu aplicăm moartea socială strict asupra vârstnicilor).

Nerealizându-se ca o continuitate între o teorie aferentă și adaptarea acesteia la nivelul culturii populare (percepții, reprezentări, dar și politici publice) și nefiind specifică numai domeniului îmbătrânirii, acesta fiind doar unul dintre modulatorii conceptului de moarte socială, putem spune că narațiunea morții sociale este o narațiune mai puțin fluidă decât cea a îmbătrânirii de succes. Apoi, ea este, după cum vom mai discuta, aflată într-o subtilă, complexă interconexiune cu narațiunea îmbătrânirii de succes. S-ar putea chiar să vedem că, în fond, această legătură dintre cele două, moarte socială, respectiv îmbătrânire de succes să nu poată fi desprinsă prea ușor una de cealaltă, întrucât sunt fațete ale celor doi poli interpretativi între care poate fi poziționată bătrânețea, dincolo de o construcție socială sau alta, de un timp sau altul. Fără să anticipăm prea mult însă, această interconexiune poate fi privită în două moduri:

1) Dintr-o perspectivă 'prezentificatoare' – definită ca acea perspectivă ce consideră ca punct cauzal într-o relație ceea ce este mai la îndemână ca vehiculare în cultura populară, la nivelul simțului comun (nicidecât în sensul unei prevalențe de facto), în acest caz, faptul că se vorbește astăzi, în relație cu bătrânețea mai mult despre succes, decât despre moarte (socială). În acest sens, moartea socială ar putea părea doar o teorie recul, o teorie și o narațiune de grad doi care se dezvoltă generată de narațiunea îmbătrânirii de succes: astfel, moartea socială apare ca ceea ce se poate întâmpla dacă nu are loc o îmbătrânire de succes. Într-o atare optică, moartea socială e narațiunea care stimulează discret – pentru că bântuie, într-un sens derridean – narațiunea îmbătrânirii de succes.

2) Dacă asumăm o perspectivă istoristă, care pune accentul pe reperele istorice ca determinante ale unei logici cauzale, gândindu-ne că teoriile dezangajării și o întreagă tradiție a retragerii din rolurile sociale active ce pot fi considerate ca purtătoare, *in nuce*, ale morții sociale, au precedat, cronologic, teoriile

Scanned with OKEN Scanner

îmbătrânirii de succes, îmbătrânirea de succes este cea care apare ca un produs derivat din moartea socială, ca paliativul acesteia din urmă. Prin urmare, îmbătrânirea de succes ar fi, astfel, mai puțin proeminentă în interconexiunea dintre cele două, funcționând ca alternativă – slabă însă – la moartea socială: îmbătrânirea de succes ar putea (dacă se produce, desigur) să întrerupă moartea socială, ca fatalism social stimulat biologic.

Dincolo de aceste două perspective, care vin fiecare cu *bias*-urile lor, rămâne ideea că există, de fapt, o intercondiționare între cele două narațiuni – de tip fața și reversul unei singure monede – intercondiționare ce, după cum voi încerca să arăt, dincolo de teoriile care le articulează pe fiecare dintre ele și care sunt reperabile istoric, se pierde în negura timpului referitor la reprezentările socio-culturale și la atitudinile umane generale față de bătrânețe și îmbătrânire. Ceea ce nu înseamnă că nu se poate să existe variații, din nou, istorice, în interpretarea raportului dintre narațiunea îmbătrânirii de succes și cea a morții sociale, din contră. În cele ce urmează, voi prezenta câteva din caracteristicile generale ale narațiunii socio-culturale a morții sociale.

Nefiind emanată dintr-o teorie care să o susțină în sensul deziderabilității sociale, narațiunea morții sociale este mai puțin conturată, mai puțin pregnantă decât cea a îmbătrânirii de succes. Nu există un corespondent, în cadrul narațiunii morții sociale, al nenumăratelor cărți și articole de presă, și nici măcar în programele naționale sau ale diverselor organizații dedicate lui *cum să îmbătrânești cu succes*. De altfel, ar fi aberant să existe titluri precum: ghidul morții sociale sau sfaturi practice pentru a muri social eficient. Dar, aceasta nu presupune că ea nu produce narațiuni.

1. Pe de o parte, moartea socială impulsionează discursuri în care ea nu este prezentă în mod clar, ci doar indirect. Este vorba exact despre narațiunile sociale ale îmbătrânirii de succes care par a o exclude și care o invocă, o realizează, de fapt, prin contrast. Toate acele îndemnuri de a rămâne activi cât mai mult timp, de a căuta roluri sociale noi, de a nu lăsa creierul pradă ramolismentului intelectual ascund frica de a cădea în irelevanță socială, mergând până la a asocia activitatea cu viața însăși – prin intermediul sensului: activitatea dă sens vieții, deci o viață fără activitate e o viață fără sens, adică implică, cel puțin la nivel simbolic, negarea ei – sunt simultan discursuri asupra îmbătrânirii de succes, după cum sunt și discursuri despre moartea socială. Este un fapt observabil și la nivelul percepțiilor individuale ale celor care îmbătrânesc și ale celor ajunși deja la vârsta senioritații, după cum voi discuta pe larg în partea a treia a cărții. În cadrul acestora, și nu numai (dacă ne gândim că însăși teoria îmbătrânirii de succes a lui Rowe și Kahn dorea să ofere, prin modelul său, o cale de a contracara discriminarea și atitudinile negative în fața bătrâneții), succesul îmbătrânirii este mai mult decât o treaptă în plus peste o bătrânețe normală, modestă, nespectaculoasă (nu neapărat în accepțiunea îmbibată de o intenționalitate preventivă a lui Rowe și Kahn, ci pur și simplu, în înțelesul propriu al cuvântului), este

Scanned with OKEN Scanner

și garanția că moartea socială – incluzând aici formele ușoare de *ageism*, de la stereotipizare la excluziune socială – este ținută la distanță și că cealaltă moarte, cea totală și definitivă, nu se întrezărește prin moartea socială. Altfel spus, a avea succes, ca vârstnic, devine o strategie de a ține în frâu moartea socială, mai profund decât de a străluci ca un senior special într-o mare de seniori anodini. Același mecanism e reperabil și la nivelul narațiunilor sociale prezente în mass-media. De pildă, dacă considerăm acele narațiuni care admiră modul de a îmbătrâni frumos al vedetelor trecute de a doua tinerețe. Acolo nu numai se reafirmă, încă o dată, 'glamour-ul' ce diferențiază o vedetă de o non-vedetă, ci faptul că acestea pot să-și țină moartea socială în frâu pe două paliere: păstrându-și aceeași aparență fizică care le-a consacrat (ori o continuitate decentă a acesteia) și activând în diversele industrii în care au activat în timpul vieții.

Oricum, moartea socială și moartea ca atare, biologică, sunt intens conectate. De altfel, aplicând aceeași perspectivă constructivistă ca și pentru înțelegerea bătrâneții, moartea nu este niciodată doar biologică, ci mereu, și aprioric experiențelor individuale, *construită* (Brabant, 2011; Van Brussel & Carpentier, 2014). Apoi, dacă ne amintim de Cumming și Henry (1959), ei trasau, subtil, această legătură între lipsa de activitate și moarte, spunând că modelul activității înțeles în dimensiunea sa socială, numit de ei al 'expansivității continue' nu are prea multă noimă pentru vârstnici, deoarece moartea pândește (oricum) la orizont. De cealaltă parte, ceea ce propunătorii teoriilor activității și ale succesului făceau era să supraliciteze acest model al angajării înverșunate în vederea anulării morții sociale prezentă într-o ecuație în care această moarte 'socială' este aparent justificată, ca logică de instaurare, ca dezirabilitate, de moartea finală ca atare. Vom vedea mai încolo că, în cazul în care ea devine dezirabilă, chiar dacă neformulată ca atare, precum la Cumming și Henry, ea nu mai are conotația negativă care i se alocă în mod curent astăzi.

Mergând chiar mai departe, succesul este, în esență, prin definiție, o chestiune de validare socială (deci având o dimensiune socială intrinsecă; succesul nu există în singurătate decât ca o formă de socializare a sinelui în raport cu sine, de punere în scenă a socialului însuși), intrând masiv atât în limbajul comun, cât și în auto-structurarea identității postmoderne (Foley, 2011; Dolan, 2019/2020). Astfel, într-o accepțiune generală, intuitivă și a-teoretică (și dincolo de conținuturile sale thanatice inerente) moartea socială apare și ca ceea ce *invalidează* succesul (dincolo de aplicabilitatea sa gerontologică).

2. De cealaltă parte, e vorba despre narațiuni în care prezența morții sociale este eufemizată: cu alte cuvinte, ea nu este direct asumată, dar nici realizată indirect și pur opozitiv, precum în cadrul narațiunilor îmbătrânirii de succes, ci, subtil, stă ascunsă îndărătul unor figuri care o sugerează, o indică, diminuându-i din asperități. Aceste narațiuni sunt regăsibile în discursurile incluziunii sociale care articulează o serie de politici sociale și programe naționale și internaționale dedicate vârstnicilor – adeseori, dar nu obligatoriu, acestea

Scanned with OKEN Scanner

fiind subcomponente ale discursurilor îmbătrânirii active, sănătoase sau de succes – precum şi de idei şi principii ale gerontologiei sociale actuale. Incluziunea socială se poate referi la cazurile particulare de îmbătrânire problematică, cu boli şi dizabilităţi ce decurg din acestea sau cu dizabilităţi pe care oamenii care îmbătrânesc le-au avut toată viaţa (Beisgen & Kraitchman, 2002: 253-269). Conceptul de incluziune socială punctează, de fapt, asupra vulnerabilităţii vârstnicilor în societatea contemporană şi se orientează, de cele mai multe ori în mod angajat, înspre remedierea acesteia. El include şi posibilitatea ca *ageism*-ul pe care îl denunţă şi împotriva căruia se structurează să conducă la moarte socială, dar alege să insiste pe latura, mai luminoasă, a ceea ce este dezirabil social: integrarea vârstnicilor într-o societate tot mai puţin dispusă să îi conţină. De fapt, discursurile incluziunii sociale nu apar ca fiind direct opusul morţii sociale, ci a excluziunii sociale. Care însă, cum vom vedea îndată, poate conţine, ca punct extrem, moartea socială.

Parte din discursurile incluziunii sociale sunt, asemănător cu cele ale îmbătrânirii de succes, traversate de frica că punctul cel mai sumbru al bătrâneţii – moartea consecutivă declinului fizic şi psihologic – se poate precipita în tot ceea ce înseamnă, social vorbind, bătrâneţea, determinând excluziunea socială. În acest sens, dintr-o perspectivă uşor psihanalitică, s-ar putea spune că incluziunea reprezintă (inclusiv) o strategie de îndepărtare de acest punct, de detensionare a lui prin concentrarea asupra a ceea ce îi precedă (şi deci, implicit, îl amână). Naraţiunea incluziunii sociale ţinteşte spre rezolvarea excluziunii sociale, fără să stăruie asupra morţii sociale, chiar dacă întâlnind-o, uneori, tangenţial.

II.6. Teoria morţii sociale

Dacă pentru a discuta despre paradigma teoretică a îmbătrânirii sociale am parcurs o etapă de evoluţie istorică a conceptului, una de clarificare teoretică şi o a treia de suspiciune, penalizare, dar şi de reinventare, în cazul morţii sociale lucrurile sunt ceva mai simple, întrucât deşi naraţiunea morţii sociale în relaţie cu bătrâneţea se poate identifica încă din cele mai vechi timpuri, conceptul care o articulează comportă o dublă deosebire în comparaţie cu cel al îmbătrânirii de succes: în primul rând, el nu este specific bătrâneţii, nu se aplică numai acesteia, fiind, din punct de vedere al conştientizării sale (meta-)teoretice un concept relativ recent şi încă insuficient sau puţin teoretizat, şi, în al doilea rând, el nu beneficiază de voga deopotrivă socio-culturală şi academică de care se bucură îmbătrânirea de succes. Astfel, se poate discuta despre doar două etape în evoluţia conceptului. Cea dintâi este o etapă nu evolutivă în sensul strict al cuvântului – conceptul nu suferă transformări pentru că el nici măcar nu există ca atare –, ci o etapă de dinamică infra-conceptuală (sunt părţi, subcomponente din conceptul de moarte socială care sunt regăsibile la un moment dat pe plan

Scanned with OKEN Scanner

istoric). Cea de-a doua este o etapă de adoptare conceptuală din partea științei gerontologiei, care recunoaște relevanța conceptului de moarte socială, așa cum este el definit de științele sociale pentru problematica vârstnicilor și a îmbătrânirii. Vom mai discuta și despre o narațiune socială care nu este (și) o teorie efectivă a morții sociale, dar are pretenția de a funcționa, cel puțin parțial, inclusiv ca un soi de teorie socio-demografică.

II.6.1. O tensiune istorică persistentă. Etapa de evoluție infra-conceptuală

Moartea socială, definită convențional (pentru a putea opera, fie și inexact, asupra ipostazelor istorice ale conținutului relativ al acestui concept) și prin aproximație – așadar, nu o definiție argumentată a conceptului ca atare – drept un proces de cădere în irelevanță socială a vârstnicilor a reprezentat dintotdeauna una dintre dimensiunile posibile ale îmbătrânirii și bătrâneții, indiferent de privirile teoretizante ale specialiștilor. Urmărind această etapă de evoluție infra-conceptuală se observă și că variantele istorice ale morții sociale se află în permanentă legătură cu ipostaze, cel mai frecvent non-teoretice, ale îmbătrânirii de succes.

Cel mai rezistent concept care anticipează moartea socială – și care poate fi socotit avatarul său teoretic – este cel, deja amintit în această lucrare, al declinului. Acesta a dat naștere, din cele mai vechi timpuri, narațiunii bătrâneții ca declin natural, biologic al omului. Destinul uman implică, inexorabil, declinul final adus de vârsta înaintată. Astăzi însă, așa cum vom vedea mai încolo, acest declin, altfel cu referire la individ, este ridicat, după cum arată Phil Mullan (2002), de la rang individual la rang demografic, prin contaminarea narațiunilor îmbătrânirii socio-demografice a populațiilor cu metaforele declinului specific individului.

Dacă gerontologia socială a insistat asupra variabilității geografice și culturale a bătrâneții, istoricii care s-au aplecat asupra bătrâneții au relevat și variabilitatea temporală a sensurilor și viziunilor alocate bătrâneții, precum și a rolurilor sociale ale vârstnicilor. Georges Minois (1987), de pildă, a arătat că există o varietate socială a sensurilor și modurilor în care bătrânețea funcționează la nivel individual în funcție de spațiu, de timp, dar și de grupul social. Referitor la grupul social, de exemplu, oamenii cu proprietate au avut întotdeauna un avantaj în raport cu cei săraci, în vreme ce aceștia din urmă erau nevoiți să muncească până aproape înainte de moarte. Societățile valorizează diferit anumite aspecte, astfel că pot să apară discontinuități și paradoxuri în viziunea lor globală asupra bătrâneții, în cadrul unei aceleiași societăți, în funcție de modul de raportare la aceste aspecte și diferențe semnificative între o societate sau alta. Dacă ar fi să socotim condiția fizică drept aspect de observat, societățile anarhice, în care precumpănește legea forței (cum e în Evul Mediu timpuriu, de exemplu), consideră bătrânii ca fiind fragili și fiind mai puțin acceptați, în

Scanned with OKEN Scanner

vreme ce societăţile în care Statul are mai multă autoritate (ex.: Roma antică, monarhiile absolute, regimurile totalitare) sunt mai propice vârstnicilor. În funcţie de ideea de înţelepciune şi de relevanţă în acest sens a bătrânilor, Minois observă că societăţile ce se bazează pe scris sau pe inovaţie (ex.: Renaştere, societăţile postmoderne) sunt mai puţin faste pentru vârstnici, cărora li se inculcă mai degrabă un sentiment de inutilitate, iar, de cealaltă parte, societăţile orale sau tradiţionale (ex.: Evul Mediu, Grecia Antică) exaltă ideea de bătrân ca liant inter-generaţional. În funcţie de valorizarea trăsăturilor fizice, istoricul arată că societăţile care cultivă frumuseţea fizică (ex.: Grecia Antică, Renaştere, epoca contemporană) sunt nefavorabile vârstnicilor, iar societăţile care pun mai mult accent pe frumuseţea spirituală în detrimentul celei fizice (cum se întâmplă în Evul Mediu, mai ales cel timpuriu) sunt mai favorabile, legând de vârstnici imaginea frumuseţii interioare. Din punctul de vedere al familiei, avem din nou două ipostaze extreme: societăţile care preţuiesc familia mononucleară sunt cele care abandonează mai uşor vârstnicii (ex.: Grecia clasică, perioadele de echilibru socio-economic, contemporaneitate), iar cele care preţuiesc familia extinsă (ex.: civilizaţiile vechi sau în perioadele de criză socio-economică) oferă ajutor şi integrează mai uşor vârstnicii. Şi reflectarea unui alt aspect cum este cel al valorizării acumulării de bunuri arată cum bătrâneţea dobândeşte chipuri sociale diferite. Astfel, societăţile – cum sunt şi cele contemporane – care privilegiază proprietatea funciară, imobiliară tind să defavorizeze bătrânii. În contrapondere, cele al căror specific este acumularea individuală de bunuri mobiliare (ex.: Roma antică, Evul Mediu, Renaştere) stimulează aprecierea pentru vârstnici şi, corelativ, invidia tinerilor pentru aceştia.

Acestea sunt doar câteva exemple extrase din lucrarea lui Minois, dar concluziile care deja se degajă de aici, cu riscul de a fi comis o digresiune, sunt aceste două:

1) atitudinile şi reprezentările sociale ale bătrâneţii nu sunt niciodată monolitice, ci multi-stratificate. În subsidiar, acest lucru înseamnă, contrar unor percepţii observabile în cultura populară contemporană şi poate de orişicând, că nu vom găsi un paradis sau o vârstă de aur a bătrâneţii caracterizată de un nivel maxim al acceptării şi bunăstării pentru vârstnici. Într-o anumită perioadă, o anumită societate poate acomoda mai bine bătrâneţea din anumite puncte de vedere şi, din contră, o poate pune în dificultate din altele. De pildă, Grecia Antică era defavorabilă bătrâneţii din perspectiva frumuseţii fizice şi în acord cu ideea de înţelepciune. Îmbunătăţirea (dacă privim dinamic) unui aspect al bătrâneţii nu duce, automat, la îmbunătăţiri pentru toate aspectele, astfel că o privire generală uniformă asupra bătrâneţii la un moment istoric sau altul, într-o societate sau alta, se poate produce numai cu riscul unor aproximări şi schematizări. Acest lucru ar trebui să conteze atunci când ne gândim la naraţiunea îmbătrânirii de succes şi la cea a morţii sociale într-o perspectivă societală amplă, în direcţia relativizării puterii şi valabilităţii lor;

Scanned with OKEN Scanner

2) există un echilibru fragil între, de o parte, acceptarea și valorizarea pozitivă a bătrâneții și a vârstnicilor, și, de cealaltă parte, reluctanța în fața bătrâneții și deprecierea sau privirea negativă asupra vârstnicilor. Dincolo de diversele activări sociale, cert este că ambele părți există, în potențialitatea lor, ca fețe ale aceleiași monede, iar acest lucru este valabil oricând în istorie (Pachana, 2017). Cum spun și Chris Gilleard și Paul Higgs:

> Bătrânețea, așa cum am sugerat, a funcționat mult timp ca un imaginar social, o poziție socială care fie este iubită, respectată, fie temută; fie căutată, fie evitată; fie i-a fost atribuită puterea, fie i-a fost negată; pe scurt, un termen al cărui sens cultural este deschis interpretării referitor la ce înseamnă să fii bătrân. (Gilleard & Higgs, 2015: 264, trad. n.)

Tot istoricii atrag atenția asupra faptului că există și anumite semnificații *rezistente* care străbat timpurile în pofida modulărilor socio-culturale ale bătrâneții. Aceste semnificații rezistente nu au însă, aprioric, o valoare socială sau alta, ponderea sau intensitatea lor fiind diferită pentru fiecare cadru socio-temporal în parte. Ele respectă aceeași structură duală, contrastivă, care presupune două părți:

1) De partea care situează vârstnicii și bătrânețea într-o lumină mai puțin favorabilă: societățile au preferat mereu, indiferent de epocă, tinerii bătrânilor; apoi, narațiunile declinului au existat întotdeauna, indiferent de proporție și dinamica lor socială, iar o sinteză a acestora ar suna în felul următor: bătrânețea este de temut pentru că anticipează moartea. Astfel, bătrânețea tinde să fie privită, de către societate și indivizi deopotrivă, cu teamă și uneori cu teroare, cumulând semnificații precum degradarea capacității mentale și fizice, pierderea celorlalți, irelevanța socială și disperarea. Aceste narațiuni nu sunt o invenție nici a epocii actuale, nici a altora mai îndepărtate, ci se pierd în negura timpurilor (Minois, 1987; Thane, 2003; Pachana, 2017). Poziționându-ne într-un asemenea context de înțelegere, devine clar de ce paradigma teoretică a îmbătrânirii de succes a constituit, independent de narațiunile socio-culturale pe care a ajuns să le genereze, o întreprindere curajoasă, mustind de efortul de a clinti percepții sociale osificate, construcții interpretative mimând realitatea însăși.

> Întotdeauna și pretutindeni, tinerețea a fost preferată bătrâneții. Din zorii istoriei, bătrânii au regretat tinerețea pierdută și tinerii s-au temut de sosirea bătrâneții. Pentru gândirea occidentală, bătrânețea este un rău, o infirmitate, o vârstă tristă care pregătește moartea. Chiar și moartea este privită cu mai multă simpatie decât decrepitudinea, căci ea este eliberare. Gândirea creștină s-a străduit mereu să reconcilieze și să familiarizeze credincioșii cu moartea, cu trecerea către viața eternă. Gândirea păgână și neo-păgână preferă suicidul bătrâneții. Acesta este un fapt incontestabil, pe care ar fi zadarnic să vrem să-l camuflăm în spatele câtorva exemple rare de bătrânețe liniștită și 'fericită'. Fericită din exterior, poate, dar amară pentru cel care o trăiește. (Minois, 1988, trad. n.)

Scanned with OKEN Scanner

2) De partea opusă și senină a atitudinilor referitoare la bătrânețe și vârstnici, se află o anumită stimă pentru vârstnici (corelată, spune Minois (1987), cu statutul lor financiar și cu clasa socială superioară), dar, mai mult decât atât, cu recunoașterea potențialului de experiență și de înțelepciune care vine o dată cu îmbătrânirea. Dacă partea negativă este imediat dezamorsabilă, e poate mai puțin vizibil de ce partea pozitivă ar reprezenta o problemă pentru o istorie gerontologică. Cu toate acestea, explicația este simplă, așa cum arată, pe urmele Simonei de Beauvoir, Georges Minois. A vedea exclusiv în lumină pozitivă vârstnicii și bătrânețea, supralicitând elemente precum înțelepciunea și, corelativ, stima datorată lor pentru cumulul experienței, aduce riscul de idealizare și, astfel, pe cel de precipitare a procesului de *in*-umanizare. Bătrânul devine un soi de sfânt, rupt de realitatea socială și aproape rupt de cea biologică – până la urmă, un fapt ce poate fi catalogat o formă de crimă simbolică, conținând, *in nuce*, posibilitatea instituirii unei teorii a morții sociale – de cea biologică.

> Mai mult decât alte vârste ale vieții, situația vârstnicilor exprimă ambiguitatea condiției umane. Trăind încă în această lume, îi considerăm deja ca nemaifăcând parte din ea. Activitățile, atitudinile și distracțiile tinerilor le sunt interzise; singurul rol care li se potrivește este **inuman** (*sublinierea mea*): o înțelepciune fără greș, fără erori, fără slăbiciuni. Pentru a fi acceptat, bătrânul trebuie să fie un sfânt. Condamnat să fie venerat sau detestat, nu mai are dreptul de a comite nici cea mai mică eroare, el, care are atâta experiență, nu mai poate ceda nici celei mai mici dorințe a cărnii sale, el, care este uzat și gârbovit; el trebuie să fie perfect, altfel va fi respingător. (Minois, 1987, trad. n.)

Observațiile lui Minois pot fi utilizate și pentru a poziționa într-o lumină critică îmbătrânirea de succes, sau cel puțin derivele acestei narațiuni, când ea ajunge la idealizarea unui model de îmbătrânire – bazat, cum am văzut, pe angajarea activă în viață și pe sănătatea fizică, psihologică și cognitivă, precum și pe ideea că bătrânețea ar trebui să se construiască ca o perpetuare a valorilor vârstei de mijloc (acest ultim aspect e problematic tot din motive ce țin de un tip de *in*-umanizare, dar pe care le vom discuta puțin mai încolo). Se vede astfel, încă o dată, cât de legați sunt cei doi poli ai percepțiilor și atitudinilor în fața îmbătrânirii, poli care dau naștere, pe de o parte, narațiunilor îmbătrânirii de succes, iar, pe de alta, narațiunilor morții sociale.

Se poate identifica o lecție, implicită pentru gerontologia socială actuală, în concluziile finale ale cărții lui Georges Minois, chiar dacă investigația acestuia se apleacă asupra perioadei premoderne, când gerontologia era absentă. O lecție a suspiciunii față de modele (că sunt teorii, idealuri, ș.a.m.d.). Ea furnizează instrumentul pentru o deconstruire a oricărui model gerontologic ce încearcă nu doar să descrie realitatea, ci și să o prescrie – și am vorbit atât în introducere, cu referire la sociologie în genere, cât și în această secțiune teoretică, când am discutat despre îmbătrânirea de succes la Havighurst, că acest lucru e oarecum inevitabil, și

Scanned with OKEN Scanner

paradoxal, de dorit[31]. Dacă este adevărat – şi, cel puţin pentru sociologi, aproape un truism – că societatea este răspunzătoare atât pentru imaginea bătrâneţii ce impregnează cultura populară şi influenţează inclusiv ştiinţa gerontologică, cât şi pentru standardele de îmbătrânire cu care indivizii trebuie (şi nu doar la bătrâneţe) să se măsoare, aceasta nu înseamnă că ne putem dispensa de gândirea critică prin limitarea la recunoaşterea unui constructivism de ansamblu, difuz, ci trebuie sondat, pentru fiecare epocă şi pentru fiecare societate în parte modelul explicit şi mai ales cel implicit de bătrâneţe şi îmbătrânire propus.

> Mediul social este cel care, în definitiv, creează imaginea bătrânilor, plecând de la normele şi idealurile umane ale epocii. Fiecare civilizaţie are modelul său de bătrân şi judecă bătrânii în comparaţie cu acest etalon. Cu cât modelul este mai idealizat, cu atât mai mult societatea este exigentă şi crudă, şi atâta vreme cât demersul nu va fi inversat, bătrânul nu va fi în mod veritabil integrat în grup. Căci toate descrierile pe care le-am întâlnit (în carte, *sublinierea mea*) erau în realitate judecăţi; a existat mereu bătrânul bun şi bătrânul rău, mai mult sau mai puţin conformat la un ideal prestabilit. Când societăţile vor pleca de la realitate, de la bătrâneţea trăită, în loc să plece de la un model abstract, un mare pas va fi făcut. Va fi necesar, pentru aceasta, apariţia ştiinţelor sociale, a psihologiei şi a medicinii geriatrice. A studia vârstnicii şi a adapta societatea la nevoile lor, mai curând decât invers. A recunoaşte faptul că persoanele în vârstă au nevoi, inclusiv fizice şi a permite satisfacerea acestor nevoi, mai mult decât a decreta că bătrânul este un înţelept şi a dori a-l forţa să devină un înţelept. (trad. n.)

Idealizarea şi schematizarea negativă – în fond, orice proces care ignoră diversitatea socială a vârstnicilor, nuanţele personale şi structura multi-dimensională a bătrâneţii ca atare – riscă să creeze modele abstracte care să prejudicieze înţelegerea vârstnicilor de către societate, precum şi modul în care ei pot vieţui în cadrul acesteia. Practic, polarizarea atitudinilor în faţa bătrâneţii şi a încifrării sociale a acesteia, oricât de pierdută în negura timpurilor şi oricât de mult ar subîntinde o varietate de (potenţiale) configurări intermediare (fiind aşadar nişte poli fireşti, inevitabili, care stabilesc un interval de posibilităţi), rămâne problematică. Iar asumând[32] această optică a lui Minois, este de observat că excluziunea socială

---

[31] Într-adevăr, îmbătrânirea de succes propune modele de *bună* îmbătrânire. Prin extensie însă, orice teorie incumbă crearea, propunerea de modele. Ceea ce vine cu riscurile de-naturalizării, a îndepărtării de realitatea empirică. Cu toate acestea, dacă nu se propun modele, riscul este, cum observau şi Rowe şi Kahn, de a cădea în plasa naturalismului şi a socoti firesc ca ceea ce se întâmplă *să fie necesar* să se întâmple *pentru* că se întâmplă. Apoi, problematic cu modelele îmbătrânirii este că tind să ducă la evaluarea de tip bun/rău, corect/incorect a experienţelor umane.

[32] Altfel însă, idealizarea aceasta (de tip bătrânul înţelept, bătrânul sfânt, venerabil) se poate înţelege tot ca formă a polului negativ – căci, de fapt, ea ascunde şi se bazează

Scanned with OKEN Scanner

se poate petrece atât prin supralicitarea polului negativ (al blamului), cât şi a celui pozitiv (al idealizării). Cu alte cuvinte, s-ar putea ca axa pozitivă de interpretare socială a bătrâneţii să trebuiască să fie mereu ponderată de axa negativă şi invers.

În afară de naraţiunea declinului care prefigurează şi din care se poate decanta, uneori, după cum am văzut, conceptul de moarte socială, acesta din urmă mai poate fi observat în teoriile dezangajării asupra cărora am mai comentat în relaţie cu paradigma teoretică a îmbătrânirii de succes. Dacă este destul de clar să ne dăm seama, ţinând cont şi de cele discutate până acum, cum că moartea socială pare, în optica teoreticienilor celor mai de seamă ai îmbătrânirii de succes (Havighurst, Rowe & Kahn), facilitată, dacă nu chiar instituită, de către dezangajare – dezangajarea socială creşte riscul excluziunii şi deci al morţii sociale, şi de aceea nevoia unui model *de succes* –, este poate mai puţin intuitivă stabilirea modului în care moartea socială funcţionează, chiar şi la infra-nivelul care ne interesează acum, pentru teoriile dezangajării ca atare.

Totuşi, spuneam că există o legătură între moartea socială şi teoriile dezangajării şi avem în vedere nu doar perspectiva dinspre îmbătrânirea de succes. Sigur că propunătorii dezangajării sociale (cf. Cumming & Henry, 1959, 1961; Callahan, 1987) nu se gândeau atunci când propuneau modelul retragerii din rolurile sociale deţinute până la bătrâneţe că ar contribui, în vreun fel, la moartea socială a vârstnicilor. Din contră, cum am menţionat deja, pentru ei succesul (funcţie socială, cum spuneam) se găsea tocmai în dez-investirea, în retragerea socială. E un paradox doar în aparenţă. De fapt, pentru teoreticienii dezangajării socialul există şi în afara activităţii, ori, cu alte cuvinte, a fi activ nu epuizează toate sensurile socialului. Chiar şi Callahan, cu al său îndemn către vârstnicii care ar trebui să se sacrifice pentru tineri renunţând, între altele, la urmărirea cu orice preţ a sănătăţii proprii (Callahan, 1987) poate fi înţeles ca urmărind, de fapt, achiziţionarea unui capital simbolic pentru seniori, care să îi poziţioneze într-o postură altruistă, deci, în continuare, relevantă social. Apoi, pasivitatea implicată şi concentrarea pe reminiscenţă promovată de Cumming şi Henry (1959) ar putea fi înţeleasă şi ca o strategizare a bătrâneţii în vederea acceptării morţii, ca un proces de desprindere treptată a individului de societate şi invers, ce pentru faptul că e necesar şi dezirabil social, rămâne, până la urmă, social (sau meta-social). Adoptând o asemenea optică[33], dacă e să existe moarte socială aceasta există numai parţial şi doar în sensul relativ exact, mai puţin pretenţios al cuvântului (nu în cel rezultat prin conceptualizările termenului în cheie gerontologică).

---

pe o neîncredere în valoarea umană, socială a bătrâneţii (există o de-socializare, căci înţelepciunea tipică vârstei devine în fapt transcendentă, în modul în care o înţelege Minois, se ridică deasupra socialului efectiv).

[33] Încerc aici inclusiv să joc un rol de avocat al diavolului, pentru a pune în lumină fragilitatea construcţiilor asupra bătrâneţii, inclusiv a celor teoretice.

Scanned with OKEN Scanner

Rămânând încă la pasivitate, e interesant de observat cum aceasta poate să se transforme, pentru unii cercetători contemporani, într-o formă de rezistență la degradarea implicată de vârstă (dar și de boală), cum pentru alții același rol îl aveau, așa cum am văzut, activitatea socială și fizică, ca și lupta pentru menținerea sau îmbunătățirea sănătății. Aducând date și exemple din experiența personală profesională, Atul Gawande (2014) face o critică a modurilor contemporane de construire a sinelui – prin supra-valorizarea individualismului și a autonomiei – în corelație cu a celor de gestionare a bolilor bătrâneții. El deplânge, între altele, hiper-capitalismul american ce conduce la transformarea vieții, mai ales în perioadele de vulnerabilitate cum e și bătrânețea, în costuri greu de suportat, penuria de geriatri (mai ales în SUA) și abordarea deficitară a medicinii prin ignorarea morții și exacerbarea tratamentelor agresive, adeseori doar pentru a menține doctorilor, bolnavilor și societății în genere, impresia de *luptă*, de *activare* împotriva unor degradări fizice văzute preponderent drept aberante, nefirești. De altfel, pe parcursul întregii cărți, Gawande este conștient că în denunțarea pe care o face exceselor fără precedent ale medicalizării și tehnologizării bătrâneții și ale sfârșitului vieții, demersul său riscă să fie considerat în siajul narațiunilor dezangajării sociale.

> În absența unei viziuni coerente asupra modului în care oamenii ar putea să trăiască **cu succes** (sublinierea mea) până la sfârșitul vieții lor, am permis ca destinele noastre să fie controlate de imperativele medicinii, ale tehnologiei și ale străinilor (...). Pentru mulți, o astfel de discuție, oricât de atent poziționată, ridică spectrul unei societăți pregătindu-se să-și sacrifice bolnavii și vârstnicii. Dar dacă bolnavii și vârstnicii sunt deja sacrificați – victime ale refuzului nostru de a accepta inexorabilitatea ciclului vieții? Și dacă mai există abordări mai bune, chiar sub ochii noștri, gata de a fi recunoscute? (Gawande, 2014, trad. n.)

Așadar, pasivitatea devine o re-luare în posesie a sinelui capturat de societatea hiper-capitalistă a succesului (inclusiv al succesului rămânerii în viață) cu orice preț și oricât de temporar. Până la urmă, arată Gawande, toate tratamentele acerbe împotriva cancerului nu fac decât să reducă calitatea vieții fără a contribui semnificativ, uneori din contră, la prelungirea ei. Moartea socială nu curge, pentru medicul american, în aceeași direcție cu moartea biologică. Ci aceasta din urmă, acceptată, ar putea să redea o demnitate umană uitată.

Ca un interludiu, e momentul să observăm că ambele narațiuni, a îmbătrânirii de succes și a morții sociale – atât în sensul ei negativ, cât și în cel imprecis, cu nuanțe pozitive, caracteristic abordărilor ce vin în prelungirea teoriei dezangajării (caracteristice mai degrabă etapei de infra-evoluție a conceptului de moarte socială), alocă un loc diferit morții biologice. Locul morții în îmbătrânirea de succes este mai curând o funcție, în măsura în care narațiunea îmbătrânirii de succes contestă o geografie a bătrâneții formată din reliefuri mixte, în care viața și moartea au distribuție inegală și impredictibilă și, din contră, face din evitarea

Scanned with OKEN Scanner

morţii un stimulator perpetuu pentru comportamente şi strategii care să fructifice la maxim viaţa.

Locul morţii în naraţiunea morţii sociale este mult mai specific, în sens geografic: la capătul vieţii. Iar de aici el poate acţiona diferit:

1) ca precipitare a morţii sociale. A se vedea mai sus discuţia despre naraţiunea declinului la Minois: pentru că moartea biologică este presimţită în celălalt, moartea socială este chemată să valideze această percepţie. Aceasta se întâmplă în naraţiunile genuine ale morţii sociale, adică în cele care sunt purtătoare ale morţii sociale fără să existe o conceptualizare în acest sens, moartea socială *telle-quelle*, produsă în realitatea socială);

2) ca formă de acceptare a mortalităţii, dar şi de separare de moartea socială. A se vedea discuţia despre Gawande şi, mai jos, revalorificarea teoriei dezangajării în teoriile gerontologice mai recente; se întâmplă în cadrul abordărilor critice de tipul celor care contestă prelungirea cu orice preţ a vieţii, identificând în aceasta riscul de moarte socială; în plus aşa cum se arată în unele studii[34] consacrate morţii sociale, moartea biologică poate, de fapt, elibera existenţa socială a subiectului care poate contribui activ, după moartea sa, la viaţa comunităţii sau a familiei sale (cf. Glaser & Strauss, 1966);

3) ca formă de a impune, de a forţa acceptarea mortalităţii umane (crimă simbolică, a se vedea la Maisondieu, mai jos) şi de a suprapune, simbolic şi violent, moartea socială peste cea biologică (a se vedea în capitolul imediat următor, al etapei de adoptare gerontologică a conceptului de moarte socială).

Teoria dezangajării a cunoscut numeroase critici. Aşa cum am văzut, inclusiv îmbătrânirea de succes poate fi văzută ca o reacţie atât la teoria gerontologică, cât şi la naraţiunea socială a dezangajării. Ei i se poate reproşa faptul că creşte riscul de stigmatizare a vârstnicilor şi de excluziune socială, de *ageism*, că supra-generalizează referitor la ce înseamnă bătrâneţea pornind de la caracteristicile persoanelor înclinate, aparent, spre retragere şi pasivitate (studiul lui Cumming şi Henry din 1961 se baza pe o cercetare empirică longitudinală realizată în Kansas City, Missouri, constând în interviuri cu persoane de peste 50 de ani) şi că poate uşor conduce la fenomenul de profeţie ce se auto-împlineşte, atât pe plan personal, pentru cei care îmbătrânesc, cât şi pe plan social (DeLiema & Bengtson, 2015).

În ultima vreme însă, există un reviriment al acestei teorii, în sensul recuperării unora din dimensiunile conceptuale ale acesteia. Un prim exemplu este teoria gerotranscendenţei (Tornstam, 1997), teorie ce adoptă o perspectivă non-materialistă, cosmică, ce include redefinirea timpului, spaţiului în care tră-

[34] Continuitatea socială după moarte este o temă care, în ultima vreme, captează tot mai mult interesul cercetătorilor din domeniul *death studies*, fiind propuşi termeni precum imortalitate simbolică sau post-self pentru a capta idee de existenţă socială post-mortem. Cf.: (Lifton, 1979; Wojtkowiak, 2012).

Scanned with OKEN Scanner

ieşte subiectul, şi în acord cu care dezangajarea este iluzorie, de suprafaţă, de fapt având loc o prioritizarea a relaţiilor de către vârstnici, cu activarea unei meta-perspective asupra vieţii. De precizat că Tornstam se opune situării teoriei gerotranscendenţei ca formă deghizată a teoriei dezangajării, concepând-o ca pe o depăşire a dualismului angajare/dezangajare (Tornstam, 2005). Alte exemple de reviriment al teoriei dezangajării sunt în teoria selectivităţii socio-emoţionale (Carstensen, 1999, 2003) – seniorii aplică strategii de optimizare a relaţiilor, sub imperiul senzaţiei că mai au de trăit mai puţin decât au trăit deja, alegând calitatea în dauna cantităţii relaţionale, sau în gerontologia narativă a lui William Randall (1995; 2001/2016; 2014; 2015), ce presupune o re-centrare a studiilor asupra bătrâneţii în zona vieţii ca poveste, bătrâneţea fiind văzută ca o etapă prin excelenţă narativă, îmbătrânirea biografică fiind considerată la fel de importantă şi complexă precum îmbătrânirea fizică, biologică. Memoria şi reminiscenţa, căutarea sensului şi înţelepciunea, dar şi spiritualitatea, sunt explorate de gerontologia narativă în cheie socială, lipsită de stridenţe, fie ele romantice sau fataliste, şi dinamitând multe dintre stereotipiile prezente în cultura populară occidentală cu privire la acestea. De exemplu, deşi înţelepciunea e un concept ce ar putea fi catalogat drept vetust (cf. Brugman, 2006: 445-477), sub denumirea de *ordinary wisdom* (înţelepciune obişnuită), Randall redă conceptului demnitatea academică şi, simultan, ontologică. Înţelepciunea obişnuită e mai curând o funcţie a poveştii de viaţă personale a fiecăruia ce presupune capacitatea de a *citi* şi de a aşeza cele trăite în structuri dinamice de sens, constant supuse interpretării. Prin urmare, a nu dori cu orice preţ continuarea unor roluri sociale, a nu fi activ social în înţelesul cantitativ şi standardizat al cuvântului pot să nu (mai) reprezinte condamnări la irelevanţă sau la moarte socială.

II.6.2. Etapa de adoptare gerontologică: excluziune socială, invizibilitate şi o teorie încă incompletă

Dacă sursa elementară a excluziunii sociale este *ageism*-ul (pe care îl putem socoti nivelul social şi personal al excluziunii, la care se adaugă o sumă de practici instituţionale), astăzi, moartea socială poate fi văzută, dintr-o perspectivă gerontologică[35], drept forma extremă a excluziunii sociale[36]. Stăruind puţin asupra excluziunii sociale, un termen pe cât de utilizat în programele şi politicile sociale Europene începând cu 1990 (Hills *et al.*, 2002), pe atât de sub-conceptualizat în domeniul gerontologiei (Scharf *et al.*, 2005), trebuie spus

[35] Pentru alte discipline care utilizează această sintagmă lucrurile stau, cum vom vedea mai încolo, un pic diferit.

[36] Totuşi, această afirmaţie trebuie privită cu circumspecţie. Ar trebui, pentru a avea greutatea necesară, să existe o investigaţie teoretică suplimentară, care să elucideze, pe deplin, legătura dintre cele două concepte.

Scanned with OKEN Scanner

că este şi un termen a cărui sursă (social[37] vorbind, nu ca origine) este foarte disputată între globalizare, Stat, instituţii de stat şi cei excluşi înşişi, influenţele şi consecinţele sale atingând nivele variate precum cel individual, familial, comunitar, naţional sau internaţional (Hills et al., 1999). Excluziunea socială implică, la un prim nivel, fenomenul de excludere socială[38], fiind în acelaşi timp, mai mult decât acesta. Excluderea socială presupune marginalizarea unui grup social, ruptura în raport cu main-stream-ul social (ex. privitor la schimbările de viaţă, la decizii) şi este indubitabil legată de sărăcie şi inegalitate[39] (Scharf *et al.*, 2001; Gullette, 2017: 87). Excluziunea socială se grefează pe aceasta, dar, mai complex, înseamnă, utilizând o definiţie ce ţine cont inclusiv de distribuţia geografică, de expresia spaţială:

> un proces multidimensional, în care diverse forme de excludere sunt combinate: participarea în luarea deciziilor şi a proceselor politice, accesul la angajarea în muncă şi la resurse materiale, şi integrarea în procesele culturale comune. Luate împreună, ele creează forme acute de excludere care găsesc o manifestare spaţială în anumite comunităţi sau vecinătăţi. (Madanipour *et al.*, 1998: 22 in Scharf *et al.*, 2001, trad. n.)

Tania Burchardt şi colegii săi (1999) încearcă să operaţionalizeze o definiţie a conceptului de excluziune socială prin includerea a cinci dimensiuni ale participării individului la activităţi sociale obişnuite: 1) dimensiunea consumului (abilitatea de a consuma un minimum de bunuri şi de servicii considerate fireşti pentru o societate anume), 2) a economisirii (inclusiv dreptul de pensie şi de proprietate), 3) a producţiei (implicarea în activităţi economice sau sociale), 4) dimensiunea politică (implicarea în efortul colectiv ce are în vedere un cadru social mai larg decât cel strict individual), 5) activitatea socială (angajarea în interacţiuni sociale pe care subiectul le cataloghează ca fiind importante, cu familia, prieteni, grup etc.). Precum se observă, sărăcia nu este singurul şi nici măcar cel mai de seamă element care formează excluziunea socială, aceasta fiind alcătuită dintr-un cumul de deprivări financiar-economice şi socio-culturale şi politice.

---

[37] Cel mai adesea excluziunea socială este văzută ca un fenomen (şi starea aferentă acestuia) generată sistemic.

[38] Limba română are două cuvinte apropiate ca formă şi similare ca înţeles: excludere şi excluziune. Putem profita de această generozitate lingvistică şi să utilizăm excludere pentru excluziunile simple, singulare, care nu sunt deja excluziune socială (compusă din excluderi multiple), pentru a avea o demarcaţie mai clară şi a putea opera mai bine cu conceptele.

[39] Sărăcia şi venitul redus sunt un soi de „necesar", dar nu şi de „suficient" al excluziunii sociale.

Scanned with OKEN Scanner

Dar, așa cum subliniază Thomas Scharf și colegii săi (Scharf *et al.*, 2001; 2005), excluziunea socială a fost tratată mai ales în relație cu categorii sociale precum copiii, femeile, șomerii și persoanele cu dizabilități, neglijând categoria seniorilor. Ei observă, pornind de la o serie de alte studii, că excluziunea socială aplicată vârstnicilor este mai dificil de conturat, întrucât: 1) majoritatea încercărilor de definire a conceptului sugerează că, în fapt, coeziunea socială este cel mai bine realizată prin intermediul integrării în *roluri ocupaționale*[40] (Scharf *et al.*, 2001)[41], ceea ce face excluziunea relevantă pentru vârstnici mai mult în funcție de acest statut al lor decât direct de apartenența la o categorie de vârstă și, 2) o serie de studii au arătat că situarea în cadrul excluziunii sociale este dinamică; adică, dacă luăm, de pildă, sărăcia, mulți oameni sunt săraci la un anumit moment fără a persista, la nesfârșit, în această stare. Dar, spun ei, fluiditatea frontierelor excluziunii sociale nu se aplică și vârstnicilor. Dacă bătrânețea este cea care predispune la vulnerabilitate și poate să conducă la excluziune socială, este clar că, spre deosebire de cei aparținând altor grupuri, pentru indivizii care devin excluși social – vârstnicii –, tinerețea nu se mai întoarce. Astfel, autorii cred că modul în care ei experimentează excluziunea socială este diferit de a celorlalte grupuri „ducând la diferite tipuri de întrebări referitor la procesul prin care este gestionată excluziunea" (Scharf *et al.*, 2001: 307, *trad.n.*). Ținând cont de acestea, Scharf și colegii săi creionează trei dimensiuni ale excluziunii relevante în raport cu vârstnicii: 1) participarea și integrarea în societate dincolo de piața muncii (se referă la viața în comunitate și la capitalul social), 2) segregarea spațială (se insistă asupra schimbărilor urbane care subminează atașamentul față de comunitate al vârstnicilor, dar și asupra nevoii vârstnicilor de *similaritate,* de a-și întări sentimentul identitar prin raportare la cei asemenea lor), 3) excluziunea ca formă de dezangajare instituțională (acces limitat la servicii de sănătate și îngrijire socială, sau la transport public; este mai întâlnită în cazurile de rezidență în zone defavorizate).

Dacă nu orice formă de excludere reprezintă un sinonim al morții sociale, cercetătorii arată însă că excluziunea socială constituie primul pas, drumul cel mai sigur către moartea socială (Králová, 2015; Maisondieu, 2002; Gullette, 2017). Se cuvine aici o discuție despre conexiunea dintre excluziunea socială și acest concept de moarte socială, care, cum spuneam deja, nu a fost dintotdeauna utilizat în relație cu seniorii și, precum excluziunea socială, a fost mai degrabă puțin aplicat în legătură cu aceștia. Adevărul este că și excluziunea socială, ca și moartea socială, rămâne rămâne încă un concept puțin exploatat de către socio-

[40] Exemple roluri ocupaționale date de autori: de student, soț, soție, muncitor, îngrijitor etc.

[41] Critici similare, a nu se uita, s-au adus îmbătrânirii de succes. Din nou, e o insuficiență parțial datorată construcției în cheie capitalistă a succesului, respectiv a integrării sau coeziunii, și, parțial, datorată incapacității unui model teoretic de a conține toate nuanțele regăsibile în experiența socială.

Scanned with OKEN Scanner

logia bătrâneţii şi îmbătrânirii, într-un uşor dezechilibru, oarecum, cu interesul pentru *incluziunea socială*[42]. Se pot identifica două mecanisme majore prin a căror acţiune sinergică excluziunea socială poate duce la moarte socială –, iar acest lucru nu se referă numai la vârstnici. Mai întâi, o serie de mecanisme pe care le-aş numi structurale – cele deja amintite, identificate în teoriile excluziunii sociale şi care cuprind mai multe dimensiuni ale deprivării de diverse tipuri şi ale participării (Hills *et al.*, 2002). Apoi, un al doilea mecanism, cu o componentă simbolică pregnantă – care derivă din prima categorie, pe care o amprentează ulterior, formând împreună un cerc de influenţe mutuale, – este cel al trecerii în invizibilitate[43]. Deprivarea şi insuficienţa participatorie prezente în prima categorie de mecanisme conduc, între altele, şi la segregare între vârstnici şi alte categorii sociale – vârstnici au tot mai puţine conexiuni spaţiale şi relaţionale cu cei tineri. Or, segregarea este un stimulent nefast pentru discriminare (Karpf, 2012/2014) şi care încurajează, de asemenea, în chip insidios, invizibilitatea. Segregarea este, ca şi invizibilitatea, nu numai o consecinţă a excluziunii, ci şi un declanşator al acesteia:

> Există o legătură între segregarea de vârstă şi discriminarea de vârstă: când nu ne întâlnim cu vârstnicii întâmplător, în mod regulat în viaţa de zi cu zi, îi eliminăm şi din ceea ce gerontologul Bill Bytheway a numit 'hărţile noastre conceptuale'. Poate că nu e de mirare că trei sferturi din cele 84 de grupuri de pe Facebook, însumând un număr de 25.000 de membri, care au folosit sinonime pentru 'bătrân', 'îmbătrânit', sau 'în vârstă', examinate într-un stadiu recent al Yale School for Public Health, au demonizat persoanele în vârstă. Facebook interzice în mod expres discursul urii îndreptat spre diverse categorii, dar vârstnicii nu fac parte din aceste categorii. 'Toţi cei de peste 69 de ani ar trebui să fie imediat adunaţi în faţa unui pluton de execuţie', e un exemplu tipic de comentariu postat. Create de persoane cu vârste între 20 şi 29 de ani, mai mult de o treime din aceste grupuri sprijină excluderea bătrânilor din activităţi publice precum cumpărăturile. (Karpf, 2012/2014: 101-102)[44]

Segregarea predispune la invizibilitate pentru că depărtarea, absenţa coabitării, a raporturilor frecvente implică o doză substanţială de miopie socială, de alterare a cunoaşterii şi mai ales a necesităţii de înaintare către celălalt

---

[42] Incluziunea socială pare să fie un termen în mai mare vogă în cadrul discursurilor non-academice, ale politicilor guvernamentale şi internaţionale, decât în cele academice.

[43] Dar aceasta nu înseamnă că orice moarte socială înseamnă invizibilitate în sensul clasic. De ajuns să ne gândim la evreii marcaţi cu stea galbenă. În acest caz tot de invizibilitate este vorba, dar de una secundară şi nestridentă, produs al uniformizării privirii.

[44] Aici lucrurile se complică prin includerea dimensiunii tehnologiilor digitale în relaţie cu care vârstnicii sunt oricum dezavantajaţi, riscând excluziunea socială, dar de care ar putea beneficia dacă ar fi instruiţi în vederea dezvoltării competenţelor tehnologice (cf.: Loos *et al.*, 2012; Chiribucă & Teodorescu, 2020).

Scanned with OKEN Scanner

(Maisondieu, 2002; Karpf, 2012/2014). Fără vizibilitate socială, celălalt – în acest caz, vârstnicul – este privat de identitatea și de conectivitatea sa socială. O dată instaurată invizibilitatea socială, excluziunea socială poate astfel ajunge la partea sa cea mai radicală: moartea socială. De altfel, studiile arată că inclusiv genocidele care au zguduit istoria omenirii au fost precedate și, ulterior, însoțite de punerea în invizibilitate a celorlalți, cei doriți a fi excluși din societate, pentru a-i diminua ontologic și a le nărui identitatea socială (cf. Card, 2003).

Geriatrul și psihiatrul francez Jean Maisondieu (2002) observă cele două tipuri de legături care există între invizibilitate și excluziune socială: excluziunea socială care se naște din invizibilitate socială, respectiv, invizibilitatea ca organizare a câmpului vizual al societății rezultată în urma procesului de excluziune. El remarcă însă că invizibilitatea nu este, din start, totală, ci trebuie văzută în cheie procesuală ca o tendință de acutizare a unei vizibilități[45] reduse. Totodată, Maisondieu consideră că invizibilitatea devine, la un moment dat, pe parcursul instituirii morții sociale, un proces de colaborare între cei ce exclud și cei excluși, în sensul că aceștia din urmă își potențează invizibilitatea relativă pentru a scăpa de un contact care poate fi neplăcut și care le poate le releva și mai mult caracterul lor de excluși (Maisondieu, 2002: 87). Abia prin această colaborare nefericită invizibilitatea este sau se apropie de a fi totală, moartea socială fiind atunci clar instalată – cei excluși nu mai există, social vorbind, „sunt morți în ochii noștri" (2002: 88). Invizibilitatea este, în opinia sa, un precipitator al morții sociale, instrumentul prin care aceasta se realizează și – dacă ne gândim la invizibilitate drept consecință – se perpetuează. În ambele variante, invizibilitatea vine să compenseze simbolic pentru crima efectivă ce nu mai poate fi acceptată într-o societate modernă Occidentală care se fundamentează pe interdicția puternică a acesteia, dar o societate care, în același timp, are nevoie de ea. Apropo de această *nevoie*, Maisondieu acuză discursurile care se raportează la moartea socială ca fiind un rău inevitabil în societatea capitalistă (2002: 85). El insistă asupra caracterului de surogat de crimă al excluziunii sociale:

[45] Probabil urmând tradiția lui Jean Baudrillard (1981/2008), în științele socio-umaniste franceze există această aplecare către conceptualizarea vizibilității ca factor social. Vizibilitatea (cu variante precum vizibilul, vizualul) nu este o chestiune de optică fizică, ci de optică socială, un mod prin care fiecare societate trasează coordonate culturale și etice pentru a explica și a norma privirea, privitorul și pe cel care este privit. Astfel, fiecare vizibilitate poartă în ea însăși codări ideologice (cf.: Gauthier, 1998; Debray, 2008). De exemplu, potrivit lui Gauthier (1998), dacă în modernitate tranziția majoră fusese de la invizibil la vizibil, societatea hiper-capitalistă face tranziția de la vizibil la vizual – exhibarea publică a vizibilului, iar în acord cu Debray, care face o istorie a vizibilului, vizualul este produsul privirii economice (ce vine, cronologic, după privirea magică și privirea estetică). Vizualul înseamnă, spune Debray, sfârșitul imaginii înțeleasă dialectic, ca relație între un semn și o realitate spre care acesta trimite (2008). Practic, în epoca vizualului nu există nimic în afara a ceea ce se arată, a ceea ce se vede. Tot ceea ce privirea nu poate cuprinde este mort.

Scanned with OKEN Scanner

> Negare a locului celuilalt exclus în sânul familiei umane, excluziunea comportă ineluctabil moartea în germene (...) Interdicţia uciderii fiind fundamentul vieţii în societate, este evident că nu se pune problema de a ucide pentru a se debarasa de cineva. Din contră, nimic nu împiedică de a dori dispariţia acestuia şi de a-l împinge şi pe acesta/aceasta să o dorească. Pentru a ajunge aici este suficient de a ne angrena în devalorizarea sa, ceea ce este mult mai uşor. (Maisondieu, 2002: 85-91, trad. n.)

Maisondieu utilizează frecvent moartea socială şi excluziunea socială ca termeni interşanjabili, dar articolul face vizibilă diferenţa conceptuală dintre ei, în sensul situării morţii sociale ca formă extremă a excluziunii sociale. Este un aspect explicabil atât prin insuficienţa teoretică a *morţii sociale*, cât şi prin cea a excluziunii sociale (termen mult mai *la modă* decât moartea socială) – pe ambele le-am menţionat deja. Privitor la moartea socială, e vorba despre o insuficienţă datorată parţial noutăţii termenului, mai ales pentru domeniul gerontologiei sociale – în pofida faptului că, aşa cum am discutat, moartea socială se grefează pe ancestralul concept al declinului ce vertebrează istoria îmbătrânirii înseşi. Nu ar fi exclus ca la aceasta să se adauge disconfortul în faţa implicaţiilor tanatice ale sintagmei. Pe de altă parte, este interesant de remarcat că nici în cadrul domeniului *death studies* nu pare mai un concept mai atent elaborat. Într-o enciclopedie cum e cea coordonată de Robert Kastenbaum, expert în psihologia îmbătrânirii şi a morţii (2002), există doar trei ocurenţe ale *social death*, fără ca acest concept să aibă parte de o rubrică a sa: în relaţie cu cei îndoliaţi, cu religia Incaşă şi cu văduvia la femei. Nimic despre vârstnici şi nici o fundamentare teoretică. Care va veni însă tot din zona studiilor asupra morţii.

Jana Králová (2015) realizează atât o arheologie, cât şi o teoretizare proaspătă a acestui concept ce cunoaşte, în ultimul deceniu, o utilizare tot mai fervent şi, simultan, o ruptură în raport cu primele surse care menţionau această sintagmă, existând o tendinţă de adaptare a conceptului la nevoile şi la înţelegerea locală, a fiecărei discipline sau abordări, ce aduce cu sine o relativă neglijenţă teoretică. Dacă, în linii mari, toate înţeleg prin moartea socială o pierdere profundă şi radicală, diferenţele există şi ele:

> Tendinţa generală printre cercetătorii ce utilizează conceptul de moarte socială este de a-l folosi când o persoană/grup experimentează pierderi extreme şi profunde. Studiile asupra morţii şi gerontologia se concentrează pe pierderea rolurilor, a identităţii sociale, a capitalului social şi reţelelor sociale; studiile asupra refugiaţilor examinează dislocarea teritorială, excluziunea socială, pierderea cetăţeniei, a capitalului economic, şi a accesului la resurse; studiile asupra sclaviei se uită la interacţiunea dintre dinamicele puterii şi examinează pierderea capitalului cultural şi a legăturilor dintre generaţii, asupra cărora insistă şi studiile asupra genocidelor. Cercetătorii consideră, de asemenea, retragerea protecţiei legale, precum în cazul prizonierilor, şi impactul său sever asupra

Scanned with OKEN Scanner

> sănătății acestora. Focus-ul fiecărui domeniu, substanțial interdisciplinar, diferă în funcție de obiectul de studiu al fiecăruia. Ceea ce face ca moartea socială să însemne pierderea uneia sau a mai multor fațete mai sus menționate. (Králová, 2015, trad. n.)

Mai mult decât această diferențiere disciplinară, Králová consideră că acest concept cu relevanță multi și trans-disciplinară tinde astăzi să fie supra-utilizat, creând imprecizie și ambiguitate, în abordarea și definirea unor tematici sociale diverse (genocid, sclavie, sexualitate, demență, maladii mentale, bătrânețe). Cercetătoarea britanică se oprește asupra celor mai importante momente din evoluția istorică a conceptului și face vizibil cum acest cumul de potențial și risc de a semnifica mai multe în funcție de o abordare sau alta este legat de o dezvoltare oarecum eterogenă a conceptului. Începe prin a-i menționa pe cei care au introdus conceptul în științele sociale și asupra cărora merită să stăruim și noi puțin mai mult.

Mai întâi, este vorba despre cercetările lui Barney Glaser și a lui Anselm Strauss (1966) – în relație cu bolnavii terminali din spitale, care, observau ei, riscă să moară social înainte să moară biologic. Apoi, David Sudnow (1967) – care a demarcat între moartea socială, moartea clinică și biologică, tot prin cercetări în cadrul a două spitale, asupra bolnavilor terminali, și care a arătat corelația dintre calitatea îngrijirii și percepția asupra valorii sociale a pacientului. Într-o lucrare mai recentă (Timmermans, 1998) ce re-evaluează validitatea teoriei lui Sudnow, se arată că, în ciuda standardizării procedurilor de resuscitare și a raționalizării cunoașterii medicale ce ar fi fost de așteptat să elimine inegalitățile sociale în tratarea bolnavilor, acestea s-au perpetuat în mod insidios[46]. Ultimul dintre cei care au pus bazele cercetării sociale asupra morții sociale este Richard Kalish (1968). El a observat existența mai multor dimensiuni ale vieții și ale morții[47] și a adus în prim plan distincția dintre moartea socială ca auto-percepută de către subiect și moartea socială percepută și instituită de către alții cu referire la subiectul uman.

Ceea ce nu înseamnă că aceștia au realizat efectiv o teorie deplin închegată a morții sociale – dar tot nu am fi putut să îi poziționăm în etapa infra-evolutivă. De pildă este adevărat că Glaser și Strauss vorbesc explicit despre moartea socială într-un singur loc: „O alternativă mai puțin preferată este să

---

[46] Ușor anecdotic, dar extrem de interesant este ceea ce s-a întâmplat în cadrul resuscitării Prințesei Diana, căreia, în acord cu medicii care s-au ocupat de cazul ei și care au fost intervievați, i s-a alocat o atenție mult peste ceea ce un *om obișnuit* ar fi primit.

[47] „Primul nivel al vieții este fizic și poate fi mai departe subdivizat în viața biologică și viața clinică; al doilea nivel este psihologic, starea de auto-conștientizare; al treilea este viața socială, divizibilă în auto-perceptibilă și perceptibilă de către ceilalți; al patrulea și nivelul final este cel sociologic, statutul pe care individul îl are în comunitate" (Kalish, 1968: 248, *trad. n.*).

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

induce pacientului un somn medicamentos – o moarte socială" (Glaser & Strauss, 1966: 215, *trad. n.*). Însă, întreaga lor abordare este socio-medicală, cu un interes asumat pentru interacțiunile sociale care au loc în spitale și consecințele acestora pentru bolnavi, personalul medical și familiile acestora (*idem*: VIII). Însuși scopul cercetării lor a fost investigarea realității „muririi" sociale: „intenția noastră a fost, mai presus de toate, să investigăm dacă oamenii *pot muri social* (*sublinierea mea*) înainte să moară biologic, și ce înseamnă asta pentru relațiile umane" (*idem*: X).

Cel mai mult se apropie de o teoretizare consistentă Kalish (1968). Acesta vorbește despre moartea socială în general, cu exemplificări legate de vârstnici, insistând asupra unui aspect care ulterior nu a mai fost atât de atent considerat: moartea socială ca statut pe care individul și-l acordă sieși. Dacă, așa cum am văzut mai sus, Maisondieu (2002) vedea moartea socială drept surogat simbolic de crimă, la Kalish e un suicid deghizat, evident, tot de natură simbolică, dar care poate, în anumite circumstanțe, dobândi și forma finală a unui suicid încheiat. Evident însă, ca pentru orice suicid (de la Emile Durkheim (1897) încoace e un fapt cert), componenta socială e extrem de importantă, iar în cazul suicidului simbolic al indivizilor ce se auto-percept drept morți din punct de vedere social, cu mult mai mult. Merită să ne oprim puțin asupra observațiilor lui Kalish:

> Individul care se auto-percepe drept mort social a acceptat noțiunea potrivit căreia este „aproape mort"[48] sau că este, pentru discuția noastră, mort, sau că rolul său s-a încheiat. Adeseori auzim oamenii în vârstă făcând această declarație, cu toate că nu suntem mereu siguri cât de serios vorbesc; chiar și un suicid ulterior poate rezulta din persistența acestui pattern de a-i pedepsi pe alții, mai degrabă decât o dorință primară de a transforma „aproape mort" în „efectiv mort". (Kalish, 1968: 254, trad. n.)

Dar Kalish vede esența morții sociale concentrată mai ales la nivelul percepției celorlalți:

> Mai frecvent, moartea socială se referă la percepțiile observatorilor, mai mult decât cele ale individului însuși (...) orice individ este mort din punct de vedere social pentru acei oameni care l-au cunoscut cândva ca fiind viu și care acum se gândesc la el ca fiind, de fapt, mort sau non-existent. El este mort social pentru orice persoană în proporția la care aceasta îl percepe ca fiind mort. (Kalish, 1968: 255, trad. n.)

La aceasta se adaugă moartea sociologică ce coincide numai parțial cu ceea ce se înțelege astăzi prin moarte socială. Moartea sociologică se referă la

[48] În EN: „as good as dead" (observația mea).

statutul social al individului în comunitatea sa, distinct însă de viața sa socială ce cuprinde rolurile lui sociale, exemplul pe care îl dă Kalish fiind evreul ortodox care, căsătorindu-se cu o persoană non-evreică, este mort pentru comunitatea lui. Moartea legală (ce nu e mereu egală cu moartea clinică) este un alt tip de moarte sociologică. Prin urmare, moartea sociologică, pandant al vieții sociologice este pentru Kalish legată mai mult de dimensiunile relativ fixe ale vieții sociale, cum sunt apartenența religioasă și cea etnică sau statutul legal.

Revenind la Králová (2015), după ce trece în revistă și utilizări mult mai recente ale conceptului, dar multe mai puțin teoretizante decât la începuturile sedimentării conceptului în științele sociale și utilizând, în căutarea unui cadru conceptual cât mai cuprinzător, o metodologie apropiată de meta-etnografie[49], ea propune trei dimensiuni ca fiind vitale în structurarea conceptului: pierderea identității sociale, pierderea conectivității sociale și pierderi asociate cu dezintegrarea corpului. În plus, consideră că este necesară înțelegerea în complementaritate cu „starea de bine" (*well-being*-ul). În explicitarea dimensiunii pierderii identității sociale, cercetătoarea se bazează, între altele, pe noțiunea de „non-persoană" a lui Erwin Goffman (1961) și pe cea de „homo-sacer" a lui Giorgio Agamben (1998). Goffman arată cum instituționalizarea, în cazul discutat de el, spitalizarea pe termen lung, produce desprinderea subiectului de mediul său de proveniență și induce un proces de deculturalizare și desocializare. Agamben discută despre incluziunea excluziunii, care nu este decât permanentizarea stigmatizării celuilalt, vizibilitatea lui ca țintă a urii. Králová arată că aceste noțiuni indică „pierderea identității sociale și a integrării sociale, declanșată de inadecvarea[50] persoanei în ochii celorlalți" (Králová, 2015: 239, *trad. n.*), fiind corelate cu statusul social al persoanei, sărăcia constituind un factor agravant pentru pierderea identității. Pentru pierderea conectivității sociale, Králová identifică ca formă radicală izolarea extremă din închisoare (când persoana nu vede și nu poate vorbi cu nimeni timp de minim trei zile) și insistă asupra impactului cutremurător al unei astfel de pierderi, în condițiile în care ființa umană este eminamente socială. Dar există și o normalitate în a pierde conectivitatea socială dacă aceasta nu se referă la o zguduire a ființei care să aibă ca urmare, în fond, tot o diminuare a identității sociale. Altfel, explică cercetătoarea, rolurile sociale nu se osifică niciodată, ele se modifică în timp (cazul parentalității), unele se pierd definitiv (cazul văduviei sau al divorțului). Ea insistă însă pe potențialul disruptiv al pierderii rolului de angajat atât pentru persoana în cauză, cât și pentru comunitate și pe faptul că pierderea unui singur rol social nu duce, de obicei, la moarte socială. Uneori nici chiar în cazul bolnavilor de demență care, dincolo de etichetele de moarte socială, care se pun prea facil,

[49] Cercetări extensive în articolele care cuprind *social death* în 5 baze de date.

[50] O inadecvare atât de frecventă astăzi pentru vârstnicii trăind în societățile occidentale. Și pentru cei din România, cum se va vedea în această lucrare, puțin mai încolo, în partea aplicativă, încă mai mult.

Scanned with OKEN Scanner

rămân activi şi îşi reconfigurează, după repere şi în cadre noi, identitatea şi conectivitatea socială (Gilliard & Higgs, 2015). Pierderile asociate cu corpul care conduc la moartea socială se explică tot pe baza naturii sociale a corpului, acesta putând să fie sediul asupra căruia se reverberează forţa celorlalte două dimensiuni, sau, din contră, un stimulent nefast pentru acestea. Exemplele aduse aici sunt deteriorarea corpului la bătrâneţe, în cazul unor boli sau al demenţei, la bolnavii terminali, în cazul încarcerării etc. Totodată, Králová atrage atenţia că un corp diminuat ca putere şi expresie socială nu este automat un semn al morţii sociale, putând fi şi un *powerful body*, care să manifeste o certă autonomie şi *agency*, în pofida diverselor pierderi.

Dar Králová este conştientă că şi în această formulă multi-dimensională moartea socială nu este total explicată. Rămân întrebări referitoare la gradele de moarte socială, la proporţia de moarte socială (totală, parţială), la debutul sau la durata morţii sociale. Pentru a regla pe cât posibil aceste incertitudini, ea propune (2015: 245), în acord cu alte cercetări care investighează această temă, ca cele trei dimensiuni să fie evaluate în relaţie cu *well-being*-ul, la rândul său teoretizat ca având o dimensiune obiectivă şi una subiectivă şi fiind format din well-being-ul material (starea de bine practică, standardele de viaţă), well-being-ul social (relaţiile sociale, accesul la bunurile publice*) şi well-being*-ul uman (capabilităţi, atitudini referitoare la viaţă şi la relaţiile personale). Termenul de *well-being* ar avea atât un dezavantaj, spune Králová pe urmele altor cercetări, cât şi un avantaj. Dezavantajul constă în conotaţiile de afluenţă, de bogăţie pe care le are *well-being*-ul şi în vidul profund de semnificaţii politice ceea ce ar putea altera atenţia factorilor de decizie politică datorită sugestiei pe care o transmite: nu atât lumea trebuie schimbată, cât ceea ce oamenii simt despre sau modul în care ei înşişi se poziţionează referitor la lume (*idem*: 246). Avantajul ar fi însă că tensiunea dintre un termen politizat şi unul de-politizat care compun acest raport de interdependenţă ar încuraja teoretizarea şi caracterul ei riguros. Králová precizează că, în absenţa unor abordări teoretice substanţiale care să realizeze un *framework* complet al morţii sociale, teoria sa nu este incontestabilă şi că instrumente conceptuale, dar şi empirice ar fi binevenite pentru a demarca între well-being, well-being de tip compromis şi moarte socială. În concluziile ei se regăseşte accentuată ideea care traversează, de fapt, toată lucrarea sa: moartea socială ar trebui limitată, ca înţelegere şi întrebuinţare, de către cercetători, la circumstanţele *cele mai extreme* (*idem:* 246), iar nu aplicată, abundent, pentru orice formă de prost tratament social.

O primă observaţie care merită făcută în acest punct este privitor la relaţia dintre excluziunea socială şi moartea socială, în special în modul în care o teoretizează Králová (2015). Excluziunea socială încifrează o abordare geografică (unde, la ce nivel, pe ce arie se produce excluziunea, pierderea – în cazul vârstnicilor: în societate în genere (dez-integrare socială), în spaţiu (segregare), în instituţii (dez-investire instituţională a bătrâneţii)), iar moartea socială aduce

Scanned with OKEN Scanner

un plus identitar în perspectivă, fiind mai centrată pe cine și pe cum suferă o deprivare și o negare a participării sociale. Din acest punct de vedere, moartea socială este, se vede, mult mai potrivită pentru a fi relaționată cu well-being-ul (de altfel, pandantul excluziunii sociale este, orișicum, incluziunea socială) și se susține ideea potrivit căreia moartea socială poate fi văzută ca o sub-specie, ca un produs sau ca forma extremă a excluziunii sociale.

S-ar putea totuși ca simplul contrast dintre moartea socială și well-being să nu fie atât de simplu o încurajare pentru mai multă și mai bună teorie din care primul concept să se decanteze fără reziduuri. Aceasta deoarece conceptul de well-being, cu toată degrevarea lui de semnificații politice, este atât de mult un produs al epocii actuale, infiltrându-se, din sânul psihologiei pozitive (Seligman, 2012) unde cunoaște o preocupare importantă, în cultura populară. Asemănările cu îmbătrânirea de succes sunt palpabile, în sensul acestei dinamici dinspre un domeniu științific înspre cultura largă, cu o prezență importantă și în rândul diverselor programe și politici sociale. Accentul este, în well-being mult mai mult asupra persoanei decât asupra societății din care ea face parte, asupra a ceea ce face și ar putea face mai bine persoana cu și uneori împotriva datelor sociale, decât asupra determinărilor sociale și cum ar putea fi acestea îmbunătățite. Seligman (2012) consideră well-being-ul drept un construct subiectiv măsurabil obiectiv. Spre deosebire de fericire, care ar fi unidimensională și nu este obiectul psihologiei pozitive, cum s-ar putea crede, acesta este socotit multidimensional, cuprinzând elementele următoare, în număr de cinci: emoția pozitivă, angajarea (*engagement*), relațiile sociale, sensul și scopul (*meaning and purpose*), împlinirea (*accomplishment*). Cu toate că teoria well-being-ului în accepția lui Seligman este descriptivă, nu normativă, există totuși un scop – acela de a spori dezvoltarea individului prin potențarea celor cinci elemente. Astfel, s-ar putea să fie mai dificil decât ar putea părea la o primă vedere de pus în relație cele două concepte (moarte socială și *well-being*), rezultând mai mult un paralelism, datorat unor apartenențe paradigmatice diferite, decât o funcționare în tandem. Într-o manieră asemănătoare se poziționează și îmbătrânirea de succes în raport cu moartea socială într-o perspectivă gerontologică. Sunt narațiuni sau teorii care se iluminează reciproc, dar miza teoretică majoră este în afara lor, o miză inter sau meta-teoretică, nu atât una a ajustării conceptuale reciproce.

Insistența Janei Králová în favoarea utilizării *cumpătate* a morții sociale este binevenită. Dar, dacă ne gândim la vârstnici, lucrurile pot să apară într-o lumină ușor diferită, mai ales în relație cu conceptul de *well-being*. Moartea socială a vârstnicilor are caracteristici proprii, dincolo de cele generale, stabilite pentru potențial toate categoriile sociale. Excluzând situațiile extreme, condiționate intern, extern sau în ambele moduri, cum sunt demența, sărăcia sau instituționalizarea (în vederea îngrijirii sau a asistenței medicale ori paliative), seniorii nu sunt confruntați cu spectrul unei morți sociale totale. Astfel, reamintind interogațiile cercetătoarei, într-adevăr, o demarcație între intensități diferite ale

Scanned with OKEN Scanner

morţii sociale sau între proporţii diferite ar merita elaborată. Dar seniorii sunt – şi, cum vom vedea în interviuri, mulţi dintre ei se simt – ameninţaţi de moartea socială totală, trăiesc cu spaima acestei perspective şi gestionează, după puteri, sentimentul unei morţi sociale parţial instituite. Apoi, aflat în vecinătatea bolilor şi a morţii, *well-being*-ul persoanelor vârstnice ar putea să nu se articuleze la fel ca pentru alte vârste (în acest sens, criticile care se pot aduce coincid, cel puţin într-o anumită măsură, cu cele care se aduc îmbătrânirii de succes, dacă ne gândim numai la un element comun: angajarea activă[51]).

Ar fi poate de gândit dacă nu cumva ar fi o idee bună de luat în considerare ca teoria morţii sociale să cuprindă două ipostaze posibile, cu care să se opereze, după caz. Moartea socială propriu-zisă – care se întâmplă în diferite grade, diverşilor indivizi şi moartea socială categorială – care nu se întâmplă, ci e chestiune de potenţialitate, de risc, care semnalizează vulnerabilitatea unei anumite categorii în faţa morţii sociale. Mai clar, dacă am considera moartea socială în relaţie cu vârstnicii, am avea o moarte socială categorială, în care o colectivitate întreagă este vizată, ceea ce nu înseamnă că toţi vârstnicii vor suferi moartea socială la un moment dat, ci doar că sunt mai susceptibili să o întâlnească datorită unei poziţionări negative şi consistente (discursuri, reprezentări, naraţiuni socio-culturale) a societăţii contemporane occidentală faţă de bătrâni, bătrâneţe, îmbătrânire. Ceea ce, desigur, nu rezolvă toate problemele conceptului, şi ridică dificultatea de a stabili când exact o poziţionare poate fi socotită atât de negativă faţă de o categorie încât să indice un risc de moarte socială. Ceea ce e încă mai dificil dacă ne gândim că formularea unui astfel de punct de vedere s-ar putea contamina de teama de a nu adopta, în însuşi mecanismul critic al analizei sociale, un filon neavenit de discriminare sau, în alte cuvinte, de a aglutina, prin sinteză teoretică, curenţi negativi de opinie şi atitudine care, fără supra-expunerea teoretică ar fi rămas disparaţi – prin urmare, nu e sigur că mulţi cercetători ar avea curajul să stabilească o atare poziţionare negativă a societăţii (de tip discriminare categorială) faţă de o categorie sau alta.

Printre primii cercetători care au realizat că vârstnicii sunt o categorie semnificativă care se va confrunta cu moartea socială au fost, deja în anii '90, Michael Mulkay şi John Ernst (1991). Moartea socială a vârstnicilor intră în scenă pe fondul schimbărilor demografice fără precedent. Ei discută despre o *schimbare de profil* a morţii sociale în sensul că aceasta va fi tot mai mult legată de vârstnici[52], căci statutul bătrâneţii în societatea postmodernă – care este o

[51] Iar un alt element, *sensul*, este şi el nevralgic la nivel de construire şi gestionare la vârsta senectuţii şi e posibil ca procesul de semnificare a vieţii să nu se realizeze la nivelul optimist dorit de psihologia pozitivă.

[52] Semnificativă este şi observaţia că există mai multe cadre de interpretare pentru fiecare moarte socială, categorial vorbind, în parte, strategiile de a face faţă morţii sociale fiind şi ele diferite de la o categorie la alta.

Scanned with OKEN Scanner

vârstă la care tot mai mulţi ajung, ea extinzându-se datorită creşterii speranţei de viaţă – modifică relaţia dintre moartea socială şi moartea biologică.

> Moartea noastră socială, adică terminarea existenţei noastre sociale este legată de întreruperea noastră biologică şi de structurile mai mari de mortalitate umană. Dar moartea biologică şi moartea socială nu sunt identice. Pentru că cele două sunt conectate, schimbările demografice profunde sumarizate mai sus au adus schimbări extensive profilului morţii sociale. Totuşi, pentru că cele două tipuri de moarte sunt parţial independente şi pentru că moartea socială este un răspuns cultural contingent la schimbarea demografică, pattern-ul morţii sociale a ajuns să fie reconturat în anumite moduri neaşteptate. (Mulkay & Ernst, 1991: 174, trad. n.)

Oamenii trăiesc mult mai mult datorită progreselor medicinii şi, astfel, pot fi prinşi într-o zonă incertă şi amprentată medical (datorită medicalizării vieţii contemporane) între moarte biologică şi o viaţă socială plină. O zonă în care moartea socială cunoaşte diferite grade. Cei doi se bazează pe lucrările lui Sudnow şi Glaser şi Strauss pentru a pune în evidenţă riscul de moarte socială cu care vârstnicii se confruntă în mediu spitalicesc, în prezenţa demenţei sau a altor boli degenerative, ori a comei prelungite. Aduc şi câteva nuanţe binevenite, vorbind despre trăsătura definitorie a morţii sociale ca fiind „încetarea existenţei individului în calitatea sa de agent activ în vieţile celorlalţi" (Mulkay & Ernst, 1991: 178, *trad. n.*). Ca urmare, comunicarea se opreşte, această excludere lingvistică putând fi văzută şi ca un simptom al morţii sociale. Dar, un aspect care pare a fi scăpat în analiza Janei Králová, moartea socială se compune din *numeroase secvenţe de moarte*, acestea putând să se activeze în relaţie cu anumite persoane/părţi/categorii, iar cu altele nu. Prin urmare, vârstnicii, şi nu numai, pot fi morţi social pentru unii şi vii pentru alţii, iar acest lucru e valabil indiferent dacă sunt sau nu morţi din punct de vedere biologic, căci viaţa socială poate să continue dincolo de viaţa biologică. O analiză comparativă demnă de amintit a celor doi cercetători este asupra raportului dintre moartea biologică şi moartea socială în secolul nostru şi în secolul trecut. Dacă moartea socială urma celei biologice în secolul al XIX-lea, acum se întâmplă invers: moartea socială devansează moartea biologică, iar fenomenul demografic de îmbătrânire a populaţiei este printre fenomenele care produc această schimbare.

Specific vârstnicilor este faptul că ei suscită, în ochii societăţii, senzaţia că moartea lor se apropie, sentiment ce conduce la instalarea morţii sociale. Mulkay şi Ernst precizează că, în Marea Britanie şi în SUA, pensionarea reprezintă momentul în care, mai ales pentru bărbaţi, se iniţiază o secvenţă de moarte socială (ceea ce se numeşte şi *murire/dying*), datorită faptului că mulţi îşi pierd rolurile sociale active, se retrag din participarea socială şi intră într-o etapă de izolare (fiind, frecvent, mai puţin luaţi în considerare inclusiv în familiile lor), etapă care, în contextul creşterii speranţei de viaţă va dura mult mai mult decât în trecut şi va însemna inclusiv vulnerabilitate financiară sporită, în contextul

Scanned with OKEN Scanner

reducerii veniturilor după pensionare. E marele merit al celor doi cercetători de a nu fi cantonat moartea socială numai la spaţiile spitaliceşti în care a fost documentată de cercetările etnografice anterioare. Însă focusul lor major rămâne asupra mediului spitalicesc, deplângând faptul că peste 60% din bătrânii din Anglia mor în spital, iar alţi 11% în sanatorii pentru vârstnici şi că există o birocratizare masivă care concură, prin retragerea emoţională şi comunicaţională pe care o promovează, la iniţierea morţii sociale a vârstnicilor (*idem*: 182), dar şi la o diferenţiere a acesteia în funcţie de cum sunt văzuţi, în relaţie cu iminenţa morţii, rezidenţii stabilimentelor medicale (*idem*: 184). Ei observă că există viaţă socială de diferite nivele de intensitate. Rezidenţii care sunt, teoretic, mai departe de o moarte iminentă, încearcă să se separe de ceilalţi şi să aibă activităţi sociale. Chiar dacă în raport cu lumea exterioară inclusiv această categorie de vârstnici pot fi consideraţi *morţi social.* Rezultă de aici că, spre deosebire de moartea biologică, moartea socială este un proces relativ la perspectiva din care este privit. S-ar putea ca pentru vârstnicii neinstituţionalizaţi[53] să nu existe decât excepţional o moarte socială totală. Iar acesta lucru ar putea fi valabil pentru orice categorie socială care nu se află într-o situaţie de instituţionalizare.

De fapt, lucrurile ar putea fi extinse mai mult. Din moment ce omul este fiinţă socială, iar socialitatea lui este o caracteristică interioară, care fără să fie ontologică, putem spune că este, oarecum, ontologizată, s-ar putea ca în orice condiţie, oricât de extremă, în lagăr, spital sau abandonat pe o insulă, în prezenţa oricărei afecţiuni medicale, oricât de dramatice, să nu poată niciodată, pe deplin muri social – de altfel, nici chiar moartea biologică nu distruge urgent şi uneori niciodată[54] continuitatea socială a celui defunct (Lifton, 1979; Howarth, 2007; Wojtkowiak, 2012) – iar moartea socială să fie un termen operaţional pentru care trebuie să agreăm că trebuie să tolerăm un grad de imprecizie şi aproximaţia. Un termen ce rămâne însă de ajutor, pentru că permite numirea unor realităţi sociale nevralgice, care situează vârstnicii în poziţie de inferioritate sau de subordonare, şi stimulează intervenţia asupra acestora. Sunt cercetători precum Chris Gilleard şi Paul Higgs (2013; 2015) care nu doar observă riscul ca, aşa cum este conceptualizată, *vârsta a IV-a* să ducă înspre moarte socială (2013; 2015), dar pun în cumpănă ideea că demenţa însăşi ar trebui tratată ca moarte socială (2015), insistând pe faptul că, deşi prezentând alterări majore, persoana atinsă de demenţă nu rămâne fără *persoonhood* (identitatea sa), doar că aceasta se schimbă radical şi ridică provocări pentru cei din jur. De altfel, studii recente (Herskovits, 1995; Behuniak, 2011; Godwin & Poland, 2015), la care se adaugă o serie de mărturii scrise ale unor persoane bolnave de Alzheimer (Davis, 1989; DeBaggio, 2002; O'Brien, 2015) arată că sinele nara-

[53] Şi chiar în cazul instituţionalizării, există interacţiuni între instituţionalizaţi.

[54] Cum spune Glennys Howarth (2007), o dată ce o persoană a trăit, moartea nu mai poate şterge, cel puţin pentru un timp, urmele existenţei acesteia.

Scanned with OKEN Scanner

tiv, capacitatea de a da seama asupra lumii şi asupra a ceea ce se întâmplă cu sinele, precum şi o întreagă gamă de emoţii şi sentimente se păstrează la bolnavii de demenţă. Inclusiv percepţia personală despre starea lor de fapt (exprimată în momentele de luciditate) nu se corelează în raport sigur cu depresia, şi nici măcar cu tristeţea.

Teoria morţii sociale, din perspectivă gerontologică – şi, dacă privim la observaţiile aduse de Jana Králová devine şi mai evident – pare că mai are încă de clarificat destul de multe elemente, rămânând o teorie emergentă, dar necesară pentru a contrabalansa o viziune extrem-pozitivă sau pozitivizantă asupra bătrâneţii, la care şi naraţiunea îmbătrânirii de succes şi, pe anumite paliere, şi teoriile îmbătrânirii de succes participă.

II.6.3. Bătrânul ca ţap ispăşitor (post-)modern. O naraţiune socială tânjind la statutul de teorie

În lumea contemporană, moartea socială pândeşte vârstnicii în două feluri. Mai întâi, la nivel micro, pe fiecare senior individual, dar şi la nivel extins, categorial. Iar acest lucru se întâmplă, într-o mare măsură datorită unei naraţiuni sociale care tinde să se prezinte şi să fie receptate drept un soi de teorie socio-economică. Această naraţiune socială asupra căreia merită să stăruim este cea pe care o numim, asumând o perspectivă critică (în nici un caz nu ar fi intitulată astfel de cei care propun şi vehiculează o astfel de naraţiune), cea a bătrânului ca *ţap ispăşitor*.

Până acum am discut despre teoria morţii sociale, urmărind două etape. Mai întâi, cea de evoluţie infra-conceptuală, cu accent asupra tensiunii istorice dintre axa declinului şi axa succesului, dar şi observând modul în care se clădeşte, într-o lumină mai degrabă pozitivă, moartea socială în teoria clasică a dezangajării şi în revalorificările ei contemporane. Apoi, cea de adoptare a conceptului de gerontologie, incluzând aici teoretizările din ştiinţele sociale ale excluziunii sociale. Naraţiunea ţapului ispăşitor nu este o teorie efectivă a morţii sociale. Nu este nici o teorie a altceva decât moartea socială. Dar ea adoptă, în varii ocurenţe, un limbaj pretins teoretic, putând fi interpretată, de altfel, şi ca un discurs cvasi teoretic sau o teorie slabă, sprijinindu-se pe date demografice legate de fenomenul – incontestabil – de îmbătrânire a populaţiei (numit şi „încărunţire a populaţiei", cf. Giddens, 2010), definit drept creştere în vârsta medie a populaţiei împreună cu o creştere în numărul şi proporţia de persoane vârstnice (de obicei, se ia în consiederare, ca prag, vârsta de 60+, pentru ţările în curs de dezvoltare sau de 65+, pentru ţările dezvoltate), din întregul populaţiei (prin convenţie, minim 8-10%) (Phillipson, 2013: 13-15). Explicaţiile pentru acest fenomen sunt creşterea spe-

Scanned with OKEN Scanner

ranţei de viaţă[55] şi declinul fertilităţii şi al dorinţei de a avea copii (al natalităţii) (Phillipson, 2013; Rosling *et al.*, 2018: 95-122). Studiile au arătat că pentru societăţile occidentale modelul tranziţiei demografice, compus din axa mortalităţii şi cea a fertilităţii, indică cum s-a ajuns aici: în cea mai mare parte a istoriei, a existat o mortalitate ridicată asociată cu o fertilitate ridicată, ceea ce făcea să existe mai puţini vârstnici; după care a urmat o etapă cu fertilitate crescută însoţită de o mortalitate scăzută, în special la nou-născuţi[56], o dată cu achiziţiile medicinii în secolul XX, ajungând apoi la etapa caracteristică timpurilor noastre: mortalitate scăzută, fertilitate scăzută (Phillipson, 2013). În ceea ce urmează, nu vom plonja în pluralitatea de întrupări mass-mediatice sau la nivelul discursurilor politice, socio-economice ale acestei naraţiuni, nu ne vom ocupa atât de reprezentări[57] ale acesteia, tratarea acesteia rămânând preponderent în zona teoreticului, cu instrumentarul de rigoare.

Într-o mică măsură, moartea socială joacă în această pseudo-teorie un rol similar celui din teoria dezangajării, când nu era numită ca atare, în sensul că au în comun reliefarea normalităţii acestui declin social şi acceptarea neînverşunată, serenă a morţii biologice (de ajuns să ne gândim doar la Callahan (1987), cu al său sacrificiu al seniorilor în favoarea tinerilor şi cu respingerea medicalizării bătrâneţii). Totuşi, similitudinile nu depăşesc acest prag oarecum superficial. În plus, faţă de teoriile dezangajării (cea clasică din anii '60 şi cele mai recente, revirimente ale celei prime), pseudo-teoria ţapului ispăşitor situează moartea socială doar parţial şi redus într-o lumină pozitivă (în direcţia impunerii sentimentului de acceptare pentru vârstnici). De cealaltă parte însă, moartea socială apare într-o lumină negativă: ea produce un balast socio-economic, anume vârstnicii care se repetă obsesiv, nu mai produc nimic pentru

---

[55] Conform WHO, pentru 2016 avem următoarele date: speranţa de viaţă la naştere a populaţiei globale: 72 de ani, 72,4 pentru femei şi 69,8 pentru bărbaţi. Comparativ, speranţa de viaţă în anul 1900 era de sub 40 de ani. Speranţa de viaţă sănătoasă (numărul de ani pe care se aşteaptă ca un om să îi trăiască fără o limitare a activităţii sau o dizabilitate) este însă uşor mai scăzută: 63,3 cea globală, 64,8 pentru femei şi 62 pentru bărbaţi. În Europa, speranţa de viaţă, respectiv speranţa de viaţă sănătoasă arătau astfel: 77,5 şi 68,4 – pentru populaţia globală, 80,8/70,7 – pentru femei), 74,2/66,1 pentru bărbaţi. În 1900, speranţa de viaţă era de 36,4. În România, lucrurile arată în felul următor: 75,2/66,6; 79/69,7 (pentru femei), 71,5/63,7 (pentru bărbaţi) (WHO, 2016a; WHO, 2016b). Datele puse la dispoziţie de Eurostat în anul 2020, referitor la realităţile sociale din 2018 spun că speranţa de viaţă la naştere în Uniunea Europeană este de 81 de ani, în România de 75,2 ani. Interesant este şi că se menţine *gender gap*-ul dintre femei şi bărbaţi, fiind aşteptat ca femeile să trăiască mai mult decât aceştia cu în medie 5,5 ani (Eurostat, 2020).

[56] Conform Eurostat, mortalitatea la naştere a scăzut, în ultimii 10 ani cu 20%.

[57] Cu partea mai aplicată a acestei naraţiuni ne vom mai întâlni în următoarea parte a lucrării, când vom discuta de reprezentări şi naraţiuni personale.

Scanned with OKEN Scanner

societate, trebuie întreținuți de cei tineri, sunt epuizați ca resurse de creativitate și expirați din punct de vedere intelectual etc. (cf. Phillipson, 2013; Gullette, 2017). Ambele alcătuiesc un soi de paradox, astfel că, în subteranele discursului bătrânului ca țap ispășitor se află atât moartea socială ca firească, cât și, poate chiar mai mult, moartea socială ca indezirabilă social – deoarece, dacă bătrânețea înseamnă moartea socială, ea nu face decât să împovăreze sistemele socio-economice. Mai multe asemănări există însă între această narațiune cu pretenții teoretice și narațiunile declinului. În fapt, este mai curând impropriu spus, căci această narațiune ar trebui văzută ca reprezentând una dintre întrupările (post-)moderne ale meta-narațiunii declinului, narațiune ce, cum am discutat, traversează toată istoria occidentului.

Narațiunea pleacă de la observarea multiplelor consecințe ale fenomenului de îmbătrânire a populației, în special de la scăderea populației în țările dezvoltate[58] și de la creșterea ratei de dependență care, de mai bine de jumătate de secol, aduce cu sine numeroase provocări statelor și economiilor lor prin schimbările pe care le produce. Vern L. Bengtson și colegii lui au sintetizat aceste provocări în patru categorii (Bengtson *et al.*, 2005: 4-6): 1) schimbări în ceea ce era considerat cursul normal al vieții datorită creșterii longevității, mai ales în țările industrializate; 2) schimbări în structura de vârstă a națiunilor, cu cei de peste 80 de ani având, pentru multe țări, cea mai rapidă creștere, în timp ce numărul de copii scade uneori drastic; 3) schimbări în structura familiilor și a relațiilor, o întreagă generație, spun ei, adăugându-se structurii a numeroase familii, aici intrând și alte schimbări legate de divorțialitatea sporită sau de creșterea numărului de copii în afara căsniciei, îngrijirea bătrânilor devenind mult mai dificilă în astfel de contexte; 4) schimbări în expectanțele guvernamentale și în modul în care guvernele statelor înțeleg să își asume responsabilitatea pentru *well-being*-ul și pentru prosperitatea cetățenii lor. În contextul încărunțirii populației, și în mod marcat după 1990, există un trend palpabil de a reduce cheltuielile publice și de a diminua sau privatiza pensiile (Bengtson *et al.*, 2005: 4-6, cf. Mullan, 2002: 82-83; Phillipson, 2013: 62-64, 89-108). Acest trend a fost analizat deja de către Phillipson în 1982, care analizează modul în care capitalismul construiește bătrânețea și paradoxul pe care îl încorporează datorită poziționării față de pensionare: pe de o parte urgența pensionării (încurajarea pensionărilor timpurii) în favoarea *eliberării locurilor de muncă pentru tineri,* aflată în vogă atunci, și, pe de alta, inabilitatea sporită a Statului de a

[58] O narațiune care se creează și se propagă, mai mult sau mai puțin explicit, în funcție de canalul pe care circulă (mai frecvent și mai dezinhibat în zona culturii populare orale), este, pornind de aici, este cea a țărilor musulmane/arabe/non-creștine care vor copleși numeric pe celelalte. În România, pe fondul neliniștilor cu privire la continua și drastica scădere a populației din ultimele decenii, se discută despre romii (și ei, de multe ori, țapi ispășitori) care vor fi tot mai numeroși.

Scanned with OKEN Scanner

avea grijă de vârstnici, de a asigura o pensie decentă, cu apariția ideii de bătrân ca asistat social (Phillipson, 1982)[59].

Este evident că, dacă ținem cont de toate aceste provocări, rămân multe întrebări de elucidat: cine și cum are sau ar trebui să aibă grijă de vârstnici și cum pot ei înșiși să aibă un trai decent, când familiile sunt mult mai versatile, dar și mai perisabile, iar Statul se retrage lent din angajamentele sale sociale, instituția pensiei clătinându-se din ce în ce mai mult; apoi cum se reflectă toate aceste incertitudini asupra imaginii generale a populației asupra bătrâneții și îmbătrânirii și cum se vor raporta seniorii înșiși la bătrânețe, într-o epocă a inovației în care înțelepciunea este desuetă, dar adăpostește din plin anxietatea sub tot soiul de expresii, cum poate bătrânețea să fie parte dintr-o narațiune personală și socială a împlinirii, când o serie de narațiuni ale îmbătrânirii exaltă ideea de succes, iar altele se lamentează din pricina unei îmbătrâniri invadând și destabilizând socio-economic lumea întreagă. Acestea sunt întrebări pe care le atingem acum doar în relație cu fenomenul îmbătrânirii populației, declanșator al narațiunii bătrânului ca țap ispășitor, lăsându-le, în privința celorlalte nuanțe să fermenteze până la alte secțiuni care vor urma.

Dar, revenind la categoriile de schimbări discutate de Bengtson, de acolo și până la motivația internă a narațiunii țapului ispășitor este o distanță destul de lungă. În primul rând conferind un răspuns frust la problema raportului de dependență[60], motivația internă este aceea de a produce un sentiment de relativ control al realității și de posibilitate de a o explica prin identificarea, în figura vârstnicului, a unui *țap ispășitor*[61] pentru o funcționare deficitară, pe

---

[59] Un paradox care se perpetuează și astăzi când trendul s-a inversat înspre pensionarea cât mai târzie: bătrânul e fie un parazit social (dacă se pensionează), fie un perturbator al ascensiunii profesionale a tinerilor.

[60] Raportul de dependență demografică reprezintă raportul dintre numărul persoanelor de vârstă *dependentă* (persoane sub 15 ani și cele de peste 64 ani) și respectiv populația considerată a fi la vârsta de muncă (16-65 ani), exprimat la 100 de persoane, conform Institutului Național de Statistică (www.insse.ro).

[61] Cel care a făcut dintr-o expresie de mult cunoscută, cu rădăcini biblice (țapul ispășitor e o persoană pe care *se dă vina* pentru greșelile altora) un concept elaborat este René Girard (1972; 1982; 2009). El încearcă să explice, prin acest mecanism al țapului ispășitor, modul în care ia naștere violența în societățile umane și de ce această violență nu le distruge. De reținut că, pentru Girard, țapul ispășitor, cel care canalizează violența asupra sa, relaxând astfel tensiunile sociale (există o necesitate, până la un punct, a sacrificiului, care e benefic pentru o comunitate), nu este niciodată ales aleatoriu, ci în baza potențialului lui de vulnerabilitate, a capacității lui victimale. Apoi, trebuie ca țapul ispășitor să nu fie suspectat ca posibil nevinovat pentru ca cei care-l condamnă și, în final, ucid, să nu fie deturnați din demersul lor. Apoi, e posibil ca țapul ispășitor să aibă particularități contradictorii, bogăție și sărăcie, forță și slăbiciune, viciu și virtute (să ne gândim aici cum au fost văzuți bătrânii de-a lungul timpului, potrivit lui Minois, fie

Scanned with OKEN Scanner

multiple nivele, a societăților occidentale. Corelativ, ca orice este legat de un țap ispășitor, se urmărește un efect cathartic, terapeutic: în absența îmbătrânirii populației și, implicit, a bătrânilor, lumea are fi (aproape) perfectă[62]. Totuși, schimbările de mai sus funcționează ca suport teoretic pentru această narațiune sau, altfel spus, furnizează un eșafodaj cu iz teoretic care are rolul de conferi autoritate ideilor vehiculate de varii forme a acestei narațiuni. Sigur, dacă acestea ar constitui singura sursă teoretică a narațiunii nu ar fi atât de rău. Întrucât a semnaliza apariția unor schimbări societale înseamnă a te păstra în genere în spațiul deschis al întrebărilor care se cer elucidate prin mai multă cercetare, rămânând dispus la a opera cu nuanțele și incertitudinile. Dar lor li se adaugă, în principiu, două elemente care vin să întărească aplombul teoretic, funcționând ca argumente de forță pentru orice problemă ridicată: tonul vehement și apelul la date – cifre, numere, statistici, date demografice care creează un efect de obiectivitate și dau o notă de incontestabil celor prezentate. Narațiunile cu pretenție teoretică care punctează asupra îmbătrânirii populației, pictând peisaje sociale futuriste sumbre, cu bătrâni care vor dezechilibra societatea, pentru că *vor fi tot mai mulți*, când populațiile țărilor dezvoltate vor fi în scădere drastică, iar cei apți de muncă și copiii vor fi tot mai puțini, din cauza femeilor care nu vor sau amână, pentru a se educa, să procreeze, abundă în mass-media[63], de la jurnalele și website-urile *serioase*, de știri, culturale sau economice, până la cele destinate unui consum mai larg, constituind și o preocupare constantă, măcar la nivel declarativ, pentru guverne și furnizând o temă de reflecție pentru programe internaționale de politici sociale (Beard *et al.*, 2011).

În parte din aceste programe și politici există, totuși, și luări de poziție care fisurează abordarea monolitică ce socotește creșterea numărului de vârstnici responsabilă pentru impasurile socio-economice în care a ajuns o țară sau alta și, mai ales, pentru catastrofele pe care ar urma să le producăsă le producă. Ele insistă, total opus narațiunii de tip *țap ispășitor*, asupra potențialului extraordinar al vârstnicilor de a fi veritabile resurse sociale de pe urma cărora, printr-o exploatare inteligentă și pozitivă, societatea ar avea numai de câștigat, transformând trendul demografic într-un adevărat avantaj și eliminând imaginea bă-

---

idealizați, fie, din contră stigmatizați și temuți). În ultimul rând, victimele trebuie să consimtă, măcar parțial, cu ceea ce persecutorii lor vor să le facă.

[62] La nivel discursiv, se poate afirma, aplicând o grilă girardiană de interpretare, că aceste narațiuni comit o crimă. Desigur, simbolică. Suntem prea aproape de definiția similară a lui Jean Maisondieu (2002) pentru excluziunea socială ca să nu o reamintim aici și să nu vedem și pe această cale cum, de fapt, moartea socială (ca parte a excluziunii sociale) este cea care articulează aceste narațiuni ale țapului ispășitor.

[63] Un fapt pe care îl voi relua în partea a doua a acestei cărți, în presa din România, o dată la câteva săptămâni, dar uneori chiar mult mai des, apare un articol deplângând fenomenul de îmbătrânire al populației și consecințele lui, enumerate cu o siguranță rece, care vor fi, se crede, dezastruoase.

Scanned with OKEN Scanner

trânului ca povară socială. Uneori, ele atrag atenţia şi asupra necesităţii de distanţare de o viziune îngustă şi plină de prejudecăţi care echivalează bătrâneţea cu infirmitatea, cu declinul (Beard *et al*, 2011). Cu toate acestea, ele reprezintă mai degrabă excepţii.

De cele mai multe ori, îmbătrânirea populaţiei devine un subiect-refren care furnizează doza potrivită de anxietate şi urgenţă menită să creeze, pe lângă o identificare a unui vinovat universal în figura generală, schematizată a bătrânului supra-numeric şi mort din punct de vedere social în relaţie cu dimensiunea muncii plătite, inclusiv un efect adictiv pentru consumul de ştiri[64]. Cel puţin în România, naraţiunile de tip bătrânul ca ţap ispăşitor sunt frecvent dublate de naraţiuni care aruncă blamul asupra femeilor culpabilizate pentru că abdică din rolul lor tradiţional de mamă, cu aceasta fiind semnalizată şi o altă problemă socială, în cheie nostalgică şi conservatoare: dorinţa femeilor de a prelungi perioada de studii cât mai mult timp.

Un exemplu de aprehensiune extremă în faţa îmbătrânirii populaţiei care face din bătrân un ţap ispăşitor, dar care diferă de majoritatea naraţiunilor unde vârstnicii apar ca fiind vulnerabili şi împovărători la nivel de comunitate tocmai datorită nevoilor specifice şi a protecţiei sociale pe care o reclamă, îl aflăm în lucrarea lui Craig Berry din 2012, de la Fundaţia internaţională *Fairness for Future Generations*, din UK. În acest caz, pretenţia de abordare teoretică (şi, astfel, riscul de a fi perceput ca atare) este şi mai mare, întrucât autorul este cadru didactic, specialist în economie politică, la universitatea din Manchester. Ideea majoră a lucrării este următoarea: există o gerontocraţie nerecunoscută, în întreaga lume, care produce un deficit democratic inter-generaţional. Adică tinerii sunt dezavantajaţi în raport cu cohortele de bătrâni care deţin controlul asupra deciziilor politice, economice, culturale. Aceştia constituie marea masă în parlamente şi guverne, în structurile de conducere a companiilor. Apoi, datorită îmbătrânirii populaţiei, electoratul este, la rândul său, alcătuit dintr-un număr tot mai mare de oameni bătrâni. El arată cum electoratul median a crescut constant din 1991, când era de 41 de ani, ajungând, în 2010, la 49 de ani, iar apoi, în 2051, la 54 de ani. Toate acestea produc un dezechilibru, concentrând puterea în mâinile celor vârstnici, în detrimentul celor tineri. Astfel, se realizează ceea ce autorul deplânge ca fiind marginalizarea tinerilor în procesul democratic, ei simţindu-se distanţaţi, alienaţi în raport cu procesele politice.

---

[64] Cu toate că nu este efectiv o lucrare academică, merită să ne referim aici la cartea lui Alain de Botton (2014/2015) care arată cum ştirile sunt concepute astăzi pentru a capta atenţia, prin decupaje tendenţioase, fie ele senzaţionaliste sau nu (deşi trendul senzaţionalist se inserează tot mai mult în orice tip de ştire), fără să furnizeze date complexe pentru înţelegerea realităţii sociale, cu accent pe timpul prezent şi eludând, în mare parte, contextul mai amplu al unui eveniment prezentat.

Scanned with OKEN Scanner

Cu toate că anumite date pot oglindi realități sociale, cum sunt cele legate de creşterea vârstei cronologice a electoratului (reflex al creşterii vârstei mediane în populaţia generală), rămân însă destule nuanţe trecute cu vederea şi bună parte din text are stridenţe ideologice, într-un efort de a demoniza tot ce ţine de vârstnici şi de bătrâneţe. Pentru Berry, vârsta cronologică[65] este criteriul definitoriu care împarte lumea în buni şi răi, în oropsiţi şi opresori, în lideri şi privaţi de putere, în cei care nu se gândesc decât la prezentul lor şi condamnă viitorul şi cei care nu mai pot deloc acţiona asupra viitorului lor pentru că acesta e deja pregătit de ceilalţi. Viziunea sa este pregnant statică. Oamenii sunt ori bătrâni, ori tineri (nici o diferenţă între cei de 18 ani şi cei de 45), şi sunt distribuiţi ierarhic şi pe o scală a puterii sociale numai în funcţie de asta, iar procesul de îmbătrânire înţeles ca înaintare prin viaţă, ca îmbătrânire biografică (Randall, 2016) este exilat exclusiv în sfera conceptuală, văzut ca îmbătrânire a populaţiei, unde, şi aici, este de fapt interpretat ca o anticipare a bătrâneţii. Practic, nu există, de pildă, politicieni care îmbătrânesc în funcţiile lor (intrând ca tineri în politică şi avansând în vârstă tot ca politicieni) şi care ar fi putut să-şi imprime gândirea *tinerească* asupra diverselor decizii politice. Nu există nici tineri care absentează de la vot, sau, în fond, ei sunt aprioric scuzaţi de autor pe motiv că orice ar alege nu sunt reprezentaţi ca vârstă, nici tineri care ştiu utiliza tehnologia având astfel un ascendent asupra celorlalte vârste. Şi, poate cel mai important, nu există variaţie culturală a vârstei, Berry ignorând total că, datorită creşterii speranţei de viaţă are loc un fenomen compensatoriu, cel de întinerire a populaţiei, astfel că, dacă e adevărat că vârsta mediană creştere, e la fel de adevărat că comportamentele sociale ale celor ce au astăzi 50 de ani sunt similare cu ale celor ce aveau mai demult 40 de ani (Setiya, 2017/2019). Nu în ultimul rând, el rămâne orb la aspecte sociale incontestabile cum sunt sărăcia, vulnerabilitatea ce prevalează în cazul vârstnicilor, la diferenţele de gen sau la inegalitatea socială care se accentuează la vârsta senectuţii mai mult decât se prezintă la alte categorii sociale (Phillipson, 2013: 42-44), astfel că există discrepanţe socio-economice masive între cei de aceeaşi vârstă[66]. Conceptul de eterogenitate de vârstă (Dannefer & Sell, 1988; Baars, 2012), care trimite la diversitatea mult mai mare care există între vârstnici, faţă de cele în cadrul altor categorii de vârstă, datorită, în parte experienţelor de viaţă numeroase şi a stilului de viaţă care

[65] Pentru o critică pertinentă a importanţei tot mai mari pe care a dobândit-o vârsta cronologică în societatea contemporană, neglijând vârsta socială, a se vedea (Phillipson, 2013: 53-69).

[66] Speranţa de viaţă variază şi în cadrul unei aceleiaşi societăţi sau ţări. De exemplu, în 2014, în UK, ea variază, în funcţie de rezidenţă, între 67 de ani şi 105. În Glasgow există cea mai mare disparitate din lume: 54 de ani în Calton, respectiv 82 în Lenzie. De fapt, în multe din cele mai sărace zone din UK, speranţa de viaţă este asemănătoare sau mai joasă cu cea din Egipt şi Tailanda, şi încă mai joasă, de pildă, decât cea din Ecuador şi Chile (Phillipson, 2013; Karpf, 2012/2014; Pachana, 2017).

Scanned with OKEN Scanner

conferă particularităţi fiecărui vârstnic, este şi el trecut cu vederea. De altfel, cercetările sociale au relevat că un predictor mult mai bun pentru stilul de viaţă decât vârsta este clasa socială, aceasta predeterminând modul în care se răspunde la îmbătrânire, modul în care *se face sens* de bătrâneţe (Phillipson, 2013). Ignorând orice fel de nuanţă, Berry cultivă maximal o sintaxă discursiv-culturală de tip conflict inter-generaţional.

Într-o mai mică proporţie, tot de o retorică conflictuală cu privire la raporturile dintre generaţii vorbim şi în cazul articolului lui Rick Moody (2017). Conştient de posibilele critici care i s-ar putea aduce din partea gerontologiei sociale şi a celor care manifestă sentimente de simpatie pentru vârstnici în general, pe baza vulnerabilităţii lor de categorie de vârstă, Moody spune că seniorii au cea mai mare responsabilitate în relaţie cu schimbările climatice pentru că au trăit cel mai mult pe acest pământ într-o economie fondată pe poluarea cu carbon. Sunt, totodată, cei care au putere politică – dată de numărul lor mare şi în sensul că pot vota politicienii cei mai eco-friendly cu putinţă şi pot taxa pe ceilalţi –, dar şi cei care sunt mai înclinaţi spre neglijenţă faţă de chestiunile schimbărilor climatice pentru că acestea ţin de viitorul pe care ei ar fi mai puţin înclinaţi să îl gândească şi să îl aibă în vedere. O astfel de abordare se face răspunzătoare de un *ageism*, e drept, ceva mai soft decât în cazul precedent, pe care încearcă să îl mascheze anticipând tocmai acuzele de discriminare care i s-ar putea aduce şi apelând la argumentul *empowerment*-ului vârstnicilor prin devictimizarea lor. Din nou, chiar dacă am admite că ar fi aşa, dezastrul climatic al epocii actuale se datorează mai mult faptului că bătrânii de astăzi au fost tinerii şi oamenii maturi de ieri decât faptului că tinerii de ieri au ajuns toţi într-o etapă de viaţă care se poate numi bătrâneţe.

Capitolul de faţă nu ar fi putut face o deconstrucţie mai bună a naraţiunilor bătrânului ca ţap ispăşitor şi a erijării lor în forme teoretice decât a reuşit deja specialistul în demografie şi economie[67] Phil Mullan (2002). De aceea, şi neuitând de principiul de umilitate asumat, am decis să reiau, foarte sintetic, ideile sale majore în acest sens. Analizele lui Mullan converg înspre ideea că spaimele în faţa fenomenului de îmbătrânire a populaţiei şi percepţia contemporană asupra vârstnicilor ca veritabile *bombe cu ceas*[68] sunt nefondate. Mullan observă existenţa unei corelaţii dintre grija că există tot mai mulţi bătrâni şi, de cealaltă parte, preocuparea pentru fenomenul de *dispariţie* a copiilor – un fenomen despre care s-ar putea spune că reprezintă şi un vot de blam dat guvernelor, în timp ce multe guverne consideră, din contră, că este un vot negativ dat viitorului. Dar, spune Mullan, din moment ce societăţile atinse de îmbătrânirea po-

[67] Nu e o simplă înşiruire, ci vreau să atrag atenţia asupra faptului că autorul nu este nici măcar gerontolog, că nu poate fi suspectat de nici un fel de parti-pris pozitiv în privinţa vârstnicilor.

[68] Mullan precizează că această sintagmă a fost utilizată pentru prima dată în 1984, de către prim-ministrul englez Margaret Thatcher pentru a justifica reducerile de cheltuieli.

Scanned with OKEN Scanner

pulației au tot mai puțini copii de susținut, bugetele pot fi reconfigurate și direcționate dinspre susținerea copiilor și familiilor tinere înspre ajutorarea bătrânilor. Apoi, tot privitor la această corelație, el remarcă constanța relativă a ratei de dependență, din 1991 și până în 2041 (prognozat) și ignorarea faptului că nu toți cei care se consideră că lucrează (16-65 ani) chiar o fac, diverse situații intervenind aici: studii prelungite, femei casnice, pensionări anticipate, șomaj, neangajare etc. Autorul crede că mai importante decât îmbătrânirea populației sunt: nașterile care vor urma după 50 de ani și care vor atenua influența demografică provenind de la baby-boomer-șii care îmbătrânesc acum, precum și schimbările de pe piața muncii (analizele discutate de Mullan sunt făcute pe intervalul 1979-1994), care ar fi de trei ori mai importante decât *populations ageing*. Mai mult, magnitudinea contribuției economice a bătrânilor este extrem de neglijată (de pildă, părinții nu ar putea munci sau ar întâmpina dificultăți dacă nu ar exista bunicii) și nu se cunoaște la justa proporție. Bazându-se pe astfel de aprecieri și pe multe alte analize a sistemelor de sănătate și de pensii și trecând prin literatura de specialitate, Mullan atrage atenția că nu există, în fond, dovezi potrivit cărora îmbătrânirea populației ar duce la o reducere a dezvoltării economice.

Teza majoră a lui Phil Mullan este că bătrânețea a ajuns un țap ispășitor pentru probleme care au cauze non-demografice. Îmbătrânirea devine o îngrijorare generală referitoare la viitor, compensând pentru decăderea importanței instituțiilor de stat (cf.: Phillipson, 1982; 2013: 24-28), pentru incertitudinile politice și pentru sentimentul tot mai acut de fragmentare socială. Astfel, la nivelul imaginarului social, se realizează, pe nebănuite, tranziția de la îmbătrânirea fizică individuală (așadar nu avem elemente sociale la acest nivel) la îmbătrânirea socială: societatea ia chipul bătrânilor. Iar aceasta presupune că responsabilul pentru problemele sociale devine exact acest fenomen natural care este îmbătrânirea: „vina este atribuită unui fenomen natural precum *îmbătrânirea,* iar nu factorilor sociali sau economici" (2002: 95, *trad. n.*). Natural, dar nu atât în sens de *firesc,* ci naturalul văzut în sens negativ, Mullan identificând ideologia declinului și influența darwinismului (cu excesul căderii în naturalism) în narațiunile sociale ale bătrânului ca țap ispășitor. Totodată, am putea afirma cu certitudine că și reversul este adevărat: bătrânii devin mai susceptibili să fie stigmatizați datorită acestui imaginar social al unei societăți încărunțite. Dar, observă Mullan, bătrânii sunt stigmatizați sau priviți cu îngrijorare numai dacă sunt văzuți ca fiind o povară, aceasta e premisa de la care pleacă astfel de discursuri și întreg imaginarul social apocaliptic al îmbătrânirii populației. O povară dată de natură, care nu trebuie gestionată prea mult social, căci este un fenomen inexorabil, asupra căruia se poate interveni nesemnificativ, asemenea încălzirii globale (*idem:* 92).

Practic, îmbătrânirea s-a transformat, de peste patru decenii, în pretext aparent neutru, ce furnizează o alură non-ideologică și apolitică pentru a legitima tăie-

Scanned with OKEN Scanner

rile de cheltuieli din sectorul public, fiind pe buzele oamenilor politici, a comentatorilor sociali şi având o indubitabilă modă care prinde foarte bine în cultura de masă. Autorul remarcă că, adeseori, pe fondul anxietăţii emanate de această sperietoare a consumului de resurse publice datorită creşterii numărului de vârstnici, guvernele au tăiat, iraţional, îmboldiţi de frică, ajutoarele pentru vârstnici.

> Ca să sumarizăm, în ultimii 20 de ani, discuţia demografică a progresat de la a vedea îmbătrânirea ca un trend relevant al populaţiei cu unele consecinţe economice largi, la a fi cifrul pentru timpurile noastre anxioase. Asocierea convenţională dintre bătrâneţe şi descompunere şi declin pare să facă îmbătrânirea o metaforă potrivită şi atractivă pentru societăţile noastre care sunt ele însele epuizate politic şi intelectual şi care sunt deficitare în viziuni pozitive asupra viitorului. (Mullan, 2002: 86-87, trad. n.)

În plus, axarea tot mai înverşunată a societăţilor, de la guverne la mass-media, asupra îmbătrânirii ca metaforă justificativă pentru condiţii, politici, decizii şi temeri sociale, care a coagulat tot mai mult naraţiunile sociale ale bătrânului ca ţap ispăşitor, dându-le turnura de seriozitate, de *teoretic*, a generat nu numai diminuarea resurselor publice alocate vârstnicilor, cât un *ageism* solid care s-a infiltrat şi înspre celelalte categorii de vârstă, cu aplombul conferit de întemeierea pe date, pe teorie.

Astfel, Margaret Morganroth Gullette (2017) discută nu numai despre un ageism de stat, care vede, comod şi convenabil, în îmbătrânirea firească a oamenilor cauza pentru ruinarea sistemelor naţionale (economice, politice, sanitare) şi *malignizează* (*idem:* XVII, 143) un grup minoritar, ci şi despre un *middle-ageism*, un ageism împotriva vârstei de mijloc. Acesta se explică prin două mecanisme de bază: prin supralicitarea imaginii cetăţeanului ideal care este cel ce rămâne tânăr cât mai mult timp şi prin cultivarea conflictului intergeneraţional. Aşa se întâmplă că atacul împotriva seniorilor duce la o fragilizare a vârstei de mijloc în muncă, aducând stres şi precaritate. Dacă cineva de peste 40 de ani rămâne pentru o vreme cu statutul de neangajat, el riscă să apară în faţa publicului, a societăţii ca neangajabil. Richard Sennett (1998; 2006) este sociologul care a evidenţiat cum caracteristicile muncii în capitalism, mai ales în zona marilor corporaţii din Occident – dinamismul şi mobilitatea geografică, flexibilitatea, excelenţa, cultul inovaţiei – se fundamentează pe o cultură a tinereţii (cf. Teodorescu, 2017a: 114-138) şi presupun o îndepărtare de nevoile şi particularităţile celor mai în vârstă. Pentru Sennett, acestea se fondează pe spiritul *noului capitalism*, determinat de instabilitate, fragmentarism a condiţiilor sociale şi inegalitate economică mai mare ca oricând (Sennett, 2006).

În al doilea rând, Gullette (2017: Preface; 53-58) arată că şi cei tineri şi cei de vârstă mijlocie sunt ameninţaţi şi de supralicitarea *beautysexandbrains* (*idem*: XX), sau forţaţi să se raporteze mereu la standardele, foarte înalte, competitive şi oarbe la diferenţe sociale, ale tinereţii. Acestea îi fac să simtă că nu

Scanned with OKEN Scanner

au garanția că vor fi selectați pentru un *job* sau răsplătiți după merit. Sunt mai sceptici cu privire la ce poate face Statul pentru ei atunci când văd că părinții, bunicii și cei de peste 40 de ani sunt tratați, gradual, în funcție de înaintarea în vârstă, drept cetățeni second-hand[69]. În consecință, se observă cum astfel de narațiuni sunt în defavoarea profundă nu doar a vârstnicilor, ci a oricărei persoane, indiferent de vârstă. Poate, cum bine punctează tot Gullette (2017: XX), ceea ce tinerii ar trebui să facă ar fi să se străduiască să lupte mai mult împotriva *ageism*-ului, iar nu, cum o întreagă industrie prosperă a întineririi și înfrumusețării clamează, împotriva *age*-ingului.

II.7. Pentru o (meta-)teorie narativă și constitutiv polarizată a bătrâneții și îmbătrânirii

Două sunt particularitățile acestei secțiuni finale din capitolul care încearcă să evalueze semnificațiile teoretice ale celor două macro-narațiuni sociale ale bătrâneții și îmbătrânirii, conexiunile dintre ele și să surprindă, măcar parțial, menținând un instrumentar teoretic, felul în care ele predispun la anumite moduri de abordare a vieții vârstnicilor Mai întâi, ea are un caracter ușor concluziv, mai ales în anumite porțiuni, în sensul că problematizează unele aspecte discutate anterior pentru a se poziționa și mai clar sau mai nuanțat față de acestea, evitând, pe cât posibil, redundanța de informații; apoi, scopul secțiunii este, de asemenea, să propună posibile noi căi de interpretare gerontologică a unor aspecte ce țin de partea conceptuală și de teoriile bătrâneții și îmbătrânirii. Este, în fond, o punere în oglindă, la nivel de demers, a polarității viziunilor despre bătrânețe, a extremelor care articulează raportarea la îmbătrânire încă din cele mai vechi timpuri.

II.7.1. Dubla relaxare, culturală și sociologică, a teoriilor îmbătrânirii

Am văzut că cele două narațiuni sociale majore ale îmbătrânirii, îmbătrânirea de succes și moartea socială au în nucleul lor, în partea lor tare, teorii care le conferă, subtil, o anumită aură de legitimitate. Dar acest lucru nu înseamnă atât că teoria transpare propriu-zis prin narațiuni – nu e neapărat o legitimitate care vine din structurarea (pseudo-)teoretică a narațiunilor (așa cum se întâmplă, am văzut, la narațiunea bătrânului ca țap ispășitor, care lasă vizibile teoriile, conceptele demografice tocmai ca să aibă mai multă putere) –, ci că acționează ca un trigger la nivel de producere sau la nivel de transmitere a aces-

[69] Gullette amintește cum în Silicon Valley (California, SUA), probabil cel mai *ageist* loc din lume, tinerii cu puțin trecuți de 30 de ani, recurg la proceduri estetice de rejuvenare. În acest sens, a se vedea și: (Scheiber, 2014; MacLaine, 2015).

Scanned with OKEN Scanner

tora. De exemplu, se produc discursuri care intră în circuitul narativ al narațiunilor îmbătrânirii de succes pentru că se știe că există o teorie sau mai multe a(le) îmbătrânirii de succes (însă fără ca, cu necesitate, să se cunoască aceste teorii în detaliu, în deplinătatea lor *științifică*) și, la fel, se transmit fără a verifica sursa științifică și nici prea mult sursa de la care se inspiră, deseori într-un proces ce implică alterarea unor date esențiale din nucleul teoretic (de pildă, de la angajarea activă promovată și de Havighurst și de Rowe și Kahn, la senioritatea văzută ca o sumă de maratoane în interacțiuni sociale, completat de rebus-uri și prelungire înverșunată a sexualității), adaptarea lor la ceea ce se dorește să se transmită, croindu-se adevărate povești (*pop-theories*) despre cum se poate îmbătrâni cu succes. Aici intră și acele teorii slabe și discursuri cvasi-teoretice despre care am discutat mai sus și care, cum explicam, sunt deja relaxări, în spirit postmodern, ale teoriilor tari ale îmbătrânirii de succes. Diferența între narațiunile efective din cultura populară și acestea ar putea fi înțelese și ca diferență în gradul de relaxare și de narativitate. Mai multă relaxare și mai multă narativitate pentru teoriile pop ale îmbătrânirii de succes, respectiv, mai puțină relaxare și mai puțină narativitate pentru cvasi-teoriile de tip *active ageing*, care, deși cu un format orientat înspre pragmatic, țin la o structură teoretică care să se aproprie cât mai mult de cea originară (pur teoretică) sau care, dacă și atât cât e dispusă să acomodeze elemente teoretice noi să o facă conform unei minime rigori științifice.

Un exemplu semnificativ sub aspectul conlucrării dintre narațiune și teorie[70] îl reprezintă cartea cu *revelații* și *dezvăluiri* despre îmbătrânire a Suzanei Somers (2012/2015), vedetă de televiziune și om de afaceri din SUA. Aceasta discută cu experți de pe toate palierele domeniului *anti-ageing* și, pe urmele lui Aubrey de Gray – profesorul și medicul care consideră că *a îmbătrâni este barbar* și că *nu ar trebui îngăduit*, care crede că se poate ajunge ca oamenii să trăiască 1000 de ani, cel care a înrâurit, prin ideile lui, potrivit cărora trebuie să luptăm împotriva îmbătrânirii la nivel medical, prin intervenții tehnologice, mișcarea trans-umanistă – apreciază că orice invenție, orice substanță, orice soluție care poate amâna instituirea bătrâneții trebuie încercată. Cartea abundă în rețete magice, idei pentru cocktail-uri de vitamine, hormoni și medicamente care sunt prezentate ca apte de a prelungi semnificativ viața. Deși se bazează pe cele trei principii ale îmbătrânirii de succes așa cum le-au definit Rowe și Kahn (1987; 1988; 1999), ea le răstălmăcește și le duce în extrem. Bătrânețea de succes propusă de această carte e o bătrânețe ce se auto-devoră constant, care nu există efectiv, pentru că, în optica acesteia, bătrânețea de succes este bătrânețea învinsă cu cel puțin încă o clipă, păcălită, amânată, deocamdată. Iar acest lucru

[70] Dar sunt multele altele, cărțile pentru publicul larg și articolele din mass-media (a se vedea notele de subsol de la secțiunea *Narațiunea socială a îmbătrânirii de succes*) ar fi putut fiecare să fie aleasă spre exemplificare.

Scanned with OKEN Scanner

se produce printr-o fragmentare a ei într-o serie de probleme gestionabile, toate având un remediu (cf. Somers, 2012/2015: 152). Există o diferență totuși între această narațiune și cea pe care Aubrey de Grey o vehiculează atât în cărțile sale (De Grey & Rae, 2007), cât și în mass-media, unde, de altfel, este un soi de celebritate (De Grey, 2007; 2013; 2017). În narațiunea ce se țese în cartea lui Somers, care nu pare o transumanistă genuină, ci cochetează cu orice ar putea furniza speranța de tinerețe perpetuă, bătrânețea este înșelată pas cu pas[71], în vreme ce la de Grey ea este masiv decalată, aruncată în afara duratei clasice a vieții umane. Este drept, în narațiunile lui de Grey aceasta e o bătrânețe numai pe jumătate prezentă, căci decalarea aceasta nu este încă pe deplin posibilă. Dar, revenind la Somers, există la ea un început de pretenție teoretică decelabil în anumite intervenții ale sale. Dacă fundamentul, dar și principiul prim par a fi date de teoria îmbătrânirii de succes, prin grefarea unor porțiuni teoretice (de altfel, miza cărții este de a intervieva specialiști pentru a populariza concepte științifice care ar susține amânarea îmbătrânirii) din domenii precum medicină holistică, regenerativă, cu idei precum extinderea telomerilor, suplimentarea cu testosteron, terapie cu celule stem, se ajunge ca autoarea să emită judecăți precum: „trebuie să ne dedicăm muncii de redefinire a paradigmei îmbătrânirii" (*idem*: 152) sau „aceasta este o carte care, la urma urmei, își propune redefinirea îmbătrânirii" (*idem*: 350). Succesul apare aici ca totul sau nimic, iar nu ca fiind localizat și dependent de mediu, cum am văzut că îl concepuseră sau, mai degrabă, amendaseră unii gerontologii (cf.: Kahana *et al.*, 2014):

> Natura e perfectă! Sună logic: dacă suntem bătrâni și nu ne mai interesează să învățăm lucruri noi, devenim inutili societății. Așa că natura și-a creat un plan prin care se descotorosește de cei deveniți de prisos. (Somers, 2016: 320)

În plus, succesul este chestiune de decizie („eu decid cum îmbătrânesc", p. 17) și de plan personal („mi-am planificat deja ultima etapa a vieții. La adânci bătrânețe – pentru că o să trăiesc foarte mult – voi fi sănătoasă, voi avea gândirea limpede și mintea intactă, voi fi fericită (...), p. 26), astfel că oamenii care nu își înțeleg *semnele pe care le dă corpul*, care nu devin *proactivi* în relație cu îmbătrânirea sunt condamnați la moarte socială. Or, deși Somers compătimește pe cei uitați în aziluri (*idem*, 367-368), într-o atare formulă de gândire, ei nu pot să apară decât ca *auto*-condamnați la moarte socială. Se poate observa, și pe această cale, cât de legate sunt cele două narațiuni pentru că, în fond, dincolo de codările lor sociale și teoretice, ele se suprapun[72] peste două atitudini esențiale –

[71] Vom vedea puțin mai încolo că, în acord cu teoria lui Zygmunt Bauman (1992), este vorba despre o strategie de deconstrucție a mortalității.

[72] Sigur, faptul că se *suprapun peste* nu înseamnă că cele două narațiuni sunt echivalentul acestor atitudini antropologice ce ar trebui înțelese mai mult în sensul lor

Scanned with OKEN Scanner

ce ar trebui înțelese mai curând drept constante antropologice, dincolo de situări etice – una pozitivă, conținând respectul și valorificarea experienței de viață, iar alta negativă ce vede în bătrânețe un motiv de anxietate și face din declin expectanța și viziunea cea mai proeminentă în raport cu îmbătrânirea. O metaforă conceptuală alternativă care să dea seama de cei doi poli, de cele două constante antropologice – pe care am mai sugerat-o deja – ar fi cea a monedei: inseparabilitatea este imposibilă. Dar, aceasta nu presupune că nu există nuanță între ele. La nivel narativ pot exista o serie de nuanțe – narațiuni între cele două extreme. Este adevărat, această lucrare s-a ocupat, programatic, de narațiunile și teoriile aferente extremelor.

Avem însă și situații, iar asta se întâmplă mai ales la moartea socială, unde teoria nu creează neapărat narațiuni pe baza forței sau a autorității pe care o degajă, dar unde, cum am văzut în criticile Janei Králová, narațiunile se nasc datorită lipsei de siguranță conceptuală, a ne-fixării și impreciziei teoretice, astfel că moartea socială poate să însemne multe lucruri în multe situații, sinonim pentru lipsă de respect, pentru desconsiderare, pentru începețoșarea vizibilității sociale. Totuși, și sunt aspecte pe care le-am discutat în secțiunea dedicată morții sociale, lucrurile stau eminamente diferit din punct de vedere a atitudinii față de narațiune și a rolului asignat ei comparativ cu narațiunea îmbătrânirii de succes. Pentru că moartea socială e o narațiune care nu creează plăcere receptorului, nici nu poate funcționa pe structura motivațională și pozitivă a literaturii ce se încadrează total sau parțial în dezvoltarea personală, rolul ei fiind, de cele mai multe ori, să descrie realități sociale socotite dificile (cum am văzut că e cazul în etapa de evoluție infra-conceptuală) sau realități sociale considerate repugnante (etapa de adoptare a conceptului de către gerontologie), nu să propună standarde pentru realitatea socială. Apoi, dacă există o parte de intervenție socială în narațiune/teorie, pentru moartea socială este împotriva sa, iar pentru îmbătrânirea de succes este o intervenție în favoarea acesteia. Astfel, narațiunile morții sociale sunt mai probabile a fi întâlnite ca cvasi-teorii și discursuri teoretice slabe decât efectiv în limbajul, în discursul de masă, unde mai degrabă moartea socială poate fi descrisă fără a fi numită și fără conștiința existenței unui concept aferent ei (ca la Somers).

Toate cele discutate constituie un indicator al faptului că între narațiune și teorie granițele nu mai sunt atât de fixe cum erau sau poate doar păreau odată. Iar acest lucru poate fi urmărit și dedus atât mergând pe o linie strict socio-gerontologică, cât și pe una a teoriei în general, raportată la cultura contemporană, postmodernă, indiferent de domeniul în care se manifestă. Pe oricare cale am porni-o, se vădește, la o examinare atentă, că teoria în înțelesul ei puternic, ca

---

genuin. Narațiunile au un grad mult mai ridicat de încifrare socială, sunt complexe și nereductibile la aceste atitudini (decât, ca aici, parte a unui proces demonstrativ, explicativ, artificial în fond).

Scanned with OKEN Scanner

având o funcționare imbatabilă, cum era acum câteva decenii, a apus pentru totdeauna și că a dobândit o dimensiune narativă de care nu se va mai putea face abstracție în analiza și aplicarea ei.

Pe de altă parte, am văzut că și narațiunile se pot erija în teorii, iar explicația constă tot în statutul mai puțin autoritar al teoriei în contemporaneitate. Totodată, se menține, pentru ambele direcții, cea generală și cea gerontologică, nevoia de teorie care nu determină însă ca teoriile să se bucure de o mai mare încredere sau forță; cu alte cuvinte, avem nevoie de teorii cu toate că credem tot mai puțin în ele. E un paradox pe care îl observă atât Dawn E. Alley și colegii săi în meta-analiza lor cu privire la utilizarea teoriei, tot mai mare, dar încă insuficientă, în studiile gerontologice (Alley *et al.*, 2010; cf. Phillipson, 2013), cât și un teoretician ce are în vedere teoria în sensul cultural/critic și în cel literar, cum este Jonathan Culler (1997). Acesta din urmă observă, în prefața la cartea sa din 1997, că deși există tendința de a privi teoriile ca ținând de școli și abordări disciplinare diferite, precum și tentația de a accentua latura lor competitivă, există o Teorie – ce ar putea fi socotită echivalentul unui spirit sau principiu teoretic – care le guvernează pe toate, astfel că:

> Pentru a introduce teoria este mai bine de discutat întrebări și pretenții decât de cercetat școli teoretice (...) Tratarea teoriei contemporane ca set de abordări competitive sau metode de interpretare ratează mult din interesul și forța sa, care provin din larga sa provocare adusă simțului comun și din explorările modurilor în care sensul este creat și identitățile umane dobândesc formă (Culler, 1997: Preface, trad. n.)

Este un alt mod de a spune că, dacă teoriile se înmoaie, teoria nu are deloc această problemă și, mai mult, am putea infera, din contră: cu cât mai multe teorii care se nasc, funcționează și se răspândesc – semn al nevoii de abordare teoretică, cu atât mai puternică teoria. Lucru care nu mai are însă nimic de-a face, evident, cu siguranța de cunoaștere promisă altădată de o teorie sau alta. De altfel, Culler (2007) a deplâns și criticat atacul înverșunat al culturii contemporane împotriva teoriei căreia i se declară statutul de instrument defunct atât în ziare, reviste, cât și în publicațiile academice, ca și participarea teoreticienilor înșiși la această mișcare, ei preferând să vorbească despre post-teorie, teoria după teorie etc., forțând teoria să nu mai fie coincidentă cu sine înseși, dezicându-se de ea – până la urmă, am putea afirma, fenomen interpretabil ca o cedare (de pe poziții înalte) la narațiune. Dar, oricât de mult și-ar dori Culler să recupereze teoria, iar el știe acest lucru, teoria recuperată nu mai are puterea de convingere pe care ar fi avut-o înainte de iruperea neîncrederii în pozitivismul științific. Interesant de meditat cum suspiciunea, ca atitudine teoretică ce funcționează coroziv la adresa simțului comun, a marilor adevăruri și inclusiv a (ne-)încrederii în teorie are aceleași rădăcini culturale ca și narativitatea eliberată din chingile unei singure discipline, specifice pentru *the narrative turn*.

Scanned with OKEN Scanner

Privitor la relaxarea teoriei așa cum se vede din perspectiva sociologiei bătrâneții, ne întoarcem la o constatare pe care o făcusem deja în partea introductivă. Anume că există un decalaj de interes și utilizare a teoriei între gerontologia socială și sociologie (cf.: Alley *et al.*, 2010; Phillipson, 2013), în sensul că cea dintâi este în urma celei din urmă, axându-se preponderent pe partea empirică și intervențională. Ceea ce nu ar fi bine să se întâmple, nu pentru că ar trebui (re-)instituită o teorie pură, ci pentru că așa cum remarca Chris Phillipson (2013: 29), teoria produce o contribuție semnificativă la înțelegerea îmbătrânirii, sugerând noi ipoteze de testat prin cercetarea empirică. Apoi, dacă ne amintim de Robert J. Havighurst (1961: 8), de pildă, și de ideea sa, cum că gerontologia trebuia să aibă o teorie a îmbătrânirii de succes, tocmai pentru a putea oferi sfaturi bune, ne dăm seama că înseși fundamentele gerontologiei propun împletirea dintre teorie și practică, dintre gândirea teoretică și intervenția în plan social.

Ken Plummer captează, în cartea sa consacrată utilizării narațiunilor și narativității în științele sociale (2019), cele două valențe ale teoriei (ale celei care utilizează conceptul de narativitate, cât și ale teoriei sociologice în general), care îi subliniază deopotrivă limitele și deschiderile, necesitatea și relativitatea, promisiunea structurii și maleabilitatea compoziției: „teoria este importantă, dar este mereu limitată: diavolul stă în detalii. Întoarce-te mereu la detaliul poveștii (...) în vreme ce e necesar să ne luăm poveștile (a se citi teoriile, *sublinierea mea*) foarte în serios, trebuie mereu să gândim și să ne mișcăm dincolo de ele" (2019: 41, *trad. n*). Pe cât de necesară, teoria trebuie să fie la fel de abandonabilă. Nemaifiind un sediu ultim de cunoaștere și certitudine, teoria se apropie, într-adevăr, mai mult ca niciodată, de poveste, de narațiune.

Vern L. Bengtson și colegii săi (2005) discută pe larg despre limitele și rolurile teoriei în gerontologie. Ei observă că există multe disensiuni între gerontologi cu privire la științificitatea gerontologiei și a locului ocupat în cadrul acesteia de către teorie, mulți gerontologi și o parte bună dintre cei care îmbrățișează constructivismul social afirmând că există moduri alternative teoriei, non-științifice, de a privi, interpreta și dezvolta cunoașterea cu privire la îmbătrânire. Astfel că, din mai multe puncte de vedere pare că:

> teoriile îmbătrânirii nu sunt numai inutile, dar ar putea fi imposibile. Un argument este faptul că dezvoltarea explicațiilor este o întreprindere nepractică care poate fi interesantă și, uneori, valoroasă, dar este, în mare măsură, irelevantă pentru majoritatea activității cercetătorilor – pentru a colecta observații (date) și a construi generalizări empirice. Mulți cercetători în îmbătrânire, de la geriatri până la epidemiologi și până la antropologi, împărtășesc, probabil, această părere. Un alt argument este acela că știința și pozitivismul sunt foarte limitate, dacă nu chiar irelevante, pentru a înțelege aspecte ale îmbătrânirii. Gerontologii sociali cu orientări constructiviste și critice sugerează că există alte modalități de a privi, interpreta și dezvolta cunoștințe despre îmbătrânire, care poate să nu implice deloc teorii științifice. (Bengtson *et al.*, 2005: 3, trad. n.)

Scanned with OKEN Scanner

Cercetătorii identifică cinci factori care au împiedicat progresul teoretic în gerontologie: 1) inabilitatea sau lipsa de dorință de a integra cunoașterea bazată pe teorie în studiile asupra îmbătrânirii; 2) incapacitatea de a aborda multidisciplinar fenomenul îmbătrânirii; 3) orientarea prea puternică a gerontologiei de tip rezolvare de probleme ce a condus la un dezinteres față de cercetarea fundamentală articulată de teorie; 4) concentrarea disproporționată asupra indivizilor și micro-cadrelor în care aceștia își duc viața, în detrimentul cadrelor sociale ample, concentrare ce exclude sau amortizează interesul inclusiv (pentru) teoria de nivel mediu; 5) dezbaterile epistemologice ce au așezat în prim plan dezacordurile teoretice din domeniul sociologiei, ce încep din anii 1960, și care slăbesc încrederea în teorie.

La toate cele indicate de Bengtson și colegii săi se adaugă și faptul că gerontologia este o știință relativ tânără care se dezvoltă concomitent cu erodarea semnificațiilor puternice ale teoriei. Erodarea realizată prin dezvoltarea viguroasă a unei hermeneutici a suspiciunii și a gândirii critice ce se infiltrează în toate științele sociale și umaniste (Felski, 2015), precum și prin descrierea cunoașterii, tot mai populară în rândul cercetătorilor, drept construcție narativă, dependentă de condițiile locale de producție și difuzare, ignorate de către teoriile care pun în circulație explicații masive și lipsite de nuanțe (Punday, 2003: 2). Cum spune Barbara Czarniawska:

> teoria socială și practica socială pot fi tratate ca genuri speciale de narativitate, situate în cadrul altor narațiuni moderne (sau post-moderne) ale societății. Științele sociale se pot, deci, concentra pe modul în care aceste narațiuni ale teoriei și practicii sunt construite, utilizate sau prost întrebuințate. (Czarniawska, 2004: 6, trad. n.)

În 1966, Berger și Luckmann făceau următoarea afirmație cu privire la limitele teoriei în raport cu realitatea socială: „formulările teoretice despre realitate, fie ele științifice, filosofice sau chiar mitologice, nu epuizează ceea ce este 'real' pentru membrii societății" (Berger & Luckmann, 1966: 27). Și, totuși, fără teorie nu ajungem departe. Oricât de slăbit, de relativizat, de narativizat ar fi statutul teoriilor, caracteristica lor teoretică trebuie menținută. Pentru că, după cum am discutat, teoria are rolul de a aglutina idei, de a propulsa concepte în dinamici menite să influențeze cercetările sociale. Poate o soluție relativ simplă ar fi, pur și simplu, să acceptăm că teoria din științele sociale și umaniste funcționează limitat și parțial, că nu există garanții absolute pentru rezultatele utilizării ei în cercetarea empirică, și nici o infailibilitate conceptuală. Din perspectiva construcționistă asumată de noi ar fi, gândind atent, de-a dreptul absurd, ținând cont că realitatea socială e fundamental dinamică, aflată într-un perpetuu proces de transformare. Acceptarea lucidă a acestor caracteristici ar putea fi – și, cum am văzut în exemplele discutate mai sus, este deja – exact marea putere a teoriilor sociale. Aplicat la discuția noastră asupra îmbătrânirii

Scanned with OKEN Scanner

de succes, am putea astfel să acceptăm că e nevoie de o teorie a îmbătrânirii de succes, cu toate limitele şi riscurile pe care le presupune – ceea ce nu înseamnă că teoria de referinţă trebuie să fie cea a lui Rowe şi Kahn sau a lui Havighurst, acestea pot fi depăşite înspre alte modele teoretice mai bine ancorate în realitatea socială contemporană şi cumulând achiziţiile cercetărilor empirice. De asemenea, să fim mai critici cu emanaţiile cvasi-teoretice ale acesteia, cu reverberaţiile ei în spaţiul culturii populare. Acestea includ, întotdeauna, schimbări ce nu sunt aprioric bune sau rele, ci comportă un potenţial de risc mare înspre înţelegeri defectuoase ale bătrâneţii, mai ales în cazul teoriilor pop.

Mergând înspre un plan mai general al teoriei, dincolo de gerontologie, de ajutor pentru înţelegerea caracterului de *construct social* al teoriei este articolul Adriannei Kezar (2006), în care aflăm o analiză consistentă a modului în care diverse paradigme de gândire se raportează la teorie, permiţându-i, în diferite grade să explice sau să apropie realitatea. De la cea ştiinţifică, a cărei glorie pare apusă pentru multe discipline, trecând prin cea interpretativă (în cadrul acesteia, teoria nu mai este la fel de privilegiată ca în paradigma ştiinţifică, alte forme de cunoaştere fiind luate în calcul, inclusiv metaforele şi *naraţiunile* sau *poveştile* (*idem*: 307)), cea critică (unde teoria închisă în sine este inadecvată, ea trebuie, pe lângă înţelegerea fenomenelor, să critice şi să catalizeze o schimbare socială efectivă) şi ajungând la cea participatorie (ce are drept caracteristică conectarea cercetătorului la experienţele trăite ale diverselor grupuri sociale, în scopul de a produce inclusiv ghiduri de acţiune socială). Concluzia autoarei este categoric în vederea menţinerii teoriei ca instrument şi concept necesar, în ciuda faptului că s-a dovedit problematic şi a fost utilizat în moduri abuzive (*idem*: 337). Am spune chiar că ar trebui menţinut tocmai datorită acestor lucruri. Este destul de evident că, pentru gerontologia socială, teoria socială în paradigmă ştiinţifică nu are relevanţă, fiind, cel mai probabil, inclusiv nerealizabilă, în vreme ce viaţa acesteia poate înflori în celelalte: în paradigma interpretativă, prin dinamitarea *ageism*-ului, în paradigma critică, în special prin abordările gerontologiei critice, în tratarea unor subiecte precum inegalitatea socială şi prin promovarea unei gândiri emancipatoare, şi în paradigma participatorie, unde se pot stabili punţile dinspre teorie înspre acţiuni sociale, inclusiv în implementarea unor politici sociale care să ţină cont de dezideratele, dar şi de capcanele modelului îmbătrânirii de succes, precum şi de riscurile ca societatea contemporană să fie un climat propice pentru precipitarea morţii sociale a vârstnicilor.

II.7.2. Între hiper-socializarea şi hiper-naturalizarea bătrâneţii

Am discutat pe larg în această parte dedicată relevanţei teoretice a celor două naraţiuni sociale, cea a îmbătrânirii de succes, respectiv cea a morţii sociale, despre evoluţia lor în timp, avantajele şi limitările conceptual-descriptive şi, cu accent asupra teoriilor care vertebrează aceste naraţiuni, fără ca însă să le monopoli-

Scanned with OKEN Scanner

zeze, despre reticențele și criticile care li s-au adus de-a lungul timpului, despre tendința de narativizare a teoriilor și, invers, despre tendința narațiunilor, mai accentuată uneori, de a trece drept teorii, cât și despre conexiunile dintre cele două narațiuni majore, conexiuni ce subîntind tensiunea istorică generată de polul pozitiv, respectiv cel negativ al îmbătrânirii, poziția cărții fiind, în fiecare caz, pentru menținerea termenilor. Dacă pentru renunțarea la moartea socială, în calitate de concept, nu există, dacă totuși sunt, prea multe contraargumente, în ciudat insuficientei teoretizări de moment a conceptului, pentru îmbătrânirea de succes, am văzut, există o serie de alternative propuse – parte din ele funcționând orișicum ca sinonime perfecte sau parțiale – precum îmbătrânirea sănătoasă, bună, pozitivă etc.

Sunt trei motivații pentru care consider că sintagma și implicit conceptul de îmbătrânire de succes ar trebui să fie menținut:

1) o motivație intrinsec-teoretică: orice concept are atât insuficiențe (este dinamic, e într-o continuă transformare sau *construire*, în acord cu realitatea socială care se schimbă și cu cercetările din domeniu care pot modifica perspectiva de cercetare sau adăuga perspective noi), cât și deficiențe (nici o teoretizare nu este perfectă, ci este dependentă de teorii și agende etice premergătoare teoretizării efective care pot crește riscul în fața diverselor derive narative); adoptând perspectiva de bricolaj a lui Derrida (1967/1998), ar fi naiv să ne descotorosim de un cuvânt cu istorie bogată doar pentru a face față acestor insuficiențe și deficiențe, inovația, îmbunătățirea, atâta câtă este, trebuind să se producă *datorită*, nu *în contra* acestora;

2) o motivație relațională: succesul poate funcționa foarte bine ca un antonim al morții sociale, după cum am mai arătat pe parcurs, succesul având, indubitabil, o serioasă dimensiune socială și, în plus, marcând suplimentar *vizibilitatea* socială – exact opusul invizibilității morții sociale, ceea ce, coroborat cu polarizarea atitudinilor în fața îmbătrânirii, dă o anumită notă de firesc;

3) o motivație intrinsec-simbolică: pe lângă ipostaza sa socială luminoasă, succesul încorporează și o metaforă a luptei, a efortului depus în vederea îndepărtării de polul sumbru al bătrâneții, fie că e vorba de latura sa preponderent naturală – declinul și moartea care se asociază cu bătrânețea, fie de cea preponderent socială – moartea socială. Iar această ultimă motivație se leagă, aparent paradoxal, de o critică a modului în care tocmai îmbătrânirea de succes, ca narațiune socială dar și ca teorie, poate contribui la fenomenul de hiper-socializare a bătrâneții. O definiție succintă a acesteia ar suna astfel: o plasare a bătrâneții exclusiv într-o perspectivă socială, cu determinări, mize, interpretări și soluții sociale și neglijarea componentei ontologice și spirituale a îmbătrânirii, precum și a celei de *luptă*, de efort care e simultan social și ontologic, producând un efect de caricaturizare sau de schematism al bătrâneții și îmbătrânirii.

'Succesul' trebuie păstrat pentru toate cele de mai sus, dar și pentru a indica punctul nevralgic în care apare riscul de a deveni excesiv, convertindu-se

Scanned with OKEN Scanner

dintr-o naraţiune plină de forţă, emancipatoare pentru individul care îmbătrâneşte, într-o naraţiune artificială, care să sădească în individ, în corect spirit hiper-capitalist, auto-competiţia (Strenger, 2011) [73]. El trebuie, de asemenea, menţinut în vederea semnalizării aceloraşi riscuri, valabile, de data aceasta, pentru diversele modele teoretice, teoriile slabe şi pentru discursurile cvasi-teoretice.

Apoi, un alt motiv (derivat din motivaţia a doua) pentru care 'succesul' trebuie păstrat este că el poate acţiona în contraponderea hiper-naturalizării bătrâneţii. Prin hiper-naturalizarea bătrâneţii înţeleg o raportare la aceasta ca fenomen natural, degrevarea parţială, dar importantă, de semnificaţiile sale sociale şi de-problematizarea nivelului personal al îmbătrânirii printr-o abordare pozitivizantă de tip bătrâneţea e naturală, moartea e naturală, deci ar trebui să nu creeze anxietăţi. Tot o formă excesivă de narativizare şi de teoretizare a bătrâneţii, hiper-naturalizarea se naşte parţial din naraţiunea morţii sociale – dacă ne gândim mai ales la etapa de infra-evoluţie a conceptului, când nu avem o adoptare critică a conceptului, ci când se consideră că moartea socială survine firesc şi chiar dezirabil în contextul declinului tipic vârstei înaintate, fiind foarte întâlnită în unele naraţiuni tradiţionaliste de înţelegere a bătrâneţii ca declin natural – dar se poate explica şi chiar revendica (vom vedea în continuare) şi prin raportarea la/de la îmbătrânirea de succes. Aparent paradoxală această proveniență de la îmbătrânirea de succes a hiper-naturalizării bătrâneţii, dacă luăm în calcul dimensiunea de construire socio-personală a bătrâneţii asumată de îmbătrânirea de succes. Doar că (hiper-)naturalizarea înseamnă, de multe ori, raportat la îmbătrânirea de succes, un firesc, o normalitate pentru care nu se mai găsesc şi nu se mai doresc soluţii şi o resemnare cu privire la nevoia de control. Căci, într-adevăr, în naraţiunea şi în teoria îmbătrânirii de succes, controlul este sau pare frecvent mai strident decât asumarea unui constructivism social. Trebuie spus însă că, aprioric, ambele, hiper-socializarea bătrâneţii, respectiv hiper-naturalizarea morţii nu sunt reductibile la cele două naraţiuni de la care pornesc şi nu trebuie înţelese ca emanaţii sau deviaţii stricte (în raport de 1 la 1) de la acestea, deşi în cele ce urmează voi insista asupra legăturilor dintre ele şi acestea.

În continuare voi discuta mai curând indirect despre hiper-naturalizarea bătrâneţii şi despre hiper-socializarea bătrâneţii: arătând care sunt mecanismele socio-culturale care conduc la apariţia acestora, cu relevarea importanţei acestor mecanisme pentru construirea contemporană a bătrâneţii şi îmbătrânirii, în general, nu doar în raport cu cele două naraţiuni extreme, apoi de ce şi în ce măsură cele două naraţiuni sociale contribuie la generarea şi stimularea hiper-naturalizării şi hiper-socializării bătrâneţii, şi ajungând apoi, în final, la o propunere pentru o socializare modestă sau o desocializare parţială a bătrâneţii prin revalo-

[73] Despre rădăcinile şi excesele, în cheie hiper-capitalistă, ale naraţiunii şi uneori ale teoriei îmbătrânirii de succes, am discutat, în varii rânduri, mai sus, când am prezentat naraţiunea în general, şi în cadrul etapei critice a conceptului.

Scanned with OKEN Scanner

rificarea, reabilitarea socială şi culturală a revoltei în faţa îmbătrânirii, bătrâneţii şi morţii, care ar putea combate şi fenomenul de pozitivizare a bătrâneţii la care se poate ajunge atât prin hiper-socializare, cât şi prin hiper-naturalizare.

II.7.2.1. Patru (dez-)articulatori culturali ai bătrâneţii. O (altă) abordare critică a celor două naraţiuni

Bătrâneţea, îmbătrânirea, vârstnicii fac notă discordantă în tabloul general al societăţilor contemporane postmoderne. Ele nu (mai) constituie elemente care să se integreze[74] firesc în puzzle-ul social, dovadă fiind şi toate cele despre care am discutat deja: discursurile incluziunii sociale, strategiile guvernamentale, ale diverselor asociaţii profesionale, eforturile teoriilor gerontologice de a împăca societatea cu bătrâneţea, incluzând aici domolirea anxietăţii în faţa fenomenului de îmbătrânire a populaţie, de a maximiza potenţialul pozitiv al acestei vârste pentru seniori şi nu numai, şi de a lupta împotriva inegalităţii şi excluziunii sociale. Bătrâneţea şi îmbătrânirea par a intra în coliziune cu valori de preţ ale societăţii contemporane globalizate: cultul individului şi, corelativ, independenţa, autonomia şi auto-controlul (Foley, 2010; Lamb, 2014, 2017), narcisismul (Lasch, 1991; Javeau, 2007), hedonismul şi cultura generalizată a distracţiei (Warr & Clapperton, 2010; Hall, 2015), imperativul spargerii limitelor şi cel al excelenţei (Sennett, 1998; Baudry, 1999; Javeau, 2007; Naish, 2009), tabuizarea eşecului (Foley, 2010, Gunzburg, 2019), cultul tinereţii şi al frumuseţii corporale (Corbin *et al.*, 2006/2009, Livingston, 2004/2020), succesul (Dolan, 2019/2020), cultura inovaţiei tehnologice (Frase, 2016) etc. La intersecţia dintre aceste valori şi standarde culturale şi, de cealaltă parte, valorile tradiţional asociate cu bătrâneţea, precum înţelepciunea sau experienţa de viaţă şi imaginarul social negativ (declinul, decrepitudinea etc.), ia naştere un teren socio-simbolic controversat, plin de disonanţe cognitive, la dublu nivel, social şi personal, care se cer rezolvate fie, cel mai frecvent, prin încercarea de a determina bătrâneţea să se racordeze la aceste valori, să se redimensioneze în acord cu ele, fie prin punerea lor în chestiune prin intermediul bătrâneţii, caz în care lupa senectuţii are valenţe critice şi de deconstrucţie a unor realităţi socio-culturale ce riscă, aşa cum se întâmplă mereu, să treacă drept realitatea ca atare. În funcţie de care din aceste căi se alege, se poate discuta despre aceste valori ca

[74] E adevărat, probabil că nu mai există astăzi prea multe categorii sociale care să se integreze firesc sau care să fie în chip neproblematic *la modă*, care să nu aibă nevoie de discursuri de protecţie şi familiarizare. Iar acest lucru se întâmplă din două motive. Societăţile contemporane au dobândit o auto-reflexivitate care determină un proces de interogare şi, drept consecinţă, de insolitare a realităţii sociale şi, pe de altă parte, provocările sociale sunt fără precedent pentru multe din aceste categorii, într-o lume a inegalităţii sociale tot mai accentuate. Prin urmare, poate mai corect ar fi nu să discutăm despre integrare-neintegrare, ci de gradele diferite de integrare.

Scanned with OKEN Scanner

îndeplinind rolul şi de articulatori culturali ai bătrâneţii (nu doar în sensul conformării la aceste valori, ci şi al recunoaşterii influenţei lor în construirea imaginii bătrâneţii astăzi), sau de *dez*articulatori ai bătrâneţii şi îmbătrânirii (cumulând aici atât procedura de deconstrucţie socio-culturală asumată, dar mai mult faptul că aceste valori culturale pun în dificultate, şi socială şi simbolică, bătrâneţea). De altfel, un termen alternativ pentru *articulatori* ar putea fi şi cel de *paradigme culturale.*

În cele ce urmează ne vom opri puţin[75] asupra a patru (dez-)articulatori culturali ai bătrâneţii: supra-valorizarea extrovertirii şi sociabilităţii, infantilizarea şi cultul tinereţii, neuro-ştiinţificizarea subiectului uman datorită turnurii neuroştiinţifice. Cel de-al patrulea (dez-)articulator cultural, anume cultul frumuseţii corporale ar fi meritat discutat mult mai pe larg, dar este aproape un loc comun al cercetării sociale, cu mare relevanţă şi mult exploatat şi în studiile de gen, aşa că, am decis, pentru a evita redundanţa, să îl tratez minimal aici. Aceştia – riscând repetarea a ceea ce tocmai am spus, dar clarificările cu un plus de redundanţă, sunt de preferat în acest caz – nu sunt specifici numai (de-)construirii bătrâneţii, ci, evident, mai multor realităţi sociale (de aceea, spuneam, sunt *valori* contemporane), dar determină, în mare măsură, anumite atitudini şi reprezentări ale bătrâneţii (inclusiv auto-percepţii, pe planul personal, şi meta-reprezentări sau teorii socio-culturale ale îmbătrânirii).

Neuroştiinţificizarea subiectului

Neuroştiinţificizarea subiectului uman realizează, pe plan socio-simbolic, încoronarea creierului drept rege absolut. Potrivit acestei paradigme care îşi trage seva din avansul ştiinţific fără precedent al neuroştiinţei (Littlefield & Johnson, 2012) ce studiază creierul şi modul în care viaţa umană este amprentată de acesta, atât mintea umană, cât şi conştiinţa apar ca fiind nimic altceva decât funcţii complexe ale creierului. Acesta devine majorul, dacă nu singurul responsabil pentru identitatea umană. Concepte ca liberul arbitru sunt demascate ca iluzii, aparenţe (Harris, 2012), iar dualismul corp-suflet este considerat vetust (Eagleman, 2012). Cum afirmă profesorul olandez, Dick F. Swaab (2014), *suntem creierele noastre.* De altfel, cu o istorie lungă şi dinamică, neuroştiinţa a devenit o disciplină translaţională şi transformativă (Littlefield & Johnson, 2012), termenul de *turnură neurologică*, utilizat pentru a capta voga creierului în cultura actuală şi referindu-se tocmai la această infiltrare a preocupărilor referitoare la creier şi la aplicarea noilor cunoştinţe, de specialitate, despre acesta, în domeniile sociale şi umaniste, în societate, dar şi în tehnologie (Littlefield & Johnson, 2012: Preface).

[75] Aceştia nu vor fi trataţi exhaustiv şi nu există nici măcar pretenţia unei abordări complexe, ne-am îndepărta probabil prea mult de la subiect. Ne vom mulţumi doar să *zgâriem* suprafaţa acestora.

Scanned with OKEN Scanner

Cum bătrânețea afectează abilitățile creierului (Passingham, 2016)[76] – în acord cu credințele populare, în mod fundamental, negativ și ireversibil, dar, de fapt, niciodată în întregime (Pachana, 2017; Godwin & Poland, 2015) –, iar în cazul unei boli precum Alzheimer, frecvent percepută ca fațeta cea mai sumbră a bătrâneții, în ordinea exact inversă dobândirii lor (Swaab, 2012), sub lupa neuroștiințificizării ea apare ca un soi de patologie a sinelui, a persoanei (Kitwood & Bredin, 1992; Kitwood, 1993, 1997; Lamb, 2017). Identitatea vârstnicului se rarefiează pe măsură ce problemele lui de memorie sau de cogniție se exprimă tot mai pronunțat, chiar și atunci când acestea nu se transformă în dizabilități. Vârstnicii devin mai puțin umani, căci mai puțin guvernați de creierul-rege, iar riscul de moarte socială este tot mai mare. Desigur, spuneam când discutam despre moartea socială că aceasta se petrece mai ales în aziluri închisori și alte instituții în care bătrânii sunt izolați de lume – ne amintim că, așa cum am situat-o, ca formă a excluziunii sociale, moartea socială comportă în mod semnificativ această latură a excluderii, a segregării spațiale – dar, vârstnicii pot fi excluși și izolați și în casele lor, de pildă, atunci când sunt considerați irelevanți ca sursă de cunoaștere, de informație, de gândire, când poveștile lor, chiar dacă permise, sunt irelevante în raport cu planul prezentului, ieșite din modă, având un pur rol decorativ[77]. Iar dacă moartea socială înțeleasă ca realitate deplin instituită e încă un termen prea tare, în mod cert avem de-a face cu un drum, cu o tendință către moartea socială.

Sunt și vești bune, care vin din câmpul neuro-științelor, cum că, de fapt, funcțiile cognitive rămân stabile într-o proporție destul de mare pe parcursul întregii vieți (Eagleman, 2012; Pachana, 2017) și sunt extrem de dependente de status-ul nutritiv și toxic, deci controlabile (Bredesen, 2017). În fapt, unele cercetări catalogează mintea matură drept net superioară minților altor vârste (Cohen, 2005). Conceptul de neuroplasticitate (Spitzer, 2012/2020) prin care se înțelege acea abilitate a creierului de a forma noi rețele neuronale inclusiv la vârste înaintate, distruge mitul popular al celulelor creierului care se pierd iremediabil pe măsura înaintării în vârstă, mit care participă la încoronarea nu atât a creierului în general ca far al identității, cât a creierului tânăr în special. De fapt, există studii care atestă că, o dată cu vârsta, crește capacitatea de a media între versiuni conflictuale ale realității și abilitatea de a gândi pe termen lung (Pachana, 2017) și, cel puțin până la o vârstă înaintată (60 de ani), capacitatea de gândire inductivă. După cum există și filosofi contemporani (Nagel, 2012), care se îndoiesc că procesele mentale pot fi reduse la condiții fizice, corporale, astfel că s-ar putea ca creierul-rege să fi fost încoronat abuziv, idee susținută și de parte din cercetările

[76] Cf.: https://www.health.harvard.edu/mind-and-mood/how-memory-and-thinking-abiliy-change-with-age, accesat ultima dată în 25.08.2020.

[77] Despre astfel de situații mai multe vom afla când vom discuta despre narațiuni personale și reprezentări sociale ale bătrâneții.

Scanned with OKEN Scanner

gerontologice care vizează demenţa şi care au scos în evidenţă că umanitatea, personalitatea rămân nealterate de degradarea cerebrală (Kitwood & Bredin, 1992; Kitwood, 1993, 1997; Godwin & Poland, 2015; Lamb, 2014, 2017).

Totuşi, în raport cu modelul dominant, aceste contestări ale creierului ca fundament al fiinţei rămân minoritare şi periferice. Ele nu reuşesc decât parţial să diminueze angoasele cu privire la îmbătrânire, atât ale seniorilor, cât şi ale indivizilor de alte vârste, stimulând, între altele, producerea de ghiduri şi modele practice ale îmbătrânirii de succes şi, în mod cert, dar probabil mai puţin direct, influenţând, într-o certă proporţie, poziţionarea teoretică faţă de teoriile clasice ale îmbătrânirii de succes, fie în direcţia nuanţării modelului medical, al sănătăţii, fie în cea a poziţionării critice faţă de acesta. Dacă e adevărat că, aşa cum explicam mai sus, îmbătrânirea de succes, ca teorie, valorifică potenţialul pozitiv al îmbătrânirii, asociindu-şi optimismul ca sentiment de forţă, e la fel de adevărat că, cel puţin astăzi, dacă în vremea primilor teoreticieni nu era încă cazul, această pozitivitate a îmbătrânirii nu este în întregime genuină. De fapt, privilegierea înverşunată a laturii pozitive a îmbătrânirii este străbătută de fiorii unei anxietăţi socio-culturale determinată de conştientizarea unui posibil eşec al creierului-rege şi, într-o mai mică măsură, păstrând metafora regalităţii, a regatului pe care acesta îl guvernează – anume corpul, starea lui de bine. În acest context, putem să înţelegem mai bine de ce cea mai mare teamă a oamenilor din societăţile contemporane occidentale este nu în faţa morţii, cum simţul comun ar fi indicat, ci în faţa demenţei (Kleinfield, 2002). O boală în oglindă, o boală-regină ce dă naştere la numeroase naraţiuni, literare, cinematografice, mass-mediatice, extrem de dramatică tocmai pentru că arată faţa întunecată a valorilor neurologice şi cerebrale ale societăţii postmoderne. Este un aspect ce nu a scăpat de critica cercetătorilor (Herskovits, 1995; Behuniak, 2011; Lamb, 2014) ce remarcă că frica de demenţă a devenit un fenomen social prea extins, pe fondul proliferării reprezentărilor culturale ale Alzheimerului. Acestea au condus nu doar la exprimarea în exces a spaimelor, ci şi la înrăutăţirea vieţii vârstnicilor, în general, datorită unui proces de a pune pe chipul îmbătrânirii şi senilităţii semnul monstruozităţii (Herskovits, 1995).

În cartea sa prin care încearcă să redea uitării cauzate de înaintarea în vârstă latura sa de normalitate, Martha Weinman Lear (2018) vorbeşte despre Alzheimer ca fiind „the big A", similar modului în care, mai demult, cancerul era „the big C" – boala despre care nu se vorbeşte la nivel individual şi interpersonal pentru că pare simultan irezolvabilă şi ruşinoasă, dar care obsedează şi înspăimântă la nivel socio-cultural pentru exact aceleaşi motive. Autoarea nu doar îşi ancorează demersul într-o istorie socială a bolilor, dar insistă şi asupra recentei dezvoltări a unei întregi neuro-industrii, extrem de prospere, un tip de industrie pe care cancerul nu a reuşit să o activeze: „acolo unde neuroştiinţa iniţiază, comerţul continuă" (Leiris, 1999:229, trad. n.). Iată încă un alt motiv – pe lângă cel legat de supralicitarea reprezentărilor din cultura populară şi mergând mână în

Scanned with OKEN Scanner

mână cu acesta – pentru care Alzheimer-ul devine „o boală chic" (Leiris, 1999:141), o boală la modă. O boală ce atestă, putem spune și pe această cale, turnura neuro-științifică a identității sociale contemporane.

Permițându-ne un interludiu, trebuie spus că teama în fața demenței poate fi văzută, pe lângă drept o frică particulară dată de neuroștiințificizarea subiectului și a acompaniamentelor ei de tip industrie farmaceutică, inclusiv ca o variantă a fricii în fața bolii. Iar pentru a înțelege această frică ar trebui să ne referim la strânsa relație dintre boală și auto-responsabilitate în paradigma îmbătrânirii de succes, a presiunii pe care mai ales variantele narative ale acesteia croite pe tipar accentuat neoliberal, o pun asupra vârstnicilor. Aceştia sunt hiper-responsabilizați cu privire la deciziile lor de sănătate, ca și cum totul ar fi chestiune de pură alegere conștientă. Sistemul (medical, social) este trecut în invizibilitate, disculpat. E evident că, într-o astfel de abordare, vârstnicilor care nu reușesc să îmbătrânească cu succes, să stea departe de boli, fie ele ale creierului sau nu, li se aplică aceleași judecăți cum se întâmpla, în deceniile trecute, bolnavilor de cancer (Sontag, 1978/1995), socotiți responsabili pentru boala lor (faci cancer ca urmare a neputinței de a lupta cu viața, a caracterului ascuns, și nu te vindeci pentru că ai o insuficientă dorință de a trăi etc.). La fel, acum, faci accident vascular cerebral și infarct pentru că nu ai mâncat suficiente legume (3 sau 5 porții pe zi), nu ai făcut sport, ai fumat etc.

Neuroștiințificizarea subiectului uman articulează narațiunile îmbătrânirii de succes (dar și teoriile, cu cele trei componente: probabilitatea redusă de boală și dizabilitate datorată bolii, capacitatea funcțională *cognitivă* și fizică ridicată, implicarea socială) și ale morții sociale în două feluri.

Pe de o parte, ea oferă motivații pentru alegerea și încurajarea unui stil de viață sănătos, subliniind importanța *stilului de viață* și urmând ideea potrivit căreia creierul uman domină și, mai mult, prescrie personalitatea umană, cu accent asupra sănătății cerebrale. Deseori, în ghiduri recente ale îmbătrânirii de succes este subliniată importanța activității fizice, deci și a sănătății corporale, pentru sănătatea cognitivă, cerebrală. Accentul asupra frumuseții corporale există din plin, dar el se diminuează în raport cu emfaza asupra neuro-sănătății în narațiunea socio-culturală a îmbătrânirii de succes, astfel că rolul semnificativ al sănătății corporale, incluzând aici cel estetic, este să susțină sănătatea creierului (Somers, 2012/2015). Același lucru se întâmplă și cu partea de nutriție, mass-media și cultura populară în genere abundând în articole de informare medicală (medicină-pop), despre alimentele care pot ajuta creierul să aibă performanțe, la toate vârstele, nu doar la senectute. Industria farmaceutică are și ea un sector major dedicat medicamentelor și suplimentelor alimentare (numite și nootrope) care pot potența activitatea creierului, ferind de demență și remediind și alte boli mentale, precum depresia. În acest sens, a se vedea sintagma utilizată în cultura populară de fitness cognitiv, ce cumulează atât sugestiile sportive, cât și pe cele nutriționale (Dickinson, 2019). Apoi, în adaptarea ei la narațiunea îmbătrânirii de succes, neuroștiințificizarea insistă asupra faptului că mintea,

Scanned with OKEN Scanner

creierul nu au o vârstă, această idee fiind o prelungire a mitului sinelui fără vârstă, frecvent întâlnit în cultura populară şi susţinut şi de unele studii gerontologice (Kaufman, 1986), în acest caz, cu referiri şi la promisiunea ne-îmbătrânirii oferită de conceptul de neuroplasticitate.

De cealaltă parte, creeazăneuroştiinţificizarea altoită pe îmbătrânirea de succes aduce anxietate prin nuanţarea, cum spuneam şi mai sus, fără precedent, a creierului şi abilităţilor sale cognitive, ca unic sau preponderent responsabil pentru gestionarea socială (şi, poate ceva mai puţin, inclusiv personală) a individului. Neuroştiinţificizarea subiectului relevă conexiunea subtilă dintre cele două naraţiuni, una a succesului, şi cealaltă a morţii sociale şi participă la hiper-socializarea bătrâneţii prin discursul direct şi cel implicit asupra creierului sănătos – cu memoria şi abilităţile cognitive intacte sau puţin alterate – ca mijloc de validare socială şi ca soluţionare a problemelor senioritătii.

Infantilizarea şi cultul tinereţii

Cel de-al doilea (dez-)articulator sau paradigmă, infantilizarea şi cultul tinereţii, se referă atât la tendinţa societăţii de a re-instaura copilăria la nivel de atitudine colectivă, de dezirabilitate socială, de comunicare socială generală, cât şi la valorizarea socio-culturală a tinereţii şi copilăriei disproporţionat faţă de alte vârste. Infantilizarea şi cultul tinereţii este un fenomen contemporan destul de bine documentat de câtva timp deja, care a generat şi continuă să genereze numeroase critici, majoritatea legate de faptul că el comportă o foarte serioasă negare a finitudinii umane prin fundamentarea sa pe dorinţa nerealistă de a perpetua o stare de tinereţe veşnică (Kiley, 1983; Lasch, 1991; Elias, 2001; Neiman, 2016; Teodorescu, 2017b: 77-96). Când nu se aplică efectiv copiilor (iar atunci avem, orişicum, de-a face cu o distorsiune a ceea ce înseamnă copilăria prin infuzie de sensuri pozitive, cathartice, cu rol de a calma anxietăţile sociale), infantilizarea nu presupune întoarcerea la copilărie. Este vorba despre fabricarea unui surogat de copilărie, o copilărie idealizată şi care sfidează temporalitatea însăşi (şi tocmai de aceea periculoasă), din interiorul căreia au fost eliminate pierderile. Astfel, se realizează, de fapt, o negare a morţii şi o negare a bătrâneţii, aceste două negări fiind strâns legate: bătrâneţea şi înaintarea prin viaţă sunt văzute ca anticipări ale morţii şi precipitări ale timpului pe care infantilizarea l-ar dori anulat.

Ca şi neuroştiinţificizarea subiectului, infantilizarea şi cultul tinereţii nu sunt lipsite de critici. În afara negării morţii, efectele majore care decurg din această paradigmă sunt considerate a fi, de către criticii acestui fenomen, lipsa de responsabilitate faţă de ceilalţi (Lipovetsky, 1992; 2006) şi diminuarea mecanismelor de apărare în faţa manipulării sociale (Sartori, 1998/2007; Baudrillard 1981/2008; Lipovetsky & Serroy, 2007/2008).

Scanned with OKEN Scanner

Infantilizarea este observabilă pe multiple paliere ale vieții sociale în cultura contemporană, de la fascinația pentru televiziune, publicitate, producțiile cinematografice de tip *fantasy* și tot ce ține de industria entertainment-ului – jocurile video, veritabilă industrie adresată adulților și, recent, rețelele de socializare (Spitzer, 2012/2020; Alter, 2017; Bartlett, 2019) – trecând prin amânarea deciziilor care implică asumarea unei responsabilități pe termen lung (căsătorie, carieră, copii) cunoscută și sub numele de sindromul Peter Pan (Kiley, 1983), și ajungând la team-building-urile și distracția (*fun*-ul) prin care se definesc mare parte din corporațiile transnaționale (Sievers[78], 1994; Teodorescu, 2017a, cf.: Sennett, 1998). Un alt indicator al infantilizării sociale este, potrivit unui număr considerabil de cercetători, obsesia contemporană pentru copii, cărora li se acordă o prețuire fără precedent (Brown, 2004; Ariès, 1965) în istoria occidentală (Hays; 1998; Warner, 2006; Douglas & Michaels, 2004; Jong, 2010). Acesta este însă un fenomen deloc inocent, impulsionat de mișcări naturaliste, neo-darwiniste, precum *attachment parenting*, cu agende deopotrivă nostalgice și ideologice ce urmăresc revenirea femeilor la rolurile lor tradiționale, infantilizarea fiind, în acest caz, și o strategie prin care se realizează desprinderea acestora de o feminitate modernă, emancipată (Teodorescu, 2017b; Teodorescu, 2017c).

Ceea ce este comun pentru toate aceste paliere este că infantilizarea înseamnă nu doar divertisment și stoparea, pasageră cel puțin, a responsabilității personale și a asumării temporalității ca dimensiune esențială existențială, ci și un raport de putere. Care, după cum se poate deduce deja, nu este în beneficiul celor infantilizați. Dincolo de un cert potențial emancipator al infantilizării (în cazul sindromului Peter Pan, de pildă, când infantilizarea poate acționa ca o contestare a ordinii sociale și a dezideratului capitalist al productivității, inclusiv la nivel de relații sociale), nici angajații veseli ai corporațiilor, nici femeile găsind sensul absolut al vieții în copilul biologic, nici cei care privesc destinși la televizor sau se pierd în hățișul adictiv al rețelelor sociale nu sunt perfect liberi, ci insidios subordonați la sau prin obiectele ori dimensiunile în care găsesc satisfacția sau împlinirea socio-existențială.

În societățile contemporane, impactul infantilizării și valorizării tinereții – aceasta din urmă fiind și o veritabilă sursă de discriminare pe criterii de vârstă – asupra înțelegerii bătrâneții este masiv: alterează capacitatea de relaționare a indivizilor cu vârstnicii, deoarece creează indivizi care sunt, simbolic și funcțional vorbind, copii, având ei înșiși nevoie de protecție și nefiind pregătiți pentru altruism și toleranță; contribuie în mod nefast la riscul ca viața socială a celor care îmbătrânesc să includă izolare și retragere, sentimente de inadecvare în cadrul familiei și la muncă. Pe de altă parte, sunt și situații în care se remarcă

[78] E remarcabilă critica lui Sievers (1994), din perspectivă neo-marxistă, la infantilismul practicat în corporații drept o strategie dezvoltată de management pentru a exercita o formă de putere asupra angajaților, prin procurarea de distracții.

Scanned with OKEN Scanner

uneori şi un proces invers, de infantilizare a vârstnicilor, ca de pildă în relaţie cu tehnologia, când vârstnicii au nevoie de ajutorul copiilor sau al nepoţilor (cf.: Chiribucă & Teodorescu, 2020). Apoi, fixând atenţia societăţii pe prezent, infantilizarea poate duce la ilegitimitatea culturală a ideii de îmbătrânire. În fond, prezentificarea este una dintre faţetele infantilizării.

Îmbătrânirea de succes, ca de obicei, datorită optimismului care o caracterizează, reuşeşte să se plieze mai bine decât alte naraţiuni şi teorii ale bătrâneţii pe aceste reliefuri socio-culturale şi să se adapteze valorii tinereţii perpetue şi re-copilăririi privirii asupra lumii. Şi face acest lucru atât în calitatea sa de paradigmă teoretică (indirect în teoriile clasice şi direct în teoriile recente), cât şi ca discurs cvasi-teoretic sau ca naraţiune socio-culturală prin insistenţa pe ideea că sinele veritabil, autentic nu este supus trecerii timpul (Kaufman, 1983), este *ageless* (Karpf, 2012/2014). Este o asumpţie considerată total nefondată de Molly Andrews (1999), care admite existenţa unei vârste subiective, dar pune în evidenţă faptul că vârsta se compune nu doar din percepţia individului asupra anilor săi, ci şi din numărul lor efectiv (Andrews, 1999: 11). Seducţia pe care o exercită un sine fără vârstă este identificată de către Andrews în principiile teoretice ale îmbătrânirii de succes, ea observând, de altfel, şi contribuţiile gerontologilor la sedimentarea acestei idei. Însă, se întreabă ea, cât putem trăi ca tineri, considerându-ne tineri, când va surveni acel moment care va face realitatea temporală, a vârstei, de neignorat. Dar, şi mai problematic este următorul aspect: dacă miza bătrâneţii va fi întotdeauna în legătură cu tinereţea, fie ca imitare a ei[79] – în varianta în care succesul bătrâneţii adoptă, ca logică de structurare socio-simbolică, tinereţea (considerată *de succes*) – fie ca definire contrastivă a ei – bătrâneţea ca absenţă a tinereţii, atunci vi va fi ocultată tocmai specificitatea bătrâneţii. Aceasta, consideră Andrews, nu ar trebui definită exclusiv sau preponderent în raport cu tinereţea, ci ar trebui înţeleasă ca o vârstă în sine, cu dificultăţile şi beneficiile ei. Forţând puţin, am putea afirma că obsesia pentru

[79] Există astăzi un adevărat trend în acest sens, care a şi dat naştere unui nou stereotip (pozitiv), cel al bătrânului mereu pus pe şotii, face năzdrăvănii, uneori chiar împotriva unei aparenţe fizice care dezvăluie din plin îmbătrânirea, dar o neagă, programatic, printr-o vestimentaţie tinerească sau infantilă. Se creează un efect de caraghios, care, e adevărat, poate face vârstnicii să treacă drept simpatici, dar cade în capcana a ceea ce Andrews sesizează: definirea opozitivă, în raport cu tinereţea, a bătrâneţii. Mai mult, o definire, apropo de raportul de putere, în care bătrâneţea este subordonată tinereţii. A se vedea, în acest sens, un personaj neverosimil (dar cu priză la public) cum e bunica sturlubatică din romanul lui Backman (2013/2017), *Bunica mi-a zis să-ţi spun că-i pare rău* sau un film precum *Hello, my name is Doris* (2015) – cu o extrem de caraghioasă doamnă în vârstă care se îndrăgosteşte de colegul ei de muncă mult mai tânăr şi reportajele fotografice de pe platforma *Vice* menite, aparent, să redea faţa tinerească şi surprinzătoare, non-conformistă a vârstnicilor: Negoescu, 2012; Moldoveanu, 2012; Cooper & Kotsoni, 2012

Scanned with OKEN Scanner

tinerețe și nostalgia copilăriei conduc la un soi de moarte socială generală, paradigmatică a bătrâneții.

Moartea socială rămâne și ea prezentă ca narațiune subterană în această articulare a îmbătrânirii de succes prin intermediul infantilizării: ca realitate zădărnicită sau în cel mai rău caz amânată, ca și moartea biologică, printr-un efort individual de adoptare a unei atitudini potrivite – adică copilăroase, tinerești. Altfel însă, dacă nu se reușește această menținere încăpățânată a unui spirit și atitudini tinerești, dacă individul nu se regăsește în mitul contemporan al vârstei ca o creație personală, dacă, practic, nu se conformează acestei raportări la standardele tinereții, criticate de Andrews (1999), moartea socială riscă să se producă. Și acest articulator, al infantilizării și cultului tinereții, poate predispune la o hiper-socializare a bătrâneții, soluția colectivă a recursului – aproape vampiric, pe plan simbolic – la tinerețe, fiind eminamente socială, întrucât tinerețea și copilăria sunt dimensiuni idealizate, prezentate de către societate drept panaceu universal.

Dar asta nu exclude, în același timp, și direcția contrară, hiper-naturalizarea bătrâneții, care este posibilă deoarece chiar și infantilizarea bătrâneții se realizează numai până la o limită. Spuneam că moartea biologică este, în îmbătrânirea de succes, o funcție, nu un loc (ca la moartea socială). Totuși, răspunzând și la întrebarea adresată de Molly Andrews, oricât de retorică, referitor la cât timp putem trăi ca tineri – până când moartea și avataruri ale sale (ex.: dizabilitatea), ce destramă optimismul și ideologia succesului devin evidente în orizontul individului. Altfel spus, moartea biologică nu poate fi pentru totdeauna parte dintr-o funcție ce o combate. Iar atunci când bătrânețea de succes nu mai poate funcționa ca o strategie, când infantilizarea și tinerețea își dovedesc limitele, moartea și anticiparea ei (atrăgând moartea socială) apar ca terenuri virgine, necolonializate de hiper-socializare și, deci, hiper-naturalizate (a se vedea observația de mai sus: hiper-naturalizarea ca (re-)găsirea unei normalități pentru care nu mai există soluții, iar nevoia de control se relaxează). Ceea ce înseamnă că moartea biologică, dar mai ales mortalitatea, ca perspectivă implicită și inexorabilă a ființei în general și a vârstnicilor în particular (împletirea dintre bătrânețe și moarte, mai exact), nu este elaborată socio-cultural, rămâne pradă naturalismului, biologiei efective. Nu există strategii pentru aceasta, în afara observațiilor cum că ea este *normală*, că nu trebuie temută – e o acceptare a morții care, la un nivel mai profund, este mult mai mult o negare patologică a sa tocmai pentru că caracterul de construct socio-cultural *natural* al morții este ignorat. Dar construirea bătrâneții pe tiparul succesului și al infantilizării nu este singura sursă a hiper-naturalizării bătrâneții, aici adăugându-se și influența *positive happy death movement* despre care vom discuta în ultima secțiune[80].

[80] Pentru o prezentare detaliată a acestei mișcări de pozitivizare a morții (cu accent și asupra fenomenului de *naturalizare* a ei) în societățile occidentale, mai ales, cu rădăcini atât în cultura populară, cât și în mediul academic, a se vedea: Teodorescu, 2019.

Scanned with OKEN Scanner

Îndemnul final al filosoafei Susan Neiman (2016) este pentru îmbătrânirea văzută drept creştere (*growing up, growing old*). A rămâne copil presupune a cădea pradă variatelor şi diseminatelor forme de putere postmodernă. Bătrâneţea, putem deduce, merge mână în mână cu gândirea critică. În sensul ăsta, s-ar putea ca îmbătrânirea de succes, cu adevărat de succes, dincolo de mode, să fie renunţarea la tinereţe în sens paradigmatic (urmând critica lui Andrews) şi relaxarea raportării la ea în sens personal.

Supra-valorizarea extrovertirii şi a sociabilităţii

Un al treilea (dez-)articulator al bătrâneţii este constituit de paradigma supra-valorizării extrovertirii şi sociabilităţii[81]. Aceasta duce în extrem faptul că fiinţele umane sunt fiinţe sociale, accentuând obsesiv capacitatea unui individ de a crea şi de a menţine relaţii sociale, ele fiind înţelese ca forme aparte de *bunuri*, de avantaje sociale. Interacţiunea cu ceilalţi este supra-evaluată într-o lume a reţelelor infinite şi a vizibilităţii transformate în vizual (Gauthier, 1998), a semnului care îşi pierde referinţa (Baudrillard, 1981/2008), principala sa calitate fiind capacitatea lui de a se conecta la cât mai multe alte semne. Astfel, extrovertirea şi sociabilitatea sunt strâns legate de individualism şi chiar de narcisism. Christopher Lasch vedea narcisismul ca un produs al postmodernităţii, un set de strategii de supravieţuire menite să contracareze anxietatea care bântuie subiectul contemporan, părăsit într-o lume din care soluţiile sociale şi politice s-au epuizat, un subiect determinat, prin numeroase imbolduri sociale, să se îmbunătăţească la infinit pe sine însuşi (Lasch, 1991: 4-5). Aplicând o interpretare similară, putem vedea extrovertirea şi acumularea unui număr cât mai mare de relaţii sociale ca pe instrumente de gestionare a unui gol şi frici existenţiale, acumulate pe acelaşi fundal al societăţii care îl întoarce pe individ spre sine însuşi în nevoia şi căutarea acestuia de sens şi ordine socială. De precizat, de asemenea, că narcisismul şi extrovertirea nu se exclud, dimpotrivă.

Cum bătrânii îşi pierd, datorită contextului social şi psihologic (pensionare, moartea prietenilor, a partenerilor de viaţă, nevoia de a se concentra pe calitatea relaţională în dauna cantităţii etc.), pe de o parte vizibilitatea socială, pe de alta apetenţa pentru socializare, ei devin, în această optică, inadecvaţi şi mai puţin relevanţi social, taxaţi de către societate pentru socializarea lor mai redusă, mai puţin intensă Carstensen (1999, 2003). Produsul ultim al acestei paradigme în relaţie cu naraţiunile care impută bătrânilor scăderea performanţelor lor de interrelaţionare este moartea socială (mai ales când bătrâneţii i se alătură demenţa). Aceasta în vreme ce naraţiunea şi inclusiv teoria bătrâneţii de succes se pliază mult mai bine pe calapodul valoric al supra-valorizării extrovertirii şi sociabi-

[81] Ar fi putut fi numită şi a hiper-socializării, dar accentul este aici nu doar pe soluţia socială generală la toate problemele individuale, ci şi pe cultul contemporan al extrovertirii.

Scanned with OKEN Scanner

lității. Ne amintim că pentru Rowe și Kahn implicarea activă era cea mai importantă dintre cele trei axe ce definesc îmbătrânirea de succes, iar implicarea activă nu este decât o variantă a sociabilității, o implică într-o măsură semnificativă, în vreme ce narațiunea socială a îmbătrânirii de succes pune, mult mai tranșant decât teoria, accentul pe activitatea socială de tip vizibil și productiv, depreciind pasivitatea, dezangajarea, retragerea socială. Criticile care s-au adus au remarcat că nu există mereu o corelație între implicarea activă și sensul acestei implicări pentru individ. Un construct social al bătrâneții care ia în serios acest deziderat al sociabilității exuberante determină clar o hiper-socializare a bătrâneții.

Frumusețea corporală

Este evident că frumusețea corporală ridicată la rang de cult (Wolf, 2002; Le Breton, 1990/2002; Corbin *et al.*, 2006/2009; Kimmel, 2008: 277-313) nu poate crea decât dificultăți vârstnicilor care se confruntă cu schimbări fizice datorită vârstei, acesta fiind cazul mai ales pentru femei. În plus, apariția medicinii anti-ageing duce la creșterea inegalității sociale dintre vârstnici, căci mult mai ușor își pot permite proceduri de îngrijire cosmetică și de rejuvenare cei înstăriți financiar și din clase sociale superioare, decât cei care au pensii modeste sau insuficiente, precum și cei care locuiesc în mediul rural, sau care încă se raportează la o paradigmă tradiționalistă a bătrâneții și îmbătrânirii. Industria anti-ageing, tot mai agresivă, conduce și la presiuni asupra vârstnicilor pentru că, dacă acum câteva decenii, nu aveau prea multe de făcut pentru a păstra o aparență fizică tinerească, acum opțiunile sunt multiple[82], mai cu seamă că există și cultul celebrităților care ridică nepermis de mult standardele de frumusețe tinerească și adeseori erotică (Wolf, 2002).

Îmbătrânirea de succes, cel puțin ca narațiune, datorită accentului major pus asupra sănătății fizice –, iar astăzi, atât în cultura populară, cât și în abordările medicale, există o corelație puternică și uneori se relevă și o cauzalitate între sănătatea fizică și frumusețea fizică – predispune la asumarea standardelor de frumusețe corporală inclusiv la vârsta senectuții, inculcând un sentiment de (auto-)competiție. Se poate ușor ajunge atât în deriva hiper-socializării – problema corpului ca problemă socială, rezolvabilă și cu mijloacele medicinii, pentru că medicina înseși, am discutat și mai sus, este socializată, la fel cum societatea este medicalizată, cât și la moartea socială – dacă nu se respectă aceste standarde, mai ales în anumite medii și pentru anumite categorii sociale ca celebritățile. E interesant de observat că, cu cât un individ are mai mult *succes*, cu atât mai mult, din această perspectivă a corpului, riscă să se confrunte cu moartea socială.

[82] A se vedea, de pildă, importanță sportului, a fitness-ului, în societatea contemporană și, corelativ, a dizabilității fizice (parte a narațiunilor morții sociale), supra-responsabilizarea pentru dorința și capacitatea de a face, programatic, mișcare.

Scanned with OKEN Scanner

Frica de bătrânețe, palpabilă în multe din narațiunile îmbătrânirii de succes – și pentru care a fost criticată (Gawande, 2014; Gillick, 2006; Lamb, 2017) are legătură nu numai cu frica de moarte, ci cu frica de a nu corespunde unor standarde corporale estetice maximale ale postmodernității: absența totală a ridurilor, corpul bine tonifiat, fără urmă de boală, atribute mult mai frecvente la tinerețe. Tinerețea înseamnă, într-adevăr, o garanție mai mare de depărtare de moarte, dar nu tot ce se valorizează în tinerețe poate fi pus în directă corespondență cu o negare patologică a morții. Pentru problema estetică a bătrâneții, departe de a fi elucidată, ar trebui să se încerce să se răspundă la întrebarea: indivizii se tem de riduri pentru că sunt semne de bătrânețe și implicit anticipează moartea? Sau pentru că ridurile, ca simbol al bătrâneții, au fost socotite urâte, iar apoi, ca funcționare simbolică, s-au rupt, cel puțin parțial, de bătrânețe (oricum, sub efectul poluării și al alimentației proaste, apar mult mai repede ca altădată), deși au fost socotite semne predilecte ale bătrâneții? Iar, de aici, ar trebui văzut dacă nu cumva narațiunile sociale – e mai ales cazul culturii populare, care accentuează în notă estetică ideea de *a îmbătrâni frumos* – sunt, de fapt, mai puțin temătoare de bătrânețe, în special atunci când se referă la indivizi încă tineri, și cu atât mai puțin de moarte, ci manifestă, în schimb, anxietăți în fața *mitului frumuseții* (Wolf, 2002; Kimmel, 2008). Or, în alte cuvinte, de cercetat dacă nu cumva gerontofobia actuală nu are o dublă înrădăcinare culturală, una thanatică (frica de moarte) și alta estetică (frica de a nu corespunde frumuseții fizice postmoderne) (cf.: Jacobsen & Teodorescu, 2022).

Rolurile neuro-științificizării, al infantilizării, al supra-valorizării extrovertirii și sociabilității și cel al frumuseții corporale în construirea înțelegerii îmbătrânirii în contemporaneitate, cu riscurile de hiper-socializare, respectiv de hiper-naturalizare pot fi înțelese și pornind de la teoria deconstrucției mortalității și a deconstrucției imortalității aparținând lui Zygmunt Bauman (1992). Acesta observă că există două strategii majore de a gestiona moartea, de a o face tolerabilă, strategii simultane, dezvoltate de către societate, dar ținând însă de paradigme culturale diferite, una a modernității și alta a postmodernității. Astfel, modernitatea deconstruiește mortalitatea: adică dizolvă lupta împotriva morții într-o serie de bătălii mult mai mici împotriva unor factori potențial provocatori de moarte cum sunt bolile particulare sau alte amenințări. Prin urmare, moartea nu mai este îndepărtată, într-un orizont de timp pe cât de incert, pe atât de înspăimântător, ci este adusă în mijlocul vieții, devenind o prezență familială, o multiplicitate de morți posibile, controlabile, rezolvabile. Postmodernitatea deconstruiește imortalitatea: practic, ea înlocuiește o potențială, dar total nesigură imortalitate, cu substitute de imortalitate, mici forme de imortalitate cu verificare imediată, unul din exemplele date de Bauman fiind notorietatea care înlocuiește memoria istorică.. Ca urmare, granițele dintre ceea ce durează și ceea ce este tranzitoriu se șterg cu totul, imortalitatea devine evanescentă (*idem*: 164), iar viața devine un exercițiu zilnic de (i)mortalitate, de trăire a amânării morții.

Scanned with OKEN Scanner

Neuro-ştiinţificizarea subiectului şi cultul frumuseţii corporale, cu atenţia lor pentru combaterea bolilor, pot fi văzute şi ca încorporând strategii de deconstrucţie a mortalităţii. La fel şi infantilizarea şi cultul tinereţii, raportat la efortul individului de a-şi descreşte vârsta aparentă şi de a se îndepărta de spectrul morţii – asumat, cu efort, prin sport, alimentaţie sănătoasă, mentalitate optimistă etc. De altfel, îmbătrânirea de succes, în întregul ei, se bazează pe o serie de strategii de deconstrucţie a mortalităţii, şi, mai mult, a bătrâneţii înseşi. Bătrâneţea masivă, monolitică, vârstă separată cu identitate proprie (cum ar dori Andrews), nici nu (mai) există, căci ea este divizată în bătrâneţile reduse cantitativ-simbolic care sunt constant aduse în scenă şi dezarmate pas cu pas, an cu an, prin principiile-strategii (ce presupun continuarea caracteristicilor vârstei mijlocii) aparţinând îmbătrânirii de succes. Riscul este, aici, în a pozitiviza excesiv bătrâneţea (ceea ce poate duce la diverse forme de ideologizare), pentru că ea este de-problematizată perpetuu. Orice legătură dintre bătrâneţe şi moarte este ruptă.

Extrovertirea şi sociabilitatea încorporează o strategie de deconstrucţie a imortalităţii, acestea fiind, poate chiar mai mult decât celelalte paradigme, profund postmoderne: nu mai este nevoie de o memorizare colectivă post-mortem, nici de o împărţire a subiectului între înainte şi după moarte, căci sentimentul de imortalitate, notorietatea socială este dat(ă) de reţeaua de relaţii sociale, de oglindirea masivă în celălalt – o alteritate pe care, în bun spirit capitalist, subiectul o deţine, o *are*. Extrovertirea şi sociabilitatea pot fi văzute şi ca realizând o deconstrucţie a îmbătrânirii – pentru că ideea de procesualitate a fenomenului de îmbătrânire se pierde în co-prezenţa expandată, înfloritoare a reţelelor sociale – postmodernitatea este vârsta comunităţilor, spune Bauman (1991: 197).

II.7.2.2. Pentru o reabilitare socio-culturală a revoltei

Îmbătrânirea de succes poate oculta realitatea morţii prin orbirea parţială în faţa finitudinii umane, prin concentrarea asupra prezentului şi prin deconstrucţia, cum am văzut, a bătrâneţii şi a îmbătrânirii. Ea a fost acuzată că neagă, în mod patologic, moartea şi că propune o viziune extrem de optimistă, hipercapitalistă (competitivă, individualistă etc.), idealizată a bătrâneţii şi îmbătrânirii. De asemenea, ea neagă, până la un punct, aparent auto-distructiv, însăşi bătrâneţea – lucru explicabil atât prin teoria deconstrucţiei în descendenţa lui Bauman, cât şi prin paradoxul care articulează îmbătrânirea de succes, coabitare provocatoare a succesului şi a declinului. Deşi supralicitează modelul medical al îmbătrânirii şi infuzând cu semnificaţii eminamente pozitive activitatea, glorificând sănătatea fizică şi cognitivă, neglijând aspectele personale, spirituale, economice, contextuale şi incontrolabile ale îmbătrânirii, ca şi diversitatea vârstnicilor[83], refuzând dialogul cu îmbătrânirea pasivă care ar putea fi relevantă pen-

[83] A se vede definiţia propusă de Giles şi colegii săi, pentru îmbătrânirea de succes, o definiţie ce constituie o ajustare a celor clasice şi care ia în calcul diversitatea per-

Scanned with OKEN Scanner

tru anumiţi indivizi[84], o imputare care i s-a făcut frecvent, îmbătrânirea de succes are două avantaje considerabile în raport cu alte naraţiuni sociale. Unul ţine de funcţionarea sa culturală, anume faptul că îmbătrânirea de succes se clădeşte pe constanta antropologică (non-istorică, principială) a privirii pozitive asupra bătrâneţii, iar altul ţine de conţinutul său efectiv, care e istoric determinat, faptul că înglobează o sintaxă socio-simbolică a luptei *împotriva* îmbătrânirii.

Iar acest *împotriva* trebuie înţeles – dincolo de o particularizare a lui, care, am văzut, împrumută prea multe de la o epocă neo-liberală – ca o modalitate de contestare a naturalului, a simţului comun, a ceea ce, observam în introducere, este realitatea inflexibilă, rezistentă la abordări sociologice, care doreşte să treacă drept realitate dată, unică, realitate ca atare. Prin urmare, chiar dacă este corect să afirmăm că moartea este parţial negată în paradigma îmbătrânirii de succes şi există riscul derivelor atât înspre hiper-naturalizarea bătrâneţii (când strategiile succesului rămân deconcertate în faţa perspectivei morţii), cât şi înspre hiper-socializarea sa (când soluţiile pentru problemele şi provocările îmbătrânirii devin exclusiv sociale), îmbătrânirea de succes conţine promisiunea unei funcţionări critice în raport cu o acceptare primejdioasă a bătrâneţii ca realitate inexorabilă, fie ea extrem pozitivă (cazul pozitivizării bătrâneţii ca posibilă consecinţă a deconstrucţiei bătrâneţii) sau extrem negativă (când se poate ajunge inclusiv la moartea socială)[85]. Totodată, îmbătrânirea de succes ar putea să funcţioneze critic şi în raport cu un fenomen contemporan relativ recent, anume mişcarea morţii pozitive/fericite (*positive/happy death movement*), ce antrenează hiper-umanizarea ori hiper-pozitivizarea morţii. Este drept, în acele circumstanţe în care ea ajunge la o pozitivizare a bătrâneţii şi chiar şi la o hiper-naturalizare a ei atunci se dovedeşte mai degrabă o acompaniatoare a acestei mişcări.

În cele ce urmează, o să prezint pe scurt[86] caracteristicile acestei mişcări. Aceasta se referă la tendinţa tot mai însemnată în societăţile occidentale de a vedea moartea într-o lumină pozitivă şi a îi oferi *o faţă umană*, de care se

---

soanelor şi contextul lor social: „îmbătrânirea de succes este posibilă pentru un pacient dintr-un azil al cărui scop este să îşi menţină sănătatea şi activităţile de bază, ca şi pentru un pensionar al cărui obiectiv este să rămână un membru activ al comunităţii sale" (Giles *et al*, 2012, *trad. n.*).

[84] Deşi, spuneam mai sus, nevoia de control participă mai mult la a da chip îmbătrânirii de succes decât o veritabilă deschidere spre construirea socială.

[85] În fond, am văzut, cele două macro-naraţiuni, cea a succesului şi a morţii sociale, suprascrise peste cele două atitudini polarizate ce traversează întreaga istorie, una pozitivă şi alta negativă în faţa îmbătrânirii, sunt nu doar mereu conectate, dar şi competitive.

[86] Pentru o analiză extinsă, cu exemple de mişcare a morţii pozitive/fericite din cultura populară şi din domeniul *death studies* a se vedea (Teodorescu, 2019).

Scanned with OKEN Scanner

crede că a fost văduvită în deceniile în care a fost considerată negată, interzisă sau tabuizată (cf.: Jacobsen, 2016; 2017). Mişcarea morţii pozitive/fericite apare pe fundalul mai general al procesului psiho-cultural contemporan de acceptare a morţii. Mai sunt şi alte sintagme care pot fi socotite sinonime imperfecte, şi care se utilizează pentru a desemna această mişcare sau altele, asemănătoare, care însă se suprapun cu mişcarea morţii fericite într-o mare măsură, dar nu în totalitate: hiper-naturalizare, supra-umanizare, pozitivizare etc. Mişcarea morţii pozitive sau fericite este deja parte a culturii populare contemporane (Teodorescu & Jacobsen, 2020) şi poate fi observată în voga crescândă a fenomenului *death café*-urilor, a funeraliilor vesele, în ideea de a discuta despre şi a medita la moarte cât de mult şi de constructiv posibil, prezentă într-o serie de articole de popularizare, în numeroase opere de ficţiune care cuprind demonstraţii literare ale necesităţii morţii la nivel social şi cultural (cf.: Saramago, 2008; Magary, 2011). Conţine atât o parte de reprezentări – a se vedea statutul privilegiat al morţii în filme, romane, benzi desenate şi jocuri video –, cât şi o parte pedagogică, cu sfaturi pentru cei care doresc să îmbrăţişeze ideea de acceptare a morţii.

Dar mişcarea care-şi propune să umanizeze moartea se infiltrează şi în domeniul studiilor asupra morţii. Sociologul Lyn H. Lofland observa încă din 1978, în cartea sa, *The Craft of Dying: The Modern Face of Death*, că umanizarea morţii, binevenită până la un punct, poate deveni excesivă şi ideologică (cineva va avea întotdeauna de câştigat, în detrimentul altora, dacă va pune în mişcare această idee a morţii pozitive). Acest lucru se întâmplă când cercetătorii din domeniu nu doar insistă asupra importanţei acceptării morţii ca o parte inevitabilă a vieţii, dar insistă şi în a face din moarte o prezenţă familiară, prietenoasă, elementul central de asigurare a ordinii sociale sau atunci când confundă beneficiile discutării morţii cu beneficiile morţii înseşi. Tendinţa de umanizare şi pozitivizare a morţii este evidentă în sociologia morţii, în psihologia doliului, în îngrijirile paliative şi în medicină şi, împreună cu alte produse sau mişcări ale culturii populare, amplifică *happy death movement.* Dincolo de contribuţiile lor ştiinţifice valoroase, mulţi cercetători din domeniu preamăresc rolul morţii în a da sens şi formă vieţii (cf.: Ziegler, 1975; Nuland, 1995; Kastenbaum, 2007; Gunzburg, 2019)[87].

Există riscul, şi sunt deja indicii în acest sens, ca, într-o societate globalizată şi terapeutică (Kołakowski, 1972/2001: 83-110), cu nevoie crescândă de a-şi procura surse analgezice pentru anxietăţile ce proliferează mai mult ca niciodată, să se producă o mişcare similară de pozitivizare a bătrâneţii. Pozitivizare care nu este sinonimă cu observarea sau exploatarea potenţialul pozitiv al bătrâneţii. Pozitivizarea sau pacificarea bătrâneţii poate veni atât pe filiera îmbătrâni-

[87] Pentru critica asumpţiilor majore ale mişcării de pozitivizare şi umanizare a morţii, a se vedea Teodorescu, 2019.

Scanned with OKEN Scanner

rii de succes, când ea cunoaşte anumite derive, forme excesive – am văzut mai sus în ce condiţii, când apare o hiper-naturalizare a bătrâneţii, ca urmare a supra-valorizării elementelor sociale ale îmbătrânirii sau datorită deconstrucţiei bătrâneţii – dar, mai frecvent pozitivizarea bătrâneţii are alte rădăcini culturale, fiind legată de persistenţa sau revirimentul unor modele tradiţionaliste ale îmbătrânirii, de *ageism*-ul contemporan de stat (regăsibil în naraţiunea ţapului ispăşitor) şi poate fi declanşată inclusiv de fenomenul de pozitivizare a morţii, care, la rândul lui e parţial[88] pus în mişcare de cultura analgezică contemporană (Kołakowski, 1972/2001). Pozitivizarea bătrâneţii presupune construirea, interpretarea socială a bătrâneţii ca o vârstă non-problematică la nivel de schimbări produse asupra corpului, psihologiei, abilităţilor cognitive, relaţiilor sociale, în raport de proximitate cu moartea – naturală, dezirabilă, pe care vârstnicii trebuie să o primească şi să o accepte aşa cum este, fără pretenţii, pentru că ea este parte a ciclului normal al vieţii.

Acceptarea bătrâneţii în cheie pozitivizantă urmează tiparul acceptării morţii în cheia excesivă a mişcării morţii fericite. Pe foarte scurt, moartea trebuie acceptată pe baza următoarelor aspecte: 1) dacă există înseamnă că e normală, înseamnă că e bună, justă şi are sens (argument naturalist) – dar existenţa unor fenomene naturale, precum un cutremur, nu au, prin ele însele, sens, după cum un ţânţar nu e bun sau rău; 2) dacă se întâmplă oamenilor, ea este automat umană – de meditat cum s-ar aplica aceeaşi logică în cazul cancerului, bolilor auto-imune, oricăror boli, în fond; 3) este înscrisă în fiinţa umană, vine din interiorul, nu din exteriorul fiinţei – biologia este ridicată la rang de etică, moartea celulară la rang de moarte cu toate coordonatele sale socio-culturale şi personale (Klarsfeld & Revah, 1999; Ameisen, 2007: 11-44); 4) moartea ne face umani – dar există şi moduri alternative de a privi raportul fiinţă umană – moarte: ceea ce ne face umani este a fi *împotriva* morţii[89], opunerea sistematică la mortalitate, din care, de altfel, ia naştere cultura umană (Simmel, 1988) şi societatea înţeleasă ca *death system* (Kastenabum, 2007). Dacă am nega cu totul morţii faţa sa umană, concedând, în cheie existenţialistă, că moartea e absurdă şi revoltătoare, nu ar însemna că existenţa îşi pierde valoarea socială, culturală şi ontologică, că individul îşi pierde speranţa cu privire la o viaţă mai bună sau că

---

[88] Parţial numai, pentru că altfel sunt şi alte mecanisme care participă la promovarea acestei mişcări, parte din ele venind din domeniul *death studies* şi din disciplinele practice învecinate (îngrijiri paliative, medicină, psihoterapie). Cf: (Tradii & Robert, 2019; Robert & Tradii, 2019).

[89] Jean-Paul Sartre (1943, 1983a, 1983b) este cel care oferă o direcţie de interpretare a morţii în totală opoziţie faţă de cea a filozofului german Martin Heidegger (1927), în acord cu care moartea este înscrisă în fiinţă ca sâmburele într-un măr, moartea definind fundamental omul care e *fiinţă-întru-moarte*. Sartre, din contră, consideră că omul este menit, structural, ontologic, să se opună morţii.

Scanned with OKEN Scanner

ființa umană pierde dorința de sens, dimpotrivă. În acord cu ultimele cercetări din domeniile sociale și umaniste, sensul este chestiune de procesualitate și de construire (Baumeister, 1991; Smith, 2017). Granița fină dintre acceptarea și conștientizarea morții este frecvent neglijată, iar cele două confundate, dar ceea ce ar trebui să se întâmple este conștientizarea morții. Aici se dă testul maturității și al autenticității pe care filosofi, cercetători și specialiști din domeniul *death studies* îl au, de cele mai multe ori, în vedere, când se referă la acceptarea morții.

Similar, acceptarea bătrâneții presupune pozitivizarea ei doar pe baza existenței sale *naturale*, a faptului că este înscrisă în interiorul ființei umane, și deci nu trebuie contestată în vreun fel, nu trebuie ca individul să simtă disconfort sau teamă atunci când ajunge la bătrânețe sau când această vârstă se apropie. Acceptarea bătrâneții, în sensul pozitivizării excesive, este dacă nu sinonimă cu, parțial suprapusă peste fenomenul de negare a îmbătrânirii (Gillick, 2006), ce apare și în deriva hiper-socializării. Bătrânețea trebuie să fie o vârstă a fericirii, a împlinirii personale, a înfloririi (variantă mai frecventă în îmbătrânirea de succes) sau măcar a primirii necondiționate a destinului. Dar acceptarea bătrâneții riscă să mascheze partea socială și culturală a bătrâneții, precum și modurile în care societatea decide normele și reperele îmbătrânirii, să supraresponsabilizeze individul cu gestionarea bătrâneții și îmbătrânirii și să de-responsabilizeze sistemul social și politic (activitatea structurilor guvernamentale, politicile sociale, normele și cutumele inter-generaționale etc.), care ar trebui să se asigure că seniorii beneficiază de drepturi sociale și de recompensele pentru contribuțiile pe care le-au adus societății[90]. De asemenea, acceptarea riscă și să obscurizeze partea medicală, faptul că și în absența unei îmbătrâniri secundare, îmbătrânirea primară presupune numeroase pierderi la nivelul capacităților fizice, psihice și cognitive, și să umbrească felul în care societatea își pune amprenta asupra acestei părți medicale. Normalizând excesiv bătrânețea, se produce un dezechilibru: sentimente precum angoasa, teama, revolta, neîmpăcarea, atât de umane în diversitatea și nuanțele lor atingând dimensiuni ontologice, sociale, politice, economice – angoasa în fața morții, a bolii, teama de provocările financiare și medicale aduse de bătrânețe, revolta în fața pierderilor celor dragi tot mai probabile pe măsura înaintării în vârstă, neîmpăcarea cu efemeritatea umană, cu modul în care societatea construiește statutul de *bătrân*, cu *ageism*-ul, cu povestea personală de viață, neplăcerea de a constata deteriorări fizice la nivel estetic, de a media între vârsta fizică, cronologică și cea subiectivă, regretul etc. – sunt *in*-umanizate, stigmatizate, patologizate, reduse la simple emanații psihice cu care trebuie luptat. Desigur, din interior. Cu cât bătrâ-

[90] Phillipson (2013: 35) observă că toate discuțiile de astăzi se centrează asupra a ce aduc vârstnicii societății, când ar trebui exact invers: e timpul societății să vadă cum se poate adapta la nevoile seniorilor, după ce aceștia au contribuit la dezvoltarea ei, muncind, crescând copii etc.

Scanned with OKEN Scanner

neţea este croită mai mult în spiritul unei normalităţi excesive, a hiper-naturalizării şi/sau pozitivizării, cu atât mai mult riscul de moarte socială creşte.

Dacă putem, într-adevăr, să negăm faţa umană a morţii[91], pentru bătrâneţe acest lucru ar fi imposibil şi, bineînţeles, lipsit de înţelepciune. Dar dacă bătrâneţea *rămâne* umană, acest lucru nu o face mai puţin problematică, cu grade de dificultate variate pe plan personal. În fond, chiar dacă îmbătrânirea poate fi un proces pozitiv pe parcursul întregii vieţi (Karpf, 2014), înglobând o bună stare de sănătate şi un sentiment general de mulţumire, oamenii au dreptul de a se revolta din cauza a trei lucruri: 1) pentru că fiinţa umană este destinată morţii; 2) pentru că bătrâneţea aduce provocări extraordinare şi eforturile personale nu îi pot decide în întregime chipul; 3) pentru că bătrâneţea şi moartea sunt legate[92], oricât ar fi de neavenită această constatare în anumite zone ale culturii populare şi academice. Apoi, sentimentul de revoltă, şi el *natural* – în faţa morţii, în faţa nedreptăţilor existenţei, a sistemului social – a dat naştere la nenumărate opere de artă, a stat la baza progresului social, a emancipării diverselor categorii discriminate sau defavorizate, a impulsionat cercetări în domenii teoretice şi în cele practice. Ar trebui, aşadar, să se producă o recuperare a acestuia şi o regândire a valenţelor sale sociale – între care, putere de gândire critică, capacitate de a fi deschis la schimbare, la găsirea de soluţii, inclusiv sociale.

Filosoful Jean Amery (1968/2010) are o abordare a bătrâneţii fundamentată pe un dublu raport. Cel între revoltă şi resemnare. Deşi lucrarea sa datează din 1968, el contestă deja *trend*-ul îmbătrânirii de succes, după cum critică şi modurile tradiţionale de înţelegere a îmbătrânirii. Viziunea sa asupra bătrâneţii şi îmbătrânirii conţine o aporie: revolta este chemată să remedieze ceea ce, în fapt, este iremediabil. Tensiunea e văzută ca fiind şi inevitabilă şi benefică. Un instrument salutar, revolta aşază sub lupă critică aspectele sociale ale îmbătrânirii, dar şi pe cele ontologice, în care se împleteşte conştientizarea mortalităţii umane. Apoi, Amery cataloghează atât pe cel care trăieşte conform îmbătrânirii de succes (căreia el îi vede mai mult aspectele exagerate) şi nu recunoaşte caracteristicile bătrâneţii, recurgând la o imitaţie a tinereţii, cât şi pe cel care trăieşte într-o bătrâneţe perfectă, idilică, clasică, ca fiind inautentici, trăind în minciună. Este şi un mod indirect prin care el sugerează ceea ce această lucrare a încercat, conexiunea perpetuă dintre cele două direcţii extreme ale înţelegerii bătrâneţii şi îmbătrânirii, dintre naraţiunea declinului şi a morţii sociale, respectiv cea a îmbătrânirii de succes. Bătrânul autentic este prezentat ca nesupus unui model de îmbătrânire sau altul şi acceptând conştient o armă destinată eşecului: revolta.

---

[91] E o negare cu tradiţie în cultura occidentală, astăzi căzută în desuetudine, dacă ne gândim doar la dictonul lui Epicur: cât timp eu exist, moartea nu există şi invers, când moartea există, eu nu exist.

[92] Vom mai avea ocazia să discutăm despre acest aspect în următoarea parte.

Scanned with OKEN Scanner

> Cine încearcă totuşi să-şi trăiască realitatea structurii sale de om care îmbătrâneşte, acela renunţă, ce-i drept, la minciună, dar prin asta nu evită ambiguitatea care, în cele din urmă, va apărea inevitabil ca o contradicţie deschisă. El îşi acceptă distrugerea, ştiind că acceptând-o nu se poate conserva pe sine decât prin revolta împotriva ei, dar că revolta sa – şi tocmai în acest punct acceptarea rezidă în afirmarea irefutabilului – e condamnată la eşec (...) Nu se pierde în uniformitatea unei normalităţi care te face să-ţi pierzi sinele, nici nu-şi caută refugiul într-un ospiciu şi nici nu se amăgeşte cu masca tinereţii ori cu idila împovărată de minciună a bătrâneţii. El este exact ce-i prescrie societatea: este ceea ce este, un nimic; şi tocmai pentru că recunoaşte că-i un nimic – este ceva. El face ca negarea din privirea celorlalţi să devină propria-i cauză şi se ridică împotriva ei. Lucru cu neputinţă de realizat. E şansa lui şi este, poate, singura posibilitate să îmbătrânească demn. (Amery, 1968/2010: 102-103)

Revolta, ca strategie posibilă are atât o dimensiune socială, cât şi una ontologică, iar acest lucru poate constitui un avantaj în raport cu alte strategii. Căci, e un lucru neprecizat până acum, dar acest capitol ce militează pentru o reabilitare socio-culturală a revoltei nu doreşte să susţină că aceasta ar fi o strategie unică sau universal benefică, ci doar una necesară în contextul în care naraţiuni, modele şi teorii ale îmbătrânirii îşi dispută întâietatea în construirea înţelegerii bătrâneţii şi îmbătrânirii, fiind pândite de derive de interpretate, de excese. În ceea ce-l priveşte pe Amery, trebuie să recunoaştem că abordarea lui este mult mai axată pe individ, pe strategiile sale de gestionare a bătrâneţii, dar revolta ar trebui să fie considerată şi dintr-o perspectivă sociologică, indiferent că se referă la o strategie de nivel personal sau la una de nivel social. În plus, revenind la discuţia de la începutul acestei secţiuni, când spuneam că îmbătrânirea de succes, dincolo de excesele ei, ar putea lupta împotriva fenomenului de pozitivizare a bătrâneţii, trebuie spus că revolta este conţinută într-o anumită măsură în această naraţiune şi în teoriile sale, ele fiind forme de luptă şi de strategizare împotriva riscurilor îmbătrânirii, a dificultăţilor, fizice, cognitive, sociale pe care bătrâneţea le implică. E drept, nu reuşesc să le aibă în vedere pe toate şi nu pentru toate reuşesc tot timpul să aibă în vedere sursa, nuanţând mai mult individul şi degrevând societatea de responsabilitate

O dată ce revolta ar avea parte de o reabilitare socio-culturală, ea ar putea antrena alte schimbări de care ar fi mare nevoie pe multiple paliere în gerontologia socială, de la cel de explorare socială a semnificaţiilor bătrâneţii până la cel meta-analitic şi teoretic. Avem nevoie de o mişcare de socializare modestă sau de de-socializare parţială a bătrâneţii[93] care să se opună fenomenului de pozitivizare a bătrâneţii. Acest fenomen, am văzut, este articulat fie ca o formă de naturalizare excesivă a bătrâneţii, fie ca una de socializare excesivă. Interpretarea şi analiza sociologică a îmbătrânirii ar trebui, asumând aceste con-

[93] Vom mai avea ocazia să discutăm despre acest aspect în următoarea parte.

Scanned with OKEN Scanner

cepte, să ia în calcul şi dimensiunea ontologică a bătrâneţii şi vârstnicilor – ceea ce nu ar însemna doar să le recunoască, ci inclusiv să le investigheze, să aplice grilele cercetării sociologice asupra lor. Socializarea modestă sau de-socializarea parţială a bătrâneţi ar putea să aibă utilitate şi în afara pozitivizării bătrâneţii, fixând nişte repere cercetării sociologice în general, în sensul conştientizării faptului că realitatea nu este reductibilă la planul social[94] şi, de cealaltă parte, ea riscă să treacă rapid de la hiper-socializare la naturalizare

De-socializarea parţială a îmbătrânirii ar mai avea şi potenţialul de a situa cele două naraţiuni majore şi interconectate ale îmbătrânirii – moartea socială şi îmbătrânirea de succes – şi care corespund celor doi poli sau constante antropologice, cum le-am numit, de înţelegere a bătrâneţii, cel pozitiv, şi cel negativ, într-o opoziţie ofertantă, care se cere investigată, nu doar postulată, prin semnalizarea limitelor socialului şi a instabilităţii sale de funcţionare (cu riscul de naturalism şi de suprapunere, de fapt, a contrariilor) ce le caracterizează pe ambele. În fapt, privite împreună, cele două naraţiuni dau naştere la o meta-teorie – pentru că, am văzut, nu e vorba niciodată de o singură teorie, ci de diverse alcătuiri teoretice, perechi, mănunchiuri, şiruri, care se suprapun parţial şi se oglindesc reciproc.

Oricât de mult ar nuanţa o teorie particulară a îmbătrânii sau o alta un pol anume, celălalt e mereu acolo, la pândă, tensiunea se menţine. Mai aplicat, când îmbătrânirea de succes uită complet de declin şi de posibilitatea de moarte socială, atunci se pot produce dezechilibre, excese, derive. Însă, până la un punct, uitarea e normală. În fond, un model de îmbătrânire îl ocultează şi îl invalidează parţial pe altul: când dezangajarea era socotită dezirabilă, atunci era neavenit, ciudat şi incomod să fie urmată, inclusiv la nivel personal, îmbătrânirea de succes. Acum, când îmbătrânirea de succes este mult mai în vogă, modelele care vin pe linia dezangajării sunt cele care au nevoie de mai multă susţinere gerontologică sau din partea discursurilor cvasi-teoretice ori a naraţiunilor populare, referitor la validitatea şi beneficiile lor.

E vorba de o meta-teorie care deşi este articulată prin polarizare – revendicându-se din atitudini diferite – nu se epuizează în această polarizare, cei doi poli comunică permanent între ei (pentru această conectivitate opozitivă am utilizat metafora monedei, iar tensiunea se rezolvă şi se complică într-o magmă narativă ce are ca efect relaxarea filonului teoretic, dar şi migraţia naraţiunilor înspre tărâmul teoriilor, pe fundalul mai larg, al relaxării culturale şi gerontologice a teoriilor, dar şi pe fundalul fascinaţiei contemporane, deopotrivă în cultura populară şi în mediul academic, pentru naraţiune. Totodată, prin (meta-)te-

[94] *Socialul nu este fundamental şi nu formează temeiul întregii fiinţe*, spune Irving (2017, trad. n.). Adevărat, dar sociologia poate merge, cu instrumentarul său metodologic şi conceptual, dincolo de ceea ce este social, pentru că inclusiv atunci când socialul nu constituie textul, el rămâne în fundal, este *con*textul

Scanned with OKEN Scanner

orie narativă încerc să surprind și o neașezare conceptuală necesară, faptul că teoria se află într-o continuă evoluție, așa cum se află și realitatea îmbătrânii și interpretarea sa.

Scanned with OKEN Scanner

III. Reflectarea, recrearea, problematizarea îmbătrânirii de succes și a morții sociale în cadrul narațiunilor personale ale îmbătrânirii

III.1. Narațiunile personale ale îmbătrânirii în context sociologic general și al acestei lucrări

Observam, în partea teoretică și în cea introductivă la această lucrare, când am discutat atât structura și funcționarea narațiunilor, cât și relevanța lor pentru abordarea constructivistă, că narațiunile sociale se impregnează în întreg țesutul social și că, la nivel de individ, are loc o interacțiune tensionată și complexă între acestea și narațiunile personale. Narațiunile sociale acționează asupra narațiunilor personale, modulându-le în direcția conformării sociale, trasând, implicit, standarde de comportament social și stabilind norme (Dolan, 2018/2020; Harari, 2017). În același timp însă, individul prelucrează aceste narațiuni pe baza experienței sale de viață, a expectanțelor, a principiilor și a valorilor sale, dar și a altor narațiuni sociale pe care le-a internalizat, fiind, el însuși, o instanță narativă (Birren & Schroots, 2006; Holstein & Gubrium, 2000; Randall, 2015).

Oricât ar părea de tentant la o primă vedere, această interacțiune dintre nivelul social și cel personal nu trebuie imaginată ca o luptă în cheie dualã, cu câștigători și perdanți, deși există indubitabil o confruntare pentru instituirea unui *sens* socio-personal, ci ca un proces subtil și continuu. Până la urmă, omul este, spuneam, pe urmele lui Plummer (2016: 1), *aruncat* în social, *deja* social înainte de a fi personal. În plus, un proces ce se complică și prin faptul că nu există niciodată o singură narațiune care se cere metabolizată pe plan personal, căci orice narațiune face parte dintr-un conglomerat de narațiuni, unele dintre ele contradictorii, competitive, altele suprapunându-se. Pe de altă parte, și ceea ce spunea Andrew Irving (2017), aspect deja menționat în partea teoretică, cum că socialul nu constituie fundamentul întregii ființe umane, este adevărat, chiar dacă pare ușor contradictoriu în raport cu observațiile lui Plummer. Dar acest lucru ar trebui interpretat astfel: individul este social (Plummer), dar conține germenii, posibilitatea de interpretare personală și uneori de modificare a socialului pentru că socialul îl amprentează, dar nu îl epuizează total ca instanță narativă (Iriving). Din această poziție dialectică, parțial socială și parțial non-

Scanned with OKEN Scanner

socială a individului se reinstituie mereu dialogul și problematizarea continuă dintre narațiunile sociale și cele personale.

Prin urmare, ceea ce rezultă din confruntarea planului social narativ cu cel personal este extrem de ofertant din punct de vedere al investigării sociologice: o alcătuire narativă plină de tensiune, de contradicții și disonanțe, dar și de oglindiri și armonie, în care se poate explora cum și cât din narațiunile sociale se reflectă la nivel de individ sau cât din acestea este re-creat prin filtru individual. Prin această filtrare individuală înțelegând o parte de conformare și de imitație și una de divergență de la modelele propuse prin narațiuni, dar și problematizările care se pot naște la nivel de individ (când, datorită conștiinței reflexive, individul se raportează critic sau meditativ la narațiunile sociale) și care sunt încurajate, implicit, la nivel de cercetător (problematizarea fiind un proces aproape obligatoriu pentru cercetător).

Strict aplicat la această lucrare, narațiunile personale ale îmbătrânirii, în relație cu macro-narațiunile paradigmatice ale îmbătrânirii de succes și ale morții sociale sunt necesare a fi investigate pentru că ele pot pune în lumină articularea la nivel personal a narațiunilor sociale aferente – așadar, continuități, discontinuități, rupturi etc. Este de precizat un lucru valabil, în fond, pentru orice narațiune socială, nu doar în relație cu îmbătrânirea și bătrânețea: narațiunile personale au un dublu avantaj: ele pot fi studiate atât ca spațiu de manifestare a autenticității ființei (iar grila poate fi sociologică, căci, cum spunea Gottschall (2013/2019), poveștile personale sunt sincere mai mult decât sunt adevărate[1]), cât și din punctul de vedere a impactului social al celor două narațiuni socio-culturale ale îmbătrânirii, dimensiune privilegiată de această cercetare.

Astfel, această parte a cărții va trata modul în care cele două macro-narațiuni, îmbătrânirea de succes și moartea socială sunt elaborate în și prin narațiunile personale ale îmbătrânirii, explorate prin intermediul interviurilor. Am încercat astfel să ajung pe de-o parte la poveștile de viață ale seniorilor, iar pe de altă parte, la poveștile unor persoane din alte categorii de vârstă care anticipează îmbătrânirea și bătrânețea. O decizie ce are de-a face inclusiv cu un principiu socio-etic: segregarea vârstnicilor, chiar și segregarea narativă trebuie să înceteze. Poveștile cu, despre și ale seniorilor trebuie să găsească un spațiu de întâlnire propice pentru analiza socială. În plus, poveștile seniorilor sunt cu atât mai importante cu cât bătrânețea este considerată de către cercetători *faza narativă prin excelență* (Freeman, 1997: 373-398), când impulsul auto-confesiv, autobiografic se exacerbează (Cohen, 2005), în încercarea de a compensa preca-

[1] Acest aspect al *autenticului* care nu este neapărat sinonim cu *adevăratul* lasă suficient spațiu de manevră pentru intervențiile și cercetările sociologice, căci scoate din discuție posibila idee de monopolizare a narațiunilor personale de către categoria non-socialului, ceea ar fi putut delegitima o abordare socială.

Scanned with OKEN Scanner

ritatea vieţii, apropierea de moarte, printr-un sens al vieţii mult mai pregnant, capabil să funcţioneze ca strategie de adaptare la vârsta adultă târzie.

Naraţiunile personale, atât ale celor deja ajunşi la vârsta senioritătii, cât şi aparţinând celor care se îndreaptă spre aceasta, pot fi foarte generoase în a da seama de diverse dimensiuni ale bătrâneţii şi îmbătrânirii drept construiri sociale. De pildă, se pot pune în evidenţă divergenţele, şi modul în care se face sens de ele, dintre vârsta ca atare a individului (biologică, cronologică, recunoscută social) şi vârsta interioară (biografică, subiectivă). Am văzut deja, simpla postulare a unui sine fără vârstă, promovat şi de îmbătrânirea de succes, este ineficientă la nivel teoretic. Pe de altă parte, la joncţiunea dintre naraţiune socială şi naraţiune personală, ar putea ca lucrurile să fie mai nuanţate: sinele fără vârstă să aibă un oarecare potenţial de emancipare sau, opus, să exprime o formă patologică de negare a bătrâneţii. Apoi, naraţiunile personale ar putea să surprindă relaţia dintre îmbătrânirea fizică şi configurarea celei biografice; de asemenea, ele pot ajuta în a investiga dacă şi în ce măsură bătrâneţea este ceva ce impunem altora şi dacă nu cumva îmbătrânirea rămâne o realitate personală ce se sustrage parţial normelor sociale pe care bătrâneţea le acceptă. Apropo de îmbătrânirea biografică,, William Randall deplânge dezinteresul gerontologiei pentru aceasta, în favoarea promovării modelului biologic şi medical al îmbătrânirii:

> îmbătrânim biografic aşa cum îmbătrânim şi biologic – biologicul fiind însă una dintre dimensiunile îmbătrânirii asupra căreia, mă tem, prea mult din atenţia gerontologiei continuă să se răsfrângă. (Randall, 2014, trad. n.)

Un merit al cărţii este, în fapt, şi o focalizare binevenită asupra biograficului, în spiritul gerontologiei narative. Dacă prima parte a cărţii, predominant teoretică, conceptuală, a analizat cele două naraţiuni în cadrul cărora modelul biologic şi medical al îmbătrânirii, cu excesele lui naturaliste, cum am văzut, a reprezentat un segment important, acum se stabileşte un echilibru al temelor şi dimensiunilor discutate, investigându-se interferenţele şi împletirile dintre ele. Bine înţelese, naraţiunile personale pot contribui la modelarea unor mai eficiente politici sociale legate de bătrâneţe şi îmbătrânire. De pildă, aşa cum s-a pus în evidenţă şi în cazul studiilor din îngrijirile paliative, poveştile de viaţă ale oamenilor pot arăta mai multe despre temeri, decizii, strategii de viaţă şi de moarte (Wiseman, 2017), decât dacă le-ar fi adresate întrebări direct pe această temă sau într-un mod formal; la fel, naraţiunile personale ale bătrâneţii şi îmbătrânirii sunt mai generoase decât alte forme ale cercetării calitative (ce nu stimulează narativitatea) sau cantitative în a indica care sunt punctele nevralgice ale bătrâneţii, unde se poate interveni cu programe sociale, cu campanii de conştientizare asupra unor aspecte precum inegalităţi sociale accentuate de vârstă, conflicte inter-generaţionale, prejudecăţi etc. Acest lucru vorbeşte, în fond, despre tranzitivitatea cercetării pe bază de naraţiuni sociale, despre posibilitatea de extindere prin sau de către alte studii sociale.

Scanned with OKEN Scanner

Dacă obiectivul principal al acestei părți este de a vedea cum se reflectă îmbătrânirea de succes și moartea socială, ca ample narațiuni sociale cu consistent miez teoretic, în narațiunile personale ale bătrâneții și îmbătrânirii, acestea sunt principalele întrebări de cercetare (ponderea lor, diferă însă) care au stat la baza alcătuirii celor două ghiduri de interviu pentru cele două categorii care au fost de interes pentru lucrare – seniorii, respectiv cei de 30-60 de ani:

- Pentru categoria[2] seniorilor: Cum (își) trăiesc și cum își (auto-)reprezintă persoanele vârstnice procesul de îmbătrânire și vârsta bătrâneții? La ce strategii de supraviețuire/adaptare recurg pentru a face față schimbărilor implicate de înaintarea în vârstă și care sunt sursele acestor strategii? Care sunt subiectele principale și caracteristicile tematice ale narațiunilor personale pe care ei le pun în circulație și ce rol au acestea (pe lângă cel terapeutic și compensativ) și ce variații există în funcție de educație, statut familial, raport muncă/pensie etc.? Cum se prezintă acceptarea și negarea bătrâneții în narațiunile seniorilor și cum se pot defini aceste procese, ce rol joacă *socialul* în cadrul acestora? Există pattern-uri de comunicare sau de alcătuire a narațiunilor personale care să diferențieze respondenții în funcție de diverse variabile precum gradul de autonomie financiară, de educație, de prezervarea funcției cognitive, de existența unei persoane adulte în îngrijirea lor (părinte, bunic), de faptul că au sau nu copii, de starea de sănătate, de gen etc? În ce măsură miturile/stereotipurile sociale despre îmbătrânire și bătrânețe participă la edificarea narațiunilor personale de viață? Sunt ele utilizate ca atare sau sunt topite în magma de semnificații personale îmbrăcând noi forme? Există deconstrucții sau abordări critice – directe, indirecte – ale înțelegerilor socio-culturale contemporane ale îmbătrânirii și bătrâneții în cadrul acestora, mai cu seamă ale îmbătrânirii de succes? Cum și cât contribuie elementele constituente ale îmbătrânirii de succes – autonomia și independența, sănătatea fizică, implicarea activă, sănătatea cognitivă – la reprezentările seniorilor cu privire la bătrânețe; ce valoare li se acordă și cât de esențiale sunt în alcătuirea propriilor lor modele (adaptate) de îmbătrânire de succes? Ce rol are moartea socială în cadrul narațiunilor personale ale seniorilor, și ce componente semiotice are (demență, dizabilitate etc.)? Dar moartea biologică? În ce măsură narațiunile personale și concepția personală, fenomenologică a bătrâneții pot să interfereze negativ cu percepția socială despre îmbătrânire (să o hrănească în stereotipiile ei, sau să fie inaptă să furnizeze date care ar putea fi prelucrate în elaborarea unor strategii de facilitare a comunicării dintre vârstnic și familie)? Care este ponderea binomului schimbare-continuitate în narațiunile personale și cum se înfăți-

[2] A se nota că utilizez acest termen în mod strict operațional, cu referire la cele două categorii artificial constituite pentru interviu, non-seniorii și seniorii. Nu are, desigur, nici o intenție de etichetare.

Scanned with OKEN Scanner

şează fiecare din cei doi termeni? Care este relaţia dintre îmbătrânire activă şi îmbătrânire pasivă în cadrul naraţiunilor personale ale seniorilor? Care sunt modurile de realizare a raportului dintre vârstă subiectivă şi vârstă cronologică şi în ce măsură se suprapune peste raportul îmbătrânire fizică – îmbătrânire psihică? Există revoltă în faţa îmbătrânirii şi bătrâneţii? Dacă da, de ce este aceasta legată şi ce rol îndeplineşte? Se poate extrage ideea existenţei unui specific românesc al îmbătrânirii de succes/al morţii sociale la seniorii români pornind de la aceste naraţiuni, cu identificarea câtorva coordonate exacte ale acestuia?

- Pentru categoria non-seniorilor: Cum îşi imaginează cei care nu pot fi socotiţi vârstnici etapa bătrâneţii? Ce diferenţe există, în aceste moduri de imaginare din punct de vedere a vârstei (adică, sunt, de exemplu, cei de 50-59 de ani mai înspăimântaţi de bătrâneţe decât cei de 30-39?)? Ce modele de îmbătrânire de succes, respectiv modele de non-deziderabilitate au non-seniorii şi cum se evidenţiază aceste modele în definiţiile pe care le dau bătrâneţii şi îmbătrânirii, în naraţiunile pe care le produc cu privire la acestea? Cum arată o îmbătrânire de succes în raport cu idealul lor de îmbătrânire şi bătrâneţe personală; în ce măsură idealul personal condiţionează modelul de succes sau se suprapune efectiv peste acesta? Ce nuanţe există şi ce semnificaţii se pot extrage din raportul a simţi că îmbătrâneşti/a te gândi că îmbătrâneşti? Ce atitudini se desprind referitor la vârstnici în general, la vârstnicii apropiaţi, la bătrâneţe şi îmbătrânire şi ce corelaţii există între aceste elemente? Diferenţa îmbătrânire-bătrâneţe este ea mereu sesizată de către non-seniori şi cum sunt aceste fenomene ancorate în temporalitate (când începe îmbătrânirea, când începe bătrâneţea)? Ce pattern-uri de comunicare există şi ce legătură denotă acestea cu atitudinea în faţa îmbătrânirii? Există teamă de moarte socială şi din ce se compune, ca unităţi semantice (teamă de demenţă, teamă de boală, de singurătate, de moarte biologică)? Pun sau nu non-seniorii în aceeaşi ecuaţie moartea biologică şi bătrâneţea? Cât de importantă e aparenţa fizică/corporală în configurarea reprezentărilor lor despre îmbătrânire şi bătrâneţe şi ce impact are, la nivel de imaginar socio-personal, industria anti-ageing? Cum înţeleg ei bătrâneţea, ca o chestiune personală, o chestiune socială, sau un mixt personal-social-cultural şi ce rol joacă voga culturală contemporană a naraţiunilor îmbătrânirii de succes şi formele cele mai pregnante ale morţii sociale aici? Se poate extrage ideea existenţei unui specific românesc al îmbătrânirii de succes/al morţii sociale la non-seniori pornind de la aceste naraţiuni, cu identificarea câtorva coordonate exacte ale acestuia? Ce comparaţii se pot face, în cadrul acestui specific, între seniori şi non-seniori?

Pentru a fructifica la maxim rezultatele obţinute prin cele două interviuri narative este necesar să stabilim un cadru format din reprezentările sociale

Scanned with OKEN Scanner

sau din narațiunile socio-culturale dominante ale bătrâneții și îmbătrânirii în România. Aceasta întrucât narațiunile personale de care mă voi ocupa sunt obținute prin interviuri semi-structurate cu seniori sau non-seniori din mai multe orașe din România. A le articula direct pe osatura teoretică discutată anterior nu ar fi fost neapărat imposibil, cât artificial și superficial. Nu va fi o parte extinsă, cum poate ar fi meritat, dar va furniza material suficient, decent pentru o înțelegere elementară a contextului în care trebuie situate datele obține prin interviuri, constituind o etapă intermediară între nivelul teoretic general, analizat deja, și cel personal; practic, este nivelul de mijloc, al reverberării macro-narațiunilor îmbătrânirii de succes și ale morții sociale asupra narațiunilor sociale ale bătrâneții și îmbătrânirii din România.

III.2. Reprezentările sociale ale bătrâneții drept cadru pentru explorarea narațiunilor personale

Acesta este un scurt capitol care, fără să efectueze analize amănunțite, va încerca să aducă câteva date semnificative despre reprezentările sociale ale bătrâneții și îmbătrânirii în România contemporană, astfel încât să ajute la ancorarea narațiunilor personale ale bătrâneții, atât cele produse de seniori, cât și cele ale non-seniorilor în solul socio-cultural specific țării. Rezultatele de cercetare obținute din analiza interviurilor pot fi astfel mai bine înțelese, pentru că narațiunile personale mențin un dialog permanent și complex cu narațiunile sociale românești, inclusiv cu cele din spațiul public, care sunt mai pregnante și cunosc o difuzare mai amplă. Reprezentările sociale românești constituie un cadru socio-narativ de referință, amprentat cu caracteristici locale, făcând mai probabile anumite semnificații ale bătrâneții pentru non-seniori și încurajând anumite configurări de conținuturi. În cele ce urmează mă voi rezuma la a identifica particularitățile generale ale reprezentărilor vârstnicilor, bătrâneții și îmbătrânirii în România contemporană, cu precădere în spațiul public.

Înainte de toate însă, ca un scurt interludiu, câteva date factuale ar merita considerate pentru a avea o imagine de ansamblu asupra unor realități socio-demografice elementare care determină nucleul de conținut al narațiunilor sociale ale îmbătrânirii. În România, în anul 2020, existau 3.675.000 de seniori (65+), iar pentru 2050, estimările sunt că numărul va ajunge la 4.873.000. În cadrul Uniunii Europene, 2005 este anul în care ponderea celor cuprinși între 0-14 ani (16,3%) a fost pentru prima dată devansată de ponderea celor de peste 65 (16,6%). În România abia în 2009 se produce această devansare. Din 2008 și până în 2019, studiile arată că populația rezidentă cu vârste între 0 și 14 ani a scăzut continuu ca procentaj din totalul populației, astfel că, în 2019, populația formată din cei de peste 65 de ani reprezenta 18,5% din totalul populației (spre

Scanned with OKEN Scanner

deosebire de 17,4 în 2016), iar cei de 0-14 ani constituiau 15,6% din totalul populației rezidente. Indicele de îmbătrânire demografică era, la 1 ianuarie 2019, 118,8 – adică sunt 118,8 persoane de 65+ la 100 de copii (0-14 ani), față de un indice de 102,1 în 2010. Dacă naraţiunile din mass-media româneşti atenţionează obsesiv, în ultimii ani, cu privire la populația extrem de îmbătrânită a României, ar fi de văzut şi că procentul de seniori atingea, în 2016, la nivelul Uniunii Europene, 19,2%, cu 22,2% în Italia, 18,8% în Danemarca şi 18,8 în Franța, aşadar toate procente mai mari decât al României în anul 2019. Cauzele identificate pentru acest fenomen de îmbătrânire a populației, despre care am mai discutat şi în partea teoretică, în cazul României sunt cele standard – creşterea speranței de viață, scăderea natalității, dar şi, specific, migrația de după 1989, care, evident, s-a produs în rândul persoanelor nevârstnice. Câteva date de reținut aici ar fi că, în 2007, anul în care România a aderat la Uniunea Europeană, au emigrat 544 mii de persoane, de trei ori mai multe decât în 2006. După o perioadă de intensă migrație, lucrurile se mai domolesc, astfel că, în 2016 doar 162 de mii de români părăsesc țara (INS, 2018; INS, 2019). Îmbătrânirea populației este o realitate care nu afectează numai România, ci majoritatea țărilor, dar naraţiunile din spațiul public se raportează la aceasta ca şi cum ar fi singulară, tipică țării noastre. Despre cât de şubrede sunt argumentele ce dau vigoare critică acestor naraţiuni am văzut când am deconstruit naraţiunea bătrânului ca țap ispăşitor utilizând grila interpretativă a lui Phil Mullan.

Pe de altă parte, alte realități care atestă vulnerabilitatea vârstnicilor – riscul de sărăcie şi de suprasolicitare prin muncă la care sunt supuşi, absența sau restrângerea posibilităților de a călători, inegalitatea de şanse în utilizarea tehnologiilor digitale – sunt folosite în cadrul naraţiunilor din ultimii ani exclusiv în sensul unei culpabilizări a vârstnicilor pentru starea precară, financiară şi de sănătate, în care se află. De pildă, procentul de seniori din Uniunea Europeană care călătoresc este de 48,8%, dar doar 13,5% din seniorii români o fac, în comparație cu: Finlanda: – 70,8%, Danemarca: – 83,7%, sau Ungaria – 39,8. La procentul de seniori care utilizează internetul, România e din nou printre ultimele poziții, cu 13% dintre seniori utilizatori, în condițiile în care media este de 45%, cu alte date arătând astfel: Germania – 56%, Finlanda – 66%, Ungaria – 35% şi Bulgaria – 12%. În ceea ce priveşte însă seniorii activi economic (consideraţi între 65 şi 74 de ani), situația este inversă, România având un procent mai ridicat (15%) decât media din Uniunea Europeană (9,5%), cu țări precum Germania – 11,5%, Finlanda – 10%, Italia – 6,9%, Bulgaria – 7,2%. Or acest lucru contravine cu imaginarul social contemporan al vârstnicului parazitar, al asistatului social şi e semn că seniorii români apelează la muncă şi după pensionare, nevoiți fiind, cel mai probabil, să compenseze veniturile reduse. Apropo de venituri şi de pensii, Vintilă Mihăilescu aduce în prim plan sărăcia care caracterizează viața unei proporții foarte mari a vârstnicilor români şi concluzio-

Scanned with OKEN Scanner

nează că nici aceasta, nici singurătatea cu care se confruntă ei și nici reprezentările sociale ale vârstnicilor cele mai în vogă astăzi în România nu contribuie la o situație *de invidiat* a seniorilor:

> În 2016, 35% din totalul pensionarilor au avut venituri sub pragul de subzistență calculat pentru un pensionar singur (adică 594 lei), iar 44% din totalul pensionarilor au avut venituri sub pragul minim decent (adică 752 lei) – ne spune un studiu ICCV. Sau alte cifre: 9% dintre pensionarii cu asigurări sociale de stat și agricultori se aflau sub pragul sărăciei absolute, iar 40% sub pragul sărăciei relative. Pensiile (care asigură puțin peste jumătate din veniturile totale lunare ale gospodăriei) au crescut, este adevărat, dar puterea lor de cumpărare a scăzut. În final, peste 40% dintre aceste gospodării declară că nu au putut face față cheltuielilor curente cu venitul existent – procentul fiind, ca totdeauna, mai mare în rural decât în urban. Una peste alta, putem spune că aproximativ jumătate din bătrânii României o duc prost spre foarte prost...(...) Nu mi se pare însă nimic de „invidiat" la situația actuală a bătrânilor din România... (Mihăilescu, 2016)

Un alt fapt concret cu privire la realitatea socială a vârstnicilor din România care ar mai fi de menționat este infrastructura slabă de îngrijire a persoanelor în vârstă. În România, la ora actuală, sunt 563 de centre/cămine, dintre care abia 126 sunt publice – ca exemplu, în Cluj sunt 40 de cămine, doar 2 publice, în Suceava sunt 13 și 3 publice, în Alba sunt 14 și 3 publice, în Sibiu sunt 16 cămine și unul public, cu furnizori precum primării, asociații, fundații, companii, arhiepiscopii sau Direcția Generală de Asistență Socială și Protecția Copilului (Statistici Sociale Guvern, 2020). Este adevărat că o parte importantă din cele private sunt finanțate, într-o proporție ce poate să difere, de către Stat[3]. Numărul acestor stabilimente pentru vârstnici este mult sub nevoia și cererile existente (Ministerul Muncii și Justiției Sociale, 2018). E un element de reținut pentru că, așa cum vom vedea, un obiectiv constant al tuturor seniorilor este *să nu cadă povară* altora, aceștia fiind conștienți că opțiunile de îngrijire pentru bătrânețea târzie sunt reduse, iar unii fiind preocupați de prețurile exorbitante ale căminelor de vârstnici[4] în raport cu pensiile lor, astfel că dorința lor de conservare a sănătății fizice și psihice este alimentată inclusiv pe această filieră și nu doar prin prisma aderării la modelul îmbătrânirii de succes sau datorită grijii pentru cei dragi.

---

[3] O informație pe care nu am găsit-o niciunde, dar am obținut-o prin discuții cu sociologi angajați în cadrul DGASPC Alba.

[4] Despre aceste prețuri colosale relatează uneori și presa românească: https://www.mediafax.ro/social /primaria-capitalei-a-deschis-un-camin-de-batrani-cu-80-de-locuri-pentru-care-s-au-primit-4-000-de-cereri-9656158; https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/social/taxele-din-caminele-de-stat-s-au-triplat-718191, consultat ultima dată în 9 oct. 2020.

Scanned with OKEN Scanner

Tendinţa narativă ce se evidenţiază cel mai clar în ultimii ani este de polarizare a discursurilor despre vârstnici[5], o demonstraţie în plus a tendinţei mai generale, despre care am discutat în partea teoretică, de a plasa semnificaţiile culturale şi sociale ale bătrâneţii la extreme. Există naraţiuni foarte pozitive în cadrul cărora seniorii sunt consideraţi mai ales în rolul de bunici, cu înţelepciunea şi serenitatea drept caracteristici dominante (cf.: Pleşu, 2017; Băcanu, 2017), dar orientarea acestora este înspre trecut, infuzate de nostalgia pentru vremuri apuse şi tipuri umane aproape dispărute şi având drept rezultat o unilateralizare şi o idealizare a bătrâneţii. Altoite pe un imaginar social tradiţional(ist) al bătrâneţii, acestea sunt eminamente naraţiuni normative, stabilesc standarde şi dau lecţii, nu prezintă sau comentează realităţi sociale sau provocări personale aduse de bătrâneţe.

> Bunicii sunt smeriţi, cuminţi, calzi şi lucizi. Bunicii fac pâine, au mereu un sfat bun, te ceartă că nu mănânci suficient şi vei cădea din picioare de la anemie, le e frică mereu să nu deranjeze, sunt ca nişte icoane moi, crăpate de vreme, cu mâini intrate la apă, oamenii care te-au îmbrăţişat şi te sprijină mereu în tăcere. Bunicii se sacrifică. Nu fiindcă le-ai cere aşa ceva vreodată, ci pentru că aşa consideră că e ordinea lucrurilor pe pământ: să nu trăim niciodată mai mult sau mai bine decât copiii noştri. Bunicii cunosc adevărul despre lume şi ar lua în spatele lor toate durerile şi nedreptăţile ca tu să fii protejat de rele şi de nenorociri. Bunicii ar fi în stare să îşi dea viaţa pentru binele copiilor şi nepoţilor. (Băcanu, 2017)

Concomitent, în ultimii ani se poate observa o proliferare a naraţiunilor negative ale vârstnicilor şi ale bătrâneţii altoite pe imaginarul bătrâneţii ca declin biologic. Acestea se remarcă printr-o agresivitate verbală considerabilă şi sunt, spre deosebire de cele pozitive, naraţiuni descriptive – au pretenţia de a ilustra caracteristici de grup, până atunci neglijate, ale bătrânilor şi modul în care acestea conduc la consecinţe sociale negative.

Am identificat patru posibili contribuitori la această polarizare[6]. Dintre cei patru factori de posibilă influenţă, primii doi sunt direcţi, iar ultimii doi acţionează mai puţin direct: 1) imaginarul social al bătrâneţii puternic modelat de tradiţie, în care orientarea ortodoxă joacă un rol important prin promovarea unor valori precum resemnarea în faţa destinului şi punerea existenţei în slujba altora, într-o ţară în care 86,5 dintre cei care şi-au declarat religia la ultimul recensământ, din 2011, sunt ortodocşi (INS, 2013), pe de altă parte, existând o slabă

[5] Voi discuta pe scurt despre aceasta. O analiză mult mai amplă, cu numeroase exemple, mai ales dintre cele ocazionate de manifestaţiile din 2017– protestele, în toată ţara, împotriva a ceea ce a fost perceput ca fiind încercarea Guvernului României (PSD-ALDE) de decriminalizare a corupţiei – se poate găsi în (Teodorescu & Chiribucă, 2018).

[6] Pentru mai multe detalii: (Teodorescu & Chiribucă, 2018).

Scanned with OKEN Scanner

compensare printr-un imaginar de tip îmbătrânire activă; voi discuta când voi analiza interviurile despre încă o dimensiune importantă: suprapunerea dintre ortodoxism și identitatea națională, care arată cum valorile ortodoxe se impregnează în percepția de sine a societății și culturii românești (Gilet, 1997; Rotar, 2013); 2) scenarii demografice alarmante ce sunt apariții constante în mass-media sau sunt perorate de politicieni[7] al căror nucleu de idei este că sistemul de pensii va intra, în viitorul mai mult sau mai puțin apropiat, în colaps, datorită numărului mare de pensionari și a fenomenului concomitent de scădere a natalității ce determină diminuarea continuă a numărului persoanelor apte de muncă ('De ce nu mai fac românceIe copii? Ar face, dar trebuie să crească 3 pensionari, 2 colonei și un popă', 2017); aceștia, iar nu Statul, fiind cei care *vor plăti pensiile*[8]; 3) alte aspecte socio-politice referitoare la muncă: existența pensiilor speciale ce constituie obiectul atenției mass-mediatice, al disputelor politice și un declanșator, la nivelul opiniei publice, al manifestărilor tumultoase de dezaprobare și etichetare negativă a clasei politice dominante, a politicienilor români în general și a altor grupuri, printre care și vârstnicii; apoi, prevalența percepției colective cum că *românii sunt leneși* (cf. Stoiciu, 2010), în contextul intensificării discursurilor socio-politice ce condamnă *asistații sociali*; 4) vizibilitatea crescândă și pozitivă a culturii corporatiste, cu accent pe tinerețe, considerată ca fiind viabilă economic și antagonică în raport cu elemente precum: a) munca – munca în corporații (criterii de performanță, stres, efort, impact social pozitiv) *vs. munca la stat* (facilă, înlesnită de nepotisme, impact social negativ); b) tipul de angajat – tensiunea fiind între corporatiști (dedicați muncii, predominant tineri, insuficienți pentru cererea mare de pe piață) *vs. bugetari* (consumatori de resurse, blazați, supranumerici, preponderent vârstnici sau îmbătrâniți). Astfel, bătrânii apar ca problematici pe multiple paliere – la nivelul imaginarului social, la nivel social și politic, la nivel etic și la nivel cultural.

> Nu poți susține 6 milioane de asistați social cu 4 milioane de lucrători. Nu poți să vorbești permanent despre situația pensionarilor, când salariul mediu pe o familie de om care muncește este mai mic decât pensia medie din Romania. Nu putem vorbi de solidaritate, dacă nu ne gândim și la partea cealaltă. Cu ceilalți 3 milioane nu putem fi solidari? ('Isărescu: Nu poți susține 6 milioane de asistați social cu 4 milioane de lucrători', 2010)

---

[7] https://stirileprotv.ro/stiri/financiar/anunt-alarmant-al-ministrului-de-finante-nu-vom-putea-sa-mai-platim-pensii-in-20-de-ani.html, consultat ultima dată în 9 oct. 2020.

[8] https://economie.hotnews.ro/stiri-finante_banci-22342075-pensiile-noastre-nu-plati-statul-aceia-care-vor-munci-atunci-cand-vom-pensiona-care-sunt-tot-mai-putini-lucreaza-domenii-tot-mai-prost-remunerate-discutie-radu-craciun-despre-pensii-imbatranirea-roman.htm, consultat ultima dată în 9 oct. 2020.

Scanned with OKEN Scanner

Toate acestea contribuie la apariția unor narațiuni sociale negative ce împânzesc tot mai mult mass-media, blogurile și rețelele sociale: narațiunea îmbătrânirii demografice a României (o narațiune ce merge pe tiparul clasic pe care l-am demontat în partea teoretică pornind de la critica lui Phil Mullan), narațiunea pensionarilor ca asistați sociali (o narațiune de mare amploare, ce cunoaște diferite versiuni), narațiunea pensionarilor cumularzi și avizi (deținători de pensii speciale, sau beneficiind, dacă sunt în politică, de cumul de funcții), narațiunea bătrânilor comuniști, cu mentalitate retrogradă, care votează PSD, a bătrânilor egoiști, care vor locul în autobuz, a bătrânilor care invadează spațiul public (inadecvați, inoportuni, în piețe, autobuze, spitale, magazine), a bătrânilor încăpățânați, rupți de ceea ce este la modă, indiferent de domeniu și care doresc să își impună punctul de vedere (cf. 'Când bunica te poate scoate din minți', 2017; 'Care-i treaba cu băbuța topless', 2017). Multe dintre aceste tipuri de narațiuni, în diferitele lor forme specifice, cresc riscul de moarte socială, căci conțin sugestii cum că *eradicarea* vârstnicilor, în persoană, sau a puterii lor de decizie, ar fi în avantajul celorlalte categorii de vârstă (cf.: 'Bătrânilor ăstora care tot votează PSD-ul, vouă nu va este rușine? Mesajul extraordinar al unui șofer de TIR', 2019). Astfel de narațiuni, construite prin generalizări masive, promovează ura, unele fiind forme exemplare de *hate-speech*, și o viziune conflictuală a raporturilor inter-generaționale (văzute dihotomic, de tip *noi vs. ei*, *tineri vs. bătrâni*), fiind articulate, frecvent, de o retorică belicoasă.

> La ce dracu' au mai luptat, mă, părinții voștri pe front, în războaie?!"... Mesajul unui șofer român de TIR adresat „bătrânilor ăstora care tot votează PSD-ul" a devenit viral pe Facebook, fiind distribuit de aproximativ 10.000 de romani. Bă, vouă nu vă este rușine, mă, așa, să vă certați cu copiii voștri! Bă, voi n-ați simțit, mă, în ăștia 30 de ani de la Revoluție că țara merge tot înspre anii '50, înspre anii'40, ne căcăm în fundu' curții, ne căcăm pe unde apucăm, glod, nu șosele, nu... Nu evoluăm deloc! Ne-au dispărut fabricile, ne-au dispărut uzinele, bă, nu mai avem pur și simplu un' să muncim în România aia! (...) Iar voi, bătrânii, vă supărați când vă jignim, nu vreți să ascultați de tineret. Bă, țara e a tineretului! ('Bătrânilor ăstora care tot votează PSD-ul... ', 2019)

Un vârf cantitativ și intensiv al acestor narațiuni publice ale bătrâneții și vârstnicilor în care se pot decela atitudini extrem de negative față de seniori s-a produs în 2017, când, cu ocazia protestelor de stradă mai sus amintite, ce au stat, sugestiv, sub titlul de *Tineriada* (sau mișcarea #rezist, cu unul dintre motto-uri: *Să ne luăm înapoi viitorul*) s-a ajuns la forme fără precedent de *ageism* inclusiv la o parte din elita intelectuală românească (ex.: Liiceanu, 2017). Bătrânii au fost convertiți, prin intermediul a ceea ce am numit „metafore thanatice"[9] (*gurile știrbe*, *capul plecat* și *a trăi cu împrumut*) într-o alteritate radicală pe cinci planuri: 1) istoric: ei sunt și mereu vor fi comuniști, în plus beneficiind de un timp (acum

[9] Pentru o analiză detaliată, a se vedea (Teodorescu & Chiribucă, 2018

Scanned with OKEN Scanner

trecut) de maximă predictibilitate, în care nu au cunoscut stresul și grijile care îi erodează pe cei tineri, dar totuși un timp în care au învățat obediența și umilința, 2) moral: susțin acțiuni non-democratice, fiind labili în valorile pe care le creditează și nu doar manipulabili, ci *cumpărabili* (pomana electorală pentru vârstnici e un adevărat refren al numeroaselor narațiuni din spațiul public), o moștenire morală comunistă, 3) social: nu sunt cetățeni activi pentru că mereu au primit totul de-a gata, de la locuință și slujbă și până la mâncare, și sunt manipulați de televizorul în fața căruia zac semi-inerți, 4) economic: sunt săraci, au nevoie de asistență socială, iar precaritatea economică este văzută ca o culpă personală fie pentru că nu au avut spirit de agonisire, fie pentru că nu au votat bine, 5) politic: bătrânii mereu vor vota cu PSD.

Se conturează două tabere, prima fiind cea a bătrânilor pentru care viața a fost simplă, iar provocările istorice – sărăcia, Securitatea, lipsa de oportunități – au fost aparente și, de fapt, au funcționat ca beneficii pentru ei. În plus, fiecare stereotip pozitiv al bătrâneții este atacat[10] și înlocuit cu unul negativ (ex.: înțelepciunea cu stupiditatea și ignoranța, experiența cu infantilismul și senilitatea, bunătatea cu egoismul și ura contra tinerilor). A doua tabără este cea a tinerilor care sunt forțați să suporte opțiunile politice ale vârstnicilor, să trăiască într-o lume pe care aceștia au construit-o, imperfectă, dominată de stres, de mercantilitate, de depresie și exces de muncă[11] (cf.: Sfîrlogea, 2017; 'Viralul zilei! Mesajul tranșant al unei tinere din Diaspora către pensionarii romani „Jos labele de pe viitorul nostru…"', 2017; Bozieru, 2017; Băcanu, 2017; 'Bătrânilor ăstora care tot votează PSD-ul, vouă nu va este rușine? Mesajul extraordinar al unui șofer de TIR', 2019)[12].

> Nu e nimic în neregulă cu bătrânii de azi. Ei sunt doar foști țărani români sau copii ai acestora, educați să creadă că nimic nu trebuie să se schimbe și că orice clintire de la regulile în care ei credeau cândva – pe care le consideră tradiții – nu poate aduce decât ceva rău. După cum vă spuneam, proverbiala lor înțelepciune nu a dispărut nicăieri, e tot acolo, bine mersi. Nu știm noi, ceilalți, s-o apreciem. N-am înțeles sau nu vrem să pricepem filozofia lor de viață, pe care vor să ne-o transmită și nouă: capul plecat sabia nu-l taie, iar mâna pe care o săruți te va hrăni. Votați PSD, ca să fie bine și să nu fie rău. (Sfîrlogea, 2017)

[10] De remarcat, atacat, nu deconstruit. Spre deosebire de o deconstrucție, atacarea nu presupune gândire critică, ci mecanisme emoționale, irațională.

[11] Depresia, stresul și cultul corporatist al muncii sunt, de fapt, fenomene recente, explicabile dintr-o paradigmă culturală postmodernă în care vârstnicii (cel puțin cei români) au avut prea puține de adus.

[12] Fragmentele de mai jos merită reproduse aici în ciuda dimensiunii lor. Sunt ilustrative pentru ageism-ul actual românesc, pe cât de virulent pe atât de slab din punct de vedere logic și argumentativ.

Scanned with OKEN Scanner

> JOS LABELE DE PE VIITORUL NOSTRU! Voi v-aţi trăit traiul v-aţi mâncat mălaiul! Aţi făcut o revoluţie şi tot degeaba. Vă place să trăiţi într-o ţară care a ajuns de râsul lumii. Unde se fură ca în codru. Nu ne spune-ţi voi nouă ce trebuie să considerăm noi că este mai bine pentru viitorul nostru. Nu mai fiţi penibili! Staţi la căldurica voastră acasă şi bucuraţi-vă de cei 5 lei mai mult. Da puneţi-vă şi ochelarii când începeţi să plătiţi mai mult. Sunteţi orbi??? Nu vedeţi cum a ajuns România? (...) Comuniştii voştri ce au condus din umbră de atâţia ani.. ('Viralul zilei!...', 2017).

> În România, undeva departe de Japonia, locuiesc pensionarii. Pensionarii sunt şi ei bătrâni, doar că spre deosebire de bunici sunt răi, trădători, egoişti şi urăsc conştient ori inconştient generaţia tânără. Pensionarii au vândut ţara, s-au lăsat persecutaţi de regimul comunist, au asimilat fără luptă umilinţa sistemului şi o aplică mai departe celor fără vină. Pensionarii cer tinerilor să se sacrifice pentru trecut şi au mereu pretenţia să le oferi locul în autobuz, mai ales între 7 şi 9 dimineaţa şi 5 şi 8 seara. Pensionarii sunt neinformaţi, detestă noul, detestă efervescenţa şi iubesc rutina. Se plâng de sărăcia şi corupţia care i-a înrăit dar niciodată nu a fost responsabilitatea lor să schimbe România în bine. Pensionarii sparg mingea copiilor din faţa blocului şi sfâşie prin nepăsare şi nesimţire speranţa tinerilor, în toţi anii electorali. Pensionarii se gândesc doar la ei. (Băcanu, 2017)

> Nu vă supăraţi pe mine, aşadar, că refuz să mă topesc de înduioşare la vederea gurilor ştirbe, dar insultătoare ale bătrânilor care-şi urlă nemulţumirea faţă de preşedinte şi agenturili destabilizatoare. Nu prea pot să mor de mila lor că am pe 10 februarie 200 de lei de dat la controlul stomatologic al fiului meu, tocmai să mă asigur că la bătrâneţe va mai avea ce să rânjească larg când va participa la vreun protest. Nu simt respect pentru oameni care nu respectă viitorul meu sau al copiilor mei tocmai prin refuzul lor de a asculta argumentele logice sau pe cele ale bunului-simţ, după cum nu pot empatiza cu cei care sunt incapabili de empatie cu proprii copii ale căror greutăţi le disprețuiesc, doar fiindcă sunt altele decât ale lor. (Bozieru, 2017)

Un alt moment în care naraţiunile negative s-au intensificat, de data aceasta, în tandem cu cele (aparent) extrem pozitive a fost anul 2020, când pandemia de Covid-19 a cuprins şi România, iar autorităţile au avut o serie de reglementări pentru a stopa propagarea virusului, limitând ieşirea din casă a persoanelor de 65+ la intervale de timp speciale în Starea de Urgenţă (aceasta fiind permisă între 11-13, apoi între 7-11 şi 19-22), pornind de la ideea că există o vulnerabilitate sporită în faţa virusului la vârstnici, discursul dominant fiind că aceştia necesită protecţie din partea Statului şi a cetăţenilor non-vârstnici. Naraţiunile pozitive nu le-au ocultat pe cele negative, doar le-au împins spre marginile reprezentărilor publice, unde au produs o serie de comentarii negative (multe în spaţiul rezervat comentariilor aferente articolelor de ştiri online, pe bloguri sau pe reţelele de socializare) ce au determinat reîntărirea conexiunii

Scanned with OKEN Scanner

dintre bătrâneţe şi boală (în mod semnificativ, prin suprapunerea dintre noţiunea de *comorbiditate* şi normalitate a bolii la bătrâneţe), promovarea naraţiunilor bătrânilor ca paraziţi sociali (bătrânii care ocupă paturile din spitale şi nu se sacrifică pentru tineri) ori a naraţiunilor de luptă între generaţii (valorizarea diferită a vieţii în funcţie de vârstă, discuţii despre cine merită să trăiască în funcţie de vârstă).

> Emil Boc (...) a spus că cea mai mare problemă a Clujului este legată de determinarea oamenilor, în special a pensionarilor, să stea acasă. Aşa că, primarul a făcut un apel public la clujenii peste 65-70 de ani şi i-a rugat să stea acasă şi să evite deplasările. Oficialul a recunoscut că aceasta este în prezent cea mai mare problemă pe care o preîntâmpină Clujul, să convingă cetăţenii că este important şi vital ca ei să stea acasă şi să nu umble pe străzi decât dacă este absolut necesar. ('Noi măsuri la Cluj în vremea COVID-19 şi bilanţul. Primarul Emil Boc le cere pensionarilor peste 65-70 de ani să stea acasă', 2020) [13]

O caracteristică socio-discursivă a naraţiunilor despre vârstnici în context pandemic este obiectificarea. Vârstnicii români au fost mai mereu cei despre care se vorbeşte, lipsiţi de *agency*, simple poziţii în discurs, în spoturile publicitare, în ştiri, în intervenţiile publice ale autorităţilor locale şi guvernamentale, în campaniile de informare publică cu privire la Covid-19.

Spaţiul public găzduieşte, şi mai rar, luări de poziţie împotriva încrâncenării discursurilor care fac din bătrâni un veritabil ţap ispăşitor pentru tot ceea ce pare a nu funcţiona prea bine în România ultimilor ani, propunând, cum este cazul articolului de blog din care am redat mai jos un fragment, comunicarea şi compasiunea ca instrumente de depăşire a unor nepotriviri de viziune.

> Sincer, a început să-mi fie scârbă de agresivitatea feroce cu care se loveşte în bătrânii României în ultima perioadă. Comentarii pline de ură, filmuleţe din anii 90 de la mitinguri pro-Iliescu postate ostentativ, limbaj înjositor împotriva lor. Oamenii au găsit un ţap ispăşitor pentru toate problemele României. Bătrânii. Nu hoţii împuţiţi care au jefuit ţara ca hoardele barbare când treceau printr-un cătun (şi care furau oricum, fie că ieşea iliescu, fie că nu). Nu javrele de politicieni corupţi (din toate partidele). Nu. Bătrânii... (David, 2016)

Se găsesc, de altfel, şi destul de numeroase comentarii pe internet la paginile de ziar sau de blog în care apar naraţiuni negative asupra vârstnicilor,

[13] Cât de mult s-a schimbat discursul actual referitor la cei care sunt mai susceptibili să fie purtători de Covid, dinamica cerinţelor de asumare a responsabilităţii sociale fiind aceea de la bătrâni înspre tineri. E adevărat, astăzi se face mult mai puţin caz de o dimensiune protecţionistă, fie pentru tineri, fie pentru seniori, în vreme ce, la începutul pandemiei, responsabilitatea pentru propagarea virusului a coabitat cu vulnerabilitatea în faţa lui, sediul fiind acelaşi – vârstnicii.

Scanned with OKEN Scanner

denunțând discursurile malițioase, veninoase ale acestora. Astfel de comentarii pot reda speranța că, în România actuală, narațiunea morții sociale nu o coplește, ca anvergură și varietate de ipostaze, pe aceea a îmbătrânirii de succes, cu toate variantele ei posibile – îmbătrânire activă, bună, frumoasă, optimă, pozitivă. Totuși, așa cum vom vedea și la analiza datelor obținute din cele două interviuri, fundalul tuturor atitudinilor în fața îmbătrânirii și al narațiunilor personale produse de seniori, dar și de non-seniori, este atins –, iar gradul de atingere diferă de la un caz la altul – de umbra narațiunilor publice negative predominante în România ultimilor ani. Oricum, riscurile perpetuării unor astfel de narațiuni sunt numeroase și vizează atât vârstnicii (intensificarea *ageism*-ului agresiv, stigmatizarea sărăciei, intoleranța ascunsă sub masca emancipării sociale, limitarea la rolurile sociale tradiționale, cum e cel de bunic), cât și pe ceilalți: încurajarea neasumării responsabilității personale în fața prezentului și a realităților socio-politice, stimularea impulsului cultural de a găsi țapi ispășitori pentru frustrările colective și când apar situații greu gestionabile, deformarea cunoașterii trecutului, prin idealizare sau demonizare.

III.3. Considerații metodologice și limite ale cercetării

După cum am menționat mai sus, narațiunile personale ale îmbătrânirii au fost obținute prin intermediul a două interviuri (prezentate în *Anexe*). Mai exact, e vorba de interviuri exploratorii, semi-structurate, concepute și derulate în vedere încurajării impulsului narativ, cu două categorii de persoane pe care le-am stabilit ca fiind următoarele: seniorii, cei de la 60 de ani până la, potențial, 90 de ani (dar cel mai vârstnic intervievat a fost de 85 de ani), în număr de 26 de persoane, respectiv non-seniorii, cei între 30 și 59 de ani – 25 de persoane.

Primul ghid de interviu a fost cel adresat vârstnicilor. Într-o lume ce recunoaște, mai ales în zona academică și a diverselor organisme internaționale cum sunt Consiliul Europei, Comisia Europeană sau Organizația Mondială a Sănătății, provocările sociale și personale la care vârstnicii sunt supuși, pe fondul, schimbărilor socio-economice masive (Mullan, 2002; Bengtson *et al*, 2005; Phillipson, 2013), care fragilizează statutul vârstnicului și crește riscul de *ageism*, de excluziune și chiar de moarte socială (Burchardt *et al.*, 1999; Scharf *et al.*, 2001; Gullette, 2017), persistă, totuși, inclusiv la nivel gerontologic, tentația de a discuta despre, pentru sau în numele vârstnicilor (un efect secundar al conștientizării vulnerabilizării vârstnicului ce induce o reacție hiper-protectivă), în vreme ce glasul lor se face mult prea puțin auzit (Lodge *et al*, 2016). Am avut în vedere acest principiu al necesității și, mai mult, al datoriei morale de a permite, generic vorbind, obiectului de cercetare, oricare ar fi el, atât timp cât are o voce, iar în particular seniorilor, să participe la cercetare. Sigur, acest

Scanned with OKEN Scanner

lucru nu exonerează cercetătorul de la îndatoririle sale de analiză și nu trebuie privit ca o soluție facilă și imediată de colectare a datelor, ci doar ca un gest elementar de onestitate și etică deontologică, ce, altfel, nu aduce, în sine, nici o garanție cu privire la calitatea cercetării.

Ghidul de interviu pentru seniori a fost mult mai amplu decât ghidul de interviu pentru non-seniori, conținând 30 de întrebări deschise și a fost conceput, din start, în vederea stimulării dorinței de a povesti, ținând cont de datele teoretice referitoare la narativitatea în cazul vârstnicilor, fără presiunea unor răspunsuri categorice (cel puțin pentru o parte din ele) și cu nuanțarea constantă a importanței și valorificării perspectivei personale a seniorului, cu o structurare de la simplu la complex, și cu poziționarea strategică a anumitor întrebări mai dificile – spre exemplu, după experiența primului interviu am restructurat ghidul de interviu, căci am realizat că întrebări nevralgice, cum sunt cele cu privire la moarte și pierderi ale celor dragi, nu pot fi adresate la final pentru a nu lăsa un sentiment neplăcut după interviu, încheindu-l într-o notă pesimistă. De altfel, deja din invitația la interviu am fost atentă să le confer o stare de relaxare referitor la conținuturile pe care le vom discuta. Cunoşteam din experiența altor cercetări că intervievații se tem de interviurile în care trebuie să dovedească ceea ce ei percep ca expertiză în anumite domenii, astfel am insistat că nu trebuie decât să fie cât se poate de sinceri și naturali, că singura expertiză necesară e cea în propria viața și în propriile opinii. Am încercat de fiecare dată să creez o atmosferă propice *poveștilor* în care seniorul să se imerseze cât mai firesc, eliminând senzația de obligativitate, de *task* pe care trebuie să îl îndeplinească, atât prin alegerea cadrului de desfășurare al interviului – cafenea, cofetărie, la centrele de zi pe care aceștia le frecventau, la domiciliul respondentului etc. – în funcție de dorința și confortul intervievatului, cât și prin tonul utilizat, adaptând adesea întrebările, ca formulare, accent și inclusiv ordine, la datele socio-psihologice specifice ale interacțiunii. Referitor la cadrul ales, din păcate, irupția pandemiei de Covid-19 și instituirea stării de urgență în România (16 martie 2020) a afectat interviurile, cu toate că s-a dovedit că nu într-un mod negativ.

Ultimele şapte interviuri cu vârstnici s-au desfășurat telefonic, la data și ora stabilită înainte, de comun acord, ținând cont de timpul cel mai liber și cel mai propice pentru conversație din punctul de vedere al seniorilor. Într-un singur caz s-a întâmplat ca interviul să fie realizat în două etape, din pricina nepoților, aflați în casa bunicilor și care au necesitat, în ciuda aranjamentelor, atenție suplimentară. Interviurile telefonice au fost foarte bogate în discuții, vârstnicii pe care i-am intervievat telefonic nefiind deloc mai inhibați sau mai refractari la a răspunde, la *a lucra împreună la întrebări*, după formularea unui respondent. Timpul telefonic nu a fost substanțial mai redus decât cel din întâlnirile față în față – de pildă, pentru unul dintre interviurile telefonice a fost de 3 ore și 20 de minute –, dar intervalul pre-interviu, de acomodare între cercetător și intervie-

Scanned with OKEN Scanner

vat, cu conversațiile relativ formale sau cele de *update* cu privire la situația de viață a vârstnicului au ocupat mai puțin timp în cazul interviurilor telefonice. Interviurile non-telefonice nu au fost mai scurte de o oră – doar două astfel de cazuri, dar și acestea au fost cu câteva minute mai puțin de o oră. În general, durata lor fiind undeva de peste 2 ore și jumătate, existând și câteva interviuri de peste 3 ore și jumătate. Cel mai probabil, la această apetență pentru discuții a contribuit senzația majorității dintre ei – mai mult decât corectă – că sunt de ajutor, că sunt valoroși și valorizați din punct de vedere social – din moment ce un cercetător dorește să cunoască aspecte legate de experiența, de opiniile lor de viață pentru a realiza o lucrare despre bătrânețe și îmbătrânire. Dar poate și mai mult, pur și simplu pentru că o altă ființă umană, dincolo de statutul ei, dorește să le asculte – după cum a mărturisit, la sfârșitul unui interviu, unul dintre seniori – *povestea de viață*.

În siajul teoriilor narativității sinelui deja discutate, o definiție elementară a acesteia ar suna astfel: povestea de viață e acea narațiune totalizatoare a vieții unui individ pe care el o spune sieși sau altora, în efortul de a capta un sens al vieții (Baumeister, 1991). De obicei, narațiunile sinelui (termen utilizat deseori ca sinonim al poveștii de viață) doresc să livreze imaginea unui sine unitar – o imagine care poate conține și fracturi, dar, totuși, pentru că este aptă să gestioneze discontinuitățile, să le rezolve în sinteze și aproximări, unitară – și își revendică o anumită esență. Iar această esență este cea mai puternică în povestea de viață pentru că este însoțită și de auto-reflexivitate, fiind o narațiune conștientă că se prezintă și se livrează pe sine ca poveste:

> Povestea vieții unui individ spusă sau scrisă de el/ea însu/își ce este bazată pe rememorarea amintirilor, evenimentelor, experiențelor de viață, și relațiilor cu alte persoane. Sinele narativ reflectă conștientizarea unui individ particular sau a unei identități ca fiind o formă distinctă de alte persoane. (Birren & Schroots, 2006, trad. n.)

Este necesar a stabili însă faptul că povestea vieții nu a fost adevăratul scop al interviului – chiar dacă, colateral – poate un termen mai bun ar fi instrumental, căci m-am folosit de povestea vieții pentru a ajunge la îmbătrânire, la bătrânețe, am ajuns la a discuta despre o poveste a vieții seniorilor (a se vedea întrebarea numărul 26) și chiar dacă parte din aceștia au simțit că interviul este despre a capta această poveste. După cum se poate observa deja și din prima secțiune în care am discutat despre narațiunile personale ale îmbătrânirii, scopul a fost de a surprinde reverberații ale celor două narațiuni majore în narațiunile personale ale seniorilor din România (și ale non-seniorilor, de asemenea), punctul de fugă al cercetării situându-se undeva la joncțiunea dintre planul macro, al narațiunilor sociale și cel micro, al narațiunilor personale. Evaluarea prezenței celor două narațiuni sub cele trei stări – reflectare, recreare, problemati-

Scanned with OKEN Scanner

zare (implicită) a fost indirectă şi compusă (nu am formulat niciodată o întrebare specifică referitor la cele două). De altfel, nici în cadrul invitaţiei de participare la interviu, adresată, distinct, fiecărui senior potenţial respondent, nu am spus că ceea ce urmăresc este povestea vieţii, ci să povestim despre viaţa lor, despre ce cred ei referitor la bătrâneţe şi îmbătrânire. Deşi pornind de la valorificarea *impulsului narativ* al bătrâneţii (Randall, 1995, 2014; Freeman, 1997; Cohen, 2005), povestea vieţii ar fi dus, ca obiectiv, la altă metodologie (tot calitativă, tot narativă, dar cu accent suplimentar asupra articulării narative personale şi a unor elemente de stil, bătrâneţea, îmbătrânirea şi aspectele conexe fiind mai puţin centrale), la un ghid de interviu cel puţin uşor diferit, şi, desigur, la alte rezultate de cercetare, care ar fi fost interpretate în acord cu alte mize.

Narativitatea pe care am încercat să o pun în mişcare a constituit nu doar o strategie pentru generarea unor naraţiuni personale din care să se poate decanta atitudini şi reprezentări referitoare la bătrâneţe şi îmbătrânire, precum şi poziţionarea lor faţă de cele două macro-naraţiuni, dar şi o tentativă de a înşela limitele limbajului însuşi şi ale rigidizării lui în prezenţa anumitor inputuri sociale (ca de pildă situaţia de interviu). Paradoxal, este, practic, o capcană lingvistică întinsă limbajului, capcană, ce nu eludează toate riscurile obţinerii unor răspunsuri conforme la ceea ce vârstnicii cred că se aşteaptă de la ei, la propriile lor cenzuri interioare, la răspunsuri pre-fabricate şi scurtături mentale, dar, sperăm, le minimizează. În plus, avantajele unui interviu narativ în comparaţie cu un interviu simplu este că evită tendinţa de etichetare produsă mai mult lingvistic decât social. Mai exact, mă refer aici la faptul că, adeseori, respondenţii selectează cuvintele cu care sunt cel mai familiarizaţi în relaţie cu anumite fenomene sau aspecte sociale nu pentru că aderă plenar, ca înţelegere şi opinie, la conţinutul lor, ci pentru că le este cel mai îndemână să o facă, o scurtătură iniţial lingvistică şi abia apoi mentală[14].

[14] Fără să vreau, am făcut un experiment (ar fi trebuit, în fapt, să fie parte a unei cercetări cu privire la atitudinile tinerilor faţă de bătrâneţe) care a evidenţiat existenţa acestor scurtături lingvistice. Am cerut studenţilor din anul III (Facultatea de Sociologie şi Asistenţă Socială, Universitatea Babeş-Bolyai), participanţi la seminarul de *Comunicare socială* să scrie pe o hârtie primele 5 cuvinte care le vin în minte pentru: bătrâneţe, tinereţe, adolescenţă şi maturitate. Toţi cei aproape 90 de studenţi au scris fie cuvinte desemnând stereotipuri pozitive, fie negative. Am discutat ulterior, cu câţiva dintre ei, şi am constatat că aveau păreri mult mai nuanţate şi bogate ca semnificaţii decât s-ar fi putut concluziona pe baza acestui exerciţiu. Un semn al importanţei cercetărilor calitative şi narative, a reprezentat şi un semnal că întrebările care conţin reflexe de etichetare vor primi răspunsuri pe măsură, de tip etichetă, astfel că cercetătorul poate perpetua, în chip insidios, prejudecăţile şi stereotipurile cu privire la vârstnici, forţând procesul interpretativ al respondenţilor la schematizări sau simplificări. A fost şi unul dintre motivele pentru care am decis că această lucrare are nevoie de un al doilea set de interviuri exploratorii şi semi-structurate, cu cei *tineri*.

Scanned with OKEN Scanner

Cel de-al doilea ghid de interviu, aplicat la 25 de non-seniori de vârste cuprinse între 30 și 59 de ani, nu a fost la fel de narativ ca cel adresat vârstnicilor, deși am încurajat pe cât posibil atmosfera și calitatea de *poveste* a interviului. Însă pentru mulți din cei așa-zișI tineri, bătrânețea este departe (mai ales cei de 30-50) și mulți dintre ei nu s-au putut identifica, din start, adică de la primirea invitației pentru interviu, într-o narațiune a îmbătrânirii care să fie a lor, care să îi includă. De altfel, că aminteam despre sentimentul de mulțumire, de împlinire al vârstnicilor după interviu, majoritatea non-seniorilor nu au manifestat un astfel de sentiment. Din contră. 10 dintre ei au exprimat, ulterior desfășurării interviului, neliniști cu privire la calitatea răspunsului lor, o respondentă insistând de două ori să avem din nou o discuție, pe baza acelorași întrebări, sau să o las să îmi scrie câteva gânduri, idei suplimentare. Apoi, cu câteva excepții notabile în care neutralitatea cercetătorului, fără să fie distrusă, a fost copleșită de sentimentul acordului principial referitor la anumite dimensiuni ale bătrâneții, nu a existat, de nici o parte, sentimentul unei *munci împreună* a cercetătorului și a intervievatului. În plus, mai este un element care a contribuit, probabil, la o mai scăzută senzație de *team-work* la nivelul respondenților: faptul că pentru unii dintre respondenți, invitația de a participa la un studiu despre îmbătrânire și bătrânețe, oricât de mult am încercat să scot în evidență importanța punctului de vedere personal cu privire la acestea și, din nou, că nu sunt aleși în funcție de un statut de *expert* în bătrânețe, a constituit un gest ciudat prin care s-au simțit negativ vizați, fie ca vârstă – *eu nu sunt bătrân și nici nu mă simt* fiind unul dintre tipurile frecvente de răspuns cu care invitația a fost întâmpinată și trimițând cu gândul la *ageing denial* (Gillick, 2006), fie ca posibilă expertiză – *nu știu ce e cu bătrânețea*. Interesant că această reținere nu are o legătură foarte clară cu vârsta respondenților. Am întâlnit astfel de reacții și la 30 de ani, și la 50. De fapt, cele mai multe reacții refractare au fost la cei între 40-55. Cei mai tineri (30+) au fost mai entuziasmați, iar cei ce se apropiau de 60 de ani au fost cooperanți. Uneori, atitudinile refractare pre-interviu s-au păstrat și de-a lungul interviului, iar alteori, din contră, persoanele intervievate au ajuns să problematizeze creativ ce înseamnă bătrânețea în general și pentru ele în special[15]. Totuși, faptul că nu a existat la finalul interviului un sentiment de adâncă satisfacție poate fi atribuit și altor factori: tinerii sunt mai îngrijorați de fenomenul îmbătrânirii, sunt mai preocupați de calitatea răspunsului lor și de judecarea acestuia într-o grilă a corectitudinii (în ciuda asigurărilor că nu e cazul), sau au putut elabora, încă insuficient, fie în cadrul interviului, fie în afara lui, ce semnificații are bătrânețea pentru ei. Scepticismul unora dintre ei referitor la necesitatea de a vorbi

[15] Totuși, sentimentul de insatisfacție al respondenților non-seniori sau absența unei senzații de muncă în echipă se poate corela invers, de cele mai multe ori, cu gradul de implicare a respondenților în interviu sau cu densitatea răspunsului: cu cât mai accentuat acest sentiment, cu atât mai mică implicarea.

Scanned with OKEN Scanner

despre aceste fenomene este corelabil cu faptul că au avut modele negative de îmbătrânire în persoanele apropiate (părinți, cel mai des), și necorelabil cu faptul că au persoane vârstnice în îngrijire.

Cu toate acestea, interviurile cu non-seniorii nu puteau lipsi. Atât pentru că, așa cum am afirmat în prima secțiune a acestei părți, lucrarea a dorit să implementeze o etică a cercetării de ne-segregare, de punere laolaltă, de continuitate între vârstele umane – în fond, am urmărit în interviuri problemele construirii alterității dinspre vârstnici înspre cei mai tineri, dar și invers (a se vedea și în ghidurile de interviu) –, cât și pentru că bătrânețea și îmbătrânirea privesc orice ființă umană, astfel că oricine, într-adevăr, ar fi trebuit să se simtă *corect*, firesc vizat. În cartea lor din 2016, Caroline Lodge și colegele sale observă același fenomen de negare a îmbătrânirii, dar cu referire la cultura populară în general. Ceea ce ele afirmă se potrivește și cazului nostru, arătând că îmbătrânirea este pe cât de inevitabilă, pe atât de specific articulată la nivelul fiecărui individ în funcție de numeroase variabile socio-economice:

> Am detectat și o atitudine extrem de răspândită de negare. În discuțiile comune despre îmbătrânire, limbajul este folosit pentru a sugera că îmbătrânirea se întâmplă numai altor oameni. Totuși, cu toții începem să îmbătrânim încă de la naștere, și toți cei care vor supraviețui vor deveni bătrâni. Persoanele care sunt mai în vârstă, bătrânii, nu reprezintă o categorie separată (...) Îmbătrânirea este un proces comun pentru toată lumea, dar trebuie precizat că oamenii experimentează îmbătrânirea în mod diferit. E nevoie să spunem asta pentru că cei de peste 65 de ani sunt adunați laolaltă de parcă ar proveni din aceeași generație și ar avea aceleași nevoi și ambiții. Ar putea exista până la trei generații care să corespundă descrierii de *bătrâni*. Genul, clasa, venitul, etnicitatea, țara de origine, sexualitatea, statutul familial și starea de sănătate, precum și alte variații referitoare la viață, toate implică o diferență: bătrânii sunt tot atât de diverși pe cât e populația în ansamblul ei. (Lodge et al, 2016: 4-5, trad. n.)

Precum se vede, Lodge și colegele sale aduc în discuție, de asemenea, și conceptul de eterogenitate socială, concept pe care l-am mai discutat, în varii rânduri, în partea teoretică, dar pe care este bine să îl reamintim acum. Și nu doar în relație cu atitudinile pre-interviu ale unora dintre respondenții non-seniori, cât și pentru a face trecerea la o discuție despre modul în care am selectat participanții la cele două interviuri. Exact pentru faptul că am înțeles riscul de a alcătui o supra-categorie injustă în raport cu diversitatea socială prin crearea categoriei seniorilor în vederea intervievării, prima și cea mai constantă grijă în alegerea intervievaților a fost vârsta (evident, cu conștientizarea că diversitatea de vârstă nu se suprapune perfect peste diversitatea socială). Am încercat să am pe fiecare din aceste decade: 60-70, 70-80 și 80-90 un număr aproximativ egal de respondenți, iar în cadrul acestor decade, o distribuție cât mai uniformă. Deși gerontologia modernă situează începerea bătrâneții la vârsta de 65 de ani, există

Scanned with OKEN Scanner

şi anumite variaţii, în unele societăţi sau în ţările în curs de dezvoltare gerontologii considerând că o persoană poate fi socotită *bătrân* de la 60 de ani (Phillipson, 2013; Pachana, 2017). A fost o opţiune personală să includ în această categorie persoanele începând cu vârsta de 60 de ani, care s-a bazat pe faptul că România are încă o cultură tradiţionalistă, în care predomină modelul biologic al declinului, după cum am comentat în a doua secţiune a acestui capitol. Din datele pe care le-am obţinut, consider că nu a fost o decizie greşită, deoarece o parte dintre cei între 60 şi 65 de ani se auto-identificau ca bătrâni, aveau o viziune resemnată asupra existenţei şi preocupări asemănătoare cu cei de peste 65+: îngrijit nepoţi, întâlniri cu pensionarii, frecventat centre de zi pentru vârstnici.

Acelaşi principiu al decadelor şi distribuirii cât se poate de uniforme în cadrul acestora l-am aplicat şi în cadrul non-seniorilor (30-59 de ani). Opţiunea de a nu coborî sub 30 de ani s-a datorat unor discuţii de tatonare pe care le-am avut, pe acest subiect, cu persoane mai tinere de 30 de ani şi constatării că aceste subiecte nu le suscită interesul, părând de-a dreptul exotice. După câteva provocări, ele s-au angrenat în discuţii, doar că, apropo şi de experimentul de care aminteam puţin mai sus, au recurs la scurtături lingvistice şi mentale, indicând faptul că nu au meditat de bună voie, şi nici nu au fost puse în postura de a-şi stabili un punct de vedere asupra acestor fenomene sociale şi personale. De altfel, şi în cadrul interviurilor am observat că persoanele până în 35 de ani aveau o tendinţă mult mai accentuată de a *îndepărta* tematica de ele însele, unele chiar mărturisind că nu pot răspunde la anumite întrebări pentru că pur şi simplu nu s-au gândit niciodată la asta, altele încercând să se implice într-un proces interpretativ, dar fără prea multe rezultate.

Dincolo de acest criteriu al vârstei, m-am străduit să am o paritate relativă de gen, lucru care s-a dovedit rapid că nu este posibil, mai ales în cazul vârstnicilor, întrucât bărbaţii au fost mult mai refractari la a se angaja într-o discuţie despre bătrâneţe şi îmbătrânire[16], unii dintre ei propunându-mi să răspundă în scris. Apoi, întrucât eram conştientă că, fiind vorba de interviuri narative (extinse, în cazul vârstnicilor), costisitoare ca timp, nu voi putea intervieva decât un număr restrâns de oameni, am încercat să am o diversitate cât mai mare în ceea ce priveşte variabilele care influenţează trăirea şi conceperea bătrâneţii şi îmbătrânirii: statusul social şi profesional (foşti sau actuali directori/manageri, medici, cercetători, îngrijitori, persoane casnice etc.), statutul economic (persoane cu venituri reduse, persoane la limita subzistenţei, persoane cu venituri medii, persoane prospere financiar etc.), statut pe piaţa muncii (pensionari, angajaţi, angajaţi după pensie, casnici), statutul marital (persoane căsătorite: una

[16] Este o situaţie pe care am întâlnit-o şi în cazul altor interviuri, pe alte teme, astfel că ar putea reprezenta nu o problemă de *age denial*, ci de patern-uri şi dispoziţii de comunicare.

Scanned with OKEN Scanner

sau multiple căsătorii, persoane văduve, aflate în concubinaj, divorțate sau celibatare), statut familial (persoane cu copii, persoane fără copii, persoane cu copii adoptați, persoane cu nepoți sau fără nepoți), rezidență (persoane ce trăiesc singure, în familie restrânsă, în familie extinsă), nivel de educație (persoane cu studii medii, studii superioare, absolvenți de școală profesională, deținători de doctorat etc.), stare de sănătate (persoane sănătoase, cu boli *tipice* ale bătrâneții (secundare), care au trecut prin evenimente majore, precum infarct miocardic etc.), stil de viață (activ, pasiv etc.), spiritualitate (persoane religioase, persoane agnostice, atee etc.). Astfel, conștientizam că, cu cât diversitatea ar fi fost mai mare, cu atât mai valoroase aveau să fie pattern-urile întâlnite și, în plus, s-ar fi putut evidenția anumite corelații între aceste variabile.

La cei tineri, pe lângă aceste variabile am avut în vedere și să găsesc persoane despre care știam că au anumite legături speciale cu cei vârstnici: legături conjugale (căsătorii sau relații de iubire cu persoane considerabil mai în vârstă decât ele), îngrijirea (trecută sau actuală, a unei persoane în vârstă, părinte bolnav etc.), coabitarea (prezentă sau de domeniul trecutului) cu seniori, legături afective puternice cu vârstnici din familie (bunici, părinți etc.) sau din anturaj (prieteni, colegi). Nu am cunoscut personal pe toți cei pe care i-am intervievat și categoric nu am intervievat pe cei la care mi-ar fi fost la îndemână să ajung doar în baza acestui aspect și nu am dat curs recomandărilor de a intervieva prieteni sau rude ai celor deja intervievați, mai ales atunci când am fost convinsă că prezentau asemănări numeroase cu aceștia dintâi. A primat întotdeauna potențialul persoanelor de a aduce date care ar fi putut fi prelucrate în rezultate semnificative pentru cercetare și am ținut cont, programatic, de acest principiu al diversității. Pe de altă parte, nu m-am ferit de persoane din familie sau de prieteni, atunci când am știut, din discuții anterioare sau alte forme de observație, că acestea ar putea fi extrem de ofertante din punct de vedere al datelor. O parte dintre intervievați au provenit din cei care frecventau centrele de zi din Cluj-Napoca dedicate vârstnicilor – Centrul multifuncțional de servicii sociale integrate pentru persoane vârstnice nr. 2 și Centrul de zi pentru vârstnici nr. 1[17] – unde am activat ca voluntar în perioada iulie-noiembrie 2019, contribuind la echipa menită să ajute seniorii să utilizeze tehnologia digitală[18].

După fiecare interviu finalizat, la maxim 2-3 ore, am încercat să notez la cald impresiile într-o fișă de observație, lucru care a constituit un ajutor pentru cercetare, deoarece erau nu doar informații pe care aveam să le re-descopăr

[17] Îi sunt îndatorată doamnei directoare Mihaela Marcovici pentru a-mi fi permis să desfășor două dintre interviuri la sediul centrului nr. 1, de pe strada Ștefan Octavian Iosif, nr. 1-3, Cluj-Napoca.

[18] În cadrul proiectului *Seniorii Digitali. Dezvoltarea competentelor digitale ale seniorilor din Cluj-Napoca* (Primăria și Consiliul Local Cluj-Napoca, sub egida Consiliului Consultativ pentru antreprenoriat și inovare în IT).

Scanned with OKEN Scanner

la transcrierea interviului, ci, mai important, dialogul meu înăbuşit cu seniorii, reacţiile mele care, indubitabil, uneori primare, emoţionale, necizelate, conţineau şi segmente de problematizări sau indicau posibile direcţii de interpretare. În analiza datelor, am aplicat atât o metodă deductivă – ştiam care sunt temele majore pe care le urmăresc, acestea vertebrând şi ghidul de interviu –, dar şi una inductivă, prin lectură atentă, deopotrivă participativă şi critică, care a descoperit sub-teme şi noi posibile piste de investigaţie. Abordarea generală a fost una empatic-moderată şi, mai presus, critică (în sens ştiinţific). Empatia s-a subordonat întotdeauna principilor de cercetare asumate şi în introducere, dar, pe de altă parte, nu ar trebui înţeles că ea a reprezentat o slăbiciune sau o auto-concesie, ci mai curând un facilitator al capacităţii de analiză.

O limită consistentă de cercetare, pe care intenţionez să o remediez prin alte studii, este că nu am discutat deloc, în ceea ce priveşte categoria seniorilor, cu persoane instituţionalizate (aziluri de stat, aziluri private, persoane aflate în spital etc.), nici cu persoane atinse de demenţă (nu instituţionalizate, unde ar fi putut fi o chestiune de etică a cercetării, ci într-o etapă de început, când locuirea acasă este încă posibilă) sau de alte boli grave, debilitante fizic şi psihic. Ar fi fost extrem de relevant în contextul discutării îmbătrânirii de succes şi a morţii sociale, dar pandemia de Covid a pus capăt tentativelor de a ajunge la astfel de persoane. Iarăşi, ar fi fost interesant să obţin naraţiuni personale ale îmbătrânirii de la persoane care nu au o orientare heterosexuală, în cazul vârstnicilor, dar pur şi simplu nu am reuşit să identific un posibil respondent în România, în timp ce pentru non-seniori nu mi s-a părut atât de relevant. O altă limită este constituită de faptul că nu am extins interviul şi la nivelul rural. Cu excepţia a doi intervievaţi, toţi au fost din mediul urban. Având în vedere că urmăream articularea naraţiunii îmbătrânirii de succes, mi s-a părut firesc să mă axez mai mult pe zona urbană. S-ar putea însă să nu fi fost o idee prea bună şi să trădeze mai degrabă prejudecată decât judecată, iar la acest gând am ajuns după ce am văzut bogăţia datelor obţinute de la cei doi intervievaţi din mediul rural.

III.4. Naraţiuni personale ale bătrâneţii şi îmbătrânirii. Perspectiva seniorilor

O caracteristică a acestor naraţiuni este, dincolo de diversitatea care le articulează, faptul că abordează bătrâneţea din interior. De aceea ele şi sunt naraţiuni *ale* bătrâneţii, *aparţinând* bătrâneţii. Dar aici trebuie făcută o precizare: este vorba despre o apartenenţă, o interioritate de facto, inerentă, mai mult biologică decât socială. Nu toţi cei intervievaţi îşi recunosc statutul de vârstnic, sau, dacă da, o fac într-un mod intermitent ce reprezintă de fapt o tentativă de a scăpa de etichete, după cum poate fi vorba şi de manifestarea dorinţei de prelucrare subiectivă, personală, a semnificaţiilor asignate social ale bătrâneţii şi îm-

Scanned with OKEN Scanner

bătrânirii. Sunt câteva cazuri în care, aparent, se prezintă o inconsecvență logică, după următorul format: „eu nu sunt bătrână, dragă mea, nu cred că te pot ajuta prea mult" și, aceeași persoană: „bătrânețea nu e neapărat ușoară, simți că te lasă toate, văd la mine, activitatea tuturor organelor scade" sau „de la o vârstă, asta e, trăiești prin copii, prin nepoți, ei sunt energia ta" (S3). Fie înainte de interviu, când s-a manifestat o ușoară reluctanță în fața invitației, fie chiar în cadrul interviului, anumite persoane au arătat că mai ușor acceptă ideea de bătrânețe, precum și să discute despre aceasta decât statutul de vârstnic. E mai simplu să se situeze *în* bătrânețe decât să fie catalogați ca embleme, simboluri sau chiar numai ca purtători ai acesteia, iar acest lucru ar putea denota mai multe aspecte: teama inconștientă de stigmatizare socială, o problemă de auto-acceptare, în sensul că s-ar putea ca parte din vârstnici să nu fie pregătiți (încă) să se raporteze la ei înșiși ca fiind vârstnici, sau o problemă de auto-reprezentare care să conțină, în diferite proporții, celelalte două situații, depășindu-le însă în direcția unei posibile strategizări de tip bătrânețe de succes – nu vor să fie reprezentați ca vârstnici atâta timp cât această reprezentare este preponderent negativă și/sau schematică, sufocând potențialul pozitiv al bătrâneții.

> Am împlinit de curând 62 de ani. N-am ieșit la pensie și nici n-am de gând! Adică, mă rog, voi ieși la pensie, ca tot omul, dar n-am să fiu niciodată un „pensionar" (...) Bătrânețea e o parte din viață. Nu știu însă când începe. (S20)

Dar, indiferent de modul în care seniorii intervievați aderă (sau nu) la statutul de vârstnic, aceste narațiuni rămân *ale* bătrâneții. Însă – și riscăm aici un comentariu mai complicat – trebuie evitată tentația de a vedea această apartenență în accepțiune deterministă sau printr-o abordare esențialistă a bătrâneții. Nu există o bătrânețe, nici măcar biologică (impulsul narativ asociat cu bătrânețea rămâne preponderent instrumental, nu cauzal), care să declanșeze aceste narațiuni, care să se exprime pur și simplu prin intermediul lor și care să se imprime în același fel și cu același conținut în aceste narațiuni (ar însemna să minimalizăm rolul narațiunilor personale). Mișcarea este, de fapt, invers, bătrânețea, așa cum apare ea din/după analiza interviurilor, este un rezultat, produsă fiind prin compunerea și sinteza perspectivelor seniorilor asupra diverselor dimensiuni ale vieții, generate *din* cadrul bătrâneții înțeleasă în calitatea sa de condiție ontologică.

Un lucru ce ar mai fi de menționat în acest punct este că îmbătrânirea pălește, ca vizibilitate în interviuri și ca interes al seniorilor, în raport cu bătrânețea. Ea este, vom vedea, mult mai accentuată în discuțiile cu non-seniorii, după cum ar fi fost predictibil. Motivul obnubilării îmbătrânirii ar putea ține atât de logica ghidului de interviu: am evitat întrebările frontale cu referire la bătrânețe și îmbătrânire, mergând pe o abordare indirectă și deductivă, dar ar putea să se datoreze și prezenței *poveștii de viață*, oricât de schematică, de incom-

Scanned with OKEN Scanner

pletă, care absoarbe temporalitatea comportată de îmbătrânire în propria sa temporalitate, sau să se datoreze accentului pus pe aspecte din prezent (a se vedea primele întrebări din ghidul de interviu).

III.4.1. „Cât timp mă descurc singur(ă)..." Succesul de supravieţuire şi cel de continuitate

Indiferent de gradul de *bătrâneţe* asumat şi fără ca vreuna dintre variabilele luate în calcul să joace, aparent, vreun rol, toţi participanţi au exprimat preocupări în legătură cu gradul de autonomie şi de independenţă[19] pe care vârsta lor o implică şi, mai ales, cu privire la ce le poate aduce viitorul în acest sens, conotând profund şi total pozitiv ambele atribute[20]. În subsidiar, inclusiv fără să numească bătrâneţea, ei au subliniat corelaţia nefericită dintre bătrâneţe şi fragilizarea autonomiei şi a independenţei, exprimând dorinţa de a evita acest lucru. Toate acestea confirmă ceea ce istoria (cf. Minois, 1987) şi studiile gerontologice au arătat din plin, ceea ce teoria îmbătrânirii de succes a avut mereu în vedere, de la Havighurst la Rowe şi Kahn şi ajungând la diversele variante de îmbunătăţire sau de amendare parţială a conceptelor propuse, ceea ce a constituit un obiectiv elementar pentru majoritatea politicilor şi programelor sociale şi de sănătate dedicate vârstnicilor (Lothian & Philp, 2001): anume faptul că autonomia este deosebit de importantă pentru vârstnici şi trebuie să rămână astfel pentru că ea constituie solul necesar pe care se edifică demnitatea umană (Gawande, 2014; Gilleard & Higgs, 2015).

Un refren cât se poate de proeminent în toate interviurile, autonomia şi independenţa reprezintă o preocupare atât în sensul afirmativ şi constatativ – când se insistă pe ideea că seniorii se bucură, în prezent, de această autonomie şi independenţă la care ţin enorm, cât şi în sensul de deziderat pentru viitor – când, deşi se auto-evaluează ca fiind autonomi şi independenţi, exprimă, mascat, temeri cum că această stare ar putea, la un moment dat, înceta. Autonomia şi independenţa joacă rolul de măsurare a unui succes de bătrâneţe şi îmbătrânire pe care l-am numit de *supravieţuire*. Ele asigură un prag minimal pentru ca vârstnicii intervievaţi să se declare sau să se arate, indirect, mulţumiţi (lucru ce nu presupune că aceiaşi oameni nu s-au arătat a-şi dori mai mult de la vârsta bătrâ-

[19] Cele două nu înseamnă acelaşi lucru, deşi deseori sunt utilizate alternativ. Autonomia se referă la control, la liberul arbitru, la posibilitatea de a decide pentru acţiunile şi principiile proprii, fără ca individul să fie forţat de nimeni, în nici un fel, să facă ceva cu care nu este de acord. Independenţa se referă la faptul că individul nu trebuie să accepte ajutor sau resurse din partea altora. Autonomie poate exista şi dacă există dependenţă, dar nu şi invers.

[20] A se nota că autonomia şi independenţa nu sunt întotdeauna exact termenii pe care seniorii îi utilizează, nu *ad literam*, ei fiind concepte aparţinând cercetătorului care interpretează şi sintetizează datele obţinute.

Scanned with OKEN Scanner

neții, dar acesta e pragul minimal de la care începe posibilitatea de mai bine și evaluarea personală a acestei posibilități): „Nu am nici o pretenție de la nimeni, eu, cât pot, mă țin eu. Nu, nu am nici o așteptare, sunt mulțumită" (S13).

De fapt, mulți dintre ei, dar în mod absolut nu toți, susțin că, *dacă se pot descurca singuri* (o formulare prezentă la numeroși respondenți), nu își mai doresc foarte multe lucruri în plus de la viață. Astfel, pragul minimal (necesar) devine și pragul suficient. Explicațiile sunt două pentru această proximitate între minimal și suficient. 1) Mai întâi, și este cazul pentru cei mai numeroși intervievați care fac această suprapunere între minimal și suficient, ea poate fi doar o figură lingvistică, amintind de (dar nereproducând) un minimalism tradițional românesc al conceptualizării bătrâneții, ce se completează, și astfel se invalidează parțial, cu speranța continuității stării prezente la vârste următoare, inclusiv în bătrânețea avansată (ex.: *să îmi dea Dumnezeu aceeași sănătate ca acum; să pot să călătoresc și peste 10 cum fac astăzi; să mă bucur de aceleași ieșiri cu prietenele, să am aceeași minte ca acum, să nu mă senilizez mai mult* etc.). Succesul de supraviețuire este strâns legat, pentru aceștia, de succesul de continuitate, lucru ce atestă că îmbătrânirea de succes, departe de formulări pompoase și extrem-pozitivizante, este, totuși, aproape și posibilă. 2) O altă explicație, valabilă pentru o parte nu foarte însemnată dintre participanții la interviu, este că acest prag minimal și suficient se datorează unei viziuni sumbre asupra bătrâneții, la rândul ei dată de situații sociale aparte (ex.: cazul unei respondente singure, fără soț, fără familie apropiată și cu evidente semne de depresie) sau de condiții medicale deosebite (ex.: cazul unui respondent aflat într-o formă avansată de boală hepatică) și, foarte rar, de internalizarea unei viziuni a bătrâneții ca declin iremediabil.

Autonomia și independența, în calitatea lor de succes de supraviețuire cu posibilă cooptare a unui succes de continuitate indică cât de importantă este sănătatea pentru seniorii noștri în articularea unui model personal, cu sau fără relevanță colectivă, a succesului. Cu toate acestea, atunci când discutăm despre autonomie și independență nu totul se reduce, în cazul intervievaților, la sănătate. Deși condiționează *descurcatul singuri* de starea de sănătate, o parte însemnată amintesc și de relevanța posibilităților financiare[21] în configurarea autonomiei, unii dintre respondenți arătându-se îngroziți de ideea de a locui cu copiii atunci când nu se vor mai putea descurca din pensie, fie și ocazional (iarna, când toate utilitățile sunt mult mai scumpe), de a se da în grija rudelor îndepărtate (cazul persoanelor fără copii) dacă nu vor mai putea realiza venituri

[21] Impresia, după multe interviuri, a fost că respondenții *s-ar fi plâns* mai mult de posibilitățile financiare reduse, dar o anumită decență, un anumit simț al demnității i-a oprit să o facă. Apoi, dincolo de interviuri, s-ar putea să existe o rușine asociată cu sărăcia la nivel de percepție publică, în România, ca și cum starea economică precară ar fi o culpă personală.

Scanned with OKEN Scanner

suplimentare pensiei (aici avem o îmbinare a importanţei sănătăţii şi părţii financiare în ceea ce poate însemna, oricât de local, de particularizat, succesul unei îmbătrâniri). O situaţie aparte este la cei trecuţi de 80 de ani, care, datorită mobilităţii reduse şi a unui status de sănătate mai precar, a diminuării forţei fizice depind de copiii mereu prea ocupaţi pentru a realiza diverse activităţi în casă, de la schimbarea unor aparate electrocasnice la renovarea locuinţei.

> Aş vrea să îmi schimb termopanele, să mai renovez una alta. Eu nu mă mai pot sui pe sus, să mut, să fac, ar trebui cineva să fie mereu aici, să supravegheze, să mai facă una alta. Cine să facă? Ei fiecare au treburile lor. Dar mi-e ciudă că nu am schimbat la vreme, iar acum nu mă mai pot baza pe ei. (S13)

Se vede, mergând pe această cale, că mult clamata continuitate din cadrul teoriilor şi naraţiunilor îmbătrânirii de succes, semnificativă şi în *active ageing*, nu este doar un efect al voinţei individului, ci este condiţionată de o serie de aspecte sociale, dintre care starea de sănătate şi statusul financiar sunt extrem de importante. Dar tot importantă este şi starea de sănătate şi situaţia financiară inter-relaţionale, care caracterizează, adică, un grup de prieteni, (sunt naraţiuni despre grupuri de prieteni care au obiceiul să facă câteva adunări sau excursii pe an). Uneori afectarea unui membru din grup duce la terminarea activităţii pentru întreg grupul, aşa cum a mărturisit S4 că s-a întâmplat după moartea prietenei de o viaţă, când grupul altădată format din trei prietene, numit şi *echipă de distracţie*, şi-a încetat activitatea. Alteori continuitatea pune probleme atât socio-relaţionale, cât şi legate de starea de sănătate. De pildă, în interviul cu S1, am aflat că inclusiv realizarea unei excursii în străinătate ridică probleme în care continuitatea între vârsta de mijloc şi bătrâneţe devine nevralgică, ne-imediată, chestiune de strategizare:

> Am vrea şi pe viitor să putem merge în Grecia, cu maşina. Nu mai suntem ca pe vremuri, soţul meu putea conduce fără probleme ore întregi, dar acum au apărut probleme de sănătate, asta e, vârsta, ba amorţeşte, ba îl dor picioarele. Şi nu vrem să depindem mereu de copii, ne place să mergem cu ei, dar ei au programul lor, nu vrem să-i constrângem. O altă problemă e că nu ne descurcăm prea bine cu engleza, deşi eu tot învăţ de când am rămas la pensie. Atunci, ne gândim, evaluăm, vedem ce putem şi ce nu mai putem face. Să înnoptăm undeva, să ne punem o aplicaţie de traducere. Nu e greu, dar nici simplu. Sunt tot soiul de bătăi de cap care apar datorită vârstei şi datorită faptului că ne-am învăţat cu un standard de confort, în ultimii ani, de când ieşim cu copiii în vacanţe (case aproape de plaje, mers prin Airbnb), şi nu vrem să renunţăm. Atunci trebuie să evaluăm, să vedem opţiunile, nu că suntem pesimişti. (S1)

Succesul de supravieţuire şi cel de continuitate sunt ambele concepte care probabil răspund mult mai bine şi mai nuanţat de realitatea socială a îmbătrânirii din România, incluzând aici chestiuni sociale, chestiuni economice

Scanned with OKEN Scanner

(vârstnicii români sunt dezavantajați financiar în raport cu cei din alte țări, călătoresc, de pildă, mult mai puțin decât cei din Uniunea Europeană, aflându-se la coada clasamentului – a se vedea secțiunea de mai sus) și chestiuni medicale (sănătatea excelentă de la 60 de ani nu este totuși egala sănătății excelente de la 40-50 de ani, cf. Pachana, 2017). Continuitatea nu are cum fi perfectă, un anumit grad, variabil de la caz la caz, de discontinuitate este inevitabil. Astfel, deziderатul și principiul continuității trebuie să încorporeze schimbarea, ca element constitutiv și să-și alăture alți termeni, alte mărci pentru a o face vizibilă: cum ar fi, de pildă, continuitate relativă, continuitate satisfăcătoare, cvasi-continuitate. Renunțarea la concept nu ar fi neapărat, automat, o idee bună, căci, în fond, dincolo de teorii, continuitatea este dorită, visată, plănuită de seniori, e un concept ce face parte din mentalul cu și în care se operează de către aceștia asupra bătrâneții.

III.4.1.1. Un pahar de apă la bătrânețe. Amurgul copiilor și conflictul paradigmatic al succeselor

Un aspect demn de discutat în relație cu succesul de supraviețuire și cu cel de continuitate este poziționarea vârstnicilor față de copiii proprii. Autonomia și independența sunt stări ce se obțin sau se doresc a fi obținute fără colaborarea sau ajutorul copiilor. Cu o singură excepție, nici unul dintre vârstnici nu s-a arătat dispus să încerce o colaborare cu propriul copil în direcția realizării autonomiei sale, ca și cum ar fi fost prinși trișând sau abdicând de la aceste principii. Astfel, la întrebarea *ce așteptări aveți de la copiii Dvs.* (în relație cu dvs. și cu modul în care își concep/duc viața), toți subiecții (minus unul) care aveau copii au afirmat apăsat că nu au nici o așteptare. Dacă ar trebui să aleg o singură mare constantă care traversează aproape toate interviurile atunci ar fi categoric aceasta: grija de a nu împovăra pe cei dragi. *Nu vreau să fiu o povară* – cu diverse variații, este firul roșu pe care se pot înșira interviurile, aici intrând și cei care nu au copii, cu diferența că aceștia din urmă au insistat mult mai puțin asupra acestui element, în vreme ce ceilalți aveau grijă să pună în conexiune dorința de a nu fi o povară cu dorința de autonomie și de independență.

Merită să stăruim puțin asupra acestei țesături relaționale părinte-copil-succes-autonomie. Societatea contemporană nu se limitează la a pune presiune pe membrii săi să devină părinți, ci, o noutate în raport cu alte epoci, asociază copilul, după cum am menționat și în analiza paradigmei socio-culturale a infantilizării și a cultului tinereții, cu fericirea și împlinirea (de tip hedonist, nu ca responsabilitate socială) personală supremă (cf.: Teodorescu, 2017c), îmbinând astfel, pentru femei, dimensiunea sacrificială tradițională a maternității cu dimensiunea narcisică postmodernă. Succesul social – și e, iarăși, valabil mai mult pentru femei decât pentru bărbați – la vârsta tinereții și a maturității include în mod obligatoriu și a da naștere cel puțin unui copil (Donath, 2017). Iată însă că copilul nu mai face parte nici din succesul de îmbătrânire, nici în general, nici

Scanned with OKEN Scanner

din cel al respondenților noștri, cel puțin nu din succesul de supraviețuire și cel de continuitate, dar cu o revenire destul de importantă (deși sub așteptări), în cadrul poveștii de viață (ceea ce, însă, nu este totuna cu narațiunile îmbătrânirii de succes). O concluzie parțială pe care putem să o extragem de aici întărește cele spuse mai sus: continuitatea între vârsta de mijloc și cea a bătrâneții (mai clar formulată poate la Havighurst, decât la Rowe și Kahn) are o certă doză de relativitate și chiar un caracter convențional (cf. Tornstam, 2005) – succesul unei vârste nu se translatează firesc în succesul altei vârste. Explorând însă puțin mai mult, trebuie spus că există o logică culturală ce poate da seama pentru această nepotrivire la nivel general, dar nu neapărat în relație cu vârstnicii noștri. Astfel, copilul ca furnizor de fericire – despre cât de departe de realitate e această narațiune socială a se vedea analiza, plină de date statistice, a lui Paul Dolan (2019/2020) – este un produs al epocii postmoderne, așa cum este și îmbătrânirea de succes, în variantele sale cele mai actuale și în special ca narațiune mai mult decât ca teorie. Dar discontinuitatea copil-bătrân (de succes) e justificată tocmai prin prisma apartenenței la aceeași paradigmă culturală: copilul postmodern este în special cel de vârstă mică, în care natura vorbește mai mult decât cultura, legat de presupusele bucurii ale nașterii, alăptării și de stilul parental (elaborat după observații asupra primatelor) cunoscut sub denumirea de *attachment parenting* (Tuteur, 2016; Teodorescu, 2017b, 2017c). Copilul dispare ulterior, o dată devenit matur, din atenția culturii postmoderne. În același timp, bătrânul de succes este cel care are control asupra vieții sale și care se naște în ruptură programatică față de orice relație care nu este și ea, la rândul ei, menită plăcerii sau contribuției indirecte la sănătate (relațiile în îmbătrânirea de succes sunt terapeutice în cel mai propriu sens al cuvântului). Prin urmare, de ce ne-am mira că și vârstnicii noștri elimină copiii – adulți, parte din ei aflați ei înșiși în pragul bătrâneții – din viziunea lor asupra bătrâneții pozitive, necreditând sau evitând deliberat rolul lor în a (le) face bătrânețea mai frumoasă sau mai bună? Dar mare parte dintre respondenții noștri nu se pot încadra pur și simplu într-un model occidental al îmbătrânirii de succes, existând o prevalență (pentru unii) sau măcar o prezență consistentă a modelelor tradiționaliste ale bătrâneții (pentru mulți). În alte culturi, amurgul datoriei copiilor față de părinții bătrâni se petrece indubitabil, în diferite grade, pe fondul îmbătrânirii populației și al altor schimbări sociale, precum scumpirea locuințelor, care a făcut imposibilă co-locuirea, mobilitatea geografică și pe piața muncii ce au îndepărtat părinții de copii, implicarea crescută a femeilor pe piața muncii (îngrijitoarele de elecție în orice societate și în orice timp) (Achenbaum, 2005: 21-29). Dar în cultura românească persistă mitul *paharului cu apă la bătrânețe*: ideea că copilul se va îngriji de părinte, recompensându-l pentru eforturile de a-l crește, de a-l ține în școală etc., că va fi factorul esențial pentru asigurarea ordinii, a *supraviețuirii*, în fond (cf. Teodorescu, 2017c).

În timp ce am obținut o serie de narațiuni despre sacrificiul făcut pentru copii, de la naștere, la educare, la sprijinirea lor în perioade critice și crescutul

Scanned with OKEN Scanner

nepoților, ele contravin cu așteptările seniorilor privitoare la sprijinul așteptat sau dorit la bătrânețe:

> Am vrut să știu că am făcut ceva pe lumea asta și de-aia nu m-am lăsat, am făcut sute de injecții, am stat cu lunile în spital. E bine să ai copii, să știi pentru ce trăiești. Nimeni nu ar trebui să se lase până nu reușește. Nici o femeie (...) Îmi vine să urlu de singurătate, trec zile și nu vorbesc cu nimeni. Nu, nu vreau să stea cu mine copiii. M-au chemat la ei, dar eu nu îmi las casa. Și nu vreau să vină. X mă obosește când vine, abia aștept să plece. (...) Ce așteptări să am? Nu, ei îs cu treaba lor. Să mă sune, ar fi suficient. X sună zilnic, însă Y nu sună cu lunile. (S2)

Nici măcar unul din cei cu copii nu recunosc vreo expectanță cu privire la aceștia, nici în direcția relației cu ei, de îngrijire, îndatorire etc., nici în direcția modului lor de viață, aceasta deși au fost cazuri când știam că, pentru modul de viață, aveau așteptări anume sau erau nemulțumiți de alegerile și valorile copiilor: „Sunt foarte mulțumită de ei; nu am așteptări pentru că ei îmi îndeplinesc *deja* toate așteptările" (S6). O parte însemnată a seniorilor au menționat că *își doresc*, *vor spune clar copiilor*, sau că *se așteaptă să ajungă la azil pentru că e firesc/natural în ziua de astăzi.* Pe de altă parte, doar doi seniori, un bărbat și o femeie, afirmă clar că nu doresc să sfârșească la azil, dar nu pentru că ar solicita acest lucru, direct, ca pe plata unei datorii, din partea copiilor, ci, din nou, pentru că speră să se poată întreține singuri:

> Nu intenționez să fiu povară nimănui, le-am spus de nenumărate ori, pe mine să mă ducă la... cum să-i spun, azil, că oricum i-am spune tot aia e. Nu vreau să-mi chinui fata. Nuuu, în nici un caz. Vreau să stau cu cei de vârsta mea. (S5)

> Sper să mai am destui ani de sănătate pentru a crea și a-mi ajuta copiii, sper că voi muri acasă, nu într-un azil de bătrâni. (S11)

Încercând să explorez mai mult această tendință, am aflat de unii dintre ei că aveau o multitudine de exemple în jurul lor de persoane care la bătrânețe nu au fost îngrijite de copii, fie că aceștia nu au fost aproape de ei, geografic, fie că nu au dorit să se implice. Dar nu o spuneau cu reproș la adresa copiilor, ci ca pe un soi de scuză, de justificare față de ceea ce li s-ar întâmpla lor. E foarte probabil, fără a putea generaliza sau a trage o concluzie clară și valabilă pentru toți, ca aceasta să fie o strategie de a negocia cu un potențial eveniment neplăcut și un mecanism de *empowerment* generat frica de a (nu) fi *dus la azil* – provocată de exemplele cu care ei se confruntă și, cel mai probabil, mulți au cunoștință de astfel de cazuri. Însă, asumându-și decizia, ei dobândesc în proprii lor ochi, și în cei ai intervievatorului, imaginea unui om care își controlează viața. De altfel, una dintre respondente, cu un acut spirit critic, remarcă întocmai acest mecanism în discuția despre așteptări legate de copii și de viitor, iar un alt res-

Scanned with OKEN Scanner

pondent punctează, cu zâmbetul pe buze, conexiunea dintre absența pretențiilor și absența dezamăgirilor – un mecanism care, cel mai probabil, funcționează pentru mulți:

> Păi da, copiii pot fi o chestiune de garderobă; o faci pentru perpetuarea speciei. Apoi nu rămâne prea mare lucru. De fapt, la toți la care am observat că spun că vor la azil, e o modă acum, am văzut la Z., la I. și la T., le e frică că nu o să aibă cine să le îngrijească, asta ascund când spun că nu vor să împovăreze pe nimeni. Asta cu azilul are două surse: ori frica că s-ar putea întâmpla așa, și atunci devine un soi de auto-consolare; ori au ei ceva detectoare și simt, inconștient, că nu se pot baza pe copiii lor. Altfel, de ce nu ar lua o femeie să aibă grijă de părinți, cu aceiași bani pe care i-ar da la azil, sau mai puțin?! Sunt o grămadă de lucruri pe care ei nu le spun, ci le cosmetizează. Adevărul e că nu, nu mai ai astăzi nici o siguranță. Cu fete, fără fete, ești pe cont propriu. E bine să ai bani, că atunci poți plăti pe cineva să te îngrijească. Lași casa în schimb, te vinzi. Copiii nu mai sunt o siguranță. (S1)

> Pretenții față de copii? (zâmbește) Nu am pretenții, nu am dorințe, ca să nu am surprize. (S15)

Pe măsură ce copiii cărora li se poate, în mod legitim, cere ajutorul la bătrânețe apun ca semnificație – indiferent de sinceritatea părinților, aceasta contează prea puțin în ceea ce ne interesează acum[22] – moartea socială apare tot mai pregnant la orizont. Astfel, nu doar se face vizibil, în asemenea situații, un conflict paradigmatic al succeselor, dar se poate decela și conexiunea dintre succesul de supraviețuire și moartea socială. Succesul de supraviețuire este impulsionat să se producă pentru a nu lăsa moartea socială să intre în scenă sub forma irelevanței sociale a vârstnicilor, ce riscă să devină *povară* în raport cu proprii copii (aici cele mai amintite dificultăți pe care ei le pot crea copiilor sunt de tip economic și afectiv – *nu vreau să îi supăr* e un tip de refren comun). Irelevanța socială, care, în această formă, este mult mai particularizată în irelevanță *familială*, este la rândul ei grefată, pentru unii dintre vârstnici, pe conștientizarea existenței unor tensiuni inter-generaționale sau, mai rar (la doi respondenți unul de gen masculin, unul feminin), prin internalizarea narațiunii de tip *bătrânul ca țap ispășitor* – ex.: bătrânul care trebuie să se retragă de pe piața muncii pentru că e perimat, bătrânul căruia statul trebuie să îi plătească pensia.

[22] Deși interviurile narative încurajează și doresc o cât mai generoasă sinceritate, este evident că nu poate exista o autoiluzionare în acest sens. O serie de mecanisme psihologice latente participă, constant, la negocierea sensurilor sincerității și chiar la rescrierea acesteia în timpul interviului.

Scanned with OKEN Scanner

III.4.1.2. A fi bunic(ă). Eșec în mijlocul succesului sau eliberare

Într-un articol din 2016, intelectualul român Andrei Pleșu deplângea discrepanța dintre interesul cultural pentru relația ființei umane cu părinții săi – sofisticată, complexă, psihanalizabilă și, de cealaltă parte, construcția relației cu bunicii sub egida simplității și a idilicului. Accepțiunile pozitive și total de-problematizate din punct de vedere social și psihologic ale faptului de a fi bunic formează, într-adevăr, un loc comun în cultura populară din cele mai vechi timpuri și până astăzi. Bunicul este cel întotdeauna bine dispus, protector, hazliu, mereu la dispoziția nepoților. Sunt nenumărate stereotipurile pozitive ale bunicului și ar merita un studiu amplu care să surprindă eventualele mutații survenite de-a lungul timpului[23]. Andrei Pleșu însuși pare a-și invalida sugestia de renunțare la niște modele simpliste prin această caracterizare pe cât de tandră, pe atât de periculos generalizantă în cheie idealizatoare:

> Degrevați de veghea responsabilității pedagogice, liberi de exigențele carierei proprii, mai puțin ocupați și mai puțin hărțuiți de orgolii personale, ei savurează dezinteresat farmecul nepoților, cu făcutele și nefăcutele lor, cu răzgîielile lor inocente, cu vitalitatea lor de nedomesticit. Bunicii iubesc mai pur și mai total. Iubirea lor nu vrea să fie modelatoare, ci înțelegătoare. Iubirea lor nu vrea, de fapt, nimic, nu așteaptă nimic. E contemplativă, ludică, aproape extatică. Iar toate aceste stări se revarsă asupra copiilor, ca un dar, ca un nimb nutritiv. De aceea, cei care, asemenea mie, n-au avut norocul unei bune întâlniri, al unei întâlniri consistente și durabile cu instituția bunicilor riscă o anumită șubrezenie afectivă, o anumită rigiditate interioară, amestec de frustrare, inhibiție și retractilitate. În absența bunicilor, copilăria e mai scurtă, mai monotonă și mai tristă. (Pleșu, 2016)

În cazul seniorilor intervievați, faptul de a fi bunic pare mai puțin imediat, natural și garantat decât am presupus înainte de interviuri. Motivul pare a fi legat de o schimbare structural-funcțională ce privește familiile din România contemporană: deși bunicii au în continuare un rol important, mai cu seamă în cazul familiilor în care mai multe generații trăiesc sub același acoperiș, ei nu mai sunt la fel de mult cooptați pentru a lua decizii, și funcționează mai degrabă ca un departament de suport al familiei mono-nucleare[24], având roluri diminuate și preponderent non-educative – de pildă, de a lua copiii de la grădiniță sau de la școală, de a-i scoate la plimbare, dar fără putere de decizie asupra unor elemente semnificative din viața lor, ca, de pildă, cele legate de educație sau valori sociale. Uneori, rolul diminuat se asociază și cu o mărturisire a faptului că bunicii

[23] De exemplu, de la bunica tandră, liniștită, *îmbătrânită*, reclamând respect, la bunica *trăsnită*, plină de viață, prietena nepoților (cum spuneam că se întâmplă în cartea lui Backman, 2013/2017).

[24] Un aspect pe care l-am constatat și în cadrul interviurilor cu mame (Teodorescu, 2017c).

Scanned with OKEN Scanner

nu îşi iubesc, cum se spune în cultura populară românească, mai mult nepoţii decât copiii, dar nu întotdeauna. Sunt şi vârstnici care reiterează stereotipiile tradiţionaliste ale bunicilor care trăiesc prin nepoţi, deşi admit că rolul lor în creşterea şi educarea nepoţilor este redus sau aproape nul şi, lucru ce probează caracterul stereotipic al declaraţiilor lor, identifică sursa majoră de împlinire în excursiile în străinătate sau în *libertatea de a face ceea ce doresc, când doresc.*

> E bine să nu te amesteci în viaţa lor (a nepoţilor), oricum nu te ascultă. Eventual, să îţi ajuţi copiii cât sunt nepoţii mici. Dar nu, nu îi iubeşti mai mult, ai mai mult timp de ei, eşti mai înţelept. (S5)

> De la o vârstă trăieşti prin copii şi mai ales prin nepoţi. Ei sunt emblema, cartea ta de vizită. Da, cum să-ţi spun, trăieşti prin nepoţi. (...) Eu nu mă bag în cum îşi cresc ei copiii, eu sunt depăşită. Nu mai ştiu nici ce se dă de mâncare, nici de la ce vârstă. Nora mea a făcut cursuri în sensul ăsta. Nu vreau să zic nimic sau să mă bag, ştii cum sunt eu, stau în banca mea (...) Nu stau mult când merg la ei să îmi văd nepotul. Mie îmi place la casa mea, să mănânc ce vreau, să nu mă stresez. Se descurcă şi fără mine, deşi îmi place să-i ajut. (S3)

Mulţi dintre bunicii intervievaţi au povestit că au învăţat să *nu se mai agite* cu privire la creşterea nepoţilor, pentru că *fiecare trebuie să-şi crească singur copiii* (o propoziţie pe care, cu mici variaţii, au rostit-o aproape toţi), dar pentru o parte dintre ei, mai ales cei care aveau încă, la momentul interviului, nepoţi relativ micuţi, ca vârstă (sub 15 ani), ceea ce lăsau să transpară nu era atât o chestiune de convingere, cât de resemnare. Aşa cum comentează o respondentă care a fost educatoare, tensiunea dintre bunici şi copiii lor s-ar putea răsfrânge, de fapt, şi asupra relaţiei cu nepoţii:

> Da, eu cred că, categoric, trebuie să se implice cu nepoţii, deşi unii mai nou socotesc că nu mai trebuie, dar trebuie, ca e păcat să nu, că ei, bunicii, au atâta timp, iar cei tineri sunt stresaţi şi suferă de lipsă de timp. Ar fi o bună rezolvare pentru ambele tabere. Dar eu cred că probabil cei care zic că nu trebuie să te implici, că acum mulţi zic, o fac pentru că nu sunt ei dispuşi să se implice, sunt prea comozi sau nu se înţeleg cu copiii. Şi de aici se întâmplă multe. Dacă copiii nu te lasă, nu te poţi implica. (S7)

Nu ar fi exclus ca amurgul copiilor, cum am numit retragerea copiilor în calitate de sprijin, de îngrijitor, din imaginarul bătrâneţii, să se afle în conexiune şi cu această diminuare a rolului bunicilor în viaţa nepoţilor, să stimuleze succesul de supravieţuire al seniorilor care se văd, şi pe aceasta cale, constrânşi să găsească soluţii, cel puţin la nivel de discurs, în ei înşişi. Întrebarea care rezultă de aici este dacă putem considera această situaţie drept un eşec în cadrul succesului bătrâneţii şi dacă se aplică mai mult bătrâneţii înţeleasă în sens (paradigmatic) tradiţional sau ca îmbătrânire de succes. Interpretarea cea mai la înde-

Scanned with OKEN Scanner

mână ar fi că a fi un bunic cu roluri limitate constituie un eşec din punctul de vedere al unei bătrâneţi tradiţionale (prin diminuarea însemnătăţii culturale a bunicului şi instrumentalizarea lui în beneficiul egoist al părinţilor) şi o eliberare din perspectiva naraţiunii îmbătrânirii de succes, în acord cu principiile acesteia, de valorizare a autonomiei, a timpului petrecut cu prieteni, a continuităţii rolurilor etc. Însă, pe de altă parte, s-ar putea ca această restrângere a importanţei rolului de bunic să fie doar într-un mod superficial sau chiar iluzoriu o eliberare, deoarece există o nuanţă care e pe cât de importantă, pe atât de uşor să fie trecută cu vederea. Eliberarea implică controlul şi decizia personală. Or, dacă vârstnicii sunt eliberaţi în pofida voinţei lor dintr-un rol mai bogat de bunic, e puţin probabil ca eliberarea, acceptând că se poate numi astfel, să aibă un sens pozitiv. Să nu mai vorbim şi de faptul că a fi bunic poate fi un rol pe care vârstnicii nu doar să îl dorească, ci şi să îl integreze excelent într-o abordare de tip îmbătrânire de succes a propriei lor senectuţi – de altfel, a căuta roluri sociale noi pentru a le înlocui pe cele vechi era un deziderat prezent în teoriile primilor teoreticieni ai îmbătrânirii de succes şi ai teoriei activităţii, după cum am văzut în partea teoretică.

Moartea socială îşi face şi aici simţită prezenţa, chiar dacă fără să aibă o exprimare totală sau radicală, sub forma inadecvării şi a perisabilităţii sociale. O parte dintre bunicii intervievaţi au remarcat faptul că sunt consideraţi *depăşiţi* în creşterea nepoţilor pe o varietate de paliere, începând cu îngrijirea de bază (nutriţie, îmbrăcăminte, igienă) şi terminând cu educaţia în sens larg (capacitatea lor de a furniza/ajuta la constituirea de conduite sociale, valori sau principii de viaţă, facilitarea învăţării şcolare etc.), unii dintre aceştia părând să internalizeze privirea celorlalţi. Această perisabilitate şi incompetenţă în relaţie cu nepoţii ar putea fi doar una dintre faţetele unei atitudini negative a copiilor faţă de vârstnici, a considerării lor ca *demodaţi* şi irelevanţi sociali. E evident că un atu ca experienţa de viaţă este desconsiderat în astfel de situaţii[25]. Una dintre respondente a povestit cum faptul că ea şi soţul ei sunt, cred ei, trataţi ca un soi de personal necalificat, care oricând poate fi înlocuit (*id est*, cu alţi bunici, cu alte op-

[25] Desigur, toate acestea nu trebuie privite ca verdicte, ci ca posibilităţi de interpretare ce ar trebui rafinate prin studii ulterioare, eventual chiar şi prin metode cantitative. Ne putem, altfel, imagina foarte uşor o situaţie ca aceasta: vârstnicul, impetuos, sigur pe sine, nu reuşeşte să ia în considerare şi dorinţele copilului său în privinţa educaţiei nepotului, să intre în dialog cu acesta şi, nemulţumit că nu se ţine cont 100% de principiile sale afirmă că este îndepărtat din viaţa nepotului. Interviul confruntă în primul rând cu interpretările şi viziunile despre viaţă ale persoanei intervievate, astfel că nu se pot întemeia teorii certe cu privire la realitatea socială de facto, existând riscul adoptării necritice a punctului său de vedere. Oricum, diferenţele între oameni şi generaţii există, iar pentru ca relaţiile să funcţioneze e nevoie de empatie, inteligenţă relaţională şi compromis.

Scanned with OKEN Scanner

ţiuni de petrecere a timpului liber pentru nepoţi etc.), neavând altă competenţă în raport cu nepoţii decât aceea de a-i face să se simtă bine, îi determină să fie *şantajabili* de către nepoţi, căci altfel riscă să îi piardă. De meditat atât la consecinţele lipsei de comunicare dintre generaţii, cât şi dacă nu s-ar putea ca, între îmbătrânirea de succes şi moartea socială, să nu fie nevoie de mai multe modele ale bătrâneţii, care să ajute la înţelegerea acestui deficit comunicaţional.

Momentan neaşezată semantic între tradiţionalism şi forme moderne de concepere şi trăire a bătrâneţii, ipostaza de bunic a vârstnicului, modul în care ea este prescrisă social de la o epocă la alta, de la o paradigmă teoretică la alta, semnificaţiile pe care naraţiunile sociale le asignează bunicilor, cu definiţiile, deschiderile, restricţiile şi presiunile sociale care se pot observa în cadrul acestora, ar necesita cu certitudine mult mai multă investigaţie din trei motive: 1) este un subiect insuficient studiat şi sufocat de stereotipuri pozitive indiferent de variaţiile semantice, paradigmatice şi culturale ale bătrâneţii; 2) este un statut social cu impact asupra modului de auto-percepţie a vârstnicului şi contribuie la mecanismele prin care acesta interpretează bătrâneţea şi îşi gestionează povestea vieţii; de remarcat, în această direcţie, faptul că două intervievate fără nepoţi (S1, S8) observă discriminarea lor de către cei care au nepoţi şi un fenomen de presiune socială de a avea nepoţi[26]; 3) trebuie racordată la schimbările socio-economice (incluzând aici mişcările de emancipare ale femeii şi evoluţia socială a maternităţii) şi la cele culturale (dacă ne gândim doar la apariţia conceptului de stil de *parenting*) ale epocii contemporane în general şi la cele foarte specifice dintr-o societate anume (în această speţă, din societatea românească).

În ceea ce priveşte seniorii cu care am discutat, fără vreo pretenţie în direcţia unei cercetări extinse şi de profunzime asupra ipostazei de bunic, este de remarcat că există o varietate de nuanţe în poziţionarea lor faţă de aceasta. Sunt seniori care par[27] a suferi pentru că li se refuză o implicare mai mare în viaţa nepoţilor, seniori care par a se resemna în faţa unor restricţii relative din partea copiilor lor cu privire la nepoţi, seniori care, probabil atenţi la nevoia de a se conforma modelelor sociale în circulaţie par a nu îşi asuma atitudinea mai puţin interesată de a lua parte activ la viaţa nepoţilor sau de a îi încorpora într-un *sens* al vieţii şi ai *wellbeing*-ului şi, extrem de rar (2 cazuri), seniori care au o relaţie armonioasă cu nepoţii, lipsită de umbra diverselor constrângeri sau presiuni sociale. Bărbaţii sunt mult mai relaxaţi în modul de a vedea relaţia cu nepoţii şi discută mai puţin despre acest aspect: „Relaţia copiilor cu părinţii e în funcţie de

[26] A se corela cu ceea ce observă şi Paul Dolan, pe baza mai multor statistici şi studii: unul din motivele pentru care cuplurile aleg să facă copii este pentru a-şi mulţumi părinţii care îşi doresc mult nepoţi.

[27] Ar trebui corelat şi cu alte date pentru a da un diagnostic sigur. În unele situaţii deţin astfel de date, dar cum nu este unanim valabil, precauţia de exprimare şi, evident, de poziţionare, este necesară.

Scanned with OKEN Scanner

cât s-au îndepărtat copiii de părinți, dar e bine să existe. Însă rolul bunicilor e cam 10%. Restul e treaba părinților" (S10) sau „Da, bunicii sunt importanți in calitatea lor, în rolul lor de bunici, dar nu de altceva. Fiecare cu rolul și rostul său" (S9). O posibilă explicație: a avea nepoți, funcționează, la nivelul narațiunilor sociale, ca o prelungire a narațiunii socio-culturale a beneficiilor procreării, narațiune ce afectează disproporționat de mult femeile în raport cu bărbații.

III.4.2. Configurări ale îmbătrânirii de succes. Un test

Observam la începutul acestei secțiuni despre narațiunile personale ale bătrâneții și îmbătrânirii că îmbătrânirea este umbrită, ca expresie și interes manifest, în raport cu bătrânețea. Nu că seniorii ar fi neapărat mai dornici de a discuta despre bătrânețe, căci, aminteam, ei nu doresc să fie etichetați ca bătrâni, din cauza pericolului pe care, cel mai probabil, îl resimt, de a nu fi *reduși* la a fi bătrâni, la activarea acelui agregat de stereotipuri ce neglijează eterogenitatea vârstnicilor și identitatea fiecăruia, dar, atunci când se ajunge totuși la discuții despre bătrânețe, mulți (dar nu toți) își asumă un rol de voce a categoriei din care fac parte având, cum vom vedea, fie un spirit militant – împotriva *ageism*-ului, împotriva pensionării forțate, împotriva bătrâneții ca stare determinată biologic etc., fie un spirit extrem de comunicativ, al împărtășirii unei realități socio-personale și culturale complexe, lipsit însă de dorința de schimbare sau de un ton al revoltei. Mai mult, iarăși repet, interviul nu a fost conceput cu un focus direct și extenuant asupra bătrâneții și îmbătrânirii, ci a încercat să fructifice indirect viziunea seniorilor asupra acestora. Dar îmbătrânirea este oarecum maimarele absent. Chiar și atunci când am încercat să pun întrebări specifice despre îmbătrânire (atât din cele prezente în ghidul de interviu, cât și altele, propice în diverse etape în discuțiile cu seniorii) m-am lovit tot de definiții sau de opinii despre bătrânețe. Vom vedea că similar s-a petrecut și la tineri, într-o măsură importantă – și atunci când le-am adresat întrebări vizând atitudinea, sentimentele lor referitoare la îmbătrânire, și atunci când le ceream opinia despre îmbătrânire ca fenomen socio-ontologic.

Nu ar fi exclus –, dar poate aceste date sunt insuficiente și există riscul suprainterpretării a ceea ce s-ar putea datora unui defect de concepere a ghidului de interviu – ca această invizibilitate a îmbătrânirii să reflecte un fenomen de negare a îmbătrânirii, cu funcții ușor diferite pentru vârstnici și non-seniori. Pentru cei dintâi, având un rol de protecție a poveștii vieții în fața unui sentiment de final al poveștii – nu neapărat dat de moarte, cât de lipsa de sens a timpului (în imaginarul personal, povestea vieții e preferabilă, ca mod de auto-percepție, îmbătrânirii ce ar putea sugera o imagine a existenței ca entropie), iar pentru cei din urmă o funcție de evitare a confruntării cu îmbătrânirea ca formă personală, diluată, a bătrâneții.

Scanned with OKEN Scanner

Dar, deşi îmbătrânirea a fost mai greu captabilă în discuţiile cu seniorii, am urmărit, lucru stabilit înainte de a realiza că îmbătrânirea rămâne mai degrabă ne-coagulată ca temă de discuţie, cele trei dimensiuni pe care se clădeşte teoria modernă a îmbătrânirii de succes: sănătatea fizică, capacitatea cognitivă şi implicarea activă în viaţă[28], pentru a vedea în ce măsură ele participă la configurarea unei îmbătrâniri de succes la seniorii noştri şi dacă s-ar putea extrage idei care să susţină existenţa unei variante româneşti a îmbătrânirii de succes: adică bazată pe principiile teoretice clasice ale îmbătrânirii de succes, dar cu un potenţial narativ ce comportă anumite specificităţi. Nu va fi vorba de a propune efectiv o teorie, ci de a testa nişte concepte ce s-ar putea ulterior dezvolta într-o teorie mult mai finisată a îmbătrânirii de succes în România, o teorie atât a teoriei, cât şi a naraţiunii aferente.

III.4.2.1. Sănătatea esenţială şi neinteresantă. Un insucces cel puţin narativ

În ce măsură contează sănătatea pentru seniori şi ce înţeleg ei prin sănătate, se referă la trup, la psihic, la ambele? Observă ei, direct sau indirect, că sănătatea este o dimensiune extrem de importantă a îmbătrânirii şi bătrâneţii şi dacă da, au o abordare pro-activă sau pasivă a sănătăţii? Diferenţiază, în vreun fel, între îmbătrânirea primară şi cea secundară (evident, fără să opereze cu aceste concepte)? Există o corelaţie între consideraţiile privind autonomia şi independenţa care asigură ceea ce am numit un succes de supravieţuire la bătrâneţe şi interesul pentru sănătatea proprie?

Nu am reuşit să obţin foarte mult discurs despre cum văd seniorii sănătatea şi nici să extrag atât de multe date, pe cât m-aş fi aşteptat iniţial, referitor la cum valorifică ei acest concept în viaţa lor. Ca întrebări privilegiate, în cadrul ghidului de interviu, în relaţie cu acest subiect, au fost cele cu numerele 3 şi 4, dar am atins această temă şi pornind de la alte întrebări cum sunt cele legate de pensie, de bătrâneţe. Ca formulare, răspunsurile au fost preponderent scurte şi seci, fără să rezulte efectiv o *carne* narativă. Au fost, probabil, întrebările cele mai rapid expediate, care au părut, oricâte deschideri am încercat să propun, cele mai neinteresante.

> Ca tânăr pensionar, mă plimb zilnic şi încerc să mă hrănesc sănătos, cu legume, fructe şi carne albă. Un pahar de vin roşu din când în când (...). Un stil de viaţă activ e benefic la orice vârstă, mişcarea e bună, cei care cred că munca de birou sau viaţa sedentară sunt sănătoase, se înşală. (S11)

[28] O readucere aminte: „probabilitate redusă de boală şi dizabilitate datorată bolii, capacitate funcţională cognitivă şi fizică ridicată şi implicare activă în viaţă" (Rowe & Kahn, 1997: 433).

Scanned with OKEN Scanner

Toți au admis că sănătatea este importantă, iar cei mai mulți au insistat asupra caracterului său esențial pentru o viață bună. M-aș fi așteptat și aici, ca măcar o parte dintre intervievați, despre care știam că nu au neapărat un stil de viață sănătos – consum de nicotină, *junk food* etc., să critice accentul cultural pus asupra sănătății sau poate să ia în derâdere obsesia contemporană pentru a trăi sănătos prin indicarea unor situații în care, în ciuda sănătății și a unui stil de viață corect, au apărut boli terminale sau evenimente cardio-vasculare, sau a rolului dimensiunii accidentalului în viața omului. Acest lucru nu s-a întâmplat nici măcar într-un caz. Dar cel mai aproape de o abordare non-standard a sănătății au fost două cazuri, la persoane ce trecuseră prin evenimente amenințătoare de viață, în care sănătatea a fost subordonată sănătății cognitive înțelese ca activitate intelectuală (de cercetare, de scriere). Dintre acestea, unul a eliminat orice discuție despre conținuturile sănătății (nutriție, mișcare etc.), întrucât are o stare de sănătate deficitară, care presupune consumul constant și obligatoriu de medicamente (S12).

Dacă majoritatea seniorilor au dat semne că vor să treacă cât mai repede peste aceste întrebări, indiferent de vârstă, totuși, o disponibilitate ușor crescută pentru a discuta despre sănătate, niciodată producând însă o narațiune luxuriantă, am găsit la seniorii aflați în intervalul 60-75 de ani, neatinși de vreo boală semnificativă, cel puțin din ce am reușit să obțin ca informație prin discuții (ceea ce nu înseamnă că nu au fost seniori din cadrul aceluiași interval de vârstă, aparent blazați în relație cu subiectul), și la seniorii de 80+ care aveau multe boli cronice (osteoporoză severă, boli coronariene etc.) și o stare de sănătate deficitară cu alterarea stării generale de bine (dureri, imobilitate relativă etc.).

Cum întrebările despre sănătate se aflau plasate la începutul interviului, au avut, pentru câțiva respondenți, și rolul nefericit de a întrerupe narativitatea, de a bloca, temporar, apetența pentru discuții, ca și cum seniorii ar fi fost dezamăgiți. Pentru acest fapt am găsit două explicații: designul de interviu nu a fost cel mai bine conceput: întrebările au lăsat prea puțin loc de exprimare a interpretării personale, au conținut într-o certă proporție, deja, răspunsul care, practic, nu a trebuit decât să fie recunoscut de către vârstnici, pus în cuvinte. De aici ar fi putut rezulta o anumită pasivitate a lor în relație cu tema sănătății. În fond, încercarea de a descoperi cum anume se modulează sănătatea la nivel individual a fost sortit unui insucces moderat prin prisma faptului că ceea ce s-a activat imediat și limitativ pentru o abordare personală a sănătății a fost truismul sănătății ca fiind importantă. La o întrebare asemănătoare de tip cât de nociv e fumatul, toată lumea ar fi răspuns că extrem de nociv și, nici în acest caz, nu ar fi fost nici o legătură între comportamentele oamenilor și răspunsurile lor, faptul că sunt conștienți de ce este bine și ce este rău. Apoi, o altă explicație a fost că seniorii, crezând, în urma invitației, că este mult mai mult vorba despre a discuta lucruri interesante despre ei, de a-și depăna povestea lor de viață au fost

Scanned with OKEN Scanner

decepţionaţi de apariţia acestor întrebări pretabile mai bine unor cercetări cantitative. A discuta despre sănătate ar putea pur şi simplu să nu fi constituit un topic prea atrăgător în care seniorii ar dori să se implice.

Chiar dacă nu am intenţionat să aflu comportamente de viaţă, aş fi dorit să obţin o perspectivă mai nuanţată asupra percepţiilor lor asupra sănătăţii ce ar fi putut fi utilă, pe viitor, în vederea altor cercetări pe această dimensiune. Sunt totuşi nişte observaţii care merită făcute. Am identificat trei tipuri de respondenţi din punct de vedere al intensităţii asumării sănătăţii pe plan personal (sigur, la nivel declarativ): 1) cei care sunt încredinţaţi de importanţa sănătăţii, mulţi numind-o esenţială şi declară, unii în cuvinte mai multe, alţii extrem de sec, că fac tot ce pot să se menţină sănătoşi (de obicei cei de 60-70); 2) cei care sunt convinşi de importanţa sănătăţii, dar afirmă că sunt relaxaţi în privinţa acesteia, că nu fac tot ce ar putea face pentru a fi sănătoşi, din neglijenţă sau pentru că nu vor să pună prea multă presiune asupra lor; 3) cei care spun că sănătatea e foarte importantă, dar de la care nu am putut să obţin mai nimic referitor la ce fac pentru a se menţine sănătoşi, mult prea vagi în ceea ce înseamnă, pentru ei, sănătatea.

Pentru majoritatea respondenţilor, sănătatea este fizică, corporală şi are trei componente care pot coexista câte două sau câte trei în descrierile pe care le oferă la ce anume înseamnă pentru ei să fie sănătoşi: nutriţia, boala şi mişcarea. Cea mai importantă componentă şi, de obicei, prima care este numită este, de departe, nutriţia pentru cei din intervalul 60-80 de ani, în vreme ce seniorii de 80+ pun mai mult accent pe boală, aceasta fiind, în cazul lor, mai des numită prima dată în cursul interviului. Nutriţia este deseori asociată cu boala, mai cu seamă în direcţia obezităţii sau a dobândirii proporţiilor juste ale corpul. De altfel, aşa cum o să discutăm ceva mai încolo, corpul nu se situează atât de mult într-o perspectivă a sănătăţii, nu aceasta furnizează criteriile de judecare a lui, cât într-o paradigmă estetică. Există o lamentaţie cu privire la kilogramele care se acumulează, iar aici am observat că ea s-a produs mai închegat, şi conţinând mai multă nemulţumire, la persoanele pe care le cunoşteam înainte de interviu. Totuşi, discuţiile despre obezitate sau supraponderabilitate nu au atins, cum m-aş fi aşteptat, implicaţiile medicale ale acestora – diabet, hipercolesterolemie etc. De cele mai multe ori însă, menţionarea aspectelor despre nutriţie rămâne în zona gastronomică (reţete sănătoase, diete etc.) sau *light*-medicală (mâncare sănătoasă, ecologică *vs.* procesată, semipreparată etc.). Am avut şi un respondent care, cu candoare, a mărturisit că nu are grijă de partea calitativă a alimentaţiei, deşi ştie că ar trebui, dar nu are timp şi, poate mai mult, dispoziţie să se gândească la acest aspect.

Boala a fost menţionată, cum spuneam, preponderent de cei de 80+ (şi un caz semnificativ la o persoană de 60 de ani, singură, cu depresie şi probleme trombotice (S18)), deşi atunci mai cu seamă pentru a arăta limitările produse de

Scanned with OKEN Scanner

aceasta asupra calității vieții și ca ocazie de a contempla, cu un gram de fascinație, schimbările produse de boală în organism. Prevenția medicală a bolilor, care ce ar fi dus la o indicare clară a capacității de diferențiere între îmbătrânirea primară și îmbătrânirea secundară, este aproape inexistentă în narațiunile, mult prea reduse, despre sănătate. Nici chiar atunci când am încercat, adeseori, să obțin răspunsuri cu ajutorul unor întrebări exacte precum: cât de des mergeți la doctor, faceți analize de rutină etc., nu am obținut prea multe informații. Sunt vârstnici care admit că merg o dată pe an să își verifice, prin analize de sânge, valorile de colesterol, trigliceride, să facă o ecografie cardiacă sau o mamografie, dar, cei mai mulți sunt evazivi în a oferi un pattern în acest sens și unii dintre ei afirmă că *da, din când în când, de gura copiilor* (S14). Invalidând din nou anumite ipoteze de cercetare, nu am întâlnit o deschidere suplimentară spre prevenție la persoanele cu studii universitare, și nici o diferență între respondenții de gen masculin și cei de gen feminin. Un lucru interesant a fost și faptul că mică parte din cei care au menționat boala atunci când au fost întrebați despre ce fac ca să fie sănătoși, au precizat că nu trebuie exagerat cu vizitele la doctor și nici cu tratamentele medicale, pentru că spiritul sau mintea sunt cele care mențin ordinea în organismul omului.

Nici alimentația, nici bolile, nici prevenția bolilor nu sunt puse de către seniori în relație directă cu bătrânețea. Nu se discută niciodată de alimentație adaptată corpului supus înaintării în vârstă, de boli specifice bătrâneții și care ar trebui prevenite. Oarecum paradoxal, nici măcar de către persoanele (rare, totuși) care, la întrebările legate de bătrânețe, declanșează adevărate tirade împotriva sensului și consecințelor bătrâneții și îmbătrânirii, inclusiv asupra capacităților fizice, sau de către cele care pur și simplu descriu schimbările produse la nivel corporal de către bătrânețe. Aceste persoane recuperează, practic, mai târziu în interviu, relația dintre bătrânețe și sănătate, cu accent asupra corpului care trădează imaginea continuității ființei umane.

O posibilă interpretare pentru dispoziția redusă a seniorilor de a discuta despre prevenție, doctori, tratamente și, în plus, de a le asocia cu bătrânețea, considerându-le astfel variante ale acesteia, ar putea fi și următoarea: ei resimt oricum statutul de vârstnic ca pe o cvasi-amenințare (sursă de discriminare, de vulnerabilizare), iar conectarea acestui statut la ideea de boală ar reprezenta o creștere suplimentară a senzației de vulnerabilitate, de fragilitate, astfel, strategia inconștientă ar fi pentru o evitare discursivă, narativă a dublei precarități de statut. O altă interpretare ar fi și că în societatea românească medicalizarea bătrâneții, în sensul pozitiv, ne-invaziv, nu este atât de accentuată precum în alte țări[29]. Cele două interpretări pot mărturisi, concomitent, despre realitatea socială a bătrâneții în România[30].

---

[29] La nivelul percepțiilor populare românești comune se regăsește încă ideea morții de bătrânețe, a devalorizării cel puțin a corpului biologic la bătrânețe (și de aici, ideea că

Scanned with OKEN Scanner

O altă componentă a sănătății este mișcarea. La întrebarea despre ce fac pentru a se menține sănătoși, foarte mulți (peste jumătate) au inclus și mișcarea, insistând asupra acesteia cu evident mai multă plăcere decât asupra bolilor, și cu mai mult entuziasm și cu o dorință mai extinsă de a oferi detalii decât asupra aspectelor legate de nutriție. Sintagmele privilegiate sunt *fac mișcare, mă mișc, încerc să fac mișcare, mă plimb, merg pe jos* și se referă, în cele mai numeroase cazuri, la plimbări regulate prin oraș sau la preferarea mersului pe jos, în locul mersului cu mijloace de transport în comun, la încercarea de a avea un stil de viață activ. De altfel, de multe ori, întrebarea numărul patru legată de stilul de viață activ era aproape ignorată, în ciuda eforturilor, ca și cum simpla ideea de a fi menționat *mișcarea* aducea suficiente clarificări în favoarea faptului că seniorii sunt adepții unui stil de viață activ și că socotesc că acesta este bun pe măsură ce înaintezi în vârstă. În mai puține situații mișcarea a presupus și: aerobic sau exerciții de tip Pilates practicate în casă (3 seniori), diverse forme de activități sportive de întreținere practicate la un centru de zi (2 seniori) și fitness la o sală de sport (1 senior, caz în care mișcarea a fost numită *sport*). Spre deosebire de boală și prevenție, mișcarea a fost mai clar și mai frecvent pusă în relație cu îmbătrânirea, semn că ar putea conține o formă de *empowerment*, dar, totuși, mențiunile au rămas mai degrabă vagi și expeditive în cazul răspunsurilor la întrebarea numărul 4, fiind forțate, cel mai probabil, de întrebările mele ajutătoare, prin care am încercat să obțin o opinie în sensul acestei asocieri. De precizat însă că am putut deduce mai multe despre existența și proporțiile aproximative ale unui stil de viață activ în mod indirect, din răspunsuri la alte întrebări (de pildă, la cea referitoare la sursele de împlinire pe care le au seniorii în prezent). Referitor strict la răspunsul direct, într-un singur caz, al unui bărbat diagnosticat cu o boală autoimună pentru care a fost consiliat să aibă o rutină zilnică de exerciții fizice, am găsit o legătură clară între bătrânețe și mișcare (S15), prin relevarea beneficiilor pe care vârstnicii le pot avea dacă practică un sport sau o activitate fizică: analize medicale bune, o sănătate mulțumitoare a inimii – aici am fost cel mai aproape de o discuție despre diferențele dintre îmbătrânirea primară și îmbătrânirea secundară: s-a recunoscut o certă degradare inevitabilă a funcțiilor cordului, cu observația că sportul poate determina ca această degradare să fie ținută în frâu. Aceeași persoană a considerat că mișcarea fizică ajută și la evitarea lenei care se poate instaura o dată cu ieșirea la pensie: („și ce să

---

bătrânii nu merită duși la spital, că e *naturală* intrarea corpului în declin; aceasta nu implică în mod necesar o abordare discriminatoare), după cum a arătat-o din plin și reverberarea pandemiei de Covid-19 și a problematicii vârstnicilor în spațiul public.

[30] Evaluarea gradului în care medicina contemporană românească (nivel teoretic, nivel al programelor sociale și medicale, campanii de screening etc.) se pliază pe necesitățile medico-sanitare ale vârstnicilor ar constitui un necesar și extrem de interesant subiect de cercetare, la granița dintre științe medicale și științe sociale.

Scanned with OKEN Scanner

faci, să stai tolănit de pe un pat pe altul?", S15). În contextul pandemiei de Covid-19, seniorii cu care am discutat telefonic şi-au manifestat regretul pentru faptul că nu au mai putut face liber mişcare din cauza restricţiilor guvernamentale puse în aplicare în timpul stării de urgenţă.

În ceea ce priveşte stilul activ de viaţă este de remarcat că el se află, din punct de vedere conceptual, în grila îmbătrânirii de succes, atât în implicarea activă în viaţă, cât şi în menţinerea unei sănătăţi fizice bune. O să-l tratez preponderent însă în legătură cu sănătatea, urmând să discut conceptul şi din perspectiva implicării active, deoarece a fost gândit, în întrebarea numărul patru, mai mult ca un modulator al sănătăţii, iar implicarea activă am dedus-o din mult mai multe dimensiuni discutate, fiind mai pretabilă naraţiunii personale[31]. Atunci când stilul activ de viaţă nu a fost echivalat simplu cu mişcarea (mers pe jos, plimbări), s-a dovedit că el mai încorporează, pentru seniori, următoarele variante: grădinăritul – activitate plăcută atât de femei, cât şi de bărbaţi, inclusiv din cei aflaţi la vârste înaintate, 80+ şi mersul în excursii – practicat de numeroase femei, mai cu seamă până în 80 de ani, indiferent de studii sau situaţie financiară, deseori împreună cu prietene, familie, inclusiv, dar mai rar, cu copii şi nepoţi. După 80 de ani, unii seniori s-au confruntat, cel puţin din informaţiile pe care am reuşit să le obţin prin interviu, cu dificultăţi în a implementa stilul de viaţă activ, din cauza acutizării bolilor, dar mai ales a celor care reduc mobilitatea (ex.: osteoporoză). Altfel, am cunoscut îndeaproape cazul unei femei de 84 de ani (S2), participantă la interviu, care a rămas extrem de dinamică în ciuda numeroaselor afecţiuni, de la depresie, trecând prin boli cardio-vasculare şi ajungând la demenţă incipientă. Dincolo de cât de mult au dorit să discute seniorii despre stilul lor de viaţă activ, că acesta este benefic o dată cu înaintarea în vârstă a fost unanim recunoscut. Nu a existat însă o problematizare a ce înseamnă stil de viaţă activ şi care sunt condiţionările acestuia, cu o singură excepţie: „Un stil de viaţă activ este OK. Stil de viaţă activ ar fi unul care îşi stabileşte în permanenţă scopuri realizabile în condiţiile date"(S12). Nuanţa suplimentară introdusă este aici cu referire la condiţionările exterioare, a se înţelege sociale şi medicale. Astfel, ducând raţionamentul mai departe, modelul unui stil de viaţă activ se întrupează diferit la un senior care are resursele financiare necesare pentru o excursie de 10 zile cu autocarul (cazul unor doamne de 70+), dar şi o stare de sănătate care să poată permite plierea pe condiţiile unei astfel de excursii, respectiv la un senior care are resursele financiare necesare pentru orice excursie, dar nu mai are starea de sănătate potrivită (cazul unui domn de 65+, extrem de bolnav, nedeplasabil) şi pentru care stilul de viaţă activ devine unul preponderent intelectual.

[31] A se înţelege abordarea acestei cvasi-distincţii, stil de viaţă activ/implicare activă, nu atât ca fapte inexorabile, cât ca decizii în design-ul de cercetare.

Scanned with OKEN Scanner

Acest ultim caz ne arată că teoria îmbătrânirii de succes conţine, după cum bine au remarcat criticii ei, o cecitate marcată în faţa diversităţii şi a condiţiilor socio-economice şi medicale ale vârstnicilor. Dacă avântul idealist al teoriei îmbătrânirii de succes, deja palpabil la Havighurst – când spunea, ne amintim, că gerontologia este obligată să aibă o teorie a îmbătrânirii de succes, luptând, astfel, pe o cale teoretică, cu discriminarea, din mediul social, a vârstnicilor şi asumând astfel, o suplimentară funcţie practică – este de înţeles din punct de vedere istoric, şi încurajabil la nivel de *model* teoretic, iată, totuşi, că el poate deveni rupt de realitatea efectivă a seniorilor şi chiar să o distorsioneze implicit pe aceeaşi cale pe care ar fi trebuit să o facă cunoscută şi să o ajute. Într-adevăr, observaţiile seniorului nostru sunt cât se poate de pertinente: stilul de viaţă activ depinde de limitările situaţiei socio-medicale a fiecăruia. Nu e vorba de a defini modul de viaţă activ numai ca *mod de viaţă care este social dezirabil pentru grupul de vârstă* (Havighurst, 1961: 9), căci vârsta nu contează exclusiv şi precumpănitor – în termeni de limitare şi de potenţial – ci, mai complex, ca mod de viaţă care este social dezirabil pentru un (sub-)grup de vârstă, particularizat şi printr-o stare de sănătate ce impune anumite limite asupra frecvenţei şi tipurilor de activităţi sociale.

Apoi, un astfel de caz indică, de asemenea, că succesul la bătrâneţe nu ar trebui să implice cu necesitate *menţinerea activităţii din etapa vârstei de mijloc*. E un lucru pe care l-am mai pus în discuţie şi mai sus, această continuitate este oricum, de cele mai multe ori aparentă, înglobând un indice de discontinuitate, iar, uneori, ar putea fi de-a dreptul imposibilă. Sunt situaţii în care o activitate practicată la vârsta de mijloc nu mai poate fi menţinută, indiferent de eforturile seniorului. De fapt, chiar şi ideea de activitate este viciată dacă o gândim ca pe o omogenizare a mai multor activităţi. În mod cert nu toate activităţile din etapa vârstei de mijloc vor putea fi continuate la bătrâneţe, dar acest lucru nu ar trebui să conteze, izolat, în definirea succesului de îmbătrânire al unui individ, ci ar trebui raportat la ceea ce Havighurst (1961) numea satisfacţia faţă de statusul sau activităţile curente şi la sentimentul de fericire faţă de propria viaţă, obţinut pe baza acestei satisfacţii, precum şi la înţelesul de potenţialitate la nivel individual a activităţii şi funcţionării fizice şi psihice implicată în teoria lui Rowe şi Kahn – de reamintit că pentru aceştia, spre deosebire de naraţiunile îmbătrânirii de succes, succesul nu implica o creştere infinită. Prin urmare, ar fi vorba nu de activitate în general, ci de anumite activităţi şi de modul în care individul se raportează la acestea. Apoi, la aceasta, ar trebuie să îi adăugăm şi o înţelegere non-mecanicistă şi pluridimensională a continuităţii, în spiritul pe care Paul Baltes dorea să i-l inculce îmbătrânirii de succes (cf.: Baltes & Baltes, 1993: 1-34; Freund & Baltes, 1998) care să cuprindă şi ideea de optimizare a resurselor, optimizare rezultată în urma procesului de conştientizare a unei balanţe de pierderi şi câştiguri.

Scanned with OKEN Scanner

III.4.2.2. Creierul ca sursă de rejuvenare internă sau accelerator de declin

Un alt element care intră în miezul teoretic al îmbătrânirii de succes este păstrarea unei capacități cognitive ridicate și funcționale. Am urmărit acest element indirect, prin întrebări legate de sănătate, de activitate, de pensionare, de planuri și de viitor. Creierul, mintea, judecata, spiritul, luciditatea sunt tot atâtea nume cu care vârstnicii operează pentru a se referi la abilitățile cognitive care, în comparație cu sănătatea fizică, unde abordările sunt mai voalate, sunt mai intens conectate la îmbătrânire și bătrânețe. S17 discută, de pildă, în interviu, despre provocările pe care bătrânețea le ridică pentru creier, de la procesul de deteriorare a memoriei, la diminuarea energiei psihice. Există și seniori care fundamentează tinerețea pe inimă („inima rămâne mereu tânără, nu îmbătrânește niciodată", tot S17), dar aceasta este o altă speță, o instituire, neproblematică, idealizată a sinelui fără vârstă (*the ageless self*) despre ale cărui capcane am discutat în partea de teorie. Conectarea creierului la îmbătrânire și bătrânețe se realizează în două feluri, unul fiind articulat de o viziune pozitivă asupra creierului, altul de una negativă.

1) O dată, creierul are, sintetizând, pentru mulți dintre vârstnicii care îl aduc în discuție, un indubitabil rol anti-ageing sau de rejuvenare. Creierul este sursa tinereții mult mai mult decât este trupul. Despre trup vom discuta mai multe când vom vorbi despre vârsta subiectivă, dar în acest moment este de subliniat doar că trupul este văzut mai curând ca marea reflectare a vârstei cronologice, iar din acest punct atitudinile diferă: o parte se arată împăcați cu această funcție ilustrativă, de întărire a vârstei (deși vom vedea cât de genuină e, în profunzime, atitudinea), iar o altă parte cred că tocmai pentru că reflectă o vârstă care nu înseamnă vârsta subiectivă, cea mai intimă a omului, trupul trebuie și poate să fie îmblânzit. În această ultimă situație, respondenții au relevat o tensiune dialectică între corp și minte, cu privilegierea celui din urmă termen. Lucrurile nu stau chiar la fel cu creierul. De obicei, el nu are un rol de reflectare a vârstei cronologice, ci de punere în chestiune a ei, iar în acest prim caz, pentru respondenții noștri el, este văzut ca o sursă de tinerețe. Există un minim efort care trebuie depus pentru a activa această resursă, de obicei un efort care presupune întreținerea sănătății creierului – prin jocuri de sudoku, completare de integrame, lectură, învățarea unei limbi străine, navigare pe internet, învățare de tehnologii digitale, menținerea legăturii cu tinerii, păstrarea *minții ocupate*. Vârstnicii care văd creierul în acest mod nu se plâng niciodată de un efort prea mare în relație cu acesta, căci activitățile cu rol de stimulare cognitivă în care se implică sunt alese benevol și par a fi făcute cu plăcere. De obicei acești seniori care au indicat creierul și mintea drept surse de tinerețe sunt și cei care au raportat o vârstă subiectivă mai scăzută decât vârsta biologică.

Modurile prin care creierul poate livra tinerețe individului în etate sunt și ele multiple. Se discută astfel despre: a) menținerea unui spirit tânăr, prin

Scanned with OKEN Scanner

conservarea unui creier sănătos (fără detalii medicale, din nou, şi fără detalii practice) sau pur şi simplu datorită unei decizii de principiu de tip *trebuie să ai spiritul tânăr, să gândeşti ca un tânăr*; b) efectuarea de activităţi intelectuale inovative, pe care fie subiecţii le-au făcut toată viaţa, ca parte a profesiei, fie îşi propun să le dezvolte la bătrâneţe, dând curs unor propensiuni pe care mereu le-au manifestat înspre acestea (activităţi de cercetare, de creaţie artistică sau literară, de învăţare academică), activităţi care le furnizează un sentiment de transcendere a vârstei, a timpului şi indică (pentru cel puţin 4 dintre ei, toţi de gen masculin) că pot contribui la edificarea unui promisiuni de imortalitate simbolică (ex.: cazul S10, cercetător, cu dorinţă de a lăsa o operă după moarte); c) realizarea de activităţi care presupun, conform seniorilor, activarea creierului: lectură, consum de filme şi emisiuni TV, de concerte muzicale, dar şi muncă part-time, după pensionare (atunci când nu se referă la activităţi de îngrijire a copiilor sau a celor mai în vârstă, socotite, din contră, epuizante, ci, de pildă, la secretariat), activităţi care îi fac pe seniori să se simtă plini de viaţă şi utili, valizi social; d) activităţi de învăţare (unde sunt amintite, cel mai des, învăţarea utilizării calculatorului, a telefonului smart, a internetului, dar şi învăţarea limbilor străine, a unor sporturi noi sau dansuri, a unor discipline ca psihologia, arta etc. – cazul celor ce frecventează centrele de zi, activităţi care îi fac să se simtă viabili din punct de vedere intelectual şi afectiv); e) dezvoltarea unei gândiri pozitive şi energice asupra bătrâneţii, gândire care presupune, de fapt o acceptare (ca conştientizare) şi, simultan, o îndepărtare, cel puţin pe jumătate, a bătrâneţii de sine datorită creierului care rămâne tânăr (în timp ce corpul este singurul preluat de către bătrâneţe). Nu am observat situaţii în care să se asocieze funcţia de întinerire a creierului cu înţelepciunea – pentru mulţi seniori existând o reluctanţă rezistentă la multiplele provocări adresate prin întrebările deschise suplimentare de a discuta în termeni de lecţii sau sfaturi date celor tineri.

În mare parte, toate aceste moduri au în comun speranţa continuităţii la bătrâneţe a ceea ce era specific sau preţuit la vârsta de mijloc („îmi doresc să îmi ţină Dumnezeu mintea asta, de acum. Trupul te lasă, apar schimbări, dar mintea ţine mai bine", S4). Inclusiv în cazul învăţării de lucruri noi şi a dezvoltării unei gândiri pozitive, căci şi acestea vin tot pe un tipar nici măcar al vârstei de mijloc, ci al tinereţii – învăţarea continuă, dezvoltarea etc., intrând în grila unui posibil succes de continuitate şi, ca în cazul activităţilor intelectuale inovative, oferind şi confortul psihic al unei posibile imortalităţi simbolice, prin creaţie. Apropo de aceasta, este foarte interesant de urmărit, dar vom mai discuta mai multe nuanţe la secţiunea dedicată reprezentării morţii şi vieţii de apoi, copiii, spre deosebire de muncă, de creaţie, nu au fost identificaţi de nici un vârstnic ca potenţiali vectori de imortalitate simbolică. Sunt şi situaţii, mai rare, când seniorii care pun accentul pe potenţialul rejuvenator al creierului remarcă şi că neutilizarea la parametrii decenţi ai acestuia, prin preferarea unor activităţi în

Scanned with OKEN Scanner

care nu este deloc sau este fals stimulat[32], atrag atenția că acesta se poate lesne converti în chiar opusul lui: „Creierul mucegăiește dacă nu îl folosești" (S9). Însă, orișicum, dincolo de astfel de remarci explicite, la toți se poate detecta că valorizarea creierului ca sursă de tinerețe este, în fond, direct proporțională cu conștientizarea fragilității acestuia și a granței subțiri dintre funcționarea sa pozitivă și funcționarea sa negativă.

> Stilul de viață activ și utilizarea creierului este esențial. Acesta e cuvântul. De ce e esențial, pentru că în momentul în care ai pus jos, e gata. De la o anumită vârstă, și eu le recomandam tuturor când eram mai tânăr și chiar și acuma le recomand în primul rând să nu dispere, în al doilea rând să nu se teamă de efort, pentru că oricum corpul tău, mintea, nu te lasă să faci efort mai mult decât poți, deci nu are rost să te limitezi tu, că există limitatorul pus de Doamne-Doamne, natural, și în rest este foarte important să simți că ai mai fi putut lucra încă două zile ca să termini. (S9)

> Eu mereu mă gândesc, ca să nu îmi ruginească rotițele. Mintea mea zburdă, nu e deloc ruginită; pentru mine asta e foarte important. (S5)

> Am împlinit de curând 62 de ani. N-am ieșit la pensie și nici n-am de gând! Adică, mă rog, voi ieși la pensie, ca tot omul, dar n-am să fiu niciodată un „pensionar". Nu intru în detalii, vă spun doar că sunt student și masterand și că voi susține atât teza de licență, cât și disertația de master în vara lui 2021. (S20)

În plus, o parte din seniori, deși văd în creier sursa de tinerețe care să îi separe parțial de bătrânețea înspre care îi conduce trecerea timpului, observă că există anumite limite în continuitatea pe care creierul o poate asigura: cinci seniori discută foarte tranșant de apariția unei *lentori*[33], a unei oboseli ce e mai

[32] Nu toți seniorii definesc la fel stimularea cerebrală. Pentru unii, faptul că se uită la televizor este considerat benefic și provocator, iar pentru alții, din contră.

[33] Această lentoare a bătrâneții (inclusiv în ceea ce privește activitățile fizice precum mersul) este un fapt știut în literatura geriatrică, considerat un rezultat firesc al înaintării în vârstă (cf. Pachana, 2017). Alte studii recente îl pun însă într-o lumină pozitivă, deconstruind mitul declinului cognitiv. Foarte important este cel al lui Michael Ramscar și al colegilor săi (Ramscar *et al,* 2014), care a beneficiat de atenție destul de însemnată și în mass-media (Brink, 2014). Ramscar arată că uitarea specifică bătrâneții este rezultatul acumulării de informații, de experiență de viață a vârstnicilor, care determină și viteza de reacție redusă, datorată timpului mai mare de recuperare a informației stocate în creier. Cu alte cuvinte, este mai ușor pentru un tânăr să reactualizeze o informație, în condițiile în care el nu a acumulat încă multe, și este mai dificil pentru un vârstnic, tocmai pentru că el trebuie să treacă prin mai multe pături/rețele de informație și de cunoaștere. De precizat că Ramscar a avut în vedere numai seniorii sănătoși, fără boli degenerative de tipul demențelor, ce afectează patologic creierul.

Scanned with OKEN Scanner

mult o încetinire de ritm în procesele cognitive (memorie, argumentare, viteză de reacţie/de procesare) şi diminuare a rezistenţei cognitive (apariţia precoce a oboselii, o capacitate de concentrare mai redusă), în tot ceea ce fac şi chiar în ceea ce gândesc, în vreme ce la alţii aceste aspecte sunt doar sugerate. Interesant e că, cel puţin într-un caz, chiar şi această lentoare este interpretată pozitiv, în spiritul unei reîntoarceri la o valoare sau o caracteristică a tinereţii:

> Simt o încetinire, o diminuare a vitezei. Şi, dacă nu ar fi decât în luarea deciziilor, nu ar fi rău. Dar e mai mult. Ştii cum e? E ca şi cum aş pune un film cu încetinitorul (uaaa uaa). Însă nu mă deranjează, nu prea mult cel puţin. Reintru în matcă. De fapt, asta sunt eu, am revenit la normal. M-am tot grăbit, am tot accelerat, sub presiunea societăţii, iniţial a părinţilor pentru care eram mult prea înceată, de mică, acum nu mai am motiv. Asta sunt eu. (S1)

Există şi în acest aspect al creierului care rămâne tânăr şi trebuie stimulat, dar căruia i se acceptă lentorile, restrângerile, o anumită serenitate, ca atitudine, în raport cu bătrâneţea. Serenitatea presupune faptul că bătrâneţea poate fi trăită ca o altă tinereţe a fiinţei, dar fără presiunile şi necesităţile de performanţă (inculcată cultural) a primei tinereţi. E un aspect regăsibil şi în următoarea secţiune ce se ocupă cu implicarea socială activă şi se exprimă uneori mult mai direct în evaluările pe care seniorii le fac bătrâneţii, la întrebările 21 şi 24 (a se vedea ghidul de interviu din anexe).

2) O altă conectare a creierului la dimensiunea bătrâneţii o întâlnim în cazul unor viziuni mai negative, caracterizate de spaima în faţa perisabilităţii extreme a creierului, de angoasă în faţa faptului că acesta ar putea antrena declinul şi, implicit, moartea socială (din nou, cât de tensionată se prezintă bătrâneţea între cei doi poli ai ei!). Mai puţin numeroşi decât cei care exaltă capacitatea creierului de a situa individul într-o vârstă inferioară, cronologic, celei biologice, vârstnicii care subliniază foarte insistent riscul ca, din contră, creierul să poată accelera procesul natural de îmbătrânire, declară vârste subiective mai mari sau cel puţin egale cu vârsta lor cronologică (ceea ce nu se aplică celor care doar menţionează acest risc, îl pun în vedere), unii dintre ei aducând în discuţie şi simptome personale de depresie sau de îngrijorare extremă cu privire la sănătatea lor psihică.

Remarcabil este că sunt şi situaţii în care aceiaşi seniori observă funcţia rujevanatoare a creierului, dar şi pe cea de accelerator al declinului vârstei. O respondentă de 60+ discută atât despre capacitatea creierului de a asigura o bună inserţie în societate, de a oferi subiecte de discuţie cu cei tineri din familie (în special prin învăţarea utilizării tehnologiilor digitale), dar şi de a păstra relaţiile de prietenie şi a crea senzaţia de continuitate a unor obiceiuri din vârsta de mijloc (din nou, prin ceea ce este considerat sprijinul masiv al tehnologiei digitale, cu referire preponderent la reţele sociale şi jocuri pe calculator), cât şi despre

Scanned with OKEN Scanner

temerile ei de a nu dezvolta boala Alzheimer în urma a ceea ce ea socotește ca fiind uitări repetate, uneori deconcertante, pe care încearcă să le țină în frâu prin antrenarea creierului cu integrame, sudoku (pe care mi le-a arătat, în teancuri, în momentul desfășurării interviului), despre spaima de a nu cădea în inutilitate (nemaifiindu-le de ajutor copiilor, cu îngrijirea nepoților) și irelevanță socială. Schimbul repetat al perspectivelor denotă frământarea extremă:

> Am probleme de memorie încă de la partaj, a durat 4 ani de zile. Acum am tensiune mare, îl moștenesc pe tata, seamăn pe el. Nu mă văd bine, el a făcut un preinfarct, apoi un AVC și acela i-a fost fatal. Iar eu mă gândesc numai că de cad pe pat ce naiba fac... Eu nu beau, nu pip, sper să fie mai ok. Sunt atentă, sunt, că de-aia am fost la lucru la câmp de dimineață, că oricum nu suport soarele, îl evit. Și pentru memorie fac integrame și mă joc. Dar mă tot gândesc ce fac dacă pic. Și pe mama trebuie să o ajut, că ea e cu câmpul mai mult decât cu casa, dar nici nu mai poate, și atunci trebuie să fac eu. Aveam și cal și porci și alte animale, până m-am enervat și am zis gata. Puterea mă lasă. Trebuie să stau după ce fac câte ceva. Uite, ieri am dormit de-a dreptul, știi cum... Trebuie să fac și să și stau. Eu sunt conștientă că sunt riscuri. I-am zis la mama, vezi că seamăn cu tata. Iar dacă pic, dacă mă lasă mintea, cine vede de nepoți, nu mai sunt bună de nimic. Am momente când nu pot să fac nimic, îs atât de amărâtă, nimic nu se leagă. Nu mă recunosc. Eu nu sunt omul ăsta. Eram tânără și eram cu buzunarul plin de scame, că eram tot cu curățenia, ce vedeam mă aplecam. Ei, acum văd scama și nu mai am putere, o las și merg mai departe. Le mai fușeresc, dar fetele comentează. Dar nu mai pot. Pe vremuri nu plecam de-acasă fără să aspir toată casa și să șterg praful. Am eu probleme cu capul că nu e normal, de acolo se trag toate. Integramele mă ajută, și ies și în excursii... (S16)

O altă respondentă, de 80+, a povestit, cu extrem de multe detalii, cum, de o vreme, simte tot mai pregnant o deteriorare cognitivă, motiv pentru care și-a și făcut programare pentru a efectua o examinare prin computer tomograf, aceasta în ciuda unei energii fizice debordante pe care o conștientiza și ea într-o anumită măsură („nu am stare, trebuie să mă mișc, să ies și să vorbesc, dar nimeni nu are timp de mine și nu mă pot ține de capul oamenilor", S2), datorită căreia era capabilă să străbată kilometri întregi zilnic, plimbându-se. În timpul interviului mi-a arătat inclusiv documente medicale care atestau o stare de sănătate relativ bună, cu mici modificări în cadrul unor analize de sânge și diagnostice medicale ce nu identificaseră patologii. Respondenta a acuzat stări depresive și manifestări psiho-emoționale excesive: plâns, inabilitate prelungită de a dormi din pricina stresului, a gândurilor, chiar și cu aport de medicamente anxiolitice prescrise de medic. Ea repetă, în cadrul interviului, suspiciunea cum că ceva la nivelul creierului este alterat: „poate pentru că am mai căzut, m-am lovit, dar ceva nu e bine, totul e de la minte, mă agit, nu dorm aproape deloc noaptea" (S2), toate în timp ce afișează încredere în sine în privința capacității de rememorare. Are atitudini contrastante față de posibilitatea de a-și ameliora

Scanned with OKEN Scanner

situaţia – nu (mai) vrea să ia medicamente, dar merge la doctor şi chiar plănuieşte o internare în spital pentru investigaţii minuţioase. Felul în care îşi percepe mintea, sănătatea creierului influenţează însuşi modul şi tonul în care alege să vorbească despre bătrâneţe, de la asumarea unei naturalităţi a acesteia şi o perspectivă preponderent pozitivă asupra îmbătrânirii (probabil şi pentru că în acest punct s-a activat ideea că trebuie să răspundă conform expectanţelor cercetătorului), la contestarea îmbătrânirii şi o atitudine negativă:

> Ce înseamnă bătrâneţea pentru mine? Păăii (râde)... eu nu simt că sunt bătrână. Maxim când mă uit în oglindă, dar nici atunci. Nu simţi bătrâneţea, nu simţi că eşti bătrân (...) bătrâneţea e naturală. (...) Bătrâneţea e urâtă. Cel puţin dintr-un punct de vedere, că nu mai ai anturaj, nu mai ai pe nimeni. E ceva la bătrâni. Şi dacă nu ai cu cine conversa, îţi vine să vorbeşti singură. Mă trezesc câteodată că mă aud că vorbesc. Şi îmi zic câteodată, da ce, sunt tâmpită, vorbesc singură, nu e în regulă cu mine. Ca să nu simţi bătrâneţea trebuie să ai poftă de viaţă. Dar eu nu mai am poftă de viaţă. Eu nu vreau să mai trăiesc, dacă eu la 4 nu dorm, iar la 7 sunt în picioare, cu trei pastile (...) Eu nu mă simt bătrână că uite, eu mă descurc singură, fac prin casă, dau cu palux pe parchet, uite. (...) Dar la mine nu e ok, mai ales de când nu mai e soţul, nu am ce face. (S2)

În acord cu paradigma neuro-ştiinţificizării subiectului uman (a se vedea partea teoretică), pare că imaginarul creierului participă într-o proporţie semnificativă la construcţia personal-simbolică a identităţii, mult mai mult decât o face corpul. Dar comparaţia creier-corp are validitate redusă, întrucât corpul este, ca şi sănătatea, pentru majoritatea seniorilor, mult mai puţin asumat în relaţie cu bătrâneţea şi orientat în sensul acceptării declarative a bătrâneţii. Surprinzător faţă de expectanţele pre-interviu este că vârstnicii nu au aşezat creierul aproape deloc în zodia medicalului, cu excepţii în cadrul celor ce au identificat creierul ca posibil accelerator nefast al declinului vârstei – unde se mai discută despre vizite la cardiologi, medic de familie, analize medicale anuale sau investigaţii mai complexe pentru a pune în evidenţă atrofii cerebrale sau chiar demenţe. Seniorii care se concentrează excluziv pe rolul pozitiv al creierului în raport cu bătrâneţea nu au adus în discuţie nimic despre vitamine sau alte suplimente nootrope, nici despre nutriţia ce ar putea preveni degradarea creierului, nici măcar despre teste de memorie sau IQ – de care, de altfel, cultura populară americană plasabilă în siajul naraţiunii îmbătrânirii de succes este, semn al excesivităţii, invadată. La mijloc ar putea fi frica de moartea socială care se asumă de către seniorii din a căror răspuns se conturează polul recunoaşterii posibilităţii accelerării declinului de către creier, însă, şi la ei, tot fără evidenţierea foarte generoasă a unei abordări preventive.

Scanned with OKEN Scanner

III.4.2.3. Forme semnificative ale implicării sociale active

Rowe şi Kahn (1997) observau că implicarea activă, atât prin ea însăşi, dar mai ales prin modul în care se conectează la celelalte două dimensiuni (probabilitatea redusă de boală şi dizabilitate, capacitatea funcţională cognitivă şi fizică ridicată) este dimensiunea cea mai importantă a îmbătrânirii de succes. Există mai multe forme ale implicării sociale active observabile la seniorii intervievaţi. Este însă de subliniat că formele prin care creierul contribuie la un proces de rejuvenare internă pot fi socotite şi ele forme ale implicării sociale active, însă într-o accepţiune rudimentară, mai curând instrumentală. În cele ce urmează însă, voi prezenta forme complexe de implicare activă în viaţă, precum şi sensurile pe care acestea le au pentru seniori în relaţie cu viaţa lor, în general, şi cu percepţiile şi reprezentările pe care le dezvoltă asupra bătrâneţii ca vârstă având un anumit specific: a) implicarea socială activă în relaţie cu munca remunerată; b) sprijinirea familiei în activitatea domestică; c) activităţi pentru îmbogăţirea sinelui; şi d) reţelele de prieteni şi alte comunităţi.

1. Munca remunerată

Una dintre formele semnificative ale implicării sociale active (şi probabil cea mai ofertantă la nivel narativ) este munca remunerată. Este, în acelaşi timp, şi o formă extrem de problematică datorită pauzei în muncă pe care o impune, în cele mai multe situaţii, pensionarea obligatorie. De aceea, ea apare în interviurile cu seniorii în două ipostaze (în una din cele două sau, pe rând, în ambele, pentru aceeaşi persoană): 1) în calitatea de implicare activă actuală şi posibilă – pentru cei care au continuat, o vreme, după pensie, munca în rolul pe care l-au avut înainte de pensionare (prin prelungiri sau dispense) sau care au găsit alte joburi; implicarea activă actuală se poate referi la momentul în care s-a desfăşurat interviul (dacă seniorul era angajat atunci; extrem de puţine cazuri), şi la faptul că seniorul a fost implicat în muncă, după pensionare, şi aduce aceste aspecte în discuţie în timpul interviului; 2) de implicare activă inactual(izat)ă – pentru cei care nu mai sunt angajaţi într-un post remunerat, dar o implicare ce are un rol simbolic pentru seniori: de reper (deseori privit cu nostalgie), de structurant al identităţii şi de furnizor de sens inclusiv în relaţie cu îmbătrânirea. Nu am inclus aici naraţiunile seniorilor cu privire la viaţa lor în muncă, înainte de pensionare, dacă aceasta nu a fost pusă, de către seniori, în relaţie cu bătrâneţea, indiferent de modul pozitiv sau negativ în care a fost văzută, pentru că, altfel, este de înţeles că munca reprezintă o formă de implicare activă pe parcursul vieţii, dar, aşa cum observau Rowe şi Kahn (1997, 1998), implicarea socială activă are alte particularităţi la bătrâneţe.

Pentru cei extrem de pasionaţi de munca lor, dar şi pentru cei cărora aceasta le conferea un statut social superior (ex.: medic, cercetător, director de instituţie publică), pensionarea a condus la adevărate traume existenţiale de care seniorii par, de cele mai multe ori, deplin conştienţi, a căror rememorare a de-

Scanned with OKEN Scanner

terminat o sporire a narativităţii la întrebările dedicate pensionării, cu oferirea de numeroase detalii despre modul în care a decurs pensionarea, factorii care au concurat la neputinţa de a prelungi perioada de muncă (ex.: jocuri politice, interpretări abuzive de norme legale, capcane ale unor falşi prieteni etc.) sau despre bolile şi diversele indispoziţii psihice care au fost generate de ieşirea la pensie, precum şi cu tirade consistente împotriva pensionării obligatorii şi relevarea discriminării sociale împotriva vârstnicilor, consideraţi perimaţi după un criteriu atât de simplist ca cel cronologic. Seniorii, chiar şi cei cu un statut financiar mai mult decât decent, au arătat şi provocările financiar-economice pe pensionarea le-a ridicat pentru ei, de la faptul că se îngrijorau că nu îşi vor mai putea permite acelaşi stil de viaţă, la nemulţumirea de a nu mai câştiga la fel de mult după pensionare deoarece interpretau această diminuare financiară ca pe o penalizare personală şi o reducere a însemnătăţii individuale în ochii societăţii. Au fost mai multe astfel de cazuri, dar cele mai proeminente au fost în număr de trei, doi bărbaţi şi o femeie, doi peste 60 de ani, unul de 70, aflaţi deja de câţiva ani buni la pensie – unul dintre ei a mai prelungit câţiva ani munca, iar ceilalţi doi şi-ar fi dorit extrem de mult să o facă, au depus o serie de eforturi în sensul acesta, dar au eşuat. Vârsta lor este un semn al faptului că interviurile nu au captat reacţii *la cald*, ci a avut loc o sedimentare a perspectivelor lor asupra acestui eveniment.

> A fost groaznic când am ieşit la pensie. Mi-am zis, dacă asta înseamnă pensionarea, să mă gândesc cum să trăiesc cu 900 de lei şi cum să cumpăr cea mai ieftină mâncare... Da, am făcut depresie. Am avut multe joburi pentru supravieţuire, să fac un ban în plus. Încă am. (S18)

> Eu nu am ieşit la pensie, pe mine m-au casat. Pensia este o chestiune extrem de discutabilă. Pentru că, de fapt, constituţional şi uman, omul are două drepturi. Dreptul la muncă şi dreptul la asistenţă socială. Atunci când nu mai poate munci, trebuie asistat social. Dar să scoţi un om care poate munci pentru o chestiune standard este o mare aberaţie. Nu există om standard. Există o caracteristică sociologică, într-adevăr, pentru o anumită vârstă de la care se pleacă în sus şi în jos. Dar pe mine ce m-a deranjat a fost cum au procedat cu mine, laş. Nu este legal, dar s-a făcut o cutumă în România ca cei care au salarii foarte mari să iese la pensii foarte mari şi să dubleze pensia cu salariul. Este o anormalitate să intri în asistenţă socială şi să primeşti şi salariu (...) E foarte bine să ieşi la pensie dacă, ca şi D., ai multe lucruri pe care vrei să le faci, pe lângă cele profesionale. Dar să vrei numai să stai, dacă poţi lucra... (...) OK, eu accept şi apreciez acest lucru. Dar dacă vrei să lucrezi trebuie să poţi lucra până dovedeşti că nu mai poţi. Dar nu în plină forţă să îţi zică cineva gata, acum tu trebuie să ieşi doar că ai anii. Mai ales că avem ideea asta că trebuie să vină tineretul. Au plecat însă 6 milioane oameni apţi de muncă în străinătate. Câţi ar trebui să mai plece ca să aibă tineretul loc de muncă? (S9)

Scanned with OKEN Scanner

> Ieșirea la pensie a fost foarte dificilă pentru mine, nu mi-a plăcut deloc. Aș mai fi vrut să lucrez. Ai mai mult timp după pensie, teoretic, dar practic, faci ce faci, leneveşti, nu gestionezi bine timpul, şi ai tot o singură după-masă de lucru. După ce vin nepoții e şi mai şi. Îmi era groază că o să am o pensie mult mai mică. Oricum, am lucrat de la 59 de ani până la 65, cât s-a putut. Am încercat să-l conving pe G. să mă ajute să mai lucrez, dacă angajam un rezident se putea. Eu niciodată nu am ascultat de nimeni doar pentru că îmi era şef, ci pe baza competenței lui. Nu m-ar fi deranjat să am alt şef, şi mai tânăr, să fiu pe o poziție inferioară, doar să lucrez. Dar acum, aste e, e ideea asta că trebuie să lași pe alții tineri să iese în față şi să te retragi. (S17)

Munca pe care nu o mai pot desfășura într-un cadru instituțional, remunerat, validat social, rămâne pentru astfel de oameni o activitate simbolică, astfel că imperativul unei munci asumate, pasionate, a realizării unei cariere apare şi în sfaturile pe care vârstnicii le-ar da tinerilor (întrebarea numărul 14), în rememorarea celor mai frumoase etape din viață şi, mai rar, în așteptările de la copiii proprii (întrebarea numărul 8). În același timp, munca constituie şi o implicare activă pe care am putea-o numi atât inactual(izat)ă, cât şi pasivă sau pasivizată, căci vârstnicii nu se mai implică efectiv decât la nivel de imaginar, existând o continuă alternare, în discursul lor, între două registre socio-simbolice – cel al pensiei impuse şi cel al muncii dorite. Pentru acești seniori la care pensionarea nu a fost un proces liber consimțit, ci forțat şi traumatizant, activitatea domestică în care se pot implica mult mai mult o dată cu pensionarea (pentru femei, îngrijitul nepoților şi ajutorul dat copiilor cu mâncarea şi ordinea, pentru bărbați, la care nepoții nu sunt menționați aproape deloc, grădinăritul sau munca în jurul casei) nu pare a le aduce foarte multă fericire, ci, din contră, în unele cazuri duce la epuizare şi un soi de resemnare şi de dezinteres în legătură cu persoana proprie (inclusiv față de aparența fizică). Este valabil mai cu seamă în cazul femeilor, unde, cel mai probabil, activitățile au o componentă mult mai orientată către celălalt, altruistă, pentru că este dictată şi de construirea culturală a femeii ca cetățean de grad secund, cu o identitate relațională (trăgându-şi valoarea prin prisma rolurilor față de alții). Apoi, chiar şi celelalte forme majore de implicare activă identificate, activități pentru îmbogățirea sinelui şi rețelele de prieteni şi alte comunități nu au părut, cel puțin din interviuri, să surclaseze importanța muncii şi statutul ei de implicare activă interzisă social, dar sunt categoric forme de implicare activă pe care seniorii le doresc şi le preferă celei domestice. Impactul pe care pensionarea forțată şi absența muncii îl au asupra imaginii bătrâneții, în general, şi a modului în care ei îşi trăiesc şi înțeleg bătrânețea este observabil pe tot parcursul discuțiilor cu acești seniori şi este categoric unul negativ: bătrânețea este văzută ca formă de fragilizare a identității soci-

Scanned with OKEN Scanner

ale a individului şi, pentru două cazuri, un mecanism care trebuie investigat suplimentar, ca o vârstă în care solidaritatea de generaţie lipseşte[34].

Dar munca a fost descrisă şi ca activitate în care seniorii s-au implicat după pensionare (de exemplu, prin contracte *part-time* şi uneori, dar nu pentru toţi valabil, job-uri inferioare celor avute anterior) şi, de asemenea, ca o activitate pe care ar fi dorit să o fi putut desfăşura mai mult, şi de către seniori pentru care pensionarea, oricât de forţată, nu a constituit o traumă. Cei mai mulţi dintre aceştia nu au criticat supra-valorizarea contemporană a criteriului vârstei cronologice şi nu au mai ajuns şi la o abordare a muncii ca implicare activă inactual(izat)ă pentru că au găsit compensări, în diverse proporţii, în alte tipuri de implicări active: muncă domestică, îmbogăţirea sinelui sau reţelele de prieteni. Seniorii aflaţi în această categorie nu s-au raportat la munca de până la bătrâneţe ca la o carieră şi nu au afişat, cel puţin în interviu, o pasiune mare pentru conţinutul acestei munci, dar au fost totuşi persoane care au avut satisfacţii mari la locul de muncă, fie prin munca depusă, fie, de mai multe ori, datorită contextului social asociat muncii – reţele de prieteni şi cunoştinţe, deţinerea unor funcţii de conducere, beneficierea de recunoaştere socială etc. O altă corelaţie demnă de amintit este între această abordare a muncii ca activitate importantă şi faptul că femeile încadrabile în acest tip de atitudine s-au arătat mai puţin dispuse să facă orice tip de muncă domestică pentru a-şi sprijini copiii şi nepoţii. După cum reiese din interviu, sunt mame şi bunici atente, dornice să ajute, dar impunând şi anumite limite – nu locuiesc, de obicei, cu copiii, nu stau la ei vreme îndelungată pentru a-i ajuta cu nepoţii mici şi nu leagă (consistent, altfel răspunsuri stereotipice mai pot exista, dar atitudinea nu se verifică per total) satisfacţia la senectute de aceste roluri domestice. Pe de altă parte, nu înseamnă că nu am avut şi cazuri de doamne senior, casnice, care nu erau foarte ataşate de aceste roluri, aşa că datele obţinute trebuie privite cu reţinere. Printre motivaţiile pentru continuarea muncii după pensie au fost, la aceşti seniori, atât perpetuarea unui stil de viaţă activ, descris ca fiind cel ce se potriveşte cel mai bine firii lor energice şi a nevoii de a fi stimulaţi intelectual şi de nu pierde tonusul fizic, cât şi cel a de a avea un venit suplimentar.

---

[34] Doi dintre vârstnicii care au reclamat pensionarea forţată într-o notă extrem de negativă au nuanţat faptul că nu e atât un război între vârstnici şi tineri, între generaţii perimate şi generaţii noi, ci între competenţă şi incompetenţă, între impostori şi profesionişti, o luptă în care bătrânii sunt nu victime clar-ţintite pentru bătrâneţea lor, ci colaterale, vizate, de fapt, pentru că se asociază, în genere, cu o experienţă de viaţă crescută şi cu vremuri în care educaţia era mai serioasă. E interesant de observat că lipseşte orice notă esenţialistă – cel puţin în privinţa bătrâneţii – din modul în care ei conceptualizează aceste aspecte, ei repetând de mai multe ori că există şi vârstnici de care nu se simt apropiaţi, pentru că afinităţile nu se realizează în funcţie de vârsta cronologică.

Scanned with OKEN Scanner

2. Activitatea domestică

Sprijinirea familiei în activitatea domestică este, cum am spus deja, mai specifică femeilor decât bărbaților și, din descrierile oferite, mai extinsă în cazul acestora dintâi, ca arie de acoperire, de la îngrijirea copiilor adulți (mâncare, spălat, ordine), la îngrijirea nepoților. Este o implicare activă care le mulțumește plenar pe unele dintre respondente, în sensul că se observă că se simt utile, dar aceasta merge, de obicei, mână în mână cu o anumită atitudine submisivă (despre care am discutat mai sus) în fața copiilor cărora nu li se cere nimic și cărora, cel puțin declarativ (dar posibil prin refularea unor conflicte inter-generaționale) li se recunoaște primatul ancorării în actualitate[35] și cu teama de a nu deveni o povară pentru aceștia, după cum le mulțumește problematic pe senioarele care, chiar și fără o legătură specială cu munca, se simt obosite de rolul domestic, acestea exprimându-și sentimentele fluctuant, de-a lungul interviului, când accentuând împlinirea și utilitatea, când indicând inutilitatea și receptarea negativă a muncii lor, și le mulțumește insuficient pe cele pentru care munca a reprezentat un articulator semnificativ al identității și o sursă bogată de satisfacție.

> Înainte bunicii aveau 50 de ani. Nu mai ai aceeași putere fizică și nici nervi, copiii urlă, țipă, parcă pe creierul tău. A trecut timp de când nu ai mai avut grijă de ai tăi, deci e greu. Eu niciodată nu m-am jucat mult cu copilul meu. Se juca în fața casei, venea seara. Acum trebuie să te joci cu ei tot timpul și să le faci mâncare, să fii pe mintea lor. Nici nu cred că e rău de cei fără copii, au mai mult timp liber pentru ei, pot trăi pentru ei, sunt mai liniștiți. (S17)

Pentru bărbați, munca domestică e mai mult plasabilă în domeniul hobby-urilor: grădinărit, meșteșugit și, așadar, mult mai relaționabilă cu sentimentul de mulțumire personală, fiind o implicare activă care privește mai puțin identitatea lor relațională (cazul femeilor). Un alt aspect de menționat, în legătură cu femeile, în special, este că o parte importante dintre cele care au vorbit despre oboseala lor aveau în momentul interviului (sau avuseseră anterior) în îngrijire și persoane mai în vârstă decât ele – părinți, socri – fie împărțind, cu acestea, aceeași locuință, fie vizitându-le zilnic în localități învecinate. Se pare că ceea ce în literatura de specialitate este numită *generația sandwich* (Parker & Patten, 2013), cu referire la cei de vârstă mijlocie care au în îngrijire atât un părinte de peste 65 de ani, cât și un copil sub 18 sau care nu e independent financiar, se poate aplica și vârstnicilor români de 60-70 de ani, care au simultan grijă de părinții lor de peste 80 de ani și de nepoții lor.

---

[35] A se vedea toate acele discursuri ale seniorilor cu privire la cât de competenți sunt și trebuie să fie părinții (adică copiii seniorilor) în relație cu regulile de nutriție, de educație etc., aplicabile în creșterea copiilor (adică a nepoților seniorilor).

Scanned with OKEN Scanner

Oricum, un element demn de luat în calcul pentru o analiză mult mai profundă decât o vom face noi acum, împlinirea pe care seniorii o pot dobândi prin activitățile domestice este raportul dintre satisfacția furnizată de împlinirea personală văzută în sensul fericirii, a stării de bine de tip hedonic și, de cealaltă parte, satisfacția dată de împlinirea relațională, împlinire înțeleasă ca senzație de utilitate și de a avea un sens. E o demarcație importată care se face, de pildă, în legătură cu persoanele care au copii, despre care se știe că, cel puțin în primii ani de viață ai copiilor, raportează un grad mai redus de fericire, dar au un sentiment mai pregnant că viața lor are sens (Baumeister, 1991; Dolan, 2018/2020). Implicarea socială activă, în corelație cu ideea de sens (*meaningful social activities*, cum le numesc teoreticienii îmbătrânirii de succes) ar putea să fie mai legată mai mult de cel de-al doilea termen al raportului, cel al implicării pentru celălalt. Însă riscul este de a ajunge să gândim rolurile vârstnicilor în termeni disjunctivi, de *povară* și de *resurse.* De altfel, aceștia sunt utilizați, în pereche, și în discursurile gerontologice care urmăresc, pe fondul intensificării *ageism*-ului și a narațiunilor de tip bătrânul ca țap ispășitor, care consumă *resursele* financiare și sociale ale unei țări, să releve ipostaza de *resurse* a vârstnicilor (cf. Lodge *et al*, 2016) – abilitatea lor de a fi încă utili societății, celorlalți. Oricât de pozitiv ar suna, resursa conține o sugestie utilitaristă mult prea puternică. Iar identitatea unui om, la orice vârstă, nu ar trebui decisă în funcție de valențele sale pragmatice. Poate, cum spune una dintre intervievatele noastre:

> de fapt, fiecare ar trebui să trăiască pentru el și de acolo să își ia sensul vieții. Trăiești pentru tine practic, de ce trebuie să trăiești pentru cineva, de unde ideea asta? (S17)

3. Activități pentru îmbogățirea sinelui

Implicarea în activități pentru îmbogățirea sinelui tinde să fie valorizată de către seniorii care nu sunt încă foarte în vârstă – sub 80 de ani, de regulă, deoarece mare parte din aceste activități presupun loisir-ul corelat cu o abilitate fizică dacă nu intactă, cel puțin suficientă pentru o bună mobilitate – atât pentru efectuarea propriu-zisă a activităților, cât și pentru a ajunge în locurile special destinate efectuării acestora. Printre aceste activități se numără cursuri pentru însușirea anumitor deprinderi de care vârstnicii au nevoie, cum sunt cele de competențe digitale. Din nou, vârsta cronologică nu reprezintă o limitare aprioric, au existat și persoane de peste 80 de ani – inclusiv printre seniorii ce frecventau cele două centre de zi – care puteau și doreau să asiste la cursuri de învățare a utilizării calculatorului sau la cursuri de dans, sau la alte cursuri pe care le-au ales conform intereselor lor de îmbogățire a sinelui și care au afirmat că acestea contribuie la sentimentul de satisfacție în raport cu viața lor și ceea ce pot face la bătrânețe. Dacă la vârsta înaintată se asociază și alte afecțiuni, lucrurile se complică din punctul de vedere al posibilității de implicare activă în ve-

Scanned with OKEN Scanner

derea îmbogățirii sinelui. Două persoane de peste 80 de ani au remarcat că gradul de implicare activă în diverse activități le este sever limitat din cauza vederii și a oboselii oculare (datorată cataractei). Una dintre acestea, acuzând că lectura, altădată activitate practicată cu asiduitate și socotită sursă de stare de bine, este serios afectată de diminuarea acuității vizuale. Există și seniori care găsesc în activitățile de îmbogățire a sinelui cea mai mare satisfacție, unii poziționându-le în contraponderea muncii remunerate care nu aducea prea mare mulțumire, unde nu se simțeau neapărat validați social și stimulați pe plan intelectual. Aceștia sunt seniorii pentru care ieșirea la pensie a fost departe de a provoca o traumă, ea producând o eliberare:

> Bătrânețea activă nu înseamnă să mori pe bicicletă, sau trăgând de tine nu știu cât într-un serviciu, lucrând pentru cineva ca să spui că ești util. Nu. Înseamnă inclusiv să citești, să înveți o limbă, să faci ceva pentru tine. (S1)

Mai există o speță a implicării sociale în activități pentru îmbogățirea sinelui, întâlnită în interviuri și care merită analizată aici. Implicarea mecanică sau conjuncturală. Câțiva dintre seniorii cu care am discutat și care se angajau în astfel de activități, doi la unul din centrele de zi, iar altul într-un club de vârstnici, au povestit că ei încearcă să forțeze starea personală de bine prin adoptarea unor conduite de tip stil de viață activ despre care ei știu sau despre care li s-a spus că este benefic în dezvoltarea sinelui la bătrânețe și că nu reușesc, de obicei, acest lucru.

> Da, sigur, îmi place să călătoresc și să vin aici. Știu că ar trebui să îmi facă bine. Mi-ar plăcea să călătoresc și mai mult. Dar singurătatea rămâne o problemă. Ai prea mult timp liber. Cel mai greu e sâmbăta și duminica. Da, bătrânețea poate fi ok ca vârstă ce îți permite să scapi de responsabilități, dar și să ai prea puține e rău. Ai o zi-două libere, apoi ce să faci, ai prea multă libertate și nu ai ce face cu ea, nu ai pentru cine. Singurătatea e o problemă și, de asemenea, banii. Este foarte bine la centru. Nu perfect, dar cunosc oameni. Dar în weekend sunt tot singură, cei de la centru sau alții rămân cu familia. Aș dori ceva mai asumat. Am o prietenă și în altă localitate, dar nu am cum să călătoresc cu ea, că e plină de anxietate, are tot felul de fobii. (S19)

După cum se vede și din cuvintele de mai sus, seniorii nu obțin starea de bine în urma simplei aplicări a unor strategii de implicare activă – ce funcționează uneori ca forme goale incapabile să stimuleze un conținut – ci și datorită unor factori externi și interni cum sunt singurătatea, problemele financiare sau chiar depresia. Pe de altă parte, un fapt ce arată diversitatea psihologiei seniorilor, dar și influența factorilor sociali, alți seniori cu probleme de singurătate, persoane ce s-au auto-catalogat drept depresive, persoane divorțate sau cu consorți bolnavi de demență au găsit în implicarea socială în activități de tipul celor

Scanned with OKEN Scanner

oferite de către centrele de zi un veritabil furnizor de stare de bine şi o oportunitate de a dezvolta prietenii, în vreme ce seniori aflaţi în relaţii de căsnicie în care existau dezacorduri cu privire la modul de petrecere al timpului liber (de la încurajarea unor prietenii noi, la utilizarea dispozitivelor tehnologice şi a internetului), au părut ca au mai puţin de câştigat de pe urma implicării active de acest tip şi că o practică mai puţin.

4. Reţelele de prieteni şi alte comunităţi

Reţelele de prieteni şi alte comunităţi de interes s-au dovedit mai importante decât am preconizat iniţiat, semn, între altele, că viziunea românească tradiţionalistă şi preponderent negativă a bătrâneţii este concurată de abordări noi, ce se situează de partea luminoasă a bătrâneţii. Dacă o parte dintre seniori au manifestat o atitudine mergând de la moderaţie la vehemenţă în faţa ideii de a se implica social în activităţi alături de reţele de prieteni sau în alte comunităţi aglutinate de interese comune – ceva mai multe femei, toate căsătorite şi care au evidenţiat o poveste de succes a căsniciei lor – totuşi, o proporţie însemnată a seniorilor au considerat reţelele de prieteni sau, mai mult chiar, reţelele constituite de pasiunea pentru aceeaşi activitate (ex.: grădinărit, gastronomie, mers la biserică, cântat într-un cor de seniori etc.) ca fiind extrem de importante pentru o viaţă socială activă valoroasă (accent nu doar pe satisfacţia personală, ci şi pe un câştig pe care grupul sau comunitatea l-ar avea prin prezenţa lor) şi pentru obţinerea unei stări de bine. Două persoane care au frecventat un centru de zi au afirmat că adevărata lor familie este *acolo la centru*, unde găsesc un tip de iubire, chiar dacă acolo nu au parte, formal, de o familie, aşa cum, precizează o doamnă senior, nici familia nu poate garanta iubirea (S19). Multe senioare au povestit despre întâlnirile lor cu prietene pe care le au de mult timp, de ieşirile în oraş, la cafea sau chiar la Biserică. Totuşi aceste întâlniri au fost mai comune pentru persoanele văduve, divorţate sau care nu aveau o relaţie foarte strânsă cu consortul.

O observaţie ar fi şi că atunci când li se cere să numească care sunt sursele curente de satisfacţie, mulţi dintre seniori dau răspunsuri care trebuie privite cu reţinere din cauza unor deficienţe de corelaţii. Astfel, ei situează satisfacţia la bătrâneţe în cadru domestic restrâns: familie, copii, nepoţi, când, în alte circumstanţe, se arată extrem de entuziasmaţi de prezenţa reţelelor de prieteni, a posibilităţii de a călători şi de a beneficia de timpul liber caracteristic pe care îl cataloghează ca un avantaj al bătrâneţii. Mai reduse cantitativ, au existat şi situaţii neconvingătoare în sens invers: seniorii au discutat despre importanţa familiei, a creşterii nepoţilor, a absenţei oricărei doleanţe privitor la atitudinea copiilor faţă de ei, dar la sursele actuale de satisfacţie nu au amintit nici unul din aceste elemente ca părţi constituente.

Scanned with OKEN Scanner

Chris Phillipson (2013) observă aceste rețele de interes, alcătuite din persoane ce împărtășesc aceeași pasiune, același interes, care dobândesc o importanță tot mai mare printre seniori, funcționând parțial ca un soi de familie și parțial ca un grup de prieteni. Phillipson nu insistă asupra explicațiilor, deși se poate lesne evidenția că este vorba și de anumite schimbări care s-au produs la nivel socio-demografic – creșterea speranței de viață fiind extrem de semnificativă, ea determinând, alături de alte fenomene sociale, precum divorțialitatea, modificarea peisajului relațional la bătrânețe și a celui cultural – inclusiv propensiunea cultului contemporan al extrovertirii și al sociabilității (a se vedea partea teoretică) [36]. Un element de coeziune a unor astfel de rețele ar putea fi și solidaritatea de vârstă, deși, cel puțin după cum reiese din câteva discuții cu seniorii noștri, solidaritatea nu se articulează mereu ca o etică generațională și nu include niciodată, sub nici o formă, conflictul inter-generațional, fiind eventual o consecință, așadar fără aspecte sociale militante (grupul conștientizează prin activitățile lui că toți sunt de aceeași vârstă, că „bătrânețea nu ne oprește să ne jucăm de-a cântatul") (S8).

Unul dintre seniori (S10) povestește cât de mult contează pentru el întâlnirile regulate cu un grup constituit de câțiva ani buni, format din foștii săi colegi de facultate, după cum descrie și structura și funcțiile acestuia: ei nu sunt efectiv prieteni, nu se întâlnesc separat, câte doi sau în sub-grupuri, ci mereu în aceeași formulă extinsă, o dată sau de câteva ori pe an, timp în care au parte de conversații care îi îmbogățesc pe plan afectiv și au un sentiment extraordinar de comuniune, catalogat ca fiind dincolo de cuvinte (care sunt simple instrumente prin care se ajunge la sentimente). Comuniunea de foști colegi este descrisă utilizându-se un registru spiritual.

> E nemaipomenit când ne întâlnim toți. Adică transcendența asta este spre sentimentele pe care le aveam neclare când eram la tinerețe și nu ne erau developate, nu ne erau clare și abia acum le descoperim și ne încărcăm de la ele. E ca și cum am accesa matricea de atunci ca pe o hologramă. Ne întâlnim și ne simțim extraordinar (...) E nemaipomenit ce se întâmplă și nu e numai părerea mea, e părerea tuturor. Știți cum spunea Michelangelo, că sculptura e în piatră

[36] Ceea ce nu presupune că optimizarea relațiilor și accentul pe calitatea lor, în dauna cantității, despre care vorbea Laura Carstensen în teoriile selectivității socio-emoționale (1999, 2003) nu rămân valabile și pentru vârstnicii noștri. Rețelele de prieteni și de cele generate de un interes sau o pasiune comună sunt inferioare, ca însemnătate socială, familiei, iar seniorii par foarte atenți ca aceste rețele să aibă sens pentru ei. Este o chestiune mai mult de decizie asumată din partea lor (în urma unul *calcul* personal prin care se observă ce beneficii aduc aceste grupuri, cum povestește S8), decât de modă bazată pe un cult al extrovertirii. Deși lucrurile se mai schimbă puțin în cazul celor ce frecventează centre de zi, unde grupurile se modifică de la un curs la altul, de la o activitate la alta.

Scanned with OKEN Scanner

> şi el doar elimină piatra şi descoperă sculptura. La fel şi noi. Descoperim. Căutăm să vedem cel care am fost, în trecut. Ne ducem spre imaginea pe care nu o mai vedem, nu o mai avem, o citim numai. Importantă este apropierea, nu cuvintele, nu subiectele. Alea dispar, sunt învelişul de hârtie, care e efemer. Poţi discuta chestii aiurea, dar importantă este apropierea şi sentimentul (...) E poate mult sau ciudat ce spun, dar are loc un soi de sfinţire, suntem un soi de sfinţi împreună (...) Am sentimentul ăsta de solidaritate doar 10 la sută. Conştient. Există, sunt convins, dar conştient îl am 10%. Dar cu ocazia întâlnirilor, după ele, am realizat că el s-a format, că există (S10)

Transcendenţa despre care vorbeşte, plastic, S10 poate constitui un argument în favoarea încurajării sociale a activităţii de grup la senectute. Din interviuri au reieşit însă şi situaţii în grupurile de prieteni ce nu s-au mai putut reuni din cauza bolilor, a problemelor legate de mobilitate, sau chiar a morţii unor membri (ex. S3, S13) ce a dus la disoluţia conceptului de grup („nu are sens să ne mai vedem noi două dacă A. nu mai este, ideea era să fim toate", S.4). Există o certă fragilitate a grupului, a comunităţii, a reţelelor de seniori datorată vârstei cronologice, evident acutizată pe măsură ce anii seniorilor se acumulează, după cum există, am constat din discuţiile cu seniorii, o disponibilitate de a dezvolta prietenii noi ce tinde să scadă o dată cu vârsta şi este mai ridicată în cazul persoanelor divorţate, a celor care nu se implică foarte mult în creşterea nepoţilor şi a celor care au în îngrijire alţi seniori (consorţi cu boala Alzheimer sau părinţi bolnavi), un semn că reţelele de prieteni funcţionează compensativ pentru alte pierderi sau insatisfacţii sociale. Un fapt interesant ce urmează, parţial, acelaşi mecanism compensator este că la persoanele care lucrează după pensie se poate observa o disponibilitate de a forma prietenii noi cu colegii – ca, de pildă, cazul unei doamne (S21), divorţată, care lucrează, anual, timp de câteva luni, în Germania şi care povesteşte despre cum s-a împrietenit, de-a lungul anilor, cu persoane, de diferite vârste, şi cât de mult o ajută acest lucru pentru menţinerea unei stări de bine şi de „energie".

Concluzionând această secţiune dedicată implicării active, extrem de valorizată în paradigma îmbătrânirii de succes, trebuie spus că simpla idee de înlocuire a rolurilor sociale depăşite, cu altele noi, mult vehiculată şi în teoriile şi în naraţiunile îmbătrânirii de succes nu este îndeajuns. Dacă moartea socială nu pândeşte automat în schimbarea rolurilor, este totuşi clar că nici nu este garantată eliminarea completă a ei (să ne gândim la cât de lipsite de recompense simbolice şi sociale pot fi muncile de suport ale bunicilor sau ale mamelor pensionare) şi în nici un caz nu conduce la o garanţie deplină a satisfacţiei personale, a *wellbeing*-ului, indiferent că o conotăm preponderent în notă hedonică/centrată pe persoană sau în notă relaţională. Implicarea socială activă nu e aprioric benefică – a se vedea cazurile de implicare mecanică – şi trebuie evaluată în funcţie de cum se poziţionează persoana în cauză faţă de aceasta. De asemenea, poate ar fi necesară o abordare cu mai multe nuanţe a ceea ce presupune

Scanned with OKEN Scanner

implicarea activă, care să țină cont de riscurile de restricționare și constrângere a acesteia comportate de înaintarea în vârstă: implicarea activă nu are aceleași caracteristici și nici posibilități la 60+, la 70+ sau la 85+ de ani. În fond, un simplu exercițiu poate fi util pentru a realiza cât de multă diversitate implică ceea ce noi numim *seniori* și, drept consecință, cât de simplificat este, deseori, conceptul de succes cu care gerontologia și teoriile pop ale îmbătrânirii operează: o paralelă cu orice alt grup de vârstă, copii, adolescenți, tineri, adulți de vârstă mijlocie relevă că vârstnicii constituie, de departe, cel mai mare grup din punctul de vedere al intervalului de vârstă. Or, cum ar fi inconceptibilă plasarea sub aceeași umbrelă a celor de 0-30 de ani, la fel este, în fond, și plasarea celor de 60-90 de ani sub aceeași definiție.

III.4.3. Și totuși, bătrânețea. Strategii de construire, gestionare și contestare

Este adevărat că, așa cum am explicat deja, nu am conceput acest ghid de interviu cu intenția de a mă concentra exclusiv și direct asupra bătrâneții și nici măcar a îmbătrânirii, ca procesualitate umană generală. A fost parțial o strategie – altfel aș fi îndepărtat potențiali respondenți datorită rezistenței în fața asumării unui statut social de vârstnic și al selectării, pentru interviu, conform acestui criteriu considerat de către majoritatea seniorilor a nu putea da seama de complexitatea lor umană – și parțial a reprezentat și principiul cercetătorului potrivit căruia omul nu este reductibil la vârsta lui. Astfel, devine o chestiune dificilă a stabili demarcația între o tabuizare a subiectului îmbătrânirii la nivel conceptual/de design de cercetare și, respectiv, stima pentru *obiectul* cercetării (care include însă asumarea caracterului problematic și incomod al acestuia). Dar bătrânețea este o realitate pentru seniorii cu care am discutat, un tărâm deopotrivă personal și social, generator de narațiuni ale sinelui care merită explorate pentru a înțelege profund cum se altoiește narațiunea socială a îmbătrânirii de succes, dar și cum se reflectă narațiunea conexă a morții sociale în cadrul narațiunilor personale ale vârstnicilor din România. Așa-numitul test efectuat mai sus, de aplicabilitate a îmbătrânirii de succes, ca teorie, la datele obținute din interviu este o parte importantă în a vedea această interacțiune dintre nivelele sociale și narațiunile aferente, dar rămâne marcat de incompletitudine în absența analizei bătrâneții.

Tocmai pentru că, după cum spuneam mai sus, vârstnicii noștri nu privesc degajat bătrânețea, este necesar să analizăm strategiile prin care seniorii construiesc bătrânețea în relație cu ei înșiși și în general – sensurile pe care i le alocă – modurile în care o gestionează la nivel personal și interpersonal, ca și variatele argumente, sociale, existențiale sau culturale utilizate pentru a o contesta, încercând să proiectăm toate acestea pe fundalul mai vast al narațiunilor sociale contemporane ale bătrâneții și îmbătrânirii. Legătura dintre bătrânețe și moarte socială constituie un punct de mare interes, pentru că, în interviuri,

Scanned with OKEN Scanner

moartea socială s-a dovedit, și în absența numirii efective a conceptului, un reglator intern, pe cât de ascuns, pe atât de ferm, al raportării seniorilor la bătrânețe, dar, de asemenea, și pentru că investigarea narațiunii morții sociale așa cum se reflectă în narațiunile personale ale seniorilor români este unul dintre obiectivele principale ale lucrării de față. Totodată, până la moartea socială, alte forme de exteriorizare a bătrâneții sunt identificate și discutate, mai exact bătrânețea altora și bătrânețea inter-relațională. Conexiunea dintre moartea biologică și bătrânețe este și ea explorată în această secțiune, felul în care narațiunile sociale ale bătrâneții sunt influențate de narațiunile sociale ale morții constituind unul dintre obiectivele secundare ale lucrării (a se vedea partea teoretică) și fiind un punct important urmărit și în cadrul interviurilor.

III.4.3.1. Reprezentări, viziuni, perspective

Bătrânețea este propusă vârstnicilor, ca subiect direct și clar de discuție în cadrul interviului, abia începând cu a 18-a întrebare (*Cum vi se par vremurile actuale pentru cei care îmbătrânesc?*), care se referă la bătrânețe în general, neforțând intervievatul să se plaseze, din start, în această dimensiune și instituind, inclusiv prin accentul socio-cultural, o distanță care să îi permită să gestioneze, în timpul răspunsului, gradul de implicare personală. După încă două întrebări ce urmăresc percepțiile asupra corpului care se modifică cu trecerea timpului, urmează întrebarea numărul 21 (*Ce înseamnă bătrânețea pentru Dvs.? Când începe ea?*) ce stabilește focus-ul asupra semnificației bătrâneții la nivel personal. Întrebarea legată de cea mai frumoasă vârstă a avut și ea câteva răspunsuri indicând bătrânețea drept cea mai frumoasă vârstă sau cel puțin o vârstă frumoasă, concurând, eventual, cu altele pentru superlativul relativ. Rezultatele de mai jos sunt cu precădere, dar în nici un caz exclusiv[37], extrase din răspunsurile la aceste întrebări și conțin ilustrări ale modurilor în care seniorii *fac sens* de bătrânețe și îmbătrânire, de la poziționarea generală față de aceasta, trecând prin relevarea unor componente importante ale bătrâneții și până la prelucrarea în cheie personală – și, nu mai prejos, interpersonală – a semnificațiilor și narațiunilor bătrâneții propuse de către societate.

1. Metabolizarea bătrâneții

Un lucru preliminar de remarcat în legătură cu poziționarea personală față de bătrânețe este că metabolizarea bătrâneții este deseori incompletă. O parte dintre vârstnicii intervievați nu acceptă în totalitate că sunt încadrabili într-o categorie a bătrânilor – resping statutul de vârstnic și inițial, în etapa de pre-interviu, și manifestă constant neplăcere de a discuta despre bătrânețe aplicat la

[37] Toate întrebările au fost concepute, până la urmă, ca instrumente pentru sondarea și producerea narațiunilor personale ale bătrâneții și îmbătrânirii.

Scanned with OKEN Scanner

propria persoană. Înțeleg metabolizarea[38] drept procesul de internalizare a bătrâneții ca dimensiune a sinelui, indiferent de compatibilitatea individului cu și aderența sa la diverse narațiuni sociale ale bătrâneții și îmbătrânirii, independent de strategiile sale de gestionare a bătrâneții (construcția vârstei subiective, apel la proceduri estetice anti-ageing etc.) și independent de contestarea bătrâneții, fie ea de pe poziții sociale (critica diferitelor configurări sociale ale bătrâneții) sau existențial-ontologice (critica rațiunii existențiale a bătrâneții). Prin urmare, metabolizarea bătrâneții nu este sinonimă cu acceptarea ei pasivă, nici nu se opune contestării bătrâneții sau revoltei împotriva ei, nu presupune că bătrânețea ar putea da seama, exhaustiv, de comportamentul vârstnicului, fiind mai degrabă o formă de acceptare de principiu, socio-ontologică a faptului că bătrânețea intersectează, ca dimensiune existențială, sinele. Totuși, metabolizarea tinde să fie completă în cazul celor de peste 80 de ani, asumarea bătrâneții rămânând extrem de nevralgică înainte de 70 de ani („am trăit prea puțin ca să știu ce e bătrânețea", S20) și încă incompletă la cei din intervalul 70-80 de ani. Vârsta subiectivă nu este același lucru cu metabolizarea. Nu am găsit nici un fel de corelație între acestea două.

2. *Responsabilitatea pentru bătrânețea bună. O chestiune politică sau afacere personală*

Pornind de la întrebările principale cuprinse în ghidul de interviu, am încercat, între altele, să aflu mecanismele pe care vârstnicii le identifică drept responsabile pentru o bună bătrânețe. Nu am avut în vedere, în acest punct, o bătrânețe de succes, termen, mai degrabă, maximal ca semnificații, ci un pragul minim la care bătrânețea poate fi considerată relativ neproblematică. S-au cristalizat două structuri majore: bătrânețea ca o chestiune politică și bătrânețea ca afacere privată. În primul caz, Statul este considerat cel care trebuie să se ocupe de vârstnici, ca cetățeni ai săi, de procurarea pensiilor, de asigurarea unui bun nivel de trai și de oferirea unor multiple opțiuni pentru rezidență (azil, centru etc.). În plus, Statul este cel care ar trebui să aibă strategii prin care să înlăture riscul de discriminare la care sunt supuși vârstnicii, prin propunerea de politici incluzive (ex.: vârstnicii să fie lăsați să lucreze cât timp sunt apți să o facă, locurile de conducere în instituții să nu fie aprioric date celor mai tineri) și prin temperarea conflictelor inter-generaționale cultivate de epoca postmodernă (ex.: descurajarea narațiunilor sociale ce exaltă lupta între generații).

---

[38] În dicționar, metabolizarea este definită ca *transformarea unor substanțe prin procesele specifice metabolismului.* Am ales cuvântul pentru conținutul său pronunțat biologic (după cum, dincolo de construiri sociale, și bătrânețea rămâne o chestiune de biologie), precum și pentru sugestia de procesualitate și de funcționare între mediul extern și mediul intern.

Scanned with OKEN Scanner

> Definirea bătrâneţii şi importanţei ei trebuie făcută şi prin prisma banilor, a economicului şi a faptului că statul pe vremuri a făcut mai mult pentru oameni, iar acum nu. Acum se face pentru copii, şi şi acolo puţin, dar pentru pensionari încă şi mai puţin. (S15)

> Apoi eu, ce să zic. De când lumea, lumea a îmbătrânit. În comunism era mai multă protecţie pentru toată lumea. Acuma, răzbeşti e bine, nu răzbeşti, pe cel de lângă tine îl doare în fund. Era o corelaţie între salariu şi cheltuieli, puteai să faci ceva. Astăzi trebuie să te descurci singur, cum poţi. Nu zic că era bine atunci, dar nici acum. (S26)

De regulă, identificarea naturii politice a bătrâneţii nu merge până la a scoate în evidenţă natura construită socio-cultural a bătrâneţii. În schimb, aceasta e mult mai clar relevată în cazul revoltei împotriva bătrâneţii şi a denunţării morţii sociale la care societatea contemporană supune vârstnicii (a se vedea III.4.3.2). Se reclamă un fenomen de proastă gestionare a bătrâneţii de către politicieni, inegalitatea pensiilor orchestrată politic, faptul că bătrâneţea în România vine pe un fundal al imposturii şi al sărăciei.

> Bătrâneţea în vremurile astea? Nu ştiu cum e sa ai pensie specială. (S12).

> Bătrâneţea şi pensia arată corupţia şi impostura din ţara asta. Cei buni sunt înlăturaţi. Aşa a fost de pe vremea comunismului. Politicienii sunt de vină, cei care nu se gândesc decât la înavuţire proprie şi care nu fac nimic pentru cetăţeni (...) Bătrânii de acolo, din SUA, că am trăit acolo atâţia ani, se târâie, cât de bătrâni, pe iahte şi văd toată lumea. La noi ce poţi face cu pensia asta? (S13)

> Sigur că bătrâneţea nu este simplă astăzi. Bună parte din problemele bătrâneţii sunt problemele sărăciei. Iar astăzi s-a schimbat mult ce poţi face la bătrâneţe. (...) În anii 70 era altceva, o duceam, cu toate că era comunism, foarte bine. Banii aveau valoare (...) Aveam ce mânca. A fost atunci o grijă faţă de oameni. E adevărat că atunci când a început să plătească datoriile, fără măsură, s-a stricat treaba (...) (S15)

Uneori, faptul că seniorii observă că responsabilitatea pentru o bătrâneţe bună este de natură politică nu elimină o anumită complicitate a lor cu Statul, ei scuzându-l pentru penuria de idei şi soluţii în raport cu problemele vârstnicilor fie prin apel la argumentul bătrâneţii ca declin biologic, fie prin valorificarea tipului de naraţiuni sociale care vin pe filiera exagerării consecinţelor sociale ale fenomenului de îmbătrânire al populaţiei, aspect ce îi situează pe seniorii aceştia mai aproape de cei care văd bătrâneţea ca o afacere privată.

Bătrâneţea ca o afacere personală este mai proeminentă în imaginarul seniorilor cu privire la responsabilitatea în relaţie cu o bătrâneţe bună. Logica utilizată este aceea de tip *cum ţi-aşterni aşa ai să dormi* (5 seniori utilizează, cu mici variaţii, această sintagmă), cu o supra-responsabilizare a individului în

Scanned with OKEN Scanner

raport cu bătrânețea sa. Nu sunt luate în calcul nici politicile sociale adresate vârstnicilor, posibilul lor impact asupra vieții seniorilor, nici bolile sau stările deficitare de sănătate asociabile bătrâneții. Starea de fapt a societății, cu pensiile mici și vârstnici ce trăiesc la limita subzistenței sunt uneori menționate, dar au rolul de cadru, de *dat*, rămânând ne-problematizate, parte a unei naturi care e acceptă așa cum este. Inclusiv menționarea unor diferențe dintre Occident în general sau anumite țări în particular (SUA, Italia, Spania) și România sunt ornamentale sau, în cel mai bun caz, impun niște cadre largi ce nu interferează în nici un fel cu ideea de asumare a responsabilității individuale și a cărei logică se menține.

Acest rezultat este cel puțin interesant, considerând faptul că seniorii au trăit o parte consistentă din viața lor în regimul comunist, dominat de viziunea paternalistă a Statului care veghează la bunăstarea cetățenilor săi. Or, la o primă vedere, reacțiile de acest tip sunt mai specifice unui climat neocapitalist decât al unuia cu orientare socială, fiind, de altfel, în acord cu principiile etice și sociale regăsibile în narațiunile îmbătrânirii de succes. Într-adevăr, se verifică faptul că toți seniorii care au insistat asupra caracterului personal, individual și construibil al bătrâneții au fost și cei care au considerat creierul o sursă de rejuvenare și cei care au făcut impresia, în cadrul interviului, că sunt extrem de energici, de plini de viață. S-ar putea, așadar, ca definirea bătrâneții în acești termeni și accentul masiv pus pe individ să se datoreze unui sentiment de bine al seniorilor în relație cu ei înșiși și să reprezinte o formă de *empowerment* a vârstnicului în general.

> Cred că ce e la bătrânețe e pe principiul cum îți aștern așa ai să dormi. Păi trebuie să te gândești că vine pensionarea, să muncești ca să ai bani de pensie, să fii responsabil, nu să te prindă boala, să nu te prindă pensionarea nepregătit. Deși, da, bătrânețea diferă de la om la om. Bătrânețea e și cum ți-o construiești tu. (S5)

Pe de altă parte însă, inclusiv o parte dintre cei care au identificat responsabilitatea pentru bătrânețe ca fiind mai mult a Statului au fost la fel de entuziasmați de sursa de tinerețe pe care o constituie creierul și la fel de convinși că mișcarea și implicarea activă sunt cheia pentru o îmbătrânire de succes. Însă o altă explicație ar putea veni și dintr-o altă direcție: capacitatea insuficientă sau lipsa dorinței de a sintetiza sau conceptualiza aflată în tandem cu presiunea de a o face, explicație care ar putea funcționa în complementaritate cu cea de mai sus. De pildă, întrebarea inițială viza o descriere, din perspectiva lor, a vremurilor actuale și sugera stabilirea unui diagnostic – vremuri mai bune, mai rele, cu motivațiile de rigoare. Individualizarea bătrâneții de tip *bătrânețea diferă de la om la om, bătrânețea depinde de tine* poate constitui o soluție la îndemână și sigură în absența culpabilizării sau responsabilizării Statului, bolilor, vârstei etc., cel puțin pentru cei care nu au abordări socio-politice ale bătrâneții.

Există și seniori care văd bătrânețea atât ca o chestiune socio-politică, cât și ca pe o afacere personală, însă sunt oricum mai apropiați de un tip de res-

Scanned with OKEN Scanner

ponsabilizare sau de alta. Într-adevăr, bătrâneţea este multi-faţetată şi există mai mulţi responsabili pentru o bătrâneţe bună, în funcţie de palierul vizat: de pildă, pentru chestiunile financiar-economice responsabilitatea se împarte între persoană şi Stat, iar pentru starea de sănătate, responsabili sunt individul, moştenirile genetice, sistemul de sănătate etc. O atare abordare ar fi fost cea mai firească şi aş fi aşteptat să o găsesc mai frecvent în interviuri. Totuşi, în mare parte, cei care se apleacă deopotrivă şi asupra aspectelor politice şi asupra celor personale ale responsabilităţii pentru o bătrâneţe bună sunt, la o privire atentă, cei care cred, indiferent de raţiunea din spate, că individul este responsabil pentru bătrâneţea lui.

> Dificultatea bătrâneţii şi îmbătrânirii vine astăzi de la bani. Îţi povestesc experienţa mea: am primit prea puţini bani la pensie pentru că nu am fost încadrată în ultimul serviciu cu liceu, or eu aveam liceul, l-am făcut la seral, dar l-am făcut. Dar şi eu sunt de vină pentru că nu am insistat la directoarea firmei unde lucram atunci să îmi treacă liceul pe cartea de muncă. Şi acum iau bani puţini. Încearcă toţi să te fure, dar şi tu trebuie să ai grijă (...) Bătrâneţea în general e urâtă. Corpul se urâţeşte, se schimbă. Dar dacă nu ne gândim la corp, oamenii îmbătrânesc diferit. De exemplu, eu par de aceeaşi vârstă cu mama care e de 81 de ani. E mai vioaie, mai alertă ca mine. Eu am îmbătrânit de la 61-62 de ani. De atunci am simţit că nu mai merge, că nu mai pot. (S16)

> Vremurile actuale pentru cei care îmbătrânesc, îmi vine să spun că sunt şi mai bune şi mai rele. Da, într-un stat civilizat ar trebui să se facă lucruri pentru vârstnici, dar... mai mult contează ce face individul. Trebuie să fie dispuşi inclusiv la sacrificiu. Eschimoşii îşi trimiteau bătrânii pe o banchiză, când nu mai puteau face ceva pentru ei, nu că îi obligau, că şi ei voiau. (S10)

> Vremurile sunt mai bune acum, nu mai rele. Depinde însă şi de noi, de ce facem noi ca să ne ajutăm. Sunt din aceia foarte săraci, cărora le e mai greu. Dar în general e mai bine. Şi poţi munci, poţi face lucruri ca să îţi fie bine. (S21)

Sunt şi situaţii când se relevă responsabilitatea individuală pentru chipul bătrâneţii nu atât în sensul unei bătrâneţi bune, corecte, de succes, ci în general, insistând asupra diferenţelor dintre oameni. Uneori statutul social este adus în discuţie, dar mai degrabă tot în sens personal, ca marcă intimă a omului, nu ca amprentă a societăţii asupra individului.

> Oamenii îmbătrânesc foarte diferit. Şi statutul social contează foarte mult, am văzut. Cei care se simt superiori nu se uită la ceilalţi. Se simt mai buni şi se vede şi la bătrâneţe. (S22)

Consecinţele supra-responsabilizării individului în raport cu bătrâneţea au fost catalogate drept negative de către criticii îmbătrânirii de succes (Baars, 2012; Lamb, 2017; Katz & Calasanti, 2015) pentru că ocultează responsabilita-

Scanned with OKEN Scanner

tea socio-politică față de vârstnici și inhibă impulsul social de schimbare. Totuși, în tabloul obținut, în ciuda insistenței asupra rolului major al individului, resorturile socio-culturale ar putea fi aici altele decât cele neoliberale. Este posibil ca, pe lângă alte cauze, inclusiv dintr-o neglijență în conducerea interviului, seniorii să se fi simțiți supuși necesității de a alege între cele două responsabilități. În plus, se poate, cum spuneam, ca auto-responsabilizarea să fie percepută, inconștient, ca o formă de *empowerment* sau, mai mult, ca o formă de politețe în interviu (a nu da vina pe Celălalt, indiferent cine e acesta).

3. *Bătrânețea între „atât de urâtă" și „cea mai frumoasă etapă". Conținuturi și atitudini*

Trecând efectiv la conținuturile bătrâneții, seniorii cu care am discutat alocă bătrâneții o varietate de definiții personale și scot în evidență anumite conținuturi și nuanțe, în funcție de diferite axe de interes pentru ei: socializare, angajare în muncă, capacitate fizică, sănătate, apropiere de moarte, într-o abordare monografică – având în vedere strict România contemporană, sau într-una comparativă – paralele între România și alte țări sau între timpurile prezente și trecut. Refăcând, la scară mică, tensiunea percepțiilor asupra bătrâneții, caracteristică constantă în istoria și teoriile bătrâneții, s-au conturat doi poli ai bătrâneții, din punctul de vedere al conținuturilor acestei etape de viață. Un pol negativ, unde bătrânețea este văzută ca fiind cea mai urâtă și temută etapă din viața omului, cu elemente precum declinul fizic și social, afectarea statusului social și pierderea iremediabilă a prestigiului social, alterarea capacității de învățare și de socializare, centrare excesivă asupra propriei persoane, dispariția spiritului inovativ, singurătate, neajutorare și dependență de ceilalți, creșterea cantității de muncă domestică, sentimentul de limitare la un rol de suport al familiei/nepoților, sărăcie sau precaritate financiară, vulnerabilitate generală, discriminare.

> Bătrânețea este urâtă. Iar vremurile pentru cei care îmbătrânesc mi se par aiurea. Nu mai există respect pentru vârstnici. Nici un respect și foarte multă minciună (...) Văd și la nepoate, le spun: eu te respect pe tine, respectă-mă și tu pe mine. Sunt destul de obraznice, dar nu numai cu mine, cu toți. Categorisesc, pun etichete. Le spun că fiecare are câte o calitate. Bătrânețea e ceva urât. Abia acum îl înțeleg pe tata care nu voia să îmbătrânească, ci să moară de tânăr. Totdeauna îi era ciudă pe mama că ea nu încărunțea și mă punea să îl vopsesc. Nu voia să accepte. Nuuu, e urâtă bătrânețea și mai ales dacă ești singur (...) te saturi și să nu ai responsabilități, te plictisești. (S19)

> Bătrânețea? Mie nu îmi place cuvântul ăsta, e trist. Înseamnă vulnerabilitate, singurătate, dependență. (S7)

Apoi, un pol pozitiv, cele mai clar reliefate elemente, din interviuri, fiind cantitatea imensă, fără precedent, de timp liber și posibilitatea de a putea

Scanned with OKEN Scanner

face tot ceea ce anterior nu s-a putut din diverse cauze, degrevarea de responsabilităţi şi obligaţii în raport cu ceilalţi (soţ/soţie, copii, nepoţi, familie), descoperirea sinelui autentic, posibilitatea de a călători, înţelepciunea şi posibilitatea de a fi util celorlalţi datorită acesteia, relaxarea în privinţa necesităţii de a fi performant la indiferent ce nivel (social, inter-relaţional etc.), independenţa financiară, o atenuare, o *domolire* socotită ca fiind benefică a exceselor sentimentelor şi opiniilor. Nu s-a putut constata nici o distribuţie pe vârstă a preferinţei pentru un pol sau altul.

Aceşti poli sunt obţinuţi sintetic, meta-narativ, printr-o analiză a tuturor naraţiunilor seniorilor. Nu înseamnă însă că seniorii sunt situabili exclusiv la un pol sau la un altul. De fapt, cu două excepţii foarte clare, unde sunt identificabili factori contribuitori precum depresia, singurătatea, anxietatea cu privire la viitor în lipsa unor resurse financiare decente, cei mai mulţi seniori schimbă, de-a lungul interviului, poziţionarea între cei doi poli, situându-se când mai aproape de unul, când mai aproape de celălalt, fiind simultan foarte fermi în a releva anumite trăsături negative ale bătrâneţii, şi foarte supli în identificarea mai multor nuanţe pozitive sau invers. Această glisare între poli este cât se poate de firească, dacă se ia în calcul pluridimensionalitatea bătrâneţii. În situaţia abordărilor comparative ale bătrâneţii, deseori seniorii trec de la un pol la altul (aşadar renunţând la nuanţe) pentru a face mai puternică comparaţia.

> Există o diferenţă mare de percepţie a bătrâneţii între România şi Germania, dacă în România poţi fi moş la 60 de ani, fără dantură şi neîngrijit, aici, medicina preventivă şi o viaţă mai sănătoasă fac diferenţa, bărbaţi de 65 de ani au o putere fizică şi o potenţă uimitoare. (S11)

Iarăşi, un lucru foarte interesant este că am avut cazuri de seniori care se plasau clar mai aproape de polul negativ al bătrâneţii – alegând, pentru a descrie bătrâneţea, elemente ţinând de declinul fizic şi social, de discriminarea de vârstă, dar aveau o atitudine pozitivă faţă de bătrâneţea lor, observând că au o pensie bunicică, că au mulţumiri mari legate de copii şi o implicare satisfăcătoare în viaţa nepoţilor, că pot călători cât de cât. Demn de menţionat este şi că privirea negativă asupra aspectelor fizice şi de sănătate ale bătrâneţii – insistenţa asupra degradării organelor, a urâţirii, apariţia bolilor etc., este un predictor slab al unei atitudini negative faţă de bătrâneţea personală. Mai mulţi seniori (ex.: S1, S3, S23) care au insistat asupra acestor aspecte dovedind, semn al unei metabolizări suficiente, o atitudine pozitivă sau chiar extrem de pozitivă faţă de bătrâneţea proprie. Mai mult, o parte dintre cei care văd în bătrâneţe cea mai frumoasă vârstă şi au o atitudine predominant pozitivă referitor la ce înseamnă bătrâneţea pentru ei se revoltă împotriva sensului existenţial şi social al bătrâneţii sau, dacă nu e vorba de o revoltă în sensul propriu al cuvântului, constată un anumit absurd existenţial (ex.: S7, S9).

Scanned with OKEN Scanner

Concluzia certă este că alegerea unor conținuturi preponderent negative nu înseamnă, cu necesitate, o atitudine negativă în fața bătrâneții, lucru valabil și invers, însă într-o proporție mult mai mică: relevarea conținuturilor pozitive ale bătrâneții nu determină, automat, o atitudine pozitivă cu privire la bătrânețea proprie. Uneori, până și o atitudine negativă cu privire la bătrânețea proprie, din cauza luptei cu boli cronice agravate, cu diferite dizabilități – motorii, de vedere – care afectează activitatea de care subiectul are cel mai mare nevoie (ex.: scrisul, cercetarea) sau din pricina faptului că soțul sau soția sunt atinși de demență poate conduce la o formulare pronunțat pozitivă a bătrâneții, sau, oricum, extrem de optimistă ținând cont de tot contextul subiectului intervievat:

> Sunt pensionar. În ultimii 2-3 ani de activitate am avut impresia că munca mea nu mai are sens. După pensionare m-am ocupat de „opera" mea. Am publicat 4 volume în străinătate, am reeditat 2 volume in limba română și am căutat să rotunjesc treburile. În epoca modernă pensionarea înseamnă că trăiești cu sens în condițiile împuținării și restructurării capacitaților de a fi... E o restructurare – NU doar împuținare a – a libertății. (S12)

> Dacă ești sănătos – mare lucru sănătatea! – bătrânețea poate fi foarte frumoasă. Vă dați seama, poți să mergi să vezi lumea, te poți duce unde vrei, dacă ai bani. Dacă și soțul sau soția e bine poți să trăiești a doua tinerețe. Doar că uite, eu nu am neapărat banii. Iar soțul meu e bolnav de Alzheimer. Dar e mult mai bine ca pe vremuri, bătrânețea poate fi minunată (...) Atâtea aș avea de povestit cu soțul meu! Dar nu mai pot, nu mai am cu cine. De ani de zile deja. (S8)

O posibilă explicație ar putea fi și că cei care aleg să dezvolte mai mult, în discuțiile despre bătrânețe, dimensiunile negative, o fac și pentru a dovedi un spirit critic fie la adresa societății care face mai dificilă bătrânețea (situația celor care socotesc societatea responsabilă pentru o bătrânețe bună), fie la adresa vârstnicilor care nu își gestionează așa cum trebuie bătrânețea sau care nu au luat cele mai bune decizii de-a lungul vieții (fapt ce se repercutează asupra bătrâneții lor) și, drept urmare, aspectele pozitive ale bătrâneții sunt puse în umbră. Pe de altă parte, deși mai puțin probabil, s-ar putea ca această explicație să fie concurată de o alta: cei care afișează atitudini pozitive nu își dezvăluie pozițiile autentice cu privire la bătrânețe pentru că se auto-cenzurează sau se supraveghează în vederea oferirii unei atitudini tonice de viață, sentimentele adevărate fiind intuibile însă în conținuturile negative pe care ei le propun pentru a vorbi despre bătrânețe în general. Înclin însă către prima explicație, deoarece de-a lungul său, interviul a oferit mai multe ocazii pentru formarea unei opinii cu privire la atitudinea lor, aceasta degajându-se din răspunsurile lor la întrebări legate de relațiile cu familia (copii, consort, nepoți) sau cu prietenii, de sursele actuale de satisfacție în viață, evenimente importante și de cum definesc ei cea mai frumoasă vârstă.

Scanned with OKEN Scanner

Nu vom epuiza toate conţinuturile bătrâneţii pe care seniorii le-au adus în discuţie şi pe care le-am amintit, pe scurt, mai sus, când am discutat despre polarizarea acestor conţinuturi. Dar merită să ne oprim asupra unor conţinuturi mai generoase pentru punerea în lumină a unor caracteristici ale naraţiunilor personale româneşti ale bătrâneţii.

Faptul că bătrâneţea, în ciuda unor neajunsuri, poate fi considerată de seniori cea mai frumoasă vârstă este extrem de important, căci sugerează o desprindere tot mai tranşantă de naraţiunile sociale negative ale îmbătrânirii, cum sunt cele ale bătrâneţii ca declin şi ale vârstnicilor drept consumaţi în termeni de relevanţă socială. Seniorii noştri, unii dintre ei, văd în bătrâneţe o şansă pentru un nou tip de energie socială şi personală, şi o ocazie pentru a-şi crea reţele de prieteni şi a se re-descoperi pe sine, dincolo de toate rolurile cu care societatea i-a răsfăţat, dar i-a şi împovărat de-a lungul vieţii lor (cazul femeilor, mai cu seamă). Mai mult, faptul că numeroase femei înţeleg prin bătrâneţe o vârstă a eliberării şi a aşezării sinelui în centrul preocupărilor lor pune în lumină realitatea femeilor din România, copleşite de dubla zi de muncă, valorizate social în funcţie de cantitatea de roluri sociale asumate şi evaluate în funcţie de capacitatea lor de a genera stare de bine pentru alte persoane decât ele însele, în special copii, consorţi şi părinţi (cf. Bucur & Miroiu, 2018/2019: 120-170).

> E mult mai uşor astăzi în comparaţie cu ce a fost pe vremuri. Eu văd în comparaţie cu părinţii mei, care erau la ţară şi ţineau un porc, o vacă, munceau toată ziua. Pe când aicea, la oraş, o dată ieşit la pensie eşti domn. Poţi să te plimbi, să te întâlneşti cu prietenii, să ieşi la cafea. Mă uit la mine, sunt singură, dar nu am nici o restricţie, pot să fac ce vreau. Fiul meu e bine, nepoţii sunt bine, vin la mine din când în când, mă bucur de ei, dar nu m-aş muta nici cu ei, nici în alt oraş, ca să le fiu aproape. Dispun de timpul meu cum vreau şi da, bătrâneţea este categoric cea mai frumoasă vârstă. Nici în tinereţe nu a fost aşa de bine ca acum. Ai timp de tine. (S23)

Sunt şi persoane care nu definesc bătrâneţea drept cea mai frumoasă vârstă, dar îi văd avantajele multiple şi insistă asupra celui al bătrâneţii drept furnizor al unei lucidităţi autoscopice şi încurajare a meditaţiei, astfel că bătrâneţea devine etapa în care identitatea este căutată şi are mari şanse de a fi descoperită. În alte cazuri, bătrâneţea devine vârsta la care identitatea este plenară nu pentru că ar fi o etapă uşoară, din contră, pentru că, prin restricţiile sau contracţiile de timp pe care le presupune, activează strategii de maximizare a acestuia şi de îmbogăţire a sinelui:

> Bătrâneţea m-a făcut să mă gândesc la mine. Să am timp să meditez. Mereu am ştiut despre mine că am fost mama lui A., soţia lui al meu. Dar ce sunt eu fără ei? Sau cine am fost sau aş fi fost fără ei. Unde sunt eu? (S8)

Scanned with OKEN Scanner

> Timpul la bătrânețe e tot mai mic, e logaritmic, nu mai e linear, ca în tinerețe. Or atunci trebuie să îl umpli de chestii importante, ca să funcționeze, să îl dilați. Altfel... da, e bine să îți faci planuri, așa am auzit, trăiești mai mult. Să te gândești la ce merită și ce nu (S10)

Există și definiri negative ale bătrâneții ce reactivează imaginarul bătrâneții ca declin, dar menținându-l într-un registru ușor vag sau prea general, al (ne-)putinței universale, și condiționându-l de percepția personală și, uneori, combinându-l cu registrul simbolic al excluziunii sociale:

> Bătrânețea e când simți că nu mai poți așa de bine pe cât ai vrea, diverse lucruri. Vrei ceva și ce vrei nu se mai potrivește cu ceea ce poți efectiv. Atunci e bătrânețea. Dar ea vine, cel mai mult, din exterior, ți-o spun ceilalți că ești bătrân. Tu nu simți. Eu nu simt. Nu neapărat acum. (S22)

Un conținut foarte interesant al bătrâneții observabil la o parte dintre vârstnicii intervievați este non-specificitatea sau irelevanța relativă. Cu alte cuvinte, bătrânețea este văzută ca o vârstă care nu are un specific propriu, iar aici se poate ajunge prin trei mecanisme. Bătrânețea poate să nu aibă caracteristici clare, de conținut, pentru că subiectul o trăiește oarecum bizar, lipsit de profunzime, fără a o cunoaște efectiv, ea nerevelându-i-se încă. Este o non-specificitate superficială – adică vârstnicii nu elaborează conținutul bătrâneții datorită activării acestei atitudini (deseori de frondă, programatice) a indiferenței personale față de bătrânețe însă, cel mai probabil, și uneori identificabil și în alte ocurențe în cadrul interviului, conținutul există însă nu se articulează în discurs:

> Bătrânețea e o parte din viață. Nu știu însă când începe. Știu, însă, că, dintr-un motiv sau altul, nu e obligatorie. (S20)

Apoi – al doilea mecanism – sunt situații când, aplicând o logică a continuității sociale și biologice a ființei umane, bătrânețea este prezentată ca neavând caracteristici proprii pentru că este dependentă de fiecare persoană în parte (o idee regăsibilă la parte dintre cei ce consideră responsabilitatea pentru bătrânețe ca fiind a individului): „Cum îmbătrânesc oamenii e în funcție de cum au trăit", S9). Variantă a non-specificității bătrâneții, irelevanța relativă se referă la faptul că bătrânețea este menținută sau retrogradată la starea de biologie pură (cel de-al treilea mecanism). O bună parte dintre seniorii care insistă pe ravagiile pe care bătrânețea le face asupra corpului (despre care vom discuta puțin mai încolo) sunt plasabili în siajul acestei atitudini ce generează conținutul bătrâneții ca irelevanță relativă:

> Sunt țări în care nu există noțiunea de bătrân. Numai la noi se folosește. Tinerețea și bătrânețea nu sunt ale noastre. Sunt date și le trăim ca atare. Prin urmare, este o perioadă a evoluției noastre în care anumite ritmuri biologice scad

Scanned with OKEN Scanner

> şi trebuie să ţii cont de acest lucru. (...) Randamentul nu mai este parcă chiar acelaşi, mă mişc mai încet, dar lucrez tot timpul. Tinereţea este o calitate biologică. Tinereţea şi bătrâneţea sunt nişte calităţi biologice, nu au nici o legătură cu calităţile noastre profesionale, umane. (S9)

Această de-socializare a bătrâneţii şi accentuare a dimensiunii sale biologice are, cel mai probabil, un rol protector pentru individ, mai ales pentru cei care nu se împacă prea bine cu etichetele sociale aplicate vârstnicilor în domenii pe care ei le preţuiesc. De pildă, pentru S9 ieşirea la pensie, forţată, a fost, observam şi mai sus, traumatizantă şi socotită injustă din pricina *ageism*-ului detectat ca fiind agentul cauzator. De remarcat că, într-o astfel de definiţie a bătrâneţii, se conturează un chip extrem de socializat al omului care, deşi nu are bătrâneţea, îi suportă influenţa de două ori: prin biologia sa, dar şi prin codificările sociale ale bătrâneţii (caz în care e mereu vorba despre bătrâneţea celorlalţi, pentru că, altfel, bătrâneţea rămâne, pentru astfel de subiecţi, pur biologică).

4. *Vârsta subiectivă: de la parametru al indiferenţei la eliberare*

Vârsta subiectivă s-ar putea defini ca reflectarea şi prelucrarea vârstei cronologice a individului la nivel de trăire afectivă şi poziţionare faţă de sine însuşi, de obicei fiind mai înaintată sau mai mică decât vârsta sa cronologică şi uneori chiar egală. Din punctul de vedere al acestei lucrări, vârsta subiectivă este şi (mai mult) nu este un conţinut al bătrâneţii. Este un conţinut în măsura în care este observabilă în cadrul naraţiunilor asupra bătrâneţii, deseori şi ca un conţinut adjuvant pentru altele (ex. vârsta subiectivă în asociere cu bătrâneţea ca cea mai frumoasă vârstă, sau cu bătrâneţea ca timp pentru activitate centrată pe sine). Dar pentru că vârsta subiectivă este mai puţin reperabilă în interiorul naraţiunilor ca atare şi acţionează mai mult din afara şi prin intermediul acestora, ea generând şi organizând anumite semnificaţii ale bătrâneţii, este mai aproape de ceea ce înseamnă atitudine asupra bătrâneţii.

Studiile au arătat o corelaţie pozitivă între o vârstă subiectivă mai mică decât cea cronologică şi îmbătrânirea sănătoasă şi starea de bine, dar şi faptul că există o tendinţă generală a indivizilor de a se simţi mai tineri decât sunt (Kwak *et al*, 2018; Arnquist, 2009; Karpf, 2012/2014). În acelaşi timp, în naraţiunile îmbătrânirii de succes, vârsta subiectivă este văzută ca un sediu al *agency*-ului, al puterii individului de a-şi modela viaţa şi bătrâneţea în special. Astfel, o vârstă subiectivă care sfidează cronologia devine, la nivelul percepţiei comune, un semn al capacităţii personale de a domina biologicul, un indicator al unei atitudini optimiste, pozitive în faţa vieţii. Denunţând excesul apelului la vârsta subiectivă în naraţiuni ce se nasc în voga îmbătrânirii de succes, Molly Andrews (1999), menţionată în partea teoretică, atrage atenţia asupra riscului de a încuraja una dintre abordările bătrâneţii, proeminente în cultura populară a vârstei, ca fiind exclusiv chestiune de percepţie subiectivă, o idee redată în expresii precum *vârsta este*

Scanned with OKEN Scanner

doar un număr sau *sine fără vârstă*, nocivă pentru că subordonează bătrânețea tinereții – din moment ce trebuie să o concureze, să o imite pentru a fi la fel de bine primită în termeni de receptare socială – și pentru că blochează concentrarea atenției asupra problemelor specifice bătrâneții, medicale, sociale, culturale, pentru că o de-particularizează, pentru că, practic, îi răpește specificul.

Vârsta subiectivă ca emancipare a sinelui, ca situare a individului mai presus de biologia sa și respectiv vârsta subiectivă ca negare potențial periculoasă a bătrâneții sunt, într-adevăr, cei doi poli între care trebuie poziționată problematica vârstei subiective. Iar poziționarea este compusă, căci se poate referi atât la o perspectivă a individului, caz în care primul pol poate fi potrivit specificului individului (stil de viață, viziune, valori etc.), cât și la o perspectivă socială, când al doilea pol se referă la creșterea riscului de a institui percepția tinerească a bătrâneții drept normă socială pentru cei care îmbătrânesc.

Seniorii cu care am discutat au, după cum era de așteptat, trei moduri de situare a vârstei lor subiective, astfel că sunt trei categorii de seniori observabile în funcție de raportarea vârstei subiective la cea biologică. La toate cele trei categorii se poate pune în evidență un joc subtil între perspectiva personală asupra vârstei subiective, emanând din convingerile lor de viață, din felul intim de a-și explica și trăi vârsta și respectiv perspectiva socială asupra bătrâneții, înțelegând prin aceasta narațiunile sociale de care seniorii se simt vizați sau de care sunt influențați fără să realizeze acest lucru. Poate mai relevantă ar fi însă o altă împărțire, în funcție de semnificațiile date vârstei subiective în raport direct cu imaginarul și percepția bătrâneții personale și indirect cu presiunile sociale de construire a bătrâneții: 1) vârsta ca parametru al indiferenței. Această atitudine condensează, câteodată greu de decis în ce proporție, atât impulsul subiectiv genuin de construire a vârstei în acord cu trăirile proprii, departe de reguli socio-cronologice, cât și anxietatea în fața bătrâneții inculcată cultural, atitudine care dă naștere imaginarului personal al vârstei cronologice care nu contează, iar uneori celui al bătrâneții care nu contează, care este *doar un număr*, după cum poate da naștere și imaginarului în care vârsta cronologică nu exprimă o realitate de care să se țină cont pentru că există alte instrumente de măsurare a temporalității, subiective; 2) vârsta subiectivă ca reconfirmare a realității (atitudinea față de configurările personale ale bătrâneții este în acord cu atitudinea față de configurările sociale ale bătrâneții în general, iar cronologia dă un sens de ordine care nu are nevoie să fie contestat); 3) vârsta subiectivă ca eliberare de cronologie (când subiectul se simte, dintr-unul sau mai multe puncte de vedere, mai tânăr decât ar indica-o vârsta lui biologică și găsește, în acest fapt, un sentiment de eliberare și, frecvent, *de empowerment*; deosebirea de prima categorie este că aici avem o eliberare – distanța de vârsta cronologică este menținută, ca conștientizare și raportare, iar nu o ignorare a vârstei cronologice).

Scanned with OKEN Scanner

În detalierile ce urmează le voi cumula pe ambele, indicând pentru început prima tipologie:

- Prima categorie: cei care declară o vârstă subiectivă mai mică decât cea cronologică (unii cu 10 ani, alţii cu 5; recordul este de 30 de ani în minus; plus situaţii în care se alege o vârstă mult mai îndepărtată pentru că e considerată cea mai emblematică pentru sine): unii cu o naturaleţe deplin credibilă, în concordanţă cu manifestarea de atitudini preponderent pozitive în faţa bătrâneţii, cu valorizarea implicării active (mult mai puţin în munca domestică) şi cu asumarea responsabilităţii principale pentru bătrâneţe; alţii însă, par a decide în timpul interviului ce vârstă să aleagă, după ce încearcă, uneori repetat, să refuze importanţa oricărei vârste, fiind şi cei care par a nu fi reuşit să metabolizeze ideea de bătrâneţe, astfel că vârsta lor subiectivă diminuată în raport cu cea biologică devine o strategie de negare a bătrâneţii, după ce strategia indiferenţei totale la vârstă, la cronologie, a eşuat. Din punctul de vedere a semnificaţiilor conferite vârstei subiective în raport cu bătrâneţea, întâlnim aici atât persoane pentru care vârsta reprezintă un parametru al indiferenţei, cât şi persoane pentru care vârsta subiectivă funcţionează ca o eliberare de cronologie. Creierul sănătos este ades menţionat ca cel care reglează de fapt vârsta subiectivă în sensul unei situări în spatele celei cronologice:

  > Am 60 de ani, am împlinit anul ăsta. Dar la minte am 30. Crede-mă, nu pierd nimic. Am o viaţă activă, fac multe excursii. Sunt pentru socializare, pentru ieşire, pentru cunoaştere. Merg la dans, la toate evenimentele care se ţin. Am ajuns la vârsta la care pot să fac tot ceea ce nu am putut face. (...) Încă nu m-am gândit la bătrâneţe, sunt sinceră. Vârsta e doar un număr. Nu mă gândesc la bătrâneţe, ea nu există. E un număr. Hai să zicem că bătrâneţea e o stare. Dacă te simţi bătrân exact aşa eşti. (S24)

  > Nu contează vârsta, contează felul cum ştii să judeci şi să te conduci. Dacă ştii să îţi coordonezi viaţa nu contează anii care-i ai. Aş vrea să zic că îs de 20, dar dacă nu îi mai am... În schimb judecata mi-a rămas. Şi atunci nu mai simţi vârsta pe care o ai. Dacă creierul te conduce ştii să întâmpini greutăţile care le ai. Ştii să iei un medicament, ştii ce să faci. (S25)

- Cea de-a doua categorie: cei care insistă că au o vârstă egală cu vârsta cronologică: sunt cei care fie nu s-au gândit niciodată la acest aspect şi le este prea greu să se decidă la un număr, să se auto-evalueze în momentul interviului, dar şi cei care declară că îşi acceptă senin bătrâneţea, unii (în nici un caz toţi), având şi un ton ironic referitor la posibilitatea unui decalaj între vârsta subiectivă şi cea cronologică. Un argument utilizat de 3 ori este: *simt că am vârsta asta* sau, o altă formulare, *simţi ani*. Este greu de stabilit dacă aceştia sunt cei care acceptă cel mai mult bătrâneţea sau sunt doar mai

Scanned with OKEN Scanner

resemnați decât prima categorie în fața schimbărilor, în primul rând la nivelul puterilor fizice, dar și al înfățișării, pe care le produce avansarea în vârstă. Parte dintre cei care declară că au aceeași vârstă, ca și cea de-a treia categorie, se plâng de greutatea sarcinilor zilnice, domestice și observă că au pierdut decalajul dintre vârsta subiectivă și vârsta cronologică de puțin timp (de 2-3 ani, spun ei, sau menționează un anumit prag, cum ar fi 70 de ani). După 80 de ani, cei mai mulți seniori se află în această a doua categorie, evidențiind, în cadrul interviului, *lipsa lor de rușine* în asumarea vârstei. Din perspectiva raportării vârstei subiective la bătrânețe, sunt persoane care văd vârsta subiectivă ca reconfirmare a realității îmbătrânirii.

> Când mă uit în oglindă văd ceea ce sunt. Un bătrân. Și știu că ăsta sunt eu. Am 81 de ani, nu pot să mă gândesc la mine altfel. Îi accept. Fără rușine, fără rezervă. (S15)

> Bătrânețea e când simți că nu mai ai putere, când uite, ca acum cu pandemia de Covid, ești obligat să rămâi în casă de societate și de faptul că te știi vulnerabil. Bătrânețea este de obicei fizică, cred că psihică, mentală, mai puțin. Iar eu simt că am îmbătrânit. De câțiva ani simt că vârsta mea e cea din acte. (S17)

- Și, cea de-a treia categorie, formată dintr-un număr mai mic de seniori, care afirmă că se simt mai bătrâni decât vârsta lor biologică (de la o precizare clară: cu 2, 3 ani în plus, ajungând astfel în altă decadă, sau neprecizat exact, alegând termeni ca: *mai bătrân* sau *mult mai bătrân*): de obicei, aceștia sunt cei care suferă de boli cronice avansate, de depresie și de singurătate, cei care au avut experiența unei pierderi marcantă a cuiva drag sau cei care, deși par a avea o abordare tonică a bătrâneții declară că sunt copleșiți de responsabilități domestice, remarcând, la ei înșiși, o tendință recentă de a se auto-neglija. Din punctul de vedere al semnificațiilor alocate vârstei subiective în relație cu imaginarul bătrâneții, avem aici seniori pentru care vârsta cronologică este un parametru al indiferenței.

> Nu mă gândesc și nu cred nimic despre bătrânețe. O simt. Mă simt. Nu mai am ritmul acela, nu mai am voioșia, cum să spun... Nu mai am energie. Bunica mea a avut peste 90 de ani și avea energie, o admiram. Mergeam cu ea la fân. Eu m-am îngrășat și nu e bine, se depune grăsimea și nu pot să o iau jos. Am și operația asta nereușită de varice. (...) Aia e că mă simt așa îmbătrânită, abia mă mișc... Vârsta subiectivă?... mult mai bătrână decât vârsta efectivă. Sunt obosită. Am deseori senzația că e totul gata. (S18)

5. *O discuție despre corpul (îm)bătrân(it)*

Alain Corbin, Jean-Jacques Courtine și Georges Vigarello (2006/2009) încheie ultimul volum din lucrarea lor consacrată istoriei corpului prin sublinierea

Scanned with OKEN Scanner

importanţei colosale pe care acesta o dobândeşte în contemporaneitate. Orice distanţă între corp şi sine este anulată, corpul se instituie ca sediul total al identităţii umane, astfel că el „a devenit mai important decât sufletul nostru, el a devenit mai important decât viaţa noastră" (2006/2009: 504). Cultul pentru frumuseţea corporală despre care discutam ca fiind unul dintre cei patru (dez-)articulatori culturali ai bătrâneţii este o faţetă a acestei contopiri dintre suflet şi corp, nu în simpla accepţiune a unui monism, ci în aceea, pregnant materialistă, a corpului care determină şi îşi subordonează sensul şi poziţia omului în lumea socială.

Dar ceea ce interviurile cu seniorii au pus în lumină vine în contradicţie cu aceste date. Există o tensiune perpetuă între corp şi conştiinţă, suflet, sau, probabil cel mai potrivit şi complex termen, identitate, astfel că, cel puţin pentru o parte semnificativă numeric a intervievaţilor pare a se reinstitui dualismul corp-suflet. Acest dualism nu trebuie înţeles însă într-o accepţiune a echilibrului. Câteodată el se înclină mai mult către corp, altădată către identitate, dar cert este că nu mai formează o unitate şi niciodată corpul nu anexează sufletul precum în logica culturală descrisă de Corbin. Să ne amintim şi că, spre deosebire de corp, sănătatea este, din contră, mult mai puţin, înspre deloc, pusă în legătură cu bătrâneţea, şi, tot spre deosebire de acesta, mult mai puţin producătoare de naraţiune personală sau de discurs axat fie împotriva bătrâneţii fie pentru a facilita înţelegerea ei. Dacă sănătatea este doar tolerată în naraţiune, datorită insistenţelor cercetătorului, corpul este primit călduros chiar şi de acei vârstnici care consideră că el nu contează.

Am observat două căi prin care acest dualism se reinstituie:

1) o cale generală, când vârstnicii observă, în varii situaţii, fără ca întrebările să vizeze direct corpul, că bătrâneţea afectează mai mult aparenţa fizică decât interiorul fiinţei umane. Este un lucru sugerat de unii şi afirmat cu tărie de către alţii atunci când povestesc că bătrâneţea survine mai repede şi mai marcat în corp, fiind trădată mai mult de corporalitate decât de mental şi de psihic (expresii precum *inima rămâne mereu tânără* sau *spiritul trebuie păstrat tânăr*). Seniorii discută, într-adevăr, despre alţi vârstnici în termeni nu mereu luminoşi, criticând stereotipii, dispariţia vitalităţii şi a dorinţei de a cunoaşte, discutând îmbătrâniri mai puţin fericite, dar foarte rar insistă explicit asupra îmbătrânirii identitare precoce la camarazii lor. Un lucru pe care, vom vedea mai încolo, cei sub 60 de ani îl fac frecvent: aplică altora conceptul de îmbătrânire accelerată sau precoce atunci când consideră că e cazul, această îmbătrânire referindu-se, dacă e să aplicăm, la rândul nostru, o privire dualistă, la partea interioară, iar nu la înfăţişare. Astfel, ar putea fi vorba, pentru seniorii noştri, despre un mecanism de îmblânzire a bătrâneţii prin cantonarea ei la teritoriul corpului: cedându-i din plin corpul, bătrâneţii i se neagă, practic, accesul la identitatea persoanei. Un semn că seniorii refuză să se lase definiţi integral printr-o vârstă şi caracteristicile sale.

2) Există apoi şi o cale explicită, ocazionată de răspunsurile la întrebările (19 şi 20) care urmăresc relaţia persoanei cu corpul şi, indirect, percepţiile despre cât de important este acesta în construcţia identitară personală şi în ce fel

Scanned with OKEN Scanner

se poate conceptualiza această importanță (estetic, social etc.), răspunsuri care se pot împărți în trei categorii:

a) răspunsuri care au insistat asupra schimbărilor negative pe care bătrânețea le produce în corp (inclusiv la nivel cerebral, dar nu identitar) și pe diviziunea dintre acesta și identitatea persoanei aflate la vârsta senectuții, identitate care se retrage din corp. Cea mai mare parte a vârstnicilor au dat acest tip de răspuns. Corpul văzut ca prima și cea mai de seamă redută care cedează în fața bătrâneții, prin diminuarea puterilor fizice, apariția dizabilităților motrice, scăderea acuității vizuale, dar și prin modificări estetice ca îngroșarea taliei sau ceea ce ei consideră urâțirea chipului (sentimentul de nerecunoaștere în oglindă fiind destul de des amintit) sau medico-estetice, cum ar fi inabilitatea de a scădea în greutate etc. Cei mai mulți dintre cei care au oferit astfel de răspunsuri s-au arătat deschiși în fața posibilității generale sau cu referire expresă la ei înșiși de a apela la intervenții estetice asupra corpului – dintre aceștia, toți, fără excepție, insistând că nu ar trebui să fie operațiuni invazive, ci proceduri relativ simple de rejuvenare prin utilizare de acid hialuronic sau de toxină botulinică, cu mențiunea că nimeni din cei peste 80 de ani nu au mai arătat interes în relație cu intervenții asupra corpului lor și uneori chiar și la cei de 70 s-a manifestat un soi de reținere în fața rejuvenării la vârste înaintate, cu teama de a nu fi caraghioși. Această categorie de răspunsuri au oferit-o persoane de la 60+ la 80+, femei și bărbați deopotrivă, dar femeile au fost mult mai nuanțate în descrierile oferite. Nu am observat o prevalență a acestui tip de răspuns la o decadă de vârstă sau alta. Narațiunile cu privire la corpul îmbătrânit, care introduce o distanță (apropo de distanța anulată de care Corbin vorbea), în interiorul individului, la nivel de percepție a sinelui, sunt curajoase în raport cu o epocă care face din corp un obiect supus cosmetizării (a se vedea și ceea ce Gullette numea *beautysexandbrains* ca ideal social compus, cu amplă tentă estetică ce îi determină pe vârstnici să se simte excluși) și îl așază sub directa responsabilitate a subiectului uman care are datoria de a-l modela după chipul și asemănarea idealurilor sale estetice. Or, corpul îmbătrânit este un corp distanțat și pentru că este limitat, ca posibilitate de exprimare a sinelui, un corp de care individul îmbătrânit se desolidarizează. Doar că, desolidarizarea presupune și asumarea unei inadecvări la epoca contemporană ce uneori se raliază cu revolta împotriva îmbătrânirii. Cu toate acestea, desolidarizarea de corp presupune și capacitatea de a-l controla mai bine. Sunt senioare care observă diferențe între corpurile îmbătrânite în funcție de cât de bine sunt gestionate de *proprietarii* lor.

> Vor veni vremuri mai rele, când te uiți în oglindă și pur și simplu nu te mai recunoști. Cred că asta vine de la faptul că nu îmbătrânești la fel de repede cu spiritul ca și cu corpul. Că rămâi tânăr în afara corpului care se duce, se deteriorează. Că poți și la 60 de ani să cânți, să te bâțâi în fața oglinzii, să simți că poți să faci tot ce făceai în tinerețe. Uită-te, sunt oameni care arată poate și mai bătrâni decât vârsta lor cronologică. Totul până deschid gura. De exemplu, C.

Scanned with OKEN Scanner

Corpul ei trădează statutul de adult cu copil la rândul lui adult. Dar când vorbeşte, când se strâmbă în felul ei aparte, întinereşte subit, ca o fetişcană, glumeaţă, veselă, neîncorsetată de ani. Sau uite-te la femeile de 60, 70, 80, care nu renunţă să poarte o eşarfă, o broşă mai şic, acolo vezi o discrepanţă între vârsta lor cronologică şi cea interioară. Faţă de altele care ajung să considere că orice merge, din cochete să ajungă să se îmbrace cu orice, doar ca să le acopere. Corpului trebuie să îi acorzi atenţie pentru că vorbeşte despre tine. (S1)

Bătrâneţea înseamnă alterarea corpului, că se face efectiv mai urât (...) nuuu, nu mă mai recunosc când mă uit în oglindă. Nu mă uit în oglindă. Chiar m-am uitat cum arătam la 24, la 27 şi cum arăt acum. Simt aşa o nostalgie. Nu mai sunt cum am fost. (S16)

Eu tot timpul am fost slabă şi îmi stătea bine în costum de baie. Dar acuma când mă dezbrac în costum de baie... nici nu se compară. Mult. Mult se modifică... Operaţiile estetice pentru oamenii în vârstă îi fac caraghioşi. Dar pentru cineva mai tânăr, o ajustare, un botox, rezolvat nişte riduri acolo, nu are nimic (...) Bătrâneţea aduce schimbări ireversibile. Omul e ca o cană, o dată ce s-a spart, nu se mai reface. (S23)

Da, uneori nu îmi place corpul meu, căci m-am îngrăşat. Şi mă uit în oglindă şi mă gândesc cum m-am schimbat atât, parcă nu mă recunosc... (S7)

Se transformă corpul, se transformă. După o vârstă oricât ai încerca să nu mănânci se depune, se lăţesc picioarele, laşi papucii cu toc, alegi tot ce e mai comod. Dar nu mă deranjează corpul meu neapărat, deşi mi-ar fi plăcut să fiu cu 4,5 kg mai slabă. Dar este normal ce se întâmplă cu corpul. (...) Da, sunt pentru procedurile estetice, mai ales începând de la 40 şi ceva de ani să mai ascunzi un rid, dar nu foarte devreme, la tineri, şi nici foarte târziu, că nu are sens. (S26)

b) răspunsuri care au pus accentul pe mulţumirea pe care înfăţişarea fizică şi corpul o oferă în raport cu bătrâneţea. Tensiunea este aici cel mai slab prezentă, dar totuşi ea nu dispare. Corpul ridică anumite probleme seniorilor, mai ales senioarelor (cu o singură excepţie, nu sunt bărbaţi în această categorie), trebuie să fie, pentru multe, îngrijit atât ca aspect, cât şi ca sănătate. Ameninţarea bătrâneţii – a riscului ca aceasta să amprenteze prea mult sau nesatisfăcător corpul, să îl pună în rândul *babelor* subzistă pentru unele respondente. Dacă ne gândim la studiile citate de Karpf (2012/2014), care indicau un procent de sub 10% dintre senioare ca fiind mulţumite de imaginea lor, este surprinzătoare această parte dintre intervievate, mai ales acelea dintre ele care declară că primesc cu braţele deschise modificările datorate înaintării în vârstă şi respingând vehement orice intervenţie de tip anti-ageing asupra corpului, cu excepţia loţiunilor şi a cosmeticii profesioniste. La acest segment tensiunea corp-identitate este la cea mai joasă cotă, afişând sau mimând inexistenţa. De fapt, aproape nici una dintre senioare nu este foarte convingătoare în acest punct, lăsând impresia

Scanned with OKEN Scanner

că se angajează într-un proces de auto-persuadare în timpul interviului şi contrazicând alte opinii din timpul interviului din care se degajă anxietatea în faţa îmbătrânirii în sensul semnelor asupra corpului. Singurul senior care se încadrează în această categorie vede în corp un templu nu prin prisma frumuseţii sale, ci prin cea a biologiei sale complexe, a rolului său de susţinător al identităţii umane. Mulţumirea este relativă şi există un soi de timorare în faţa necunoscutului implicat în corporalitatea proprie.

> Eu mă uit în oglindă şi-mi place ce văd. Ca urmare mai fac o schimbare la look, la păr, mai îmi cumpăr câte o ţoală. În fiecare dimineaţă mă uit şi zic: arăţi super bine, eşti pe cai. Uite, părul meu a fost foarte albastru. Acum dă tentă de gri şi arăt ca o babă. Nu îmi place, îl schimb, îl fac roz. Mi-am cumpărat şi o perucă cu păr lung, de turcoaz. (S24)

> Eu cu corpul meu sunt într-o relaţie de necunoaştere. Aş vrea să îl cunosc mai mult şi să nu îl agresez, că ştiu că e vulnerabil, dar nu ştiu în ce sens pot să fac asta, cum pot să îl aduc la ce vreau eu, să îl îngrijesc. L-aş ajuta. Dacă îl înţeleg, dacă ştiu ce să-i dau mă poate susţine (...) De fapt corpul uman este un templu. (S10)

c) răspunsuri care conţin ideea cum că corpul şi înfăţişarea fizică nu contează pentru subiecţii în cauză şi că nici nu ar trebui să constituie un factor de interes, această indiferenţă în raport cu corpul implicând şi critica, uneori directă, dar, mai frecvent, implicită, a interesului cultural pentru corporalitate, cu denunţarea presiunilor sociale la care femeile, mai ales, sunt supuse pentru *a arăta bine*. Diferenţa faţă de categoria de mai sus este că seniorii care insistă asupra irelevanţei corpului o fac nu doar cu referire la bătrâneţe, ci ca parte a unei filosofii generale de viaţă, indiferent de vârstă. Uneori indiferenţa faţă de corp merge mână în mână cu indiferenţa faţă de bătrâneţe şi cu negarea ei de pe poziţiile unei îmbătrâniri active atipice, extrem de energice (cu accent pe îngrijirea trupului, dar nu pe frumuseţea lui, o îngrijire neexagerată a sănătăţii fizice, de compromis). Dualismul corp-identitate este mai puţin tensionat decât în primul caz, dar categoric existent, pentru că, deşi nu contează, corpul nu este sinonimul identităţii, ci, din contră, este o anexă, nu un fundament a(l) acesteia. Această atitudine e cea mai prevalentă la bărbaţii seniori pe care i-am intervievat.

> Corpul pe mine nu m-a deranjat niciodată, cred. Şi când eram grasă, acum doi ani, nu era că aveam eu o problemă cu asta ci că îmi tot spuneau fetele, că se uitau oamenii la mine, dar altfel nu. Nu am treabă nici cu ridurile, nici cu bătrâneţea. Care, cred eu, nici nu există. Nu fac sport niciodată. Niciodată! Doar dietă ţin şi merg la doctor de gura copiilor. Dar eu sunt un spirit tânăr, nebunatică, visătoare. Mintea mea e tânără şi cred că la toată lumea ea rămâne tânără. Trupul e singurul care îmbătrâneşte, de-aia nici nu prea contează. (S14)

Scanned with OKEN Scanner

Rămâne de forat pentru a înţelege toate implicaţiile socio-culturale ale faptului că, pentru vârstnici, corpul devine deseori mai degrabă instrumental în raport cu identitatea. Am devenit noi, într-adevăr, propria noastră corporalitate, cum spun Corbin şi colegii săi? Sau, de fapt, dificultatea de edificare apare pentru că ei şi alţi critici şi teoreticieni ai sociologiei corpului se interesează mai mult de înţelegerea acestuia într-o societate principial tânără? Poate că cultul frumuseţii corporale nu dez-articulează bătrâneţea decât dintr-o perspectivă ce se menţine, obstinat, într-o cultură a tinerilor, incapabilă să sesizeze relieful diversităţii sociale. S-ar putea ca ceea ce am aflat de la seniori să aibă o aplicabilitate socio-culturală mai mare şi să indice că, cu cât corpul e mai instrumental, cu cât, de fapt, el e mai puţin important în economia identităţii, ca parte a identităţii.

III.4.3.2. Bătrâneţea ca exterioritate

Sunt două direcţii pe care le voi urma în această secţiune, ambele ţinând de modul în care vârstnicii intervievaţi, deşi aflaţi *în* bătrâneţe, se raportează la aceasta în calitate de realitate exterioară, ceea ce nu trebuie văzut în simpla accepţiune a îndepărtării bătrâneţii de sine sau a negării ei patologice. Am putut observa, de altfel, că negarea şi acceptarea sunt atitudini aflate într-o dinamică complexă, cu suprapuneri şi excluziuni care nu dau perfect seama de o asumare a bătrâneţii, lucru pentru care am şi propus conceptul, mai intuitiv, de metabolizare a bătrâneţii. Gestionarea bătrâneţii este mereu chestiune de multiplă strategizare prin racordarea nevoilor şi viziunilor personale de viaţă la naraţiunile sociale dominante. Metabolizarea bătrâneţii presupune întotdeauna, de fapt, şi un proces de adaptare a naraţiunilor sociale ale bătrâneţii la semnificaţiile proprii. Interioritatea şi exterioritatea sunt concepte relative şi perspectivale. Aşadar, revenind la cele două direcţii de examinare a situării bătrâneţii în exterioritatea percepţiei de către seniori, ele sunt 1) analiza conceptelor de bătrâneţe a altora (când bătrâneţea este văzută ca o calitate a celorlalţi, calitate pe baza cărora aceştia sunt supuşi evaluării) şi de bătrâneţe inter-relaţională (când bătrâneţea rămâne preponderent a altora, dar suscită şi exerciţii de punere în relaţie – inclusiv de desprindere relaţională – de recunoaştere a sinelui prin prisma bătrâneţii ca trăsătură a celorlalţi); 2) explorarea funcţiei sociale şi a structurii semantice a revoltei seniorilor în faţa bătrâneţii şi conexiunea acesteia cu identificarea riscului sau chiar a experienţei morţii sociale de către seniori.

1. Bătrâneţea altora şi bătrâneţea inter-relaţională

Dacă, aşa cum am discutat mai sus, seniorii au dificultăţi în a-şi asuma statutul social de vârstnic, aceasta este şi datorită felului în care percep – dincolo de o viziune generală a bătrâneţii având un caracter abstract – bătrâneţea specifică a altora, cunoştinţe, prieteni, foşti colegi de liceu, facultate ori servi-

Scanned with OKEN Scanner

ciu, sau părinți, iar uneori, mult mai rar, celebrități. Este o dificultate conectată la conținut, care provine din faptul că bătrânețea acestora este receptată preponderent ca având conținuturi negative, după cum este și o dificultate de relație, generată de faptul că bătrânețea celuilalt tinde să se configureze ca vârstă noninclusivă, unde coabitarea este inhibată, mai ales în cazul unor raporturi de tip părinte-copil. Pentru vârstnicii cu părinți în vârstă, fie în viață și de care trebuie să se îngrijească, fie decedați de curând, bătrânețea este resimțită mai puțin intens ca o etapă de viață proprie, existând porțiuni în narațiunile personale generate de interviu în care se observă cum se raportează la bătrânețe ca o vârstă care nu este a lor. Un lucru de remarcat este însă că bătrânețea altora se conturează, ca tip de reprezentare în interviuri, predominant la cei de 60+ și la cei de 70+, dar există și o persoană de 80 care este extrem de critică cu vârstnicii și denunță dorința acestora de a fi respectați prin simpla apartenență la o vârstă, delimitându-se de acest obicei pe care îl socotește o moștenire a comunismului:

> Tinerii sunt blazați, sunt lipsiți de vlagă. Dar bătrânii sunt răi, au pretenții ca tinerii să îi lase mereu să stea jos și să nu râdă, să nu fie veseli. Am văzut și în autobuz, de curând. Erau niște bătrâni care s-au supărat că tinerii râdeau și se simțeau bine. Lasă, domle, tinerii să se bucure de viață, e în firea lor, le stă bine așa, e normal. Nu îmi place când văd bătrâni acri și mulți sunt așa. (S13)

Observarea bătrâneții la prieteni și cunoștințe rămâne frecvent la o fază de pură constatare, dar uneori se transformă, pentru anumiți seniori, într-un proces în două etape. Mai întâi, atenția este atrasă către caracteristicile bătrâneții altora ce, aproape de fiecare dată, sunt descrise în cheie negativă, recurgând la narațiuni ale declinului, în special cerebral și social, corpul celorlalți fiind un subiect de mult mai mică preocupare decât îl constituie corpul propriu îmbătrânit. Apoi, urmează a doua etapă în care individul își contemplă, în bătrânețea altora, propriul chip, angajându-se într-un proces de mai mică sau mai mare intensitate de comparație și auto-analiză:

> Nimeni nu se vede îmbătrânind. Dar eu văd la prieteni, mă uit și zic, vai ce a îmbătrânit X, uite cât a îmbătrânit Y, și apoi mă gândesc că e de vârsta mea; da și văd și că au anumite stereotipuri, exprimări stereotipe, că gândesc mai superficial. Mă gândesc la mine, că și eu sunt de aceeași vârstă, dar nu sunt ca ei. (S20)

Există două cazuri, în narațiunile personale ale bătrâneții pe care le-am obținut prin discuțiile cu seniorii, în care seniorii adoptă o abordare care este cel mai apropiată de o abordare pozitivă a bătrâneții altora, dar care rămâne, cu toate acestea, departe de a se transforma într-un demers de revalorificare a unor stereotipuri pozitive precum înțelepciunea vârstnicilor. Este vorba despre o persoană care se arată, de altfel, în general, reținută în fața unui sens universal al

Scanned with OKEN Scanner

bătrâneţii şi cu atât mai mult a unui sens pozitiv previzibil, şi care observă că, dacă am ştii privi în profunzime poveştile vârstnicilor de lângă noi, am putea învăţa din experienţa lor de viaţă, dar sfârşeşte prin a remarca că există o dublă barieră, de o parte şi de alta a comunicării între vârstnici şi alţi vârstnici în împărtăşirea experienţei de viaţă. O a doua persoană, care deşi incisivă cu privire la posibilitatea existenţei unei solidarităţi de generaţie şi care apreciază că, în general, *bătrânii sunt cârcotaşi*, insistă că e nevoie ca fiecărui vârstnic să i se acorde *o simpatie* de bază pentru experienţa de viaţă acumulată, dar care nu e sinonim cu un respect care să distorsioneze relaţiile cu aceştia, ci este corelată cu o altă trăsătură – fragilitatea.

> Din poziţia lor altfel vezi filmul şi sensul vieţii. Dacă măcar am învăţa din ce au trăit ei, să nu mai facem nişte greşeli, să nu ne mai agităm. Să ne reconfigurăm traseul vieţii. Să vedem ce contează şi ce nu. Nu sunt sigură că se poate, şi ar putea fi o barieră a noastră, dar şi o barieră a lor. (S1)

> Oamenii vârstnici trebuie toţi priviţi cu o anumită simpatie, dincolo de diferenţele de îmbătrânire şi cumva de valoare dintre ei; ei toţi au un atu: au trecut prin viaţă, trebuie să te porţi cu ei bine, pentru început (...) Ei nu aduc neapărat ceva în plus pentru societate. Dar au un atu. Au un grad de fragilitate. Şi întotdeauna tot ceea ce este fragil trebuie protejat. Este obligaţia celui care are forţă. Atunci îţi dovedeşti forţa când poţi să aperi tot ceea ce e sub nivelul forţei tale. (S9)

Bătrâneţea ca reţea de relaţii armonioase între oameni de aceeaşi vârstă nu este, aşadar, o construcţie mentală şi socio-imaginară pe care vârstnicii noştri să o aibă în vedere, din contră. Atunci când se gândesc la alţii ca bătrâni, când bătrâneţea ia chipul particular al unei persoane cunoscute de la distanţă sau din anturajul apropiat, ei tind să se concentreze asupra unor trăsături negative ale bătrâneţii, de-solidarizându-se, şi implicit, şi programatic (ca răspuns la întrebarea despre existenţa unei solidarităţi de vârstă), de aceştia, dar şi de vârstnici în general. Totuşi, vom vedea în secţiunea următoare, aceeaşi oameni care nu se simt solidari cu cei din jurul lor având aceeaşi vârstă sau cu cei din aceeaşi generaţie cu ei pot foarte bine să conteste excluziunea socială a vârstnicilor în general, privirea discriminatorie a societăţii revărsată asupra bătrânilor pe multiple nivele – politic, social, personal, economic etc. Contradicţia este aparentă şi explicabilă: dacă în cazul denunţării diverselor forme de discriminare şi de inechitate socială la care vârstnicii sunt supuşi avem de-a face cu o abordare etică, dar şi cu o identificare principială, în cazul de-solidarizării, este vorba, cel mai probabil, de o revoltă mocnită în faţa posibilităţii de a forma un grup omogen cu ceilalţi exclusiv pe criteriul vârstei, ceea ce ar fi similar cu a accepta supremaţia vârstei în definirea identitară. Apoi, mai este de considerat şi impactul nu atât al cunoaşterii unor aspecte personale ale bătrâneţii celorlalţi pe care ei le evalu-

Scanned with OKEN Scanner

ează ca fiind neplăcute, cât al unor situații sociale dificile: părinți sau cunoștințe care nu doar că sunt bătrâni, dar au și o situație financiară precară, sunt atinși de boli grave etc.

> Nu neapărat mă simt apropiată de cei de generația mea. De fapt, nu. Am văzut că ne-am întâlnit cu ceva colege la pensie, și nu aveam multe în comun. Am zis să ne întâlnim că am pornit de la ideea că o să avem ce povesti și împărtăși. Nu mă simt apropiată doar că sunt deodată cu mine. (S7)

> Bătrânii sunt dificili, ăsta e adevărul. Eu îmi aduc aminte de mama. Mereu ceva nu era bine. Și nu gândea prea empatic, de puține ori simțeam că chiar e cu mine, acolo. Mereu era ceva de făcut, de planificat. Era ea puternică, dar ceva se accentuase, devenea mai cicălitoare. Ai văzut tu vârstnic să nu aibă nimic de comentat de cineva? Să fie mulțumit ca atare? Devii mai dificil o dată cu vârsta. Eu văd și la mine, recunosc. Sunt mai mofturoasă. Nu cred că la ai mei le e mereu ușor cu mine. (S1)

> Solidaritatea de generație nu există. Alegi oamenii în funcție de afinități (...) Cea mai mare problemă este lipsa valorilor și a respectului față de valori, nu față de vârstnici neapărat. De exemplu, toată lumea scrie, nimeni nu citește. Să nu crezi cumva că cei din generația mea sunt mai omogeni decât cei din generația tânără. (S9)

> Solidaritatea nu e în funcție de vârstă, nu, e în funcție de oameni. *(S14)*

> Îmi plac mai mult persoanele mai tinere ca noi. Și în grupul nostru de prieteni avem și încercăm să încorporăm mai mulți tineri. Pentru că prea mulți din cei de vârsta noastră sunt adevărați vampiri energetici. Te copleșesc cu poveștile lor de boli, de depresie. (S6)

În plus, la de-solidarizarea seniorilor de vârstnici poate participa, pentru unii seniori, și dezacordul în privința utilizării bătrâneții de către ceilalți drept scuză pentru a obține diverse avantaje, de la cele concrete (banalul loc în autobuz e exemplul clasic, 5 seniori îl menționează și vom vedea, non-seniorii îl menționează și ei când vor să exemplifice cazurile în care vârstnicii se comportă abuziv față de tineri, folosindu-se de criteriul vârstei înaintate ca merit personal), până la cele emoționale (șantajarea prin vulnerabilitate și apropierea lor de moarte). Șantajele emoționale sunt identificate de către câțiva seniori și în relația cu părinții lor bătrâni.

> Mie îmi place mult subiectul ăsta cu îmbătrânirea. Dar ar trebui să te gândești și la modul în care oamenii în vârstă profită de bătrânețe, ca și cum încerci să storci tot ce poți dintr-un burete. Fac scut din vulnerabilitățile lor. Știu și de la mama: las' că vezi tu când ajungi ca mine. Sau când sub masca asta că nu poate face, și nu, nu putea face, dar încerca să-mi dea comenzi și să mă deter-

Scanned with OKEN Scanner

> mine să fac ce voia ea să fac. Da, un fel de armă, de scut. Ca ideea aia de înţelepciune. Păi singurul mod în care ajungi la înţelepciune e experienţa de viaţă. Or, experienţa de viaţă o înţelegi prin filtre, prin modul tău de a filtra. Dacă nu ai inteligenţa sau pregătirea de a o înţelege nu poţi deveni înţelept. Deci toată ideea cu înţelepciunea se aplică numai în relaţie cu individul însuşi. Sau când zic ei, ca scuză: păi nu mai pot, că sunt bătrână. Nu mai reţin, nu mai fac, nu mai nimic, că am îmbătrânit. Când ceea ce nu mai faci sau nu mai poţi nu e neapărat de la vârstă. (S1)

De altfel, sunt puţini seniori dornici să discute despre părinţii lor bătrâni pe care îi au sau i-au avut în îngrijire, dar cei care o fac aleg să pună pe tapet probleme nevralgice, relaţiile problematice dintre ei, amestec de iubire şi de lupte pentru putere. Pe lângă faptul că părinţii bătrâni pot contribui la de-solidarizarea pe care am constatat-o, relaţia cu aceştia poate fi generatoare de anxietate şi referitor la cum va arăta bătrâneţea târzie pentru seniori din perspectivă socială sau pur şi simplu din punctul de vedere al sănătăţii:

> ....Dacă tu mi-ai spus ceva şi am uitat, mă gândesc mereu că nu e OK, că şi mama a uitat. Dacă văd că nu am spălat un vas ca lumea, mă înfior, mie care nu mi se întâmpla niciodată... şi mama, ce femeie a fost!, a păţit la fel. Mă gândesc să nu repet şi eu, cu fiica mea, lucrurile ce le-a făcut ea cu mine şi care nu mi-au plăcut. (...) Povesteam şi cu T., care şi ea are mama bătrână, de 92 de ani, şi o chinuie, e depresivă deja, nu mai doarme nopţile, nu mai poate lucra, că mai bine murim mai repede, să ne regrete lumea decât să ajungem aşa. (S1)

> Eu de 2-3 ori pe săptămână mă duc la mama care stă într-un sat lângă mine. Mai ales de când mi-au luat copiii maşină, mă duc să văd de ea. După ce am ieşit la pensie m-am ocupat şi mai mult de ea. Sper ca mama să nu simtă greul. Are pensie mai mare decât mine. Dar îi duc de toate, îi plătesc cheltuielile. E singură acolo, e drept, dar nu vrea să vină nici măcar pentru trei luni iarna să stea cu noi. Trebuie să o ajut să facă prin grădină, să meargă la piaţă. Nu vrea să renunţe, deşi i-am spus că nu merită banii ce îi bagă în seminţe, efortul... Mă împart între nepoţi, copii şi mama. Deşi mi-e greu să tot merg, să lucrez în grădină, nu pot să o fac să înţeleagă. Dacă zic ceva, acum de exemplu am renovat casa, zice că pentru noi facem. Mă gândesc să nu fiu şi eu povară pentru fete, când mai îmbătrânesc. (S16)

Un punct în care, surprinzător, de-solidarizarea nu se mai produce, lăsând imaginea unei bătrâneţi inter-relaţionale armonioase este atunci când se discută despre semnificaţiile pensionării. Pensionarea este, am mai precizat, un subiect sensibil, care împarte vârstnicii în două mari grupe: una care a dorit pensionarea (cu două sub-grupe, cei care au regretat-o ulterior, o grupă extrem de redusă cantitativ, iar o altă grupă conţinându-i pe cei cărora expectanţele pentru o viaţă mai bună după pensionare li s-au reconfirmat), iar alta care nu a vrut şi a încercat să amâne pensionarea (şi aici cu două sub-grupe, cei care au găsit îm-

Scanned with OKEN Scanner

plinire în perioada de după pensionare, fără însă să își schimbe opinia generală cu privire la obligativitatea ieșirii la pensie și la diminuarea calității vieții ca urmare a pensionării, respectiv cei care au rămas cu un sentiment mai marcat de nemulțumire și de lipsă de sens emanând dinspre ieșirea la pensie înspre bătrânețea ca atare). Totuși, narațiunile seniorilor nu au evidențiat nici cea mai mică conflictualitate între cele două grupe. Astfel, când cei din prima grupă au fost întrebați ce cred despre ceilalți, și invers, au exprimat toleranță și, mai mult, empatie, fără nici cea mai mică umbră de critică. S-ar putea, desigur, ca mijloacele de investigare a acestui aspect inter-relațional să fi fost imperfecte, astfel încât să permită stereotipurilor și înfrânării politicoase a opiniei să primeze, dar un indiciu în acest sens, depistabil în răspunsurile seniorilor, nu există. Vârstnicii sunt nuanțați în modul de a se referi la *ceilalți*, nu utilizează platitudini în exprimare (mai puțin, poate, decât acel, adeseori introductiv, *depinde de persoană* pentru a exprima deschiderea în fața diversității raportării la pensionare), și, în timp ce sunt pasionali când discută despre experiența lor pre și post pensionare, par dispuși să conceadă tuturor dreptul de a se bucura de o pensionare, de o bătrânețe după bunul plac.

> In general e rău să nu faci nimic, nu e bine să fii forțat să ieși, așa, pur și simplu arbitrar la pensie; dar e OK să ieși dacă, ca D., de exemplu, ai lucruri de făcut de care nu ai avut timp înainte, dacă poți să profiți de pensie pentru a face alte lucruri. Ea îmi spunea de mult câte vrea să facă, am așa multe chestii pe care vreau să le fac, în afară de cele profesionale. Sunt împlinită în profesia mea, îmi spunea, și aș vrea să plec să le fac, până mai pot să le fac. Ok, dacă vrei să faci acest lucru este în regulă. Și eu îl accept și îl admir și îl apreciez. Dar mi se pare normal și, dacă vrei să lucrezi, să poți să lucrezi până la vârsta la care vrei și până când poți și te mai simți competitiv. (S9)

O solidaritate indirectă, regăsită prin acceptarea diversității de atitudine cu privire la pensionare, așa cum apare din datele obținute din interviuri este de apreciat, dar probabil că întrebări mai detaliate ar fi scos în relief inclusiv priviri critice asupra bătrâneții altora. S-ar putea însă să fie un mecanism și mai puternic prin care se răspunde spectrului dezbinării între vârstnici, dezbinare conținută în amenințarea morții sociale. Căci moartea socială înseamnă nu doar moartea simbolică a unui vârstnic, ci a unei întregi categorii.

2. *Moarte socială și un dram de revoltă*

A vorbi despre moartea socială, în sensul de a avea pretenția că acest concept este relevant în cadrul unor discuții privind atitudini și reprezentări personale ale îmbătrânirii și bătrâneții, când, așa cum am văzut, teoreticienii gerontologi și cei din domeniul *death studies* depun eforturi atât pentru a-l clarifica, cât și pentru a-i domoli expansiunile în utilizarea sa în limbajul științelor sociale, ar putea părea hazardat. Dar, dacă alegem să maximizăm și chiar numai

Scanned with OKEN Scanner

să garantăm relevanţa conceptului şi să o racordăm la o definire teoretică impecabilă ratăm sau impunem restricţionări în cunoaşterea modului în care vârstnicii care nu au un risc crescut cunoscut de moarte socială înţeleg, experimentează sau contracarează moartea socială ori posibilitatea nefericită de a o suferi. Apoi, cum remarcam şi în partea teoretică, moartea socială a vârstnicilor rămâne mereu incompletă, trebuind înţeleasă în potenţialitatea sa categorială. Sigur că ar fi fost extraordinar să avem interviuri şi să obţinem naraţiuni personale ale celor care pot fi catalogaţi aprioric interviului ca *morţi social* sau supuşi unui risc iminent de moarte socială, dar ar fi fost în afara obiectivelor şi limitelor asumate ale lucrării de faţă. Astfel, am acceptat aproximarea de la bun început, atât în termeni de conţinut şi conceptualizare a sa (la nivel de producere, de text social) – moartea socială este un conţinut imperfect în naraţiunile vârstnicilor, căci ei nu au datoria şi nici căderea de a-l defini, cât şi în termeni de utilizare a conceptului – am ştiut că nu discut cu oameni confruntaţi cu un risc extrem de crescut de moarte socială, dar mi s-a părut cu atât mai semnificativ să captez conţinuturile ce indicau riscurile ca moartea socială să se concretizeze în diferite grade de realitate socială; totodată, nu i-am întrebat niciodată, direct, pe seniori despre moartea socială, socotind că ar fi fost prea brutal, prea preţios şi ar fi putut să blocheze o luare de poziţie. Prin urmare, moartea socială e un concept compus (ca formă finală), ce emană atât din interiorul naraţiunilor personale ale seniorilor (nivelul obiectului cercetării prezente), cât şi din afara acestora (nivelul cercetătorului).

Aproape toţi cei 26 de seniori intervievaţi au adus în discuţie conţinuturi care pot sta sub umbrela morţii sociale, concepută într-un mod larg – forme de discriminare pe care le-au suferit ei sau le-au observat la alţii, fragilizarea statutului lor social o dată cu îmbătrânirea şi cu ieşirea la pensie, excluziunea socială la scară mică şi mare etc. Aceasta s-a întâmplat ca parte a unor răspunsuri la întrebările legate de bătrâneţe şi de pensionare, dar şi la întrebările vizând relaţiile inter-generaţionale, cea în care li se cerea să dea sfaturi sau recomandări celor mai tineri, sau s-au ivit efectiv în discuţii, nelegate strict de acestea[39]. Se evidenţiază aici denunţarea unor naraţiuni ale impoliteţii şi urii pentru bătrânii din autobuz, ale invaziei bătrânilor în spaţiul public, însumând şi bătrânii aflaţi în structuri de conducere în instituţii publice (cu dezvoltarea naraţiunii compensatorii a pensionării opţionale). Respondenţii au insistat pe dorinţele societăţii, puse mai mult sau mai puţin în practică, de a controla bătrânii în termeni de spaţiu (*unde* au voie vârstnicii) şi timp (*când* au voie vârstnicii). Unul dintre seniori a făcut o paralelă demnă de considerat între bătrânii înlăturaţi pe criterii de vârstă din funcţie şi tinerii puşi în anumite funcţii pe baza

[39] Nu doar că au fost interviuri semi-structurate, dar am încercat, după cum menţionam şi în partea metodologică, să creez o atmosferă prietenoasă, propice *poveştii*.

Scanned with OKEN Scanner

nepotismelor și a capitalului politic al părinților lor: ambele categorii reprezintă forme de *sacrificare socială* sau politică, într-o logică a impostului generalizate.

> Mulți manifestă ostilitate, ură aproape față de bătrâni. Chestiunea cu autobuzele, o știi. Mereu se plâng de pensionari, că sunt prea mulți, la ore nepotrivite și că circulă gratuit. Apoi și acum cu Covidul. Mulți spun că pensionarii nu stau în casă sau că bine măcar că scăpăm de ei dacă mor, las că scăpăm de bătrâni. Am văzut și pe Facebook. Dar tinerii sunt mai numeroși pe stradă decât bătrânii (...) Tinerii au comentarii foarte urâte la adresa oamenilor în vârstă. Cred că educația, dar nu știu numai dacă educația. Ca o ură. Am observat asta și în oraș, nu doar în autobuz. Și m-a mai deranjat tare că pe ei îi deranjează gratuitatea pensionărilor, ce, că pensionarii ăștia se plimbă zilnic, tot aud. Numai boșorogi vezi în autobuz. Pur și simplu îi deranjează că sunt prea mulți pensionari în autobuz. Sunt ostili față de vârstnici. Și adolescenții în special. Dar oare de ce? Că nu știu, ei nu gândesc că așa vor fi și ei odată? Gândesc numai pe moment. (S7)

> Bătrânii sunt văzuți ca asistați social. Îmi pare foarte rău, dar le spun și tinerilor, că trebuie să acumuleze experiență profesională, să tragă ca un animal în jug, până în blană, cum se spune, ca apoi să fructifice ce au învățat. Toți tinerii care sunt lansați în tot felul de posturi sunt pur și simplu sacrificați. Sunt părinți care stau în spatele lor, dar ei sunt sacrificați. E ideea asta la modă cu avem nevoie de posturi pentru tineri. Care tineri? Adică tinerii noștri, care au plutit fără să facă nimic toată viața. Hai să lăsăm o concurență benefică între un om bătrân cu un doctorat sau două și unul tânăr (...) Nu o să vezi niciodată un tânăr venit de niciunde și care să răsară să fie viguros accedând la posturi bine plătite. Nu. Aceștia de obicei muncesc și, cinste lor. Politica sacrifică și bătrânii și tinerii cam în același fel. Îi dau la o parte pentru fluieraşi, cântăreți, oameni fără valori. (S9)

> Ori îi drăgălim și îi cocoloșim, și vai bunii noștri, părinții noștri, ori, din contră, mai des, să moară, să stea acasă, ce le mai trebuie, îs peste tot, în autobuze, în piețe, ne împiedecăm de ei, n-avem loc. Sunt doar două opțiuni. (S1)

Dincolo de faptul că narațiunile personale au făcut vizibile o serie de reprezentări negative ale bătrâneții alături de denunțarea rolului pe care cultura și societatea îl au în configurarea acestora, reprezentări care indică necesitatea unei discuții despre moartea socială cu privire la vârstnicii din România, există o funcție ascunsă a morții sociale în cadrul acestora. Aceasta este mai puțin verbalizată decât este temută, acționând ca amenințare discretă, dar persistentă, pentru majoritatea seniorilor noștri, în modul lor de raportare la bătrânețea proprie (palpabilă, de pildă, în modul în care încearcă să pună distanță între ei și statutul de vârstnic, în reluctanța în fața discutării aspectelor legate de sănătate

Scanned with OKEN Scanner

şi poate chiar şi în exacerbarea importanţei creierului[40]) şi la bătrâneţe în general (intuibilă în contestarea ieşirii la pensie ca obligativitate). Moartea socială modelează astfel, din subteranele imaginarului social al bătrâneţii, raportarea acestora la bătrâneţea personală. Ea determină procesul psihologic de exteriorizare a bătrâneţii proprii: un mecanism sau o strategie prin care vârstnicul urmăreşte să se pună la adăpost.

Mai puţin direct şi adeseori numai după sau înspre terminarea interviului, o parte dintre seniori reclamă faptul că, o dată cu îmbătrânirea –, iar unii identifică ca moment privilegiat în acest sens, pensionarea – familia lor, mai ales copiii, încep să le asculte tot mai puţin opiniile despre viaţă în general, despre creşterea şi educaţia nepoţilor sau despre activităţile copiilor, să le aloce tot mai puţin timp – vizite mai puţine, apeluri telefonice mai puţine, o prezenţă fizică tot mai redusă. Pentru un segment important al vârstnicilor, lamentările se împletesc însă, paradoxal, cu declaraţiile auto-persuasive de tipul celor pe care îl aminteam la începutul analizei acestor naraţiuni personale – declaraţii referitoare la satisfacţia pe care copiii lor o procură seniorilor şi la absenţa oricărui amendament referitor la comportamentul şi stilul lor de viaţă. Senioarele cu nepoţi sunt cele la care se observă, adeseori, un sentiment mocnit de iritare pricinuit de dezinteresul şi, câteodată, de blamul copiilor pentru viziunile lor despre îngrijirea (de la alimentaţie şi îmbăiere până la reguli şi stil vestimentar) şi educaţia nepoţilor. Deşi conştiente că e vorba de o schimbare de mentalitate, de paradigmă culturală în creşterea copiilor, o parte dintre ele sugerează, iar câteva spun explicit că sunt „expirate". Cum precizam şi când am discutat despre sensurile lui *a fi bunic* pentru seniori, aceştia se simt adesea ca un soi de personal necalificat, retrogradaţi la un rol instrumental, pur practic, utilizaţi numai pentru că tinerii sau mai puţin tinerii părinţi nu au alte soluţii (infrastructură proastă de grădiniţe şi şcoli etc.). La bunici există o continuă glisare între un sentiment de inadecvare, de *expirare* şi tentativa de a-l îndepărta sau îmblânzi, dându-i o coloratură pozitivă şi disculpându-şi copiii.

> Vezi cum e şi cu copiii ăştia. Te chinui să faci să fie bine, să le fii pe plac, dar nu e niciodată OK. Mereu îţi bagă ceva de vină, iar tu te dai de ceasul morţii să faci să fie bine. Îi ajut, că mi-s dragi, e rolul meu, le fac mâncare, dar nu mă bag pe deciziile lor. Nici nu mai prea au ei timp să stea cu mine, să mă întrebe ce fac. Vin, mănâncă, pleacă. De multe ori nici nu ştiu ce vor face în următoarele zile, dacă îmi aduc nepoţii sau nu. Ideea e că dacă eşti la pensie ai timp, eşti disponibil. Deşi eu mai şi lucrez. Dar fata îmi zice când să las lucrul că

[40] Deşi ar putea fi uşor speculativ sau prea general, căci pentru aceasta există şi explicaţia influenţei naraţiunii sociale a neuro-ştiinţificizării subiectului. Însă, orişicum, am arătat la partea de teorie că, în spatele acesteia, teama de moarte şi moartea socială sunt ambele prezente.

Scanned with OKEN Scanner

vine cu nepoții și când nu. Mi-a plăcut când au fost plecați din țară, cumva, că aveam mai mult timp pentru mine. (S26)

Nu mai ești de actualitate, trebuie să accepți. Eu nu mă bag în cum își cresc copilul și în nimic. Îi ajut dacă pot, dar din ce zic nimic nu mai e bine, nu mai știu nici ce mâncare să îi dau, nici cum să fac diversificarea, nici dacă trebuie la oliță sau nu, și când. Totul s-a schimbat, principiile de creștere îs altfel. Că și noră-mea a mers la curs și acolo i-au instruit ce și cum. Eu îs expirată. Dar îmi văd de treabă, nu mă bag. Deși câteodată mi se pare că exagerează, parcă eu nu am crescut copii... (S3)

Teama de inadecvare sau senzația de irelevanță socială răzbate și din retragerea vârstnicilor din narațiunea înțelepciunii proverbiale a bătrâneții. Ceva mai puțin de jumătate dintre ei nu intră în jocul propus de întrebare – să își imagineze că li s-ar cere să ofere sfaturi sau lecții de viață etc. celor tineri, și refuză să formuleze, din experiența lor, măcar niște principii ce s-au dovedit utile pentru ei, de-a lungul timpului, și care ar putea fi folositoare tinerilor. Din contră, unii dintre ei par a asuma o umilitate extremă: nu au nimic de spus, nu sunt cu nimic mai presus față de alții, tineri, bătrâni, experiența de viață este intranzitivă. Evident că a afirma că răspunsurile de acest tip ale vârstnicilor stau toate, negreșit, sub semnul temerii în fața morții sociale ar fi prea mult. Sunt și vârstnici care par, genuin, deschiși spre cei tineri și care nu își doresc o postură de *înțelept* pentru că au avut exemple negative în acest sens de la alți vârstnici (părinți bunici) sau pentru că pur și simplu vor să evite un clișeu al bătrâneții și bătrânilor. De precizat că cei de peste 80 de ani sunt mai dornici să ofere sfaturi. Cei de 60+ sau 70+ care conced, în final, să spună ce sfaturi ar da, problematizează mai mult această idee, semn că, probabil se simt și ei inconfortabili cu stereotipul bătrânul înțelept.

Nuuu, nu aș da nici un sfat tinerilor. Cine sunt eu să dau lecții?! Apoi, ar fi prea simplu să țină asta cu experiența altuia. Totul e diferit acum, pentru cei tineri. Da, înțelepciunea și cunoașterea există, dar în raport cu mine. Cum să îi spun fiicei mele să facă ce am făcut eu? Nu locuiește unde am locuit eu, lumea s-a schimbat, nu pot zice, totul e diferit și pentru fiecare este. Eu caut să mă întâlnesc cu tinerii, să văd cum gândesc, să învăț de la ei. Nu mereu îi înțeleg, dar îmi place. (S8)

Dacă mi-ar cere cineva sfaturi, primul lucru ar fi să-mi țin gura. Să mă abțin. Oricum fiecare vede lucrurile în felul lui, din perspectiva lui, nu există continuitate. Nu e acum altfel, ci mereu a fost așa. E normal să fie disensiuni, să fie diferențe. Dacă totuși le-aș zice ceva, ar fi să aibă grijă de partea conjugală și să muncească. Dar din tot ce am învățat, e inutil, fiecare învață pe pielea lui. (S10)

Moartea socială ca atare a fost numită de puține ori, *ad literam* sau prin expresii aproximative – mai exact de 3 ori, ceea ce a fost mai degrabă extraor-

Scanned with OKEN Scanner

dinar, căci nu a existat nici o întrebare explicită care să vizeze moartea socială. Dar au existat descrieri ale unor situaţii care ar fi putut să stea foarte bine sub un titlu precum moartea socială. Merită semnalat faptul că în aceste situaţii bătrâneţea apare, de multe ori, ca venind din exterior – o etichetă pusă de către alţii, o decizie a altora ale cărei consecinţe vârstnicii trebuie să le suporte. Sunt cazuri unde rememorarea unor situaţii în care subiecţii s-au simţit vulnerabili a activat un impuls filosofic, generând o abordare a bătrâneţii în cheie existenţial(ist)ă. Este interesant de observat că am întâlnit istorisiri de evenimente în care seniorii au avut revelaţia senectuţii şi a îmbătrânirii lor prin intermediul unui act de discriminare sau de simplă impoliteţe la care au fost supuşi, când li s-a descoperit şi riscul de moarte socială la care sunt expuşi.

> Am avut o dată revelaţia că suntem bătrâni. Deşi eu nu mă văd bătrână. Mă fac alţii să înţeleg asta. Ne-am băgat noi cu maşina aiurea, nu mai ştiu cum a fost. Şi un tânăr de 30 de ani şi ceva ne-a zis: cine naiba vă mai dă carnet de conducere la 100 de ani? Atunci ne-am dat seama că suntem în vârstă. Uneori mă gândesc că ce sens are să ne naştem, dacă murim, dacă îmbătrânim. Şi simt boala, diversele afecţiuni. Alteori gândesc ca un tânăr, nu simt că am vârsta. (...) Dar realizez că trebuie să fie foarte greu pentru cei care au boli. (S17)

Una dintre senioare poziţionează moartea socială în relaţie cu supravalorizarea relaţiilor sociale în cultura contemporană. Poate tocmai această ofilire relaţională încearcă vârstnicii noştri să o compenseze prin angajarea activă în reţelele de prieteni şi cele construite pe baza unui interes comun. Am văzut în partea teoretică că îmbătrânirea de succes supralicitează calitatea relaţională a omului, după cum am arătat şi că există riscul derivei supra-socializării bătrâneţii. Iar această derivă acutizează posibilitatea apariţiei morţii sociale, ca afect advers. Bătrâneţea devine o vârstă dificilă, de maximă precaritate, când nu mai există, de exemplu, nici o garanţie că vei fi tratat corespunzător în spital.

> Bătrâneţea vine de la alţii. Alţii decid când eşti bătrân şi cum trebuie să te simţi ca bătrân. Iar noi interiorizăm asta. (...) Vârsta îţi scade din prestigiul social. Asta e. (...) Uite, îmi povestea o prietenă cum obişnuia să meargă la coafor şi o grămadă de ani a fost „doamna doctor". Apoi, când s-a pensionat, s-a dus şi a luat-o coafeza cu: „I. în sus, I. în jos". Iar ea mi-a zis: de când sunt eu pe nume cu femeia asta? Şi nu s-a mai dus de atunci. Dar ăsta e adevărul, o dată ce îmbătrâneşti şi mai ales după pensionare, când oamenii nu mai au nevoie de tine, pentru că o grămadă de relaţii sociale se fac aşa, pe bază de interes, lumea uită de tine. Eşti uitat, eşti minimalizat, eşti aproape mort. A început procesul de murire. Se încurcă toţi de tine. Ca la televizor, o bătrână de 50 de ani, de 60 de ani, o babă de 70. Aşa cum s-a întâmplat şi cu doctorul N. A murit de Covid, neîngrijit, în spitalul în care a fost director. Nimănui nu i-a păsat. Era prea bătrân să mai merite lupta cu virusul. Probabil vine şi din faptul că societatea crede că nu îi mai poţi fi de folos, că nu mai poţi menţine relaţii. Relaţii în sus

Scanned with OKEN Scanner

> și relații în jos. O modă. Relațiile sunt importante pentru toți cât iese ceva din ele, când e un câștig la mijloc. (S1)

O temă accidentală, pe care interviul nu a inclus-o în design-ul său, a fost cea a pandemiei de Covid-19. Cum o parte din interviuri s-au desfășurat telefonic, în starea de urgență instituită în România, seniorii cu care am discutat atunci au remarcat, aproape toți, dificultatea socială a situației pentru vârstnici. Nici unul nu a făcut-o din punctul de vedere al sănătății și al vulnerabilității medicale specifice categoriei lor de vârstă, ci din perspectiva discriminării și a excluziunii sociale, fenomene ocazionate și, mai mult, implementate, prin politicile protecționiste ale statului, după cum denunță seniorii. Aceștia s-au întrebat de ce trebuie să stea în casă mai mult decât alte categorii de vârstă, când indivizi aparținând acestor categorii sunt cei care circulă mai mult pe străzi și riscă să transmită virusul și cum rezolvă guvernul problemele unor vârstnici de aprovizionare cu alimente și cu cele necesare, mai ales pentru cei care locuiesc la sate sau în zone slab racordate la centru.

> Vezi mai mulți tineri pe străzi decât bătrâni, dar numai de bătrâni auzi vorbind în presă. Parcă ei răspândesc virusul. Poate e numai o ocazie și mai bună să îi facem să stea în casele lor, să nu mai apară în public. Pentru binele lor, se insistă. (S7)

> Acum, cu coronavirusul ăsta, nu ne-am mai putut mișca, iar noi suntem oameni dinamici. Sălile de sport sunt închise. Înțeleg asta. Dar am nevoie să mă dezmorțesc, să umblu. Și este elementar pentru sănătate. Așa că ne-am făcut programul și ieșim rapid la plimbare în cele două intervale de timp când ni se permite. Nu vreau să zic prea multe, dar de ce numai vârstnicii sunt puși la zid, de parcă din cauza noastră se întâmplă? (S6)

> Niciodată, de când mă știu eu, nu a fost așa segregare între oameni. Adică până la 64 de ani și 6 luni ești OK în fața Covid-ului, apoi nu mai merge, nu mai e bine!? Nu te simți deloc bine când se întâmplă asta. Parcă ești stigmatizat dacă ai peste 65 de ani. Ar trebui să ne pună buletinul în frunte, să se sperie Covidul de tineri și să vină la vârstnici, și să știe autoritățile că măcar scapă de noi. Uite, apreciez că tu te ocupi de cei peste 65 de ani pentru că omul e diferit în funcție de vârstă. Dar nu atât biologic, cât social. Moartea de Covid valorează mai mult la tineri, e mai importantă decât la bătrâni. Moare un bătrân de Covid, mare lucru, e normal. Moare un tânăr. Vai, câtă vâlvă! Dar, pe de altă parte, numai bătrânii să stea în casă, că îs vulnerabili, că trebuie protejați. Se bat cap în cap lucrurile. Eu comentez, mă agit, dar nici nu știu cât ar trebui să încerci să schimbi asta, sau să te conformezi, că ăsta e mersul lucrurilor. (S1)

În toate narațiunile care identifică procese de discriminare și excluziune socială mocnește revolta împotriva Statului, a politicilor sale, a lumii contemporane – *suntem bolnavi de modernism*, spune unul dintre seniori (S10). Este o

Scanned with OKEN Scanner

revoltă ţinută în frâu cu mari şanse de a nu reflecta exact ceea ce seniorii intervievaţi simt faţă de prospectul morţii sociale, din pricina auto-supravegherii comportamentului în cadrul interviului. Cel puţin intensitatea ar fi fost probabil mult mai mare în alte condiţii. În unele cazuri, revolta a însemnat asumarea unui spirit critic veritabil (notabil la S1, S7, S9, S17), după cum, în altele, revolta a presupus un spirit critic intermitent, domolit de auto-persuadarea de tip totul este bine sau totul va fi bine, ale cărei resorturi psiho-culturale au fost date de credinţa, naturalizantă, că nu se poate lupta cu sistemul, că aşa stau lucrurile. Am avut bănuiala, în câteva situaţii, că revolta este cu totul stinsă pentru că seniorii cu care am discutat doreau să se prezinte ca având un spirit tânăr, energic, cu dorinţa de a îmbrăţişa valorile şi stilul de viaţă al tinerilor, iar a milita împotriva discriminării ar fi însemnat să îşi invalideze această imagine de sine. Dar revolta este, propuneam în partea de teorie, ţinând cont şi de teoriile lui Jean Amery (1968/2010), o strategie benefică, având atât o dimensiune socială, cât şi una ontologică, prin care bătrâneţea este contestată în configurările ei sociale, diminuându-se riscul de naturalizare a acesteia, precum şi în datele ei biologice, producându-se o desolidarizare a bătrâneţii nu de moarte, ca atare, ci de moarte ca destin care trebuie acceptat.

III.4.3.3. O abordare thanatică a bătrâneţii: viitorul, moartea, imortalitatea

A fost foarte important pentru scopurile acestui interviu să exploreze relaţia dintre bătrâneţe şi moarte aşa cum se prezintă ea la seniorii români. Aceasta pentru că, după cum analizam în partea teoretică, există o tendinţă contemporană – parţial legată de o interpretare excesivă a îmbătrânirii de succes, parţial de o supra-pozitivizare a bătrâneţii urmând modelul supra-pozitivizării morţii – de a separa bătrâneţea de moarte. Pe de altă parte, aşa cum ne-am convins până acum, orice exces distorsionează realitatea socială şi, în dorinţa de a-l contracara, se nasc forme opuse de exces: astfel, s-a ajuns la separarea programatică a morţii de bătrâneţe din pricina modelelor tradiţionaliste şi a celor infuzate de teoria dezangajării care, prin prisma declinului fizic, nu doar legau bătrâneţea de moarte, ci aveau şi o înţelegere pozitivă a morţii sociale – ca retragere firească a vârstnicilor din roluri sociale şi pregătire pentru moartea biologică. Ambele variante, de coloratură paradigmatic-culturală diferită, una altoită pe imaginarul socio-simbolic al bătrâneţii ca deteriorare fizică şi psihică (polul negativ al bătrâneţii, în special paradigma tradiţionalistă), cealaltă pe cel al bătrâneţii care poate fi o sursă de împlinire (polul pozitiv al bătrâneţii, în special paradigma îmbătrânirii de succes) generează naraţiuni schematice şi unilaterale ale conexiunii dintre moarte şi bătrâneţe

Introducerea morţii ca temă de discuţie în interviu a fost problematică. M-am temut de reacţii neplăcute şi am încercat să evit să-i fac pe seniori să

Scanned with OKEN Scanner

simtă disconfort generalizat, să aibă sentimentul că intimitatea[41] le este invadată sau că nu au controlul asupra situației. De aceea, reiterez ce am menționat mai sus, după derularea primului interviu am realizat că întrebările legate de moarte, aflate inițial la sfârșitul ghidului de interviu, ar trebui mutate altă parte, căci închiderea interviului într-o notă, indiferent de perspectivă, mortuară, ar fi fost un gest lipsit dacă nu de empatie și văduvit de o veritabilă etică profesională, în mod cert de eleganță. Astfel, întrebările 15-17 – de fapt, niște întrebări compuse, sunt poziționate în mijlocul ghidului de interviu, iar întrebarea finală a rămas cea despre viitor (ce la rândul ei a dobândit acest loc prin repoziționare) pentru a finaliza interviul într-o notă a procesualității și a continuității. După întrebarea 15, vizând percepția seniorilor asupra pierderilor celor dragi, întrebarea numărul 16 a fost precedată de mențiunea că urmează o întrebare mai dificilă și că respondenții pot opta să nu răspundă la ea. După formularea întrebării, am vrut să văd dacă seniorii au fost deranjați de aceasta. Majoritatea covârșitoare au răspuns că nu. Câțiva dintre aceștia însă au dat semne de neliniște, probabil anticipând dificultatea de a discuta despre asemenea temă, și de ușoară insatisfacție în fața acesteia. Dar chiar și dintre aceștia, cei mai mulți s-au redresat rapid și au fost situații în care am obținut narațiuni bogate de la cei mai reluctanți într-o primă fază. Întrebarea cu privire la planuri de viitor a avut în vedere și posibilitatea de a sesiza, indirect, felul în care vârstnicii se raportează la moartea proprie și construiesc o temporalitate proprie senectuții.

1. Moartea altora și rolul vârstei proprii

La întrebarea despre cum sunt înțelese pierderile celor dragi o dată cu înaintarea în vârstă, am primit trei tipuri de răspuns, cu o distribuție aproximativ egală, a primelor două tipuri și un număr foarte mic (2 persoane) pentru cel deal treilea. Scopul a fost să observ în ce măsură bătrânețea proprie face mai acceptabilă și mai gestionabilă moartea celor dragi sau din contră, și dacă există sau nu o astfel de corelație pentru seniori.

Primul pattern menționează înaintarea în vârstă ca o degrevare relativă de durere în fața pierderii celor dragi din două motive (fără a fi necesar însă ca ambele motive să fie prezente în viziunea și explicațiile seniorilor): faptul că omul, fiind confruntat cu mai multe pierderi, dobândește experiență de viață (iar moartea este o componentă însemnată a vieții) și este mai apt să integreze morțile celor dragi în structuri de sens și să se împace cu soarta efemeră a ființei

[41] În România, mai ales în mediul rural, discuțiile despre moarte sunt încă, în bună măsură, mai degrabă tabu și sunt asociate cu intimitatea, cu partea privată a vieții. E aproape o indecență să vorbești despre moarte cam cum ai vorbi la o cafea, să depeni impresii despre. Este o mentalitate retractilă și preponderent în defensivă care este în curs de schimbare în ultima vreme, în special în mediul urban, sub influența culturii populare unde violența și moartea sunt actori principali.

Scanned with OKEN Scanner

umane. Seniorii ce aleg acest răspuns insistă că nu e vorba de faptul că îţi pare mai puţin rău după cel pierdut, dar disperarea este redusă şi întrebările existenţiale de gen *de ce el/ea* devin irelevante. Îmbătrânirea este cea care coagulează acest motiv. Apoi, cel de-al doilea motiv, apariţia sentimentului accentuat al mortalităţii proprii, în conjuncţie cu perceperea de către subiect a timpului rămas în lumea aceasta ca fiind limitat – uneori drastic pentru cei de peste 80 de ani. Bătrâneţea este cea care fundamentează acest motiv mai mult decât îmbătrânirea[42]. În plus, seniorii care aleg acest tip de răspuns remarcă cum moartea devine o prezenţă familială şi socială la bătrâneţe, ocazionând întâlniri între prieteni, foşti colegi etc., furnizând oportunităţi de discuţii şi, într-o mai mică măsură menţionată, de introspecţie. Pierderea produsă recent a părinţilor foarte bătrâni, dar mai ales cea preconizată în viitorul apropiat (semn că moartea imaginată a celorlalţi ar putea fi mai blândă decât cea reală) sunt elemente ce au contribuit la edificarea acestei viziuni. Însă, chiar şi la vârstă mijlocie sau de bătrâneţe timpurie, pierderea părinţilor bătrâni a fost socotită, de mulţi seniori, printre cele mai marcante evenimente din viaţă (dar numai pentru o parte dintre aceştia vârsta înaintată nu a jucat un rol în atenuarea sentimentelor negative referitoare la moartea celorlalţi în general). O parte dintre cei care consideră că vârsta îmblânzeşte receptarea morţii celorlalţi sunt persoane extrem de dinamice, care se poziţionează mai aproape de polul pozitiv al conţinuturilor bătrâneţii. Este totuşi o corelaţie care poate fi accidentală, astfel de legături fiind mai greu sau mai contestabil de pus în evidenţă într-un studiu calitativ.

> Pe măsură ce înaintăm în vârstă pierderile sunt categoric mai uşoare. Sunt mai uşoare, cred, pentru că ştii că nu mai e mult timp şi tot acolo ajungi. De exemplu, o mamă de 90 de ani nu mai plânge atât după un copil de 70, nici nu se compară cu cum ar reacţiona dacă şi-ar pierde copilul de 10 ani o mamă de 30. (S21)

> Nu te mai agiţi aşa de mult la bătrâneţe când moare cineva. Eşti învăţat. Şi cu moartea ta eşti destul de relaxat, când se întâmplă se întâmplă. Noi mergem des la câte o înmormântare, ne mai vedem unii pe alţii, mai povestim. La câtva timp mai moare cineva şi ne adunăm, prilej să ne întâlnim. Moartea devine ceva normal, după o vârstă. (S23)

Al doilea pattern a fost de a nega orice implicare a vârstei în configurarea raportării la moartea celorlalţi şi indicarea următoarelor două elementelor importante: relaţia cu ceilalţi (gradul de apropiere, de rudenie etc.) şi contextul spaţio-temporal şi social în care s-a produs pierderea (dacă a fost o boală termi-

[42] Simone de Beauvoir (1970/1972) observa că moartea poate fi mai uşor de imaginat decât îmbătrânirea, căci aceasta este procesuală – nimeni, spune ea, nu devine bătrân într-o secundă – bătrâneţea este o vârstă mereu, potenţial infinit, amânată. Moartea poate astfel deveni mai clară în relaţie cu identitatea personală decât îmbătrânirea.

Scanned with OKEN Scanner

nală, dacă s-a produs la începutul căsniciei, dacă a implicat o perioadă mare de agonie şi îngrijire spitalicească etc.). De obicei, seniorii care nu au identificat o conexiune între îmbătrânire, bătrâneţe şi cum resimt pierderile celor dragi s-au arătat dezgustaţi de idea că vârsta ar avea vreun rol în modul de gestionare a morţii altora, dar în unele cazuri s-a observat că ideea că bătrâneţea te face mai tolerant cu moartea celorlalţi vine dintr-o conştientizare a mortalităţii proprii şi e oarecum un loc comun al culturii populare româneşti. Trebuie să observăm că între aceşti vârstnici care subliniază că pierderile nu sunt mai uşoare sau mai grele, dar omul trecut prin viaţă are o înţelegere mai bună a naturii omului de fiinţă supusă morţii şi cei din prima categorie, ce consideră că pierderile sunt mai uşoare datorită acestei înţelegeri, diferenţa nu este fundamentală, ci de nuanţă. Mai ales cei care au pierdut copii, fie la vârsta senectuţii, fie la cea adultă susţin această idee a irelevanţei vârstei proprii. Contează mult gradul de rudenie, copiii pierduţi, după cum era de aşteptat, zdruncină naraţiunile de viaţă ale vârstnicilor. Pe de altă parte, mulţi dintre aceşti seniori au spus că sunt pregătiţi de moarte, că nimic nu îi sperie, un semn că modelul de raportare la moartea altora nu poate fi derivat din raportarea la moartea proprie sau invers. Şi dintre aceştia o parte sunt persoane încadrabile într-un model al îmbătrânirii active (inclusiv persoane care au pierdut copii în floarea vârstei, prin moarte violentă sau suicid), un alt indiciu că nu se pot stabili prea sigur corelaţii între viziunile asupra bătrâneţii şi perspectiva asupra mortalităţii şi a pierderii celor dragi.

> Pierderile sunt dureroase în funcţie de cine pierzi, nu de vârsta pe care o ai. De ce să conteze vârsta? Poate pentru că eşti mai conştient că eşti muritor, că nu trăieşti pe veci. Eu, de exemplu, am suferit mai mult după tata decât după mama, deşi lumea spune că e mai normal invers, că mama e mai importantă. (S3)

> Pierderile celor dragi oricum sunt foarte grele. Nu ţin de vârstă. Deşi unii zic că e mai uşor, că vezi cumva că toţi în jurul tău se duc şi te aştepţi să îţi vină şi ţie rândul, dar pe tine tot te doare, indiferent de vârstă. (S7)

Mai există o a treia categorie de răspunsuri, cei care cred că pierderile celor dragi sunt mai grele o dată cu înaintarea în vârstă pentru că vârstnicul e singur, încercat de boală şi mult mai vulnerabil social. Cei doi seniori care au văzut o dificultate suplimentară în a primi moartea celorlalţi sunt două persoane suferind de singurătate şi depresie.

2. *Gândind la moartea proprie: tabuuri şi expectanţe*

Am întâlnit un singur caz de refuz franc a discuţiei despre moarte: „nu îmi plac discuţiile astea, nu vreau să vorbesc" (S18)[43]. Am respectat această dorinţă, riscând însă să adresez ulterior întrebarea despre viaţa de apoi, unde am

[43] Interviul nu a fost telefonic, ci faţă în faţă.

Scanned with OKEN Scanner

avut surpriza de a constata că senioara a fost mult mai deschisă la a-și exprima opinia. Apoi, după terminarea interviului, respondenta a mărturisit că îi e frică de moarte. Au mai fost încă patru seniori care au declarat că nu se simt deranjați de întrebare, dar au răspuns în extrem de puține cuvinte, aproape nearticulat, la întrebare și încă câțiva care nu au atins un grad prea înalt de confort, dar au pus în circulație gânduri, opinii, narațiuni. O parte dintre acești seniori care nu a refuzat propriu-zis să se angajeze în discuții au spus că nu au o problemă în a răspunde, dar că pur și simplu nu se gândesc la moarte. Insistând, nu am obținut mult mai mult decât, eventual, că știu că vor muri și tocmai de aceea este inutil să se gândească. Proiectând această situație într-un fundal al tradiției de interpretare a incapacității sau absenței dorinței de a discuta despre moarte (Baudry, 1999; Robert & Tradii, 2019; Tradii & Robert, 2019) drept un indicator al unui refuz patologic al morții avem de-a face cu un tabu al morții, caracterizat, între altele, de existența unei frici excesive, copleșitoare.

Pe de altă parte, cercetările mult mai recente din domeniul *death studies* au scos la iveală faptul că a nu discuta despre moarte nu reprezintă întotdeauna un semn al negării și în nici un caz nu este piatra de temelie a tabuului, după cum nici inversul nu este adevărat, garanția acceptării morții nu este livrată direct proporțional cu apetența pentru discuții despre moarte, de multe ori, cum se vede și în cultura populară suprasaturată de imagini și teme thanatice, e exact pe dos (Teodorescu & Jacobsen, 2020). A discuta despre moarte, cu o persoană necunoscută, în cadrul interviului, ar putea să nu furnizeze cel mai bun stimulent pentru seniori sau pentru oricine altcineva, și să activeze diverse mecanisme de apărare care să nu fie condiționate de acceptarea mortalității. În plus, cum aminteam mai sus, considerarea morții ca subiect intim este dacă nu o normă, cel puțin o abordare frecventă și poate funcționa ca un blocaj cultural pentru seniori. Prin urmare, a avansa ideea existenței unui tabu al morții printre respondenți ar fi hazardată. În cel mai bun caz putem menține doar o suspiciune.

Revenind la frică, există, într-adevăr o frică de moarte, dar indirectă, nu de moartea efectivă ca eveniment unic, extrem de personal și irevocabil, ci de periferiile sociale ale morții. Este o frică adeseori verbalizată și conștientizată pe deplin. O parte dintre seniori (parte relativ redusă în raport cu așteptările inițiale) au povestit, explicit, despre frica de demență, ceea ce confirmă numeroasele studii care au arătat că frica de demență surclasează ca intensitate frica de moarte, ne amintim, inclusiv din cauza supralicitării contemporane a autonomiei individului și neuro-științificizării subiectului. Spre exemplu, o senioară al cărui soț este bolnav de Alzheimer și se află încă în îngrijirea ei a declarat că „degradarea psihicului este mai rea decât moartea" (S8). Sunt multe mențiuni rapide a importanței unui creier și psihic neatinse de boală (am observat și în secțiunile de mai sus, dedicate sănătății) și frecvente legături care se țes între sănătatea creierului și „cantitatea" de viață pe care vârstnicul o dorește: mai precis, toți, fără excepții, sunt preocupați de calitatea vieții și niciunul dintre ei nu pare a-și

Scanned with OKEN Scanner

dori să supraviețuiască cu o sănătate psihică, cerebrală zguduită de boală (demența nu este mereu numită, dar de foarte multe ori este subînțeleasă). Sunt înspăimântați atât de bolile degenerative ale creierului, cât și, într-o mai mică măsură, de posibila deteriorare semnificativă a stării generale de sănătate și mulți văd moartea ca pe o soluție la aceste probleme. Acest fenomen arată faptul că vârstnicii sunt conștienți de bătrânețe ca fiind o formă de proximitate a morții și că au metabolizat-o corespunzător. Inclusiv persoane care au discutat despre bătrânețe în termeni de *sine fără vârstă*, de a doua tinerețe, refuzând să se considere bătrâni, au indicat calitatea vieții ca pe elementul pe care îl iau în calcul pentru a defini relația lor cu moartea. Cel puțin cu moartea dorită, cu moartea în termeni de expectanțe pozitive. Moartea este gândită, când se invocă calitatea vieții, pentru mulți seniori, ca rezolvând o viață devenită necorespunzătoare idealurilor și principiilor lor și devine, astfel, ușor pozitivizată și parțial dez-ontologizată prin instrumentalizarea ei. Dar sunt și cazuri când funcția practică a morții se însoțește de imagini plastice ale muririi și atunci realizăm că abordarea pragmatică a morții nu exclude și alte abordări mai substanțiale, mai ontologizante, dar că, cel mai probabil, frica de vulnerabilitățile bătrâneții este cea care face prevalentă această viziune:

> Eu, dacă mă tem de moarte? De viitorul meu? Sunt pregătit de moarte, oricând ar veni. V-am spus, vreau să cad spulberat, ca bradul. Să mă duc pur și simplu. Prietenul la care am fost azi la înmormântare a murit în somn. Cine nu și-ar dori așa ceva? Să nu zac, nu aș vrea să zac. Să nu îmi pierd mințile. Dacă o să am vreodată demență am vorbit să mă dea în spital, în azil, cu toate că știu că într-o lună-două ești gata. Maxim un an. Dar după ce să fii o legumă? (S15)

Altă formă de frică legată de periferiile morții este cea de a (nu)muri singur în casă, valabilă la persoanele singure și având de obicei vârste de 70+ sau 80+. Astfel, pentru a evita acest lucru, sunt și seniori ce au în plan găsirea unui loc potrivit într-un azil privat confortabil, lucru ce în contextul unor posibilități financiare limitate, devine extrem de problematic, împletind speranțele cu temeri suplimentare (și sociale) celei de moarte. O doamnă senior povestește cum, împreună cu o prietenă, caută deja un loc în care să se mute în ultima parte a vieții, când nu se vor mai putea descurca singure, dar deocamdată nu au găsit soluția perfectă, căci pensia ei de aproximativ 1000 de lei nu poate acoperi o cameră de minim 2000 de lei și intenționează să găsească un sistem prin care să își lase apartamentul moștenire în schimbul îngrijirii (S19). Pe de altă parte, la cei care nu sunt singuri și în special la cei care au copii, apare frica de a nu *cădea povară*, înainte de moarte, copiilor care să nu ajungă *să scoată de sub mine* (S5).

La întrebarea despre viitor, foarte mulți spun că nu se gândesc la viitor, că iau *lucrurile așa cum sunt* și nu își fac planuri („viitorul nu-mi dă mari bătăi de cap. În linii mari, îl cunosc", S20). Absența planurilor este mai frecvent (dar nu exclusiv) declarată de către cei de peste 80 de ani, care consideră că gândul

Scanned with OKEN Scanner

la viitor este oarecum ridicol şi inutil. Am constat la această întrebare o inhibiţie încă şi mai mare decât la întrebarea vizând gândul la moarte. Un soi de blocaj şi un disconfort aproape palpabil pentru unii seniori. Inclusiv printre cei care au acceptat fără dificultăţi a discuta despre moarte. Mare parte din cei care au spus că nu se gândesc la moarte pentru că ea e inevitabilă au reiterat ideea că viitorul nu prea contează şi nu au nici un fel de plan, exceptând poate cel de a renova casa sau de a o păstra curată. În acest punct se vădeşte că poziţiile lor comportă, într-adevăr, o dimensiune de negare a morţii. O parte din vârstnici s-au raportat la viitor ca la un timp lipsit de substanţă, şi au adus în discuţie sentimentul lor cum că totul e deja (aproape) încheiat. Dar, din nou, rămâne deschisă şi posibilitatea ca o astfel de atitudine să dezvăluie o formă de eliberare, o strategie de naturalizare a realităţii morţii personale prin trecerea gândului în indiferenţă. Însă dacă naturalizarea prin indiferenţă produce o paralizie socială – lucru ce ar fi greu de pus în lumină prin această cercetare calitativă – atunci ea rămâne un mecanism de apărare plasabil mai curând în zona negării patologice. Pentru cei sub 80 de ani, absenţa planurilor nu pare legată de moartea datorată bătrâneţii, ci de o anxietate mai mare generată de pandemia de Covid-19.

> Viitorul? Haha (râde, apoi o pauză lungă). Nu, nu mă gândesc. Adică, na, mi-ar mai place să fac una-alta, dar imediat mă gândesc că pentru ce sau pentru cine. Eu, deja, ce am avut în cap am făcut. Acum e timpul prezentului. Cât timp am sănătate e bine. Este cea mai importantă. Plus că am amintiri. Mă bucur de prezent. (S25)

> Nu îmi mai fac nici un plan de viitor. Şi în nici un caz în perioada asta. Chiar le spun şi la copii că nu are sens să îţi faci planuri, ci să te bucuri de ce îţi rezervă ziua de azi. Dacă ai azi, cel mai probabil o să ai şi mâine (...) Mă aştept la sfârşitul lumii în condiţiile astea, nici nu ştim ce va fi şi cât o vom mai duce cu toţii, inclusiv cei mai tineri dintre noi. (S22)

Sunt însă şi numeroşi seniori pentru care viitorul şi planurile nu pălesc şi au o turnură pozitivă. Ele se pot referi de chestiuni ce ţin de promovarea *wellbeing*-ului personal: efectuarea de numeroase excursii, întâlniri cu prietenii din copilărie sau foşti colegi, dezvoltarea sinelui, o etapă a pensionării plină de aventuri alături de consort sau consoartă (reinstituirea celei de a doua tinereţi) sau de menţinerea stării de bine, ca de pildă asigurarea unei locuinţe curate şi moderne, prin mici îmbunătăţiri aduse şi care pot fi problematice o dată cu diminuarea forţei fizice. Sunt seniori care printre planuri trec şi: *să îmi schimb uşa* sau *să zugrăvesc.*

Dincolo de frici şi chiar de unele tendinţe ce pot sugera, la un moment dat, tabuizarea, mulţi vârstnici declară că *sunt pregătiţi* să moară, pregătirea fiind cuvântul cel mai uzitat: „Nu mi-e frică de moarte, nu mă gândesc la ea, dar sunt pregătită, ştiu că e acolo, se întâmplă; şi nuuuu, stai liniştită că nu m-am

Scanned with OKEN Scanner

supărat, nu mă deranjează să vorbesc despre moarte" (S6). Iar această pregătire nu pare să țină de credința în divinitate sau într-o viață de apoi. De fapt, e detectabilă o notă de hotărâre în plus la cei care nu cred într-o continuitate după moarte, simbolică sau nu. Există și un senior care a aplicat o veritabilă logică disjunctivă, de proveniență epicureană și freudiană, pentru explica relația sa cu gândul morții: omul este nemuritor, prin natura lui psihică și muritor prin cea biologică; astfel, gândul la moarte nu are sens și nici pregătiți nu suntem niciodată pentru moarte (S10). Ținând cont și de această incapacitate funciară a omului de a integra în mod veritabil conștiința morții, el consideră că planurile sunt benefice pentru că sporesc calitativ viața și ajută să trăiești mai mult.

Recursul la tropul lui *a fi pregătit pentru moarte* este oarecum bizar. Aceasta pentru că există o anumită inconsistență în punerea în comun a pregătirii și absența unei meditații serioase la moarte și, în plus, pregătirea pare a se referi mai degrabă la strict întâlnirea morții, la trecerea în moarte, dar, pe de altă parte, moartea în azil, moartea de boală, moartea degradantă pe care ar putea-o impune demența și alte boli degenerative frecvente la bătrânețe sunt temute, mulți vârstnici spunând că își doresc o moarte iute, un infarct, o boală cu evoluție extrem de rapidă care să nu le dea de furcă nici lor, nici familiei („mi-aș dori să mor în somn, să nu mă chinui", S16). Practic, punând cap la cap lucrurile, pregătirea pare a fi mai mult pentru moartea dorită, pentru o moarte controlată decât pentru moartea în general, cu tot insolitul său. Dincolo de discuții despre tabuul sau ne-tabuul morții, se remarcă o ușoară tentativă de a disocia bătrânețea de moarte, în bunul stil al unui reducționism al narațiunii îmbătrânirii de succes.

3. *Bătrânețea ca murire: contemplarea corpului și apetența filosofică*

După cum se vede din cele discutate mai sus, legătura dintre moartea proprie și bătrânețe este mai rar exploatată de seniori, fiind o sursă de narativitate destul de redusă. Seniorii trec, în mare parte, destul fugitiv peste acest subiect. Sunt însă și trei excepții. Seniori care observă pe îndelete, uneori cu ceea ce pare a fi o plăcere estetică, dar și, în două din cazuri, cu o anxietate pe măsură, conexiunile dintre îmbătrânire, bătrânețe și murire, și ale căror observații dau naștere la două categorii de narațiuni: 1) cele ale contemplării corpului îmbătrânind și 2) cele care manifestă apetență filosofică, producând forme de meditații filosofice în cadrul cărora bătrânețea este văzută ca etapa de gândire reflexivă prin excelență, în care înțelegerea vieții este mai profundă prin prisma experienței de viață și a apropierii de moarte.

În prima categorie avem două senioare care înțeleg corpul drept recipientul care captează cel mai bine în vizibilitate procesul îmbătrânirii. Ambele cred că corpul îmbătrânește mai mult decât restul ființei, existând multiple defazaje, de-a lungul vieții, între corpul care merge mână în mână cu vârsta crono-

Scanned with OKEN Scanner

logică (nefiind însă niciodată acelaşi lucru, căci există şi corpuri ce trădează, ce se îndepărtează de vârsta cronologică, natural, printr-o înzestrare genetică avantajoasă, dar şi artificial, prin aplicarea de proceduri estetice) şi psihicul, spiritul sau mentalul. Una dintre respondente enunţă, la un moment, deja menţionata propoziţie cum că spiritul rămâne mereu tânăr, dar în alte ocurenţe ale interviului, aminteşte şi de îmbătrânirea minţii, de importanţa menţinerii creierului sănătos şi in-alterarea memoriei. La o privire mai atentă, atât ea, cât şi celelalte persoane care observă unilateralitatea îmbătrânirii nu separă complet corpul de psihic, de mental, în sensul situării celor din urmă în tărâmul unei tinereţi eterne, ci se referă, de fapt exact la acest tip de defazaj. Pe lângă faptul că îmbătrâneşte cel mai rapid, corpul are şi proprietatea de a face evidentă nu numai sau nu atât bătrâneţea, ci îmbătrânirea ca proces al schimbărilor perpetue. Vizibilitatea îmbătrânirii în sau prin corp este mai mare faţă de vizibilitatea îmbătrânirii mentale (care nu e vizibilă efectiv, ci doar detectabilă prin terţe semne). Diferenţa între cele două respondente şi, de cealaltă parte, alţi seniori care se plasează într-o viziune dualistă a fiinţei şi care observă ravagiile făcute de bătrâneţe în corp (a se vedea mai sus) este una de stil: corpul care îmbătrâneşte este contemplat, studiat, având loc o punere a sa într-o perspectivă ontologică, şi una de conţinut: corpul care îmbătrâneşte este implicit numit ca sediu al morţii, el nu doar oglindeşte îmbătrânirea, dar prefigurează moartea.

> De fapt, tot câte un pic pierzi; bătrâneţea e o altă moarte înainte de cea efectivă. Ea începe în viaţă, în fiecare zi când te uiţi în oglindă şi îţi vezi corpul, ridurile, unul nou apare aproape zilnic, când vezi ce caraghios îţi stă cu o haină cu care altă dată arătai atât de bine. Şi nu, nu e că pentru mine contează corpul, dar, îmbătrânind, îmi semnalizează direcţia, panta pe care aluneci spre moarte. (...) Uite, am fost la oftalmolog şi mi-a spus că văd lumini ciudate pentru că mi se scurge corpul vitros, lichidul acela... Mi-a zis că e normal, e din cauza vârstei, de la îmbătrânire. Mi-am dat seama că am început să mor (...) Nu, nu că sunt negativă, sunt lucidă, asta e; ce se duce prima dată, şi după moarte? Ochiul. Se tulbură imediat ce mori. Îmbătrânirea înseamnă începutul procesului de murire. (S1)

> Corpul se modifică. Buzele îţi cad, nu mai ai talie. Eu aveam talie, de exemplu. Nu mai am, aşa, deloc, de vreo trei ani. Totul depui pe burtă şi pe talie. Totul cade, ca şi cum te-ar trage în jos pământul, ca şi cum trebuie să te duci. Fundul cade în jos, nu mai ai fundul bombat de pe vremuri, obrajii cad, iar când cad obrajii... atunci e cel mai rău, nu mai ai tonus, nu mai ai muşchi, ţi se lasă sânii, bărbia devine dublă (...). Totul te trage jos, eşti mai aproape de pământ. (S17)

Conexiunea stabilită între îmbătrânire şi moarte nu le opreşte pe cele două doamne senior, după cum reiese punând laolaltă toate datele din interviurile cu acestea, să fie lesne de încadrat într-o tipologie, eventual adaptată la realităţile româneşti, a îmbătrânirii de succes, ele fiind energice, punând preţ pe implicarea

Scanned with OKEN Scanner

activă în viață, pe sănătate. Semn că îmbătrânirea de succes poate să își asocieze revolta necesară, dar inutilă, după cum o cataloga Jean Amery (1968/2010), iar succesul poate să includă acel efort împotriva biologiei bătrâneții despre care discutam în partea teoretică, tocmai pentru că efortul presupune conștientizarea că, precum în cazul oricărei realități ce e simultan biologică și socială, tendința de naturalizare trebuie combătută. Apoi, se mai poate vedea și că paradigma a îmbătrânirii de succes poate lesne să împrumute elemente importante din paradigma dezangajării cum sunt introspecția și spiritul analitic.

Introspecția și spiritul analitic se vădesc și în narațiunile personale care se concentrează, unele direct, altele indirect, asupra bătrâneții ca etapă de reflexivitate prin excelență. Iar moartea este întreținută în aceste narațiuni, fiind unul dintre activatorii esențiali ai acestora. Bătrânețea este văzută ca o etapă în care spiritul critic trebuie să se acutizeze într-un sens mistic, de înțelegere *esențializată* a vieții, de conceptualizare a ei, implicând și pregătirea pentru moarte, dar și cultivarea și aprecierea vieții prin activitate și atenția neobsesivă, decentă acordată sănătății; bătrânețea este văzută indirect ca o etapă superioară în evoluția fiecărui om, prin cumulul de experiență ce se reverberează însă numai în raport cu persoana în cauză, și nu impune un respect automat sau alt tip de validare de la cei din jur (S9). Dar bătrânețea se convertește, prin vecinătatea sa cu moartea, și în anxietate. Ea oferă o privire lucidă, de perspectivă, asupra ritmurilor și mersului vieții, a succesiunii generațiilor în care individul este supus pierderilor celor dragi după o perioadă de simultaneitate generațională relativ scurtă, pierderi prin care este conștientizată și mai mult natura efemeră a relațiilor și conștiinței individului care îmbătrânește. Viața apare ca un soi de joc cu reguli de dinainte decise care trebuie respectate în ciuda eventualelor tentații de a rupe ritmul, de a dezerta (S1). Întrebările fundamentale, existențiale, legate de sensul venirii în lume și a trăirii sunt și ele stimulate de sentimentul apropierii de moarte ca rezultat al îmbătrânirii (S17).

> Acum, că am ajuns la vârsta asta, îmi dau tot mai clar seama, mă gândesc că viața e o ștafetă. Am văzut cum îmbătrânește mama și mă gândesc că e rândul meu, că mi se întâmplă acum și mie, că nimeni nu a mai rămas între asta și mine (...) Fugi, și la un moment dat vin alții din urmă. Și îți suflă în ceafă. Și tu trebuie să predai ștafeta. Și nu încetinești brusc, nu ai cum, sunt regulile jocului, nu e că vrei sau nu vrei tu. Și pentru o vreme, eu știu și cum a fost cu mama, alergați unul lângă altul și e frumusețe în asta. Dar știi că apoi urmezi tu, că nu mai e nimic între tine și finalul cursei. Că începi și tu să îmbătrânești. Dar e normal, trebuie să încetinești. Dacă te împiedici nu e bine, se strică tot jocul, e vai de tine dacă te împiedici. (S1)

> Sunt cele trei etape în evoluția fiecărui om. E perioada estetică până la 24-25 de ani, perioada etică până pe la 48-50, apoi e perioada mistică. Mistică în sensul de a interpreta filosofic, de a esențializa tot ce ai trăit o viață. Dacă sări

Scanned with OKEN Scanner

aceste etape se vede. Vezi un tinerel de 48 de ani care se comportă ca la 24. Dacă nu ai găsit o fată la 25 de ani, de 22 de ani, las-o s-o iubească cel de 25, tu la 40 şi ceva găseşte-o pe aia de 40 şi ceva şi iubeşte-o pe aia. Ce nu ai făcut la 20 de ani nu mai poţi recupera. Nu fă prostia să termini la 40 ce nu ai făcut la 20 că te trezeşti la 60 că nu ai făcut ce trebuia la 40 (...) Bătrâneţea nu înseamnă să te simţi de o vârstă sau alta, eu de pildă mă simţeam, când eram director şi aveam 65 de ani, mai tânăr decât doi adjuncţi care aveau 40. Dar înseamnă să fii pregătit. Să ştii că ai făcut ce a ţinut de tine, că ţi-ai jucat rolul. Moartea este ceva inevitabil (...) Dacă vrea Dumnezeu mâine, eu sunt pregătit. Să fii pregătit şi să faci ce ţine de tine să fii în viaţă, să îţi respecţi corpul. (S9)

Uneori mă gândesc că ce sens are să ne naştem, dacă murim, dacă îmbătrânim. Şi simt boala, diversele afecţiuni. Alteori gândesc ca un tânăr, nu simt că am vârsta. Dar o am. Tot mai des mă gândesc la ce rost au toate astea. Până la urmă, dacă tot îmbătrânim, ne lasă corpul, că uite, toate parcă ne părăsesc înainte, pierdem pe ceilalţi, părinţii, dacă murim, de ce ne naştem? Dacă nu există nici un sens la toate astea? (...) Nici nu ştiu pentru ce ne agităm atât. (S17)

Nu sunt singurele instanţe pronunţat meditative pe care le-am obţinut în interviuri, însă, corelat şi cu restul naraţiunilor seniorilor, S1, S9 şi S17, sunt cele mai complexe din punctul de vedere al observării şi, mai mult, al explorării conexiunii moarte-bătrâneţe şi al densităţii narative. Din nou, de menţionat că toţi trei sunt pliabili pe şablonul îmbătrânirii de succes. Lucru ce dovedeşte, aşa cum observa şi William Randall (2015), că înţelepciunea comună străluceşte ca un nestemat preţios în toate nisipurile lumii şi că ar putea fi un pilon până acum ignorat al unei îmbătrâniri dacă nu de succes (în sensul clasic), al unei îmbătrâniri frumoase.

4. *Un paradox: partea Domnului şi cvasi-absenţa imortalităţii absolute*

Întrebarea numărul 17, referitoare la cum îşi imaginează seniorii viaţa de apoi, a fost concepută cu scopul de a oferi cât mai multă libertate, fără să încerc să o pun în legătură cu religia sau spiritualitatea, pentru a obţine răspunsuri cât mai autentice. De altfel, întrebarea despre spiritualitate şi religie a fost pusă ulterior (numărul 23), pentru a nu crea un cadru teoretic sau conceptual în care seniorii să se simtă ajutaţi, dacă doresc, să îşi plaseze viziunea despre viaţa de apoi. Cu foarte mici excepţii, nimeni nu a semnalizat o schimbare în ceea ce priveşte spiritualitatea lor la bătrâneţe (atei deveniţi credincioşi sau invers, diverse clătinări în credinţă etc.). Expectanţele înainte de cercetare au fost următoarele: să găsesc referiri la o imortalitate absolută la cel puţin jumătate dintre respondenţi, ţinând cont de profilul religios al poporului român (a se vedea şi mai jos), să observ o corelaţie pozitivă între credinţă şi spiritualitate pe de o parte, şi un imaginar al vieţii de apoi – *afterlife*-ul ar capta mai bine varietatea

Scanned with OKEN Scanner

de înțelesuri, de la un spațiu efectiv al vieții după moarte, la imortalitate ca stare a ființei – pe de alta, credința să fie cu atât mai puternică cu cât vârsta seniorilor este mai avansată. Ele au fost pe deplin invalidate de rezultatele de cercetare.

Am întâlnit patru categorii seniori, în funcție de răspunsurile lor la cele două întrebări:

1) cei care au spus că, în mod cert, nu există nimic după moarte și nici nu au ce să își imagineze, în consecință, afirmând lipsa lor de credință și interes în chestiuni legate de spiritualitate – aceștia sunt seniori pe care îi putem numi atei; un număr de 4 seniori, 3 bărbați și o femeie, cu vârste de 60+ și de 70+.

> Noi suntem născuți să fim nemuritori. Conștiința e nemuritoare, deci de ce ar trebui să îmi fac probleme? Dacă moartea o să-mi anuleze conștiința, atunci nu o voi simți, nu mă va preocupa. Există oameni cu o transcendență inutilă, e o bătrânică care tot mituiește copiii cu bomboane, le dă lucruri și spune că vrea să fie ținută minte frumos. Păi, pe tine cu ce te mai ajută că te ține minte cineva? Oricum nu mai ești, ce îți mai pasă, cu ce te mai încălzește? Nu am citit asta undeva, dar așa cred. (...) Omul dacă are conștiință e nemuritor. De ce? Păi dacă ești mort nu ai conștiință. Eu dacă nu pot conștientiza moartea, atunci nu exist. (...) Nu, nu mai este nimic după moarte, nici o transcendență. Atâta e. Dacă ar fi fost, ar fi trebui să se depisteze ceva semnale, ceva radiații din spațiu. (S10)

> Mă gândesc uneori la moarte, dar cred că după noi rămâne doar o amintire, vreme de trei generații. După ce devii străbunic, ești uitat. (S11)

2) seniorii care au afirmat atât că sunt credincioși, unii menționând și că merg la Biserică, rar sau des, alții doar că sunt crescuți în acest spirit și țin de el, și că cred într-o viață de apoi în spiritul religiei creștine, dar, cei mai mulți, fără să se angajeze în descrieri explicite ale acestei vieți post-mortem și pe care i-am numit credincioși; un număr de 7 seniori se încadrează în această categorie, un bărbat și 6 femei, cu vârste între 60 și 85 de ani; din cei cinci seniori de peste 80 de ani pe care i-am intervievat, doar unul este încadrabil în această a doua categorie.

> eu sunt credincioasă, nu mi-e frică de moarte. După aceea cred că ceva va fi, da, ceva luminos. Și da, de ce să nu zic, sper să fie raiul. Sper să fie, să fie raiul. (S5)

3) un senior de 80+, femeie, care a spus că nu este deloc credincioasă și nici nu *o prind* chestiunile spirituale, dar că nu exclude ca ceva să existe după moarte, dar nu își dă seama despre ce anume ar fi vorba.

> Pentru mine religia și spiritualitatea nu contează deloc. Mai ales religia... Poate mai țineam sărbătorile, dar așa, decorativ, pentru plăcerea gastronomică (...) Nu mă gândesc la Moarte, dar nu aș exclude să existe ceva după. Mi-am tot vi-

Scanned with OKEN Scanner

> sat bărbatul după ce a murit şi am avut pentru o vreme impresia, am simţit că pot comunica cu el. (S13)

4) şi, în cele din urmă, categoria alcătuită din 14 seniori pe care i-am numit personalişti. Este categoria de care ne vom ocupa cel mai mult în această secţiune, şi sunt cei care au răspuns pozitiv la întrebarea despre religie şi spiritualitate, cei mai mulţi spunând că cred cu tărie într-o divinitate conformă religiei creştine (ortodoxă, cu o singură excepţie – greco-catolică), la credinţă adăugându-se, nu pentru toţi, dar frecvent, şi practica religioasă, respectarea perioadelor de post, celebrarea sărbătorilor, alţii afirmând că sunt credincioşi într-un mod mai relaxat, la aceştia am remarcat o spiritualitate profundă (rar), diluată (frecvent) sau eclectică (combinând, de pildă, un fundament predominant ortodox, cu elemente de origine orientală precum reîncarnarea, citate din Dalai Lama etc.), dar arătând, la întrebarea despre viaţa de după moarte o reluctanţă majoră, mergând de la reţinerea de a oferi detalii, caracterizări, descrieri ale lumii de după şi utilizând predominant imagini simplificate, schematice, până la afirmarea posibilităţii ca, de fapt, să nu existe nici o formă de continuitate a conştiinţei. În plus faţă de această reluctanţă, jumătate dintre respondenţii de la această categorie au afirmat foarte clar că nu există, aproape sigur, nici o viaţă după moarte, că totul se sfârşeşte în această lume, că suntem materie şi ne întoarcem în materie etc. Extrem de interesant a fost că, şi atunci când am încercat să îi pun în faţa autocaracterizării lor ca fiinţe religioase, nu au dat, niciodată, nici unul dintre ei, în spate, din contră: s-au străduit să îşi rafineze argumentele, privilegiind, de pildă, ideea de ordine pe care Dumnezeu o impune lumii, cu moartea făcând parte din această ordine sau insistând asupra normalităţii viziunii lor. Practic, în această logică, Dumnezeu este răspunzător de venirea pe lumea aceasta (şi se vede acest lucru şi în naraţiunile pe care le-am obţinut de la ei cu privire la conceperea şi naşterea copiilor), girează regulile trăirii, dar este inapt sau pur şi simplu neinteresat de moartea şi mai ales ceea ce urmează după moartea creaturilor sale. Ar mai fi de precizat şi că nu s-a putut stabili o legătură între intensitatea imaginării unei vieţi de apoi şi gradul ei de spiritualitate/religiozitate şi evenimentele unor pierderi traumatice ale celorlalţi pentru seniorii personalişti (ex: moartea prin suicid a copiilor, alte tipuri de moarte violentă).

> Cred că există Dumnezeu, chiar dacă nu chiar ca în Biblie. Merg şi la Biserică, rar, de sărbători, dar merg (...) Totul se întâmplă cu un rost, inclusiv faptul că ne-am întâlnit aici pentru interviu, că ne-am cunoscut, nimic nu e întâmplător (...) Nu mi-e frică de moarte, pur şi simplu nu, nu cred că mai există ceva după. Se termină, atât a fost. Mi-au murit prea mulţi în braţe, părinţi, soţ, şi nu am simţit nimic, nu am văzut nimic spectaculos după. Cred că atâta este. (...) Da, cred în Dumnezeu, dar asta nu garantează că mai există ceva după. (S19)

Scanned with OKEN Scanner

> Am citit cărți despre viața de apoi după ce mi-a murit fiul la 20 de ani. Eram tânără, mi-a fost greu, am fost depresivă o vreme, dar mi-am revenit (...) Nu voiam să ajung la psihiatrie. Cred în reîncarnare, cred și în Dumnezeul creștin (...) Moarte, ce e aia moarte? Că trec din corpul ăsta fizic care este bolnav, într-un alt corp care e sănătos. Asta e viața, venim și plecăm la un moment dat. (S6)

> Cred în Dumnezeu, mă rog, sunt atentă la tradiție, deși familia mea nu e neapărat religioasă (...) Nu știu ce să cred, nu știu dacă e ceva după. Nu putem fi siguri. O dată cred că e ceva după, nu mi-e clar, ce, altă dată nu cred. Poate ne continuăm cumva sau poate pur și simplu ne iau alții locul, se nasc alții în locul nostru. Nu ai văzut pe stradă ce mulți oameni seamănă cu alții, între ei? (S14)

Această ariditate ce caracterizează imaginarul și viziunea vieții după moarte, cel puțin pentru jumătate din cei 14 seniori din această categorie, ridică dificultăți de interpretare, în conjuncție cu generosul tribut de interes și încredere plătit religiei. Dacă seniorii s-ar fi rezumat să fie de la moderat sceptici cu privire la viața de apoi, la total convinși că orice continuitate literală este imposibilă, fără să insiste asupra faptului că sunt buni creștini și că cred în Dumnezeu (așadar, cel puțin aparent, nu pur formal) am fi putut iniția o discuție despre erodarea religiei în epoca contemporană. Ar fi rămas însă stupefiant faptul că credința în Dumnezeu, uneori lipsită de cel mai vag sentiment că există o formă de continuitate după moarte, este regăsibilă la seniori de la 60 la 82 de ani, și ar fi rămas greu de stabilit diversele influențe sociale în afara unei prea generale și nu foarte acurate schimbări de paradigmă culturală. Din nou, dacă seniorii nu s-ar fi declarat credincioși sau interesați de spiritualitate, dar ar fi manifestat o vagă speranță pentru o viață după moarte (cazul categoriei numărul 3, după împărțirea pe care am făcut-o), am fi putut iniția o discuție despre personalizarea credinței și multiplicarea opțiunilor religioase și spirituale în epoca seculară (Taylor, 2007) sau despre spiritualitate ca înglobând sacrul (Sheldrake, 2012: 5). Cu toate acestea, ar fi rămas inexplicabilă mentalitatea tradițională românească, care deși de influență religioasă, merge dincolo de religie în ceea ce a fost considerată o etică a *pragului* ca opusă celei a *neantului* (Toplean, 2006; 2016).

Ar putea exista două căi de a explica acest fenomen. Le voi prezenta pe scurt, fără pretenția de a putea elucida pe deplin acest fapt paradoxal. O cale care ține de o socio-istorie a religiei în România. Așa cum au remarcat o serie de cercetători pe urmele lui Olivier Gilet (1997) – cel care a pus în evidență conexiunile ascunse dintre Biserica Ortodoxă Română și puterea politică (în special cu referire la regimul comunist) – comunismul nu a replicat un model ateist autentic sovietic, ci a aplicat strategia înțelegerilor tacite (Rotar, 2013: 290), care a permis, dacă nu înflorirea practicilor Ortodoxe, cel puțin păstrarea interesului populației viu pentru religie (Voicu, 2007; Pickel, 2009; Barbu, 2011b; Rotar, 2013). Ceea ce a însemnat, după cum s-a arătat (*idem*), faptul că identitatea națională românească a incorporat dimensiunea ortodoxă, ceea ce a condus la o consacrare națională a

Scanned with OKEN Scanner

acesteia din urmă, dar şi la o slăbire, cel mai probabil, a resorturilor sale genuin religioase, astfel că, după cum spune Daniel Barbu, ortodoxia românească este mai mult chestiune de tradiţie decât de credinţă (Barbu, 2011a).

Prin urmare, am putea avansa ideea că seniorii noştri (o singură persoană este greco-catolică) se raportează, rod al educării în acest sens, la religie ca la tradiţie, acest mod de raportare inhibând dezvoltarea interesului pentru spiritualitate – lucru ce ar explica diminuarea interesului pentru imortalitate, pentru *afterlife*. De altfel, o parte semnificativă dintre non-seniori au acelaşi tip de abordare, unul dintre respondenţi (NS23) explicând că, pentru el, religia şi un comportament cotidian în care inserează elemente religioase (ca de pildă efectuarea semnului crucii) răspunde unei nevoi de ordini şi sens, fără însă să creadă, câtuşi de puţin, în Dumnezeu.

O explicaţie complementară ar putea fi furnizată de conceptul, deja menţionat la partea teoretică, de gerotranscendenţă (Tornstam, 1997; 2005). Lars Tornstam consideră că, dincolo de binomul pe care-l consideră fals, angajare-dezangajare, senectutea presupune o dezvoltare specială a subiectului, ce dobândeşte capacitatea de meta-perspectivare şi o viziune cosmică asupra lumii. Acestea presupun, între altele, un sentiment crescut al comuniunii cosmice şi cu un spirit al universului, redefinirea percepţiei spaţiului şi timpului, diminuarea fricii de moarte, descreşterea interesului pentru lumea lucrurilor materiale şi a relaţiilor sociale superficiale, precum şi o descreştere accentuată a egocentrismului sau creşterea apetenţei pentru meditaţie (Tornstam, 2005: 41). Este oare posibil ca teoria gerotranscendenţei să fie aplicabilă la situaţia noastră? Să dea seama pentru un soi de spiritualizare a vieţii (observabilă clar în anumite mărturisiri care accentuează imaginea unei lumi în care totul are rost şi totul se întâmplă cu un sens), cu un dezinteres total pentru continuitatea după moarte, care să reflecte, de fapt, nimic altceva decât o descreştere a narcisismului şi egocentrismului, şi care să ascundă o deschidere către alteritate şi generaţiile viitoare? Greu de crezut în condiţiile în care, pe de o parte, avem exemple asemănătoare în rândul tinerilor şi, pe de alta, gerotranscendenţa este aplicabilă limitat seniorilor intervievaţi. Spre exemplu, după cum voi discuta în ultima secţiune a acestei părţi, în pattern-urile de narativitate ale vârstnicilor, se observă la foarte mulţi o exacerbare a exprimării sinelui şi a interesului pentru povestea de viaţă proprie, sau, un alt aspect, pentru mulţi seniori dezinteresul pentru lumea materială, a obiectelor, este departe de a se produce, din contră; meditaţia este mai curând marginală raportat la totalul vârstnicilor. Rămâne, prin urmare, un paradox care merită urmărit şi elucidat şi prin alte cercetări.

Câteva cuvinte şi despre imortalitatea simbolică (ce poate fi conectată parţial la conceptul de gerotranscendenţă) – acea strategie de transcendere a morţii (Lifton, 1979) care se bazează pe nevoia universală a omului de a dăinui, nevoie ce dă naştere unor constructe de continuitate a conştiinţei prin elemente

Scanned with OKEN Scanner

străine de ea, cele mai comune fiind copii, muncă, natură, artă – despre care am discutat și la partea teoretică, nu a părut să fie conectată la vreunul din aceste patru pattern-uri, ea apărând cel mai des în funcție de profesie (în special cea de cercetător, de scriitor). Imortalitatea simbolică prin copii a fost o altă neconfirmare a orizontului de așteptare premergătoare cercetării, căci nu a fost întâlnită decât în trei situații, în două situații nu în chip deplin, ci ca o figură de stil sau un stereotip, neverificabilă în alte momente ale interviului. Am găsit forme de imortalitate simbolică la credincioși (prin muncă, o singură persoană), la atei (prin scriitură și artă, 3 persoane), și la personaliști (două persoane, prin scriitură și prin copii). O formă de imortalitate simbolică tipică seniorilor (pe care nu am găsit-o în interviurile cu non-seniori) ce-ar putea, într-adevăr, fi înțeleasă în spiritul teoriei gerotranscendenței este imortalitatea simbolică prin poveste. Despre poveste și rolurile ei vom discuta mai multe în ultima secțiune a acestei părți (III.6.), când vom analiza pattern-urile de narativitate pentru ambele interviuri. Deocamdată este timpul să discutăm despre narațiunile pandant, aparținând non-seniorilor, narațiunile *despre* bătrânețe și îmbătrânire.

III.5. Narațiuni personale despre îmbătrânire și bătrânețe. Perspectiva celorlalți

Tinerețea, îndrăznețul și nepăsătorul anotimp, părea că are să țină foarte mult, părea că n-are să se mai sfârșească niciodată. Și ca să se treacă, îi fusese de ajuns o noapte. Acum nu mai rămânea nimic de cheltuit. Acum bătrânul era el. Și-i venea lui rândul.
(Dino Buzzati, 1966)

În această secțiune se vor prezenta rezultatele de cercetare cele mai semnificative pe care le-am extras din analiza interviurilor cu non-seniorii. Motivațiile derulării acestor interviuri se regăsesc în partea de descriere metodologică. De precizat însă că am considerat punerea în oglindă a două perspective asupra bătrâneții, una a celor situați înăuntrul ei – așa cum am explicat, indiferent de metabolizarea bătrâneții și de modul în care seniorii au plasat bătrânețea ca exterioară, periferică sau ca structurare a ființei – respectiv alta a celor aflați, biologic și cronologic, în afara bătrâneții, drept putând oferi un tablou complex asupra modurilor de construire a bătrâneții și îmbătrânirii în România contemporană, după cum având și avantajul de a surprinde, cu mai multă generozitate decât dacă s-ar fi rezumat numai la seniori, gradul în care narațiunile populare ale îmbătrânirii de succes au pătruns în conștiința celor mai tineri, precum și dacă moartea socială în relație cu bătrânețea este o preocupare și chiar o posibilă amenințare pentru non-seniori.

Scanned with OKEN Scanner

Faptul că naraţiunile personale ale non-seniorilor sunt *despre* bătrâneţe şi nu *ale* bătrâneţii (cazul seniorilor), ca şi numirea perspectivei non-seniorilor, în titlul acestei secţiuni, ca fiind *a celorlalţi* trebuie privite în sens relativ, cu ponderaţie. Non-seniorii sunt ceilalţi numai până la un anumit punct şi numai dacă ne plasăm mai curând de partea regulilor şi cutumelor realităţii sociale ca atare, realitate în care demarcaţia tineri-bătrâni este fundamentală. Însă, o dată ce trecem în partea analitică a realităţii, asumând o meta-abordare a acesteia, distincţia non-seniori/seniori devine formală şi incapabilă să dea seama de bătrâneţe ca parte a procesului complex care este îmbătrânirea. Apoi, perspectiva interior-exterior este pe cât de socială, pe atât de personală: am văzut şi la celălalt interviu, seniorii se pot detaşa de bătrâneţe, o pot exterioriza simbolic, iar non-seniorii, vom vedea, o pot interioriza în avans, uneori cu mare succes. Dar, la o evaluare atentă, realizăm că este benefic să păstrăm ambele dimensiuni, tocmai pentru a sesiza riscurile şi întreaga paletă de semnificaţii care derivă din modul în care societatea şi cultura contemporană asignează roluri şi comportamente sociale diferite în funcţie de vârstă, ca şi pentru a explora strategiile personale de gestionare a bătrâneţii şi îmbătrânirii la non-seniori, în funcţie de vârsta cronologică şi de alternarea dintre statutul de obiect şi cel de subiect al bătrâneţii.

Dacă pentru unii seniori acceptarea statutului de vârstnic a fost problematică atât înaintea interviului, cât şi pe parcursul lui, similar s-a întâmplat şi cu o parte dintre non-seniori. Am dorit foarte mult să discut cu o persoană de 50+ ani, despre care ştiam că avea un stil de viaţă extrem de energic, cu valorizarea principiilor îmbătrânirii de succes, deplin conştient de înaintarea sa în vârstă şi având strategii de gestionare a acesteia, dar nu am avut sorţi de izbândă. Toate insistenţele mele, şi telefonic, şi faţă în faţă, toate clarificările prin care accentuam ideea că selectarea sa pentru interviu se bazează, din contră, pe neîncadrarea sa în categoria seniorilor s-au lovit de un zid şi de replica: *nu vreau nici măcar să mă gândesc la asta.* Ţinând cont de o dimensiune personală, răspunsul său este o veritabilă mostră de *ageing denial* – de discutat cât de patologic, din moment ce, din datele pe care le am despre persoana respectivă, bătrâneţea este desconsiderată doar discursiv, ca temă de comunicare, în vreme ce este luată în seamă pentru configurarea unui stil de viaţă sănătos, activ – dar, altfel, pe plan social, ar putea indica faptul că în România subiectul este dacă nu tabu, cel puţin privit cu prea puţină simpatie. De altfel, cuvintele acestei persoane în încercarea sa de a mă convinge să renunţ la persuasiuni este sugestiv pentru co-prezenţa celor două dimensiuni şi orientează atenţia înspre percepţia socială negativă a bătrâneţii (acutizată mereu în situaţii sociale tensionate, după cum am văzut şi în scurta introducere în reprezentările sociale ale bătrâneţii în România):

Scanned with OKEN Scanner

> Îmbătrânirea nu există. Nu am ce să-ți spun. (...) Uită-te ce e bătrânețea acum, în contextul Covid-ului. Înseamnă a fi vulnerabil, a te gândi dacă te mai ridici sau nu. În funcție de când ceilalți consideră dacă mai meriți sau nu. Și când nu mai poți să faci asta, aia, atunci e bătrânețea[44].

Această suspiciune[45] față de subiectul interviului a fost comună, în faza de pre-interviu, multor intervievați din intervalul 30-59 de ani; am explicat în partea metodologică, pe larg, care sunt caracteristicile acestei suspiciuni: s-au simțit vizați negativ, ca vârstă (ca și cum și s-ar fi spus că sunt bătrâni) sau ca expertiză (ca și cum li s-ar fi spus că sunt specialiști în bătrânețe). Ce ar mai fi de remarcat în acest punct al lucrării este că, similar cu vârstnicii, și pentru non-seniori am identificat instanțe de inconsecvență logică. Mai exact, persoane inițial extrem de sceptice cu privire la competența lor existențială de a răspunde la întrebări au oferit narațiuni consistente despre cum se simt ca indivizi conștienți că procesul de îmbătrânire a intrat într-o etapă de accelerare pentru ei.

III.5.1. Bătrânețea ca exterioritate relativă. Între ageism și empatie

În această secțiune voi prezenta viziunea, reprezentările și conceptele care se degajă din acele răspunsuri ale non-seniorilor la acele întrebări care au avut în vedere surprinderea perspectivei lor asupra bătrâneții preponderent ca exterioritate. Evident, nu poate fi vorba decât de o exterioritate relativă, aceasta deoarece, după cum am insistat de multiple ori în partea teoretică, bătrânețea este înscrisă în ontologia umană și nu poate fi decât artificial, temporar și local îndepărtată din preocupările actuale, din conștiință. Plasarea bătrâneții în exterioritatea relativă nu ține însă de o culpă individuală, nu este un mod greșit de a proceda, ci reprezintă consecința puterii prezentului de a ordona semnificațiile sociale și personale și de a condiționa fundamental perspectiva asupra vieții. Pe de altă parte, nu trebuie să cădem nici în capcana de a considera că exterioritatea scade, într-o geografie cronologică, o dată cu vârsta respondenților. Mai există și îmbătrânirea, care este firul roșu care leagă starea actuală, în coordonatele sale bio-sociale, de bătrânețe ca potențialitate a ființei și care face ca exterioritatea în raport cu bătrânețea să fie relativă[46]. Trăirea personală a îmbă-

---

[44] Persoana și-a dat acordul pentru a fi citată cu aceste afirmații.

[45] Poate fi un fapt anecdotic, dar aș vrea să remarc un lucru constatat în experiența mea de cercetător, există o diferență frapantă între suspiciunea și lipsa de interes pentru subiectul îmbătrânirii și bătrâneții și atractivitatea unui subiect precum cel al maternității, când, din contră, doamnele cu care am discutat se auto-descriau ca experți.

[46] Ceea ce funcționează diferit în cazul majorității realităților: un bărbat rămâne mereu exterior în raport cu maternitatea, la fel cum, de exemplu, sărăcia este posibilă pentru un om bogat și poate a făcut parte din trecutul său, dar nu este înscrisă într-o logică bio-ontologică.

Scanned with OKEN Scanner

trânirii – în termeni de conştientizare, de proiecţie imaginară, dar şi de raţionalizare – conduce, în funcţie de individ, la grade diferite de metabolizare anticipativă a bătrâneţii şi de plasare faţă de bătrâneţe pe o axă a temporalităţii subiective.

III.5.1.1. De la interacţiuni la modele. Un binarism forţat şi posibila lui depăşire în retrospecţie

Printre primele întrebări pe care le-am adresat au fost cele prin care intenţionam să aflu dacă respondenţii au modele pozitive şi modele negative de îmbătrânire şi bătrâneţe în persoana unor indivizi din familie, a unor apropiaţi sau a unor celebrităţi din cultura populară ori din cultura înaltă. Nu au fost exact primele întrebări, aceasta şi pentru a facilita intrarea într-o atmosferă relaxată de interviu printr-o întrebare generală ca cea referitoare la interacţiunile pe care non-seniorii le-au avut sau nu cu vârstnicii. Nu am dorit pentru început, nimic prea conceptual, nimic ce ar fi necesitat, din partea respondenţilor, un proces de sinteză a faptelor din realitate. Dar aceasta este doar o parte din explicaţie pentru această decizie de poziţionare a întrebărilor. Cealaltă parte ţine de faptul că am dorit să înţeleg în ce măsură simplul fapt că li se cerea să indice modele pozitive sau negative – adică să aleagă acele persoane considerate fie un exemplu, fie un contra-exemplu de bună îmbătrânire şi, indirect, să selecteze şi, astfel, să îşi clarifice caracteristicile pe care ei le socotesc pozitive sau negative (un proces destul de dificil şi tocmai de aceea cu riscuri de a oferi perspective incomplete sau chiar false) – interferează cu răspunsurile lor la prima întrebare, legată de interacţiuni, şi la cea de-a doua, referitoare la diferenţele de îmbătrânire şi proveniența lor pe care le-am presupus ca fiind mai degajate şi mai puţin etichetante, mai apte să capteze diversitatea vârstnicilor şi a contextelor sociale în care aceştia pot fi întâlniţi. Practic, ce am făcut a fost să forţez un binarism de tip pozitiv-negativ şi să văd, ulterior, dacă acesta este depăşit de către respondenţi, şi cât anume, aplicând o privire retrospectivă.

În plus, cu toate că alegerea unor modele de îmbătrânire de succes, respectiv a unora de îmbătrânire negativă se defineşte printr-un cert schematism şi o condensare în care partea emoţională joacă un rol însemnat – respondenţii sunt îndemnaţi, practic, să se gândească în registru mai puţin raţional de tip, ce îmi place, ce nu îmi place, ce admir, ce disprețuiesc, ce temeri am referitor la bătrâneţe etc. – acesta poate furniza informaţii despre înţelegerea anxietăţilor în faţa bătrâneţii, dar şi a semnificaţiilor şi valorilor personale asignate bătrâneţii, care apoi să fie puse în relaţie cu alte date obţinute din interviu. Şi acesta a fost fundamentul deciziei de a organiza în această manieră întrebările interviului şi de a include aceste întrebări despre modele, care, la o primă vedere, ar putea părea superficiale.

Scanned with OKEN Scanner

Aproape toți respondenții au afirmat că au avut variate interacțiuni cu vârstnicii. Într-adevăr, după cum era de așteptat, răspunsurile au surprins o diversitate de cadre sociale în care au avut de-a face cu seniorii, de la cel familial, trecând prin cel din variate zone aparținând spațiului public (piață, magazine, autobuz, lansări de carte, cinema etc.), la cel de muncă, de tipuri de relații ce au determinat aceste interacțiuni (profesionale, de parentalitate, alte forme de rudenie, de prietenie, de colegialitate etc.), de practici sau de acțiuni pe care le-au făcut alături de aceștia (mers la Biserică, scris cărți împreună, excursii etc.). Trebuie precizat că seniorii din narațiunile non-seniorilor pot să respecte sau nu criteriul cronologic impus pentru această cercetare – peste 60 de ani. Nu sunt modalități de a verifica un astfel de aspect, iar resemnarea devine necesară. Se prea poate ca cei de 30 de ani – și nu numai, căci mulți non-seniori observă că astăzi vârsta cronologică este mai greu sesizabilă ca în alte timpuri – atunci când discută despre seniorii de la serviciu să aibă în vedere persoane de 50+. Însă acesta nu este, totuși, un detaliu care să schimbe datele problemei. Apoi, deși am cerut să detalieze care a fost experiența lor cu vârstnicii, din aceste interacțiuni, cum ar cataloga-o sau pur și simplu ce impresie le-au făcut seniorii, am primit puține răspunsuri relevante și care să nu fie evazive, vagi sau stereotipice.

Dintre cele semnificative, sunt de amintit răspunsurile care accentuează irelevanța vârstei în interacțiunile umane și disocierea dintre vârsta cronologică a seniorilor și receptarea vârstei lor de către non-seniori, dar și răspunsuri care pun în lumină diversitatea experiențelor cu vârstnicii și greutatea de a găsi un numitor comun, altul decât, eventual, respectul datorat vârstnicilor pe baza vârstei (care e meta-relațional, vine din afara interacțiunilor, rod și principiu al educației). În plus, au fost și unele reacții care au invalidat exact asumpția conținută în întrebare: că vârsta contează major în interacțiunile umane.

> Am interacționat cu foarte mulți bătrâni plini de viață care erau mai tineri decât mulți tineri. (NS8)

> Bineînțeles, de-a lungul vieții am interacționat într-o bună măsură cu persoane în vârstă, fie în cadrul familiei, fie în școli și universități, fie la serviciu sau în diverse alte ocazii. Impresiile sunt amestecate, în general am o părere bună despre oamenii în vârstă, dar mai ales le port un respect deosebit, fie numai din această cauză. În mod evident, au existat experiențe mai puțin plăcute. (NS4)

> Oamenii sunt așa cum au fost întotdeauna, doar că au vârste diferite. Nu se schimbă foarte mult. Evident, unele trăsături de personalitate și de caracter par că se accentuează: unul zgârcit devine și mai zgârcit, cineva poate deveni mai răbdător și tot așa. Așa mi se pare, nu se bazează pe nimic altceva decât pe o observație empirică. Dar e posibil să existe studii care să contrazică. Per ansamblu, nu cred că cineva care a fost imatur toată viața, la bătrânețe devine mai

Scanned with OKEN Scanner

> responsabil, deşi invers s-a mai văzut. Poate că oamenii devin uşor plictisiţi de unele lucruri pe care le făceau în trecut şi sunt instinctiv mai atenţi la timp, mai bine zis la ceea ce le umple timpul. (NS14)

Pentru cei mai numeroşi respondenţi (dar nu pentru toţi), modul în care au prezentat aceste interacţiuni a fost pe cât de orientat înspre a oferi o diversitate de situaţii – majoritatea au părut că depun eforturi pentru a da cât mai multe exemple – pe atât de lipsit de prejudecăţi, dar şi de evaluări ale calităţii interacţiunilor. Această elaborare extrem de redusă a conţinutului bătrâneţii prin prisma interacţiunilor cu vârstnicii şi neutralitatea de ton a răspunsului au constituit un sistem de referinţă în raport cu binarismul impus al modelelor, însă, în retrospecţie, nu a adus foarte multe informaţii, aşa cum am sperat. Astfel că, pentru respondenţii care au evidenţiat mai multe interacţiuni, binarismul impus al modelelor de îmbătrânire nu a fost automat depăşit numai prin prisma acestei bogăţii de interacţiuni, contând, pe lângă semnificaţiile alocate modelelor de îmbătrânire, relaţia dintre modelul pozitiv şi modelul negativ. Dacă modelul pozitiv era mai elaborat şi mai nuanţat decât cel negativ, atunci, în conjuncţie cu răspunsul non-seniorilor la prima întrebare, dar şi la cea de-a doua (dacă există diferenţe în modul cum îmbătrânesc oamenii şi de ce ţin acestea) am putut observa că a existat o depăşire vizibilă a binarismului, în sensul că s-a putut pune în evidenţă că respondenţii au o privire nuanţată şi ne-caricaturală asupra bătrâneţii. Interviul s-ar fi putut opri aici, după primele trei întrebări, din strict acest punct de vedere al relevării complexităţii de raportare la bătrâneţe. Socotit în sens invers însă, cu cât tipurile de interacţiuni amintite de respondenţi sunt mai reduse, cu atât mai probabil un binarism rigid, schematic şi cu o descriere mai generoasă a modelului negativ al îmbătrânirii.

În ceea ce priveşte modelele, mai precis, modelul pozitiv, căci acesta a fost primul, au existat trei tipuri majore de reacţii în faţa acestor întrebări, care au precedat răspunsurile efective: 1) o inhibiţie sau un blocaj tranzitoriu, ulterior depăşit, dar problematizat (ex.: *nu ştiu ce să zic, nu m-am gândit* etc.), 2) o rapiditate extrem de mare, deseori în cazul unor modele pozitive de care respondenţii erau foarte entuziasmaţi, şi 3) o reţinere în a găsi un model pozitiv, depăşită fie printr-un compromis, fie prin generarea unui model teoretic de *bună* îmbătrânire. Printre modelele pozitive se numără persoane apropiate, pe care non-seniorul le cunoaşte personal: taţi/mame, bunici, soacre/socri, vecine, prietenele sau prietenii mamelor sau ale consorţilor (în cazul celor aflaţi într-o relaţie amoroasă cu seniori), colegi de serviciu, sau, mult mai rar, celebrităţi (cântăreţi, actori, personalităţi istorice sau politice etc.) ori oameni de cultură (filosofi, savanţi, scriitori). Interesant că nu am observat, cum m-am aşteptat, o prevalenţă a celebrităţilor ca modele pozitive la cei mai tineri.

Extrem de apreciate au fost calităţi care par derivate din modelul îmbătrânirii de succes: menţinerea sănătăţii fizice şi în special a celei psihice, culti-

Scanned with OKEN Scanner

varea rolurilor active în detrimentul pasivității, fie că se referă la a avea o viață activă după pensionare sau la efectuarea unor activități sportive sau, cel mai frecvent, la o implicare activă generală în viață, caracterizată prin prezența unui spirit energic, a poftei de a trăi și a atenției și respectului acordate persoanei proprii, înțelese nu doar drept continuarea cultivării frumuseții corporale și practicarea unor ritualuri de îngrijire (atât pentru femei cât și pentru bărbați), ci și ca mascare relativă a bătrâneții, de pildă prin haine care să întinerească sau prin menținerea unei percepții pozitive de sine. De altfel, din interviuri răzbate că trupul contează enorm în alcătuirea identității, astfel că eforturile pentru păstrarea unui corp în care persoana să se simtă bine se află mereu în vizorul non-seniorilor, atât în ceea ce-i privește pe ei înșiși, când se gândesc la îmbătrânirea lor, cât și referitor la seniori. Un lucru ce este corelabil cu ce am aflat despre corp la vârstnici: o parte dintre ei par a ascunde față de sine importanța acestuia, alții, din contră îl declară parte vulnerabilă în procesul de îmbătrânire și o piesă fragilă în puzzle-ul identitar al construirii de sine la bătrânețe.

> Vrei un model de succes pentru bătrânețe? Doamna Ș., vecina mea, cea care s-a îngrijit mereu pe ea însăși, care nu și-a crescut copilul singură, care l-a dat la bunici, care s-a dus la coafor. Contează să fii lipsit de griji. Dacă o duci bine în timpul vieții o duci bine și la bătrânețe. Ea e o doamnă frumoasă tare, dreaptă, arată mult mai tânără și petrece trei luni in Franța, la fiică-sa, unde nici acolo nu muncește, că fata e bogată și are servitori, și apoi trei luni în România. Călătorește, e energică, pozitivă. O admir, e frumoasă, suplă, drăguță, activă. Activitatea e importantă, ea, la aproape 80 de ani, merge la sală, îți dai seama? Mereu ea a fost modelul meu de îmbătrânire cu succes. (NS15)

Rar, modelele pozitive au părut infuzate de seva conceptuală a narațiunilor dezangajării, fiind apreciate persoane care au știut la momentul cuvenit să *tragă linia,* să se resemneze cu privire la vârsta lor și să se comporte în consecință, să nu facă paradă de o tinerețe ce nu mai are legătură cu realitatea, dar și să fie capabile de schimbare de mentalitate în urma unui proces de introspecție și analiză a vieții proprii. În și mai puține cazuri, modelul îmbătrânirii active și modelul dezangajări s-au regăsit, în grade diferite, în același model de senior ales de non-seniori. De altfel, prea multe nuanțe în funcție de vârsta respondenților nu am sesizat privitor la cum se aleg modelele pozitive și cele negative, cu excepția faptului că preferarea modelelor abstracte de bătrânețe pozitivă sau negativă sunt mai frecvente la cei mai tineri (30-40 de ani), iar la cei peste 40 de ani predomină modelele concrete și care sunt mai puțin încadrabile într-o paradigmă sau alta a bătrâneții, transcendând niște criterii strict legate de vârstă înspre afinități și compatibilități interpersonale, înspre valori și principii de viață împărtășite. Astfel, au fost și non-seniori pentru care modelele pozitive au fost caracterizate prin trăsături care nu au legătură cu vârsta, ci cu trăsături pozitive aplicabile oricui: noblețe sufletească, compasiune sau generozitate. De aseme-

Scanned with OKEN Scanner

nea, au existat şi modele abstracte de îmbătrânire frumoasă edificate pe o proiecţie ideală a intervievatului: o viaţă completă, cu sens şi fără regrete, uneori cu o uşoară sugestie de imortalitate simbolică.

> Doamna Bertalan, fosta mea vecină din Mănăştur. Am fost vecine 20 de ani fără o lună şi foarte bune prietene. Prietene am şi rămas. Eu împlinesc 45 de ani anul ăsta, dânsa a împlinit 91. Da, 91 (...) e cel mai tonic om pe care l-am cunoscut în 45 de ani de viaţă. E aşa, în ciuda faptului că a muncit 41 de ani, a îngrijit vreo zece ani un soţ bolnav la pat, a crescut cinci copii, a îngropat doi şi un nepot. E cardiacă, picioarele o ascultă cam greu (stă la 4, aşa că merge la piaţă în fiecare zi, ca să nu aibă de cărat o plasă prea grea), găteşte, face prăjituri. Azi, când am sunat-o, terminase de călcat rufele şi se odihnea puţin, fiindcă „e musai" să scoată după-masă sticlăria din vitrină şi să spele paharele, că nu le-a spălat de la Crăciun şi nu le mai suportă aşa. Mi-a povestit că a fost la control la inimă şi doctorii au cerut ceva analize suplimentare, pentru că i-a deranjat un zgomot cardiac suspect. La asta, doamna Bertalan a zis: „Normal că au auzit zgomot la inimă, că bate, încă sunt vie." Am râs amândouă de doctori, care au aflat şi ei de la ea că o inimă vie se aude bătând. Dar i-a lăsat să-i facă ce analize au vrut ei. Pentru mine, doamna Bertalan nu e bătrână, e fără vârstă, ca înţelepciunea. Şi încă sper că şi puţin semi-muritoare, pentru că o mai vreau lângă mine măcar vreo 20 de ani. (NS10)

> Aş vrea ca la bătrâneţe să nu mă uit înapoi şi să regret viaţa pe care am trăit-o. Nu îmi doresc neapărat să arăt tânără până la o vârstă foarte înaintată, însă cred că pentru mine este esenţial să nu îmi consider viaţa un eşec sau o viaţă trăită fără să fi lăsat niciun fel de urmă. (NS5)

Cel mai bizar model abstract de îmbătrânire de succes, care contravine tendinţelor actuale, aparţine unui tânăr de 30+ şi merită să ne oprim asupra lui. Refuzând să numească persoane care să încarneze un model pozitiv sau negativ de îmbătrânire, el defineşte un model care vorbeşte, de fapt, după cum am constatat după întregul interviu, mai mult despre aspiraţiile, idealurile sale de îmbătrânire: îmbătrânirea, programatic, în singurătate. Din îmbătrânirea de succes, singurul element valorizat este autonomia. Altfel, relaţiile sociale sunt devalorizate şi privite cu maximă neîncredere ca potenţial distrugător de autenticitate. Singurătatea devine o formă de *empowerment* pentru că este aleasă de subiectul în cauză şi nu mai este o potenţială consecinţă socială şi alteritară. S-ar putea ca, de fapt, acest model pozitiv să conţină, mai degrabă, o formă de dialog cu modelul negativ al vârstnicului neputincios (pe care îl aminteşte doar în treacăt, fără să îl dezvolte), care depinde de ceilalţi, o strategie de a combate ceea ce el socoteşte, dacă nu probabil, cel puţin indezirabil. În alte cuvinte, o strategie de dominare a fricii sau a dezgustului.

Scanned with OKEN Scanner

> Mie personal, dar știu că s-aplică la foarte puțini oameni... nu, nu o să dau un exemplu concret, un model ar fi cineva care știe să îmbătrânească singur. Adică să fie super conștient și să fie foarte deliberat singur. Pentru că sunt mulți care mor singuri și nu sunt conștienți de asta. Ar trebui să fie cineva care își dă seama că e singur în viață, e ok cu chestia asta, știe că o să fie singur până la moarte și nu încearcă să se mintă. Sunt foarte mulți care mor căsătoriți, dar singuri. Să nu depinzi de persoane. Sau dacă o faci, să o faci într-un mod cât se poate de impersonal, ca de o persoană pe care o plătești să îți aducă de mâncare. (NS9)

Modelele negative au fost de două tipuri: 1) personale, cu o majoritate covârșitoare alegând indivizi din familie (tați, bunici, socri etc.), cu care au avut o relație dificilă de-a lungul timpului și accentuat dificilă la bătrânețe, și cu mult mai puțini referindu-se la personalități din viața publică, și 2) abstracte sau generale (probabil preferate, de unii, pentru a evita nominalizări care i-ar fi făcut să se simte inconfortabili cu ei înșiși sau pentru că au simțit că le-ar fi lezată intimitatea relațională), dar incluzând uneori vecini sau prieteni ai părinților, care au sfârșit la bătrânețe internați în aziluri sau bolnavi de Alzheimer. Unul dintre non-seniori a ales modele negative de tip colectiv – torționarii ce au lucrat în închisorile staliniste din România și care rămân „urâți și frustrați de ceea ce le încarcă memoria" (NS14). Caracteristicile care formează modelele negative sunt intoleranța, auto-centrarea, mizantropia generată de sărăcie și proastă gestiune a resurselor sociale și financiare în timpul vieții, și, desigur, nu putea lipsi nici susceptibilitate mărită de a fi influențat politic (bătrânii ca *cei care votează cu PSD* e o formulă ce apare în 3 interviuri), pasivitatea, incapacitatea de a învăța ceva nou, conflictualitatea cu generațiile tinere. Parte din aceste caracteristici amintesc de narațiunile dezangajării și sunt, uneori, ușor contaminate de cele ale morții sociale. În unele cazuri, non-seniorii încearcă să înțeleagă de unde provine *negativul* acestor exemple, sursa socială a *negativului.* Se întâmplă acest lucru mai cu seamă la cei cu studii universitare și care au o profesie ce presupune munca cu oamenii (probabil și din cauza exersării competenței de empatie). Alteori, non-seniorii discută despre schimbări psihice legate de procesul natural de îmbătrânire care duc uneori la alterări masive, cognitive și psihice:

> Sunt, desigur, modele negative. Chiar destul de mulți, iar asta cred că este trist. Fie din cauza unei vieți dezordonate, sau a unor maladii severe, sau consum de substanțe, sau a violențelor din familie, societate, sau lipsa unei asistențe geriatrice bine organizate. Sunt, din păcate, și bătrâni lăsați de izbeliște, de ei înșiși, de ceilalți, de societate. (NS11)

> Tatăl meu. La fel ca în cazul multor altor bătrâni pe care îi cunosc, calitățile i se pierd din ce în ce mai mult, în timp ce defectele îl acaparează într-o măsură din ce în ce mai mare. Și cam toți bătrânii care n-au fost în stare cât au fost ac-

Scanned with OKEN Scanner

> tivi să agonisească suficient ca să poată trăi decent la bătrâneţe şi se lasă mituiţi de guvernanţi cu nişte iluzorii măriri ale pensiilor. (NS12)

Un fapt demn de amintit: una dintre non-senioare de 50+ a ales aceeaşi persoană şi la modelul de îmbătrânire de succes şi la cel de îmbătrânire negativă: pe mama ei. O demonstraţie implicită a complexităţii umane şi a faptului că stabilirea unor modele are mereu de-a face cu un proces subiectiv de selecţie şi, implicit, de simplificare pe baza a ceea ce se consideră semnificativ la o persoană.

> Un model de îmbătrânire frumoasă e mama mea. Îmi place cum a evoluat şi îmi place cum a îmbătrânit, înţeleaptă şi, mai important, capabilă să se schimbe, să vadă că a greşit. De exemplu, îmi spunea, când avea 60 de ani, că de ce nu am făcut un copil să mă ajute cu el, să aibă grijă de el. Acum, la 90, când a văzut cât de multe greutăţi au cei cu copii, ce greu e astăzi în lume, acum zice că bine că nu am făcut, că îmi e mai uşor, nu mai poartă şi gândul lui. (...) am observat încă ceva negativ, şi chiar la mama, că devine tot mai dornică să controleze şi nu are răbdare. Trebuie să dicteze, să se facă cum spune ea, când spune ea. Nu ştiu de ce, nu mai au răbdare. Şi am mai observat şi la alţii, dar mai ales la mama. Sunt înnebuniţi după a da ordine. Dacă zice ceva, se aşteaptă exact atunci să facem numai pentru că vrea ea atunci. (NS17)

Printre cele mai frecvente elemente semnalate ca producând diferenţe în felul în care îmbătrânesc oamenii se numără genul, ţara în care trăiesc, tipul de regiune (rural/urban), situaţia financiară, clasa socială, politicile sociale sau prezenţa copiilor după pensionare. Genul a împărţit respondenţii care au decis să vorbească despre diferenţe de îmbătrânire în funcţie de gen în două tabere: o tabără care susţine că femeile sunt cele care îmbătrânesc mai frumos, iar bărbaţii, din contră şi o tabără care consideră că bărbaţii îmbătrânesc mai frumos, că, de pildă, sunt mult mai atractivi la bătrâneţe, în vreme ce majoritatea femeilor îmbătrânesc accentuat şi cu impact negativ asupra feminităţii lor. Spre exemplu, o respondentă de 38 de ani crede că femeile acceptă mai greu ideea de a fi singure şi îmbătrânesc mai mult, nu reuşesc să înlocuiască ideea de cuplu, dar bărbaţii da, şi e în avantajul lor. În viaţa de zi cu zi, femeile îmbătrânesc mai urât decât bărbaţii, iar la vedete e exact invers, femeile îmbătrânesc mai frumos (NS8). În schimb, un respondent de aceeaşi vârstă, socoteşte că, datorită faptului că femeile sunt mai aproape de natură, sunt mai apte să gestioneze îmbătrânirea, o acceptă ca pe o chestiune naturală, în vreme ce bărbaţii se acresc (NS13). Foarte interesant de remarcat este utilizarea criteriului estetic (frumos/urât) în diferenţa de gen. Nu a fost singurul criteriu utilizat – înţelepciunea a fost, de exemplu, un altul – dar categoric cel la care s-a recurs cel mai des. Acest lucru ar putea fi interpretat în două feluri şi, cel mai probabil, ambele sunt pertinente: frumos/urât e un criteriu estetic doar în aparenţă, traducând mai degrabă binomul bine/rău, dezirabil social şi personal/de evitat; sau el traduce

Scanned with OKEN Scanner

preocuparea pentru dimensiunea estetică tocmai datorită fragilizării elementelor socio-biologice cu potențial estetic – corp, sexualitate, înfățișare. O altă observație despre diferențele de gen, conține ideea că îmbătrânirea poate fi benefică femeilor care rămân văduve pentru că au, astfel, în sfârșit, timp de ele însele, după o viață dedicată altora.

> În mod cert, există diferențe. Acestea țin (...) de o serie de factori precum condiția socială, averea. Într-un fel îmbătrânește un diplomat de prestigiu, altfel un țăran dintr-un colț de țară, altfel un actor și exemplele pot continua. Contează mult modul de viață pe care oamenii l-au avut, familia, starea materială sau atenția la propria persoană în raport cu opinia publică. (NS4)

> Alte diferențe am observat că cei care nu au copii, ori deloc, ori în preajmă, după pensionare efectiv decad, îmbătrânesc accelerat. Ceilalți sunt mai activi, mai motivați. (NS17)

> Diferențele de îmbătrânire depind de politicile sociale; dacă nu faci ceva pentru vârstnici nu au cum fi activi. (NS18)

> femeile se pun mereu pe planul 2, au grijă de alții, de bărbat, copii, iar când rămân văduve, de multe ori pur și simplu înfloresc, ceea ce se întâmplă exact pe dos la bărbați (...). Pe femei nu le deranjează să fie singure, că sunt obosite și au așa timp de ele. (NS15)

> bărbații sunt resemnați, iar femeile în vârstă au mereu ceva de comentat, nu le convine nimic; nu știu de ce, cred că e firea lor sau poate pentru că în timpul vieții femeile țin mai mult înăuntru și apoi încep să dea în afară și deja când ajung la bătrânețe, nu știu cum să le zic, devin mai nemulțumite și se exprimă mult mai verbal. După ce ani de zile nu au putut comenta în fața bărbaților, acum se deschid. (NS6)

Sunt și răspunsuri care anulează întreaga discuție despre diferențe ca produse externe individului prin recursul la continuitatea identitară și la o perspectivă a cursului vieții. Mai exact, se apreciază că diferențele de îmbătrânire există, într-adevăr, dar ele țin nu de factori externi, cât de factori intrinseci: fiecare îmbătrânește în felul său, în acord cu stilul său de viață și cu alegerile făcute. Unii respondenți numesc experiențele personale ca marcă fundamentală pentru îmbătrânirea individului, izvor al diferențelor dintre oameni. Ceea ce este cât se poate de corect, dar numai dacă se asumă o perspectivă a parțialității și relativității. Am văzut și în partea teoretică și în discutarea interviului cu seniorii cât de mult se pune accentul pe această poetică a continuității de sine, inclusiv in teoriile îmbătrânirii, dar cât de dificil de realizat este ea și cât de mult contează factorii externi – sociali, culturali, economici – în implementarea acesteia. În plus, am observat mai sus, continuitatea este o aproximație și o convenție, ceea ce înseamnă că, parțial, este o iluzie, căci nu are cum, biologic, să

Scanned with OKEN Scanner

se realizeze în totalitate. O mare parte dintre aceşti non-seniori plasează, ca şi vârstnicii, responsabilitatea pentru îmbătrânire în spinarea individului.

> Cred că oamenii înaintează în vârstă acumulând tot felul de experienţe. Aşa îmbătrânesc. Cred că experienţele personale îi marchează mai mult decât banii, educaţia şi alte lucruri. Marile drame şi marile bucurii se trăiesc la fel, indiferent ce scrie pe extrasul de cont bancar. (NS14)

> Fiecare îmbătrâneşte în funcţie de ce e plămădit. (NS17)

III.5.1.2. Strategii, definiţii, proprietăţi subiectiv-temporale ale bătrâneţii

Non-seniorii au fost provocaţi să se gândească la bătrâneţe ca vârstă care nu îi include prin întrebările 5, 7, 8 şi 9. Întrebarea a 5-a s-a referit strict la îmbătrânirea de succes, cerându-le să identifice ce consideră ei ca fiind lucrurile pe care oamenii le pot face, sau, din contră, evita, pentru a avea o îmbătrânire frumoasă. După primele 2-3 interviuri, cu oameni foarte diferiţi, în care am văzut că respondenţii utilizează criteriul estetic în evaluarea modelelor îmbătrânirii, am preferat, ca şi pentru indicarea modelelor pozitive, să menţionez ambii termeni, frumoasă şi de succes, pentru a asigura o deschidere mai mare spre viziunea lor, prin valorizarea vocabularului lor. Întrebarea a 7 (*Cum este să fii vârstnic astăzi în societatea contemporană şi mai ales în cea românească?*) s-a concentrat mai mult asupra bătrâneţii în general, însă nu într-un mod abstract, ci punând accentul pe indivizi, pe vârstnici, iar celelalte două întrebări au urmărit modul în care sunt definite bătrâneţea şi îmbătrânirea, între altele şi cu scopul de a vedea cum şi dacă non-seniorii percep diferenţe între bătrâneţe şi îmbătrânire şi care sunt parametrii temporali (când începe bătrâneţea, îmbătrânirea) şi subiectivi (rolul subiectului în construirea bătrâneţii, îmbătrânirii) ai acestora. Întrebarea despre industria anti-*ageing* a fost proiectată în vederea completării tabloului bătrâneţii, dar foarte mulţi respondenţi au ales să se includă şi pe ei, oferind informaţii dacă ar recurge sau nu la diferite proceduri anti-ageing. Însă, un lucru ce l-am mai spus puţin mai sus: interioritatea şi exterioritatea, ca orizonturi de înţelegere şi explicitare a bătrâneţii şi îmbătrânirii sunt relative şi fluide. Un fapt lesne observabil la formularea răspunsurilor cu privire la ce trebuie să facă oamenii ca să îmbătrânească frumos sau cu succes, când, pentru unii respondenţi, perspectivele alternează deseori în cadrul aceluiaşi răspuns.

1. Strategii ale îmbătrânirii de succes

Am observat existenţa a trei tipuri de strategii pe care respondenţii le consideră potrivite pentru o îmbătrânire de succes: 1) strategii ale activităţii; 2) strategii ale continuităţii; 3) strategii ale continuei revizuirii critice de sine.

1) O parte semnificativă a strategiilor pentru o îmbătrânire de succes – emfaza pe activitate, pe învăţarea continuă, pe vigoarea fizică şi psihică, păstra-

Scanned with OKEN Scanner

rea autonomiei şi a unui creier în formă – arată că naraţiunile aferente, cu popularitate crescândă în toată lumea şi parţial oarbe la specificul local, la aspectele sociale ce condiţionează bătrâneţea, sunt cu adevărat de succes. Dar, am văzut, aceasta se explică nu numai printr-o diseminare extraordinară a ideilor îmbătrânirii de succes în majoritatea societăţilor occidentale, potenţată de mass-media şi cultura populară globală, cât şi indirect, prin faptul că aceste idei reconfirmă valori şi principii ale culturii postmoderne în general. Or, cum non-seniorii sunt mai mult crescuţi în spiritul postmodernismului, e normal să regăsim modelări postmoderne ale conceptelor lor de îmbătrânire şi bătrâneţe. Totuşi, lucrurile nu pot fi supra-simplificate. Să ne gândim doar că naraţiunea îmbătrânirii de succes este foarte prezentă, ca influenţă, ca structurare subtilă a conceptelor, a ideilor despre bătrâneţe inclusiv la seniori, cei care au fost, teoretic, mult mai expuşi la modele tradiţionale de îmbătrânire. Însă, am văzut şi că în România abundă, în ultimii ani, naraţiunile publice negative referitoare la vârstnici, văzuţi ca paraziţi, asistaţi sociali, senili, unele caracterizate de un *ageism* agresiv şi că există o dihotomizare a imaginii bătrânului prin supra-pozitivizare sau aşezare în perspectiva pesimistă a declinului. Or, pentru seniori, utilizarea unor naraţiuni personale ale îmbătrânirii active sau de succes, conştient sau nu, funcţionează în sensul restaurării încrederii în sine şi a alungării pericolului de stigmatizare socială. Apoi, dacă strategiile pentru o îmbătrânire de succes din discursul non-seniorilor sunt într-o mare măsură redevabile influenţei culturale relativ recente, ar trebui ca cei mai tineri să fie cei mai înverşunaţi în a susţine strategii cu o componentă de tip îmbătrânire activă/de succes. Însă acest lucru nu se confirmă din interviurile noastre. Adeseori cei de 50+ nuanţează mai mult idealul activităţii, iar cei de 30+ sunt mult mai atenţi la continuitatea individuală şi privilegiază o perspectivă a cursului vieţii. Deşi şi aceasta ar putea avea o explicaţie: cei de 50+ se simt ameninţaţi, similar cu vârstnicii, de taxarea socială a identităţii lor pe baza vârstei şi, atunci, o astfel de strategie le este în primul rând adresată lor înşile. O diferenţă destul de clară a fost legată de gen. Bărbaţii se arată mult mai preocupaţi de activitate, ca strategie de îmbătrânire de succes, decât femeile. Toate acestea arată, până la urmă, un aspect deloc surprinzător: ceea ce contează în stabilirea unui model şi a unor strategii de îmbătrânire de succes sunt atât expunerea la modele şi valori socio-culturale, cât şi modul personal de filtrare a acestora. Sigur că pattern-uri de motivaţii pentru construirea unor strategii de îmbătrânire de tip îmbătrânire de succes la non-seniori există şi se pot observa, dar este mai greu de evidenţiat acest lucru.

Astfel, mulţi indică activitatea ca principalul constituent strategic pentru o îmbătrânire bună. Activitatea are însă mai multe nuanţe şi înseamnă, cum spuneam şi mai sus, mişcare fizică, asumarea de roluri sociale dinamice, refuzul pasivităţii şi dezangajării, dar mai ales angajare continuă, conştientă şi programatică, în viaţă. Presupune, în fond, o formă de neacceptare (în diferite grade

Scanned with OKEN Scanner

însă) a bătrâneţii. Învăţarea continuă – slogan academic şi stereotip al culturii de masă – care este menţionată de unul dintre non-seniori (50+), este elocventă în acest sens: „Să înveţe în permanenţă lucruri noi. Educaţie pentru toată viaţa" (NS16). Au fost şi respondenţi extrem de lacunari în a discuta despre strategii, indicând doar un soi de plasare în amintirea tinereţii pierdute pentru a îmbătrâni cu succes: „Oamenii să nu uite că au fost tineri şi să evite flecăreala zadarnică" (NS19), după cum au fost şi respondenţi care atunci când posibilitatea de activitate şi independenţă a omului se termină, văd sinuciderea asistată ca pe o soluţie. O viziune optimistă şi extrem de importantă întrucât distruge ideea de identitate relaţională a vârstnicilor, mizând pe o doză necesară de individualism, în contextul unei ţări cu viziuni preponderent tradiţionaliste asupra rolului şi rostului vârstnicilor, este cea a unei respondente care plasează îmbătrânirea frumoasă exclusiv în relaţie cu persoana în cauză, iar nu cu relaţiile sale cu ceilalţi, cu rolurile sale sociale practice (NS10)

> Îmbătrânirea poate fi oprită printr-un stil de viaţă activ. Mişcare, nu stat în casă, nu ramolit, e esenţial. (NS15)

> Dacă vor să îmbătrânească frumos trebuie să rămână activi. Şi să socializeze. Şi da, să nu facă abuzuri, poate. Şi frumuseţea contează, dar nu la 70 să arăţi ca una de 20, cu faţa întinsă şi care plesneşte, că oricum se vede. Dar, da, trebuie să fii aranjat, îngrijit. Nu îmi plac cei care pe la 70 de ani, femei, decid că îs prea bătrâne şi nu se mai vopsesc şi nu mai pun preţ pe ele. (NS25)

> Să nu renunţe la principii şi igienă, în primul rând. Să-şi ţină mintea preocupată, să nu-şi aştepte pasivi moartea. De fapt, mai bine să se sinucidă, asistat sau nu, decât să aştepte să moară. De evitat e să devii o povară pentru alţii, când nu te mai descurci singur fie te internezi undeva unde să te îngrijească personal calificat şi plătit pentru asta, fie te sinucizi, e odios să ai pretenţia ca familia (copiii în special) să se ocupe de epava care ai devenit. Am citit cândva undeva de unele culturi (scandinave, parcă) în care, înainte să devină o povară pentru ceilalţi, cei bătrâni sunt celebraţi şi apoi părăsesc societatea, plecând în păduri sau pe mare unde natura îşi urmează cursul. (NS12)

> Da, cred că o bună măsură, o prudenţă, o bună grijă, monitorizarea sănătăţii, păstrarea unei vieţi cât de cât active (lucru, pasiuni, plimbări, copii, nepoţi etc.), grijă la alimentaţie, la somn şi la echilibrul zilnic. De evitat excesele în orice. (NS11)

> Pentru a îmbătrâni frumos, oamenii ar trebui în primul rând să se aprecieze pe ei înşişi şi să fie o prioritate ei pentru ei, ca indivizi, nu doar pentru ceilalţi, copiii şi nepoţii. Ar trebui să se obişnuiască să găsească plăcere în relaţionarea cu alţi oameni de vârsta lor, nu doar în cercul limitat al familiei, să meargă la un club al pensionarilor, să îşi găsească o preocupare, un hobby, să facă mişcare, cât le permite starea fizică şi sănătatea. Apusenii sunt plini de francezi, sue-

Scanned with OKEN Scanner

> dezi, nemți, unguri, cehi de peste 70 de ani care fac trasee pe munte. Bătrânii noștri sunt mai bătrâni decât bătrânii lor și pentru că sunt inactivi fizic și intelectual. Ar fi de evitat închiderea în sine și în cochilia vârstei ca într-o condiție tragică. (NS10)

2) Dar strategiile pentru o îmbătrânire de succes în care modelele îmbătrânirii de succes și ale îmbătrânirii active sunt palpabile nu sunt singurele. Alți respondenți socotesc succesul ca nefiind legat în mod necesar de activitate și chiar observă, critic, superficialitatea supralicitării activității la bătrânețe, în condițiile în care activitatea nu a făcut parte din stilul de viață al omului. Succesul bătrâneții ține, pentru acești respondenți, de succesul de viață. Practic, succesul bătrâneții este consecința vieții de succes. Astfel, unii dintre respondenți ajung să reliefeze, ca parte a strategiei de a îmbătrâni frumos, importanța unor valori și principii generale, din sfera morală, a eticii, și, concomitent evitarea unor trăsături tipic asociate bătrâneții, precum încăpățânarea. O abordare unică în întreg tabloul interviurilor este a unei respondente (NS1) care consideră că, în condițiile în care bătrânețea presupune de cele mai multe ori o diminuare drastică a veniturilor, banii sunt singurii care pot asigura în mod realist continuitatea – de status social și inclusiv de înfățișare – continuitate pe care ea o consideră drept strategia cea mai bună de a îmbătrâni frumos. Oricât de cinic și superficial ar putea părea, un astfel de răspuns îndreaptă atenția tocmai înspre una dintre fațetele dificultății de a obține o continuitate în timp, de la o vârstă la alta, benefică pentru individ. Similar, o altă respondentă arată că banii sunt principalii care fac diferența în modul în care îmbătrânesc oamenii (NS24).

> Dacă nu fac lucruri bune în timpul vieții, cât sunt tineri, nu au cum să facă asta de la un moment dat, să-și descopere în ei tot felul de pasiuni, să înceapă să fie tot mai implicați. La bătrânețe și mai greu îți e să schimbi, să te implici în tot felul de cluburi de seniori și să descoperi în tine pasiuni pe care nu le-ai descoperit în tinerețe. Lista cu ce să faci înainte de a mierli-o nu se susține. O fac aceia care au făcut lucruri mai aventuroase. (NS8)

> nu cred că este neapărat ceva universal valabil. Regulile pe care eu le consider importante sunt valabile doar pentru mine: să faci lucruri de care să nu îți fie rușine, să fii un prieten onest și fidel, oriunde mergi sau lucrezi să faci lucrurile cum poți cel mai bine. Lucrurile pe care le văd importante pentru a îmbătrâni frumos sunt, de fapt, reguli pentru a trăi frumos. (NS5)

> Cred că sunt multe lucruri care țin de sfera morală, seriozitate, prețuirea principiilor, modestie și așa mai departe. De evitat, în schimb ar fi superioritatea artificială bazată doar pe criteriul vârstei, încăpățânarea. (NS4)

Dar, dacă această perspectivă a continuității, cu spiritul ei critic, constituie o benefică schimbare de paradigmă în încorsetarea suspectă de a fi stere-

Scanned with OKEN Scanner

otipică şi un simplu reflex al unei mode culturale a activităţii, trebuie spus că ea nu rezolvă tot, că este doar condiţia necesară, dar nu şi suficientă. E una din explicaţiile celor care susţin naraţiunile continuităţii: că îmbătrânirea de succes, îmbătrânirea frumoasă rezultă prin simpla continuitate a individului cu sine însuşi. Dar, reiterând ce spuneam şi în cazul vârstnicilor, continuitatea însăşi este problematică şi obscurizează provocările sociale şi biologice ridicate de bătrâneţe, nefiind mereu naturală (să ne gândim la ce se întâmplă în cazul unor boli cronice în urma cărora se pierde mobilitatea sau, de ce nu, apare depresia), şi nici pe deplin strategizabilă.

3) Un alt tip de strategii este cel al continuei revizuirii critice şi a îmbogăţirii de sine. Acesta presupune ca subiectul să îşi supravegheze procesul de îmbătrânire şi să aibă grijă să îi dea turnura pe care o doreşte, să fie conştient de riscurile care vin o dată cu bătrâneţea – cele de alterare a psihicului, de blazare, chiar de propensiune spre inactivitate, dar să se şi dezvolte spiritual de pe urma acestui spirit critic şi meditativ. Ca influenţă culturală, este un tip mixt de strategii, combinând o dimensiune provenind din teoria dezangajării, cu accente amintind de revirimente ale acesteia precum gerotranscendenţa (Tornstam, 2005) sau chiar îmbătrânirea narativă (Randall, 2014) – introspecţie, supraveghere de sine, înţelepciune – cu o dimensiune a continuităţii (în sensul unei revizuiri ce trebuie să fie continue, dar şi în sensul de a păstra aspectele bune din tinereţe sau vârsta adultă medie). Dar, prin faptul că acest tip de strategie încearcă să instituie controlul sinelui asupra bătrâneţii proprii se poate încadra ca o strategie anti-naturalistă, ceea ce este paradoxal, dacă ne gândim că naraţiunile dezangajării, mai ales cele iniţiale, construite pe teoria clasică a dezangajării sunt mai degrabă definibile ca naturaliste pentru că se fundamentează pe ideea de bătrâneţe ca declin şi ca fatalitate. Este un tip de strategie ce, în subteran, divizează sinele între cel mai mare duşman al identităţii – cel care, prin îmbătrânire intră pe o pantă primejdioasă a schimbării, care poate scăpa de sub control, care poate trăda nişte principii de viaţă, poate deveni inflexibil sau redus la câteva dominante – respectiv cel care are puterea de a face îmbătrânirea mai bună, prin aplicarea unui proces auto-critic şi meditativ, sau cel puţin să o menţină, prin (auto-)supraveghere, la un nivel pentru care subiectul se poate declara mulţumit.

> Trebuie să ne mai amintim mai mereu ce nu ne place la ceilalţi care îmbătrânesc. Să ne punem aşa, două coloane, cu ce ne place şi ce nu ne place. Cumva să devenim conştienţi de îmbătrânire. Pe o coloană să pui ce îţi place la bătrâni, pe alta ce nu. Şi să îţi revizuieşti continuu atitudinea, ceea ce faci. Că totul trece şi prin cap, sunt lucruri pe care le poţi controla, nu totul e natură. Trebuie să te controlezi puţin. Să revizuim. Eu altceva nu cred că poate fi. E cel mai bun mod. Restul vine de la sine. (NS17)

Scanned with OKEN Scanner

> Parte din proiectul meu de viață a fost să nu devin o persoană plină de amărăciune care să se uite cu resentiment la ceilalți. E spaima mea fundamentală. Doamne ferește să ajung în situația în care nu mai sunt în stare să recunosc inteligența, frumusețea, bunătatea, tot ce e bun în altcineva, în altceva. Se întâmplă foarte des. E o frustrare care te face să ajungi plin de amărăciune, de resentiment și fundamental rău. Bun, nu e un produs tipic îmbătrânirii, dar e accentuat de bătrânețe. Cred că vârsta accentuează foarte multe dintre trăsăturile pe care le avem, inerent. Și devin vizibile și pregnante și dominante o dată cu vârsta. Cred că cele rele devin și mai accentuate. Ne reducem foarte mult dominantele o dată cu vârsta. Pentru că ne stabilizăm cumva personalitatea și pe măsură ce înaintăm în vârstă devenim mai accentuați. (...) Eu nu cred că sunt imună la așa ceva, doamne ferește, tocmai, îmi propun să rămân lucidă să văd partea frumoasă a lucrurilor. Încerc să mă depășesc. (NS23)

Un exemplu situat la granița dintre strategiile activității și cele ale continuei revizuiri a sinelui, cum este cel de mai jos, arată cum înțelepciunea poate coabita, în calitate de concept paradigmatic, cu activitatea și menținerea unu spirit tânăr. Activitatea este înțeleasă aici exclusiv ca activitate intelectuală – lectură, meditație, cu o indiferență marcată față de trup și sănătatea acestuia. Pe de altă parte, sunt și alte concepte utilizate din paradigma activității – nu neapărat în sens gerontologic – precum este flexibilitatea și adaptabilitatea la schimbare. A deveni conștient este aici mai puțin orientat către pericolele îmbătrânirii, cât către cele ale vieții pur și simplu și este văzut mai curând ca un rezultat al activităților intelectuale decât ca o capacitate de a supraveghea îmbătrânirea (ceea ce nu înseamnă că cele două forme generatoare de control se exclud):

> Depinde ce înseamnă să îmbătrânești frumos. Pentru definiția mea, să îmbătrânești frumos e să rămâi tânăr la spirit. Pe mine mă interesează chestiunea de spirit. Acum, că o să mă mișc încet, fie, dar speranța mea e să mă mișc încet cu zâmbetul pe buze, nu cu fața plină de ură. Trebuie să fii mereu voios, să vezi ce e esențial și ce nu e. Bunica mea e printre puținii oameni care a făcut distincția asta cum trebuie: esențial și accidental. Pentru mulți, să îmbătrânești frumos înseamnă să ai sănătate și, într-un stil postmodernist, să arătăm tot frumos. Eu zic că trebuie să citești din ce în ce mai mult, să meditezi, astea sunt strategiile să ajungi la o îmbătrânire frumoasă; să fii conștient de lume, să separi ce e esențial de ce nu e esențial. Așa ajungi să fii suficient de flexibil către schimbările care sunt în lume, asta e extrem de important în condițiile în care toate se schimbă încât nu mai poți să ții pasul. (NS22)

2. *Caracterizări ale îmbătrânirii, bătrâneții, bătrânilor. Dimensiunea bio-psihologică*

Bătrânețea și bătrânii sunt văzuți atât prin prisma caracteristicilor lor biologice și psihologice, cele ce țin de identitatea fiecăruia, cât și prin prisma dimensiunii sociale – în sensul modului în care societatea își pune amprenta

Scanned with OKEN Scanner

asupra lor. Pentru aceasta din urmă am rezervat o secţiune mai generoasă puţin mai încolo.

Deşi toţi respondenţii acceptă că bătrâneţea şi îmbătrânirea au un substrat biologic, nu toţi îi acordă aceeaşi pondere de semnificaţii în ceea ce înseamnă bătrâneţea şi îmbătrânirea în general şi, după cum vom vedea şi mai jos, nici atitudinile lor nu sunt aceleaşi.

Dacă, în ceea ce priveşte bătrâneţea, pentru majoritatea non-seniorilor ea „este un proces firesc al vieţii" (NS11), aceasta nu înseamnă că este primită cu braţele deschise de către toţi, atât din punct de vedere al modului de a o înţelege şi explicita, cât şi, cum se va observa, de a o asuma personal. Din contră, intens problematizată, temută, privită uneori cu un calm real alteori cu un calm strategic, de cele mai multe ori relevarea trăsăturilor fireşti, biologice, naturale, inexorabile ale bătrâneţii nu epuizează relaţia respondenţilor cu bătrâneţea din punct de vedere conceptual şi, de asemenea, emoţional. De altfel, am văzut că şi pentru vârstnici bătrâneţea pune serioase probleme de internalizare şi metabolizare. Ea rămâne mai degrabă în zona nedoritului, un element care trebuie tolerat, nefiind un scop şi nefiind reprezentat ca o vârstă în sine ideală de către sau pentru vreunul dintre respondenţi (punct în care din nou ne putem gândi la lucrarea din 1987 a lui Georges Minois). Aşadar, faptul că bătrâneţea este naturală nu reprezintă, pentru cei mai mulţi dintre non-seniori, un diagnostic exhaustiv din punct de vedere social şi personal. Doar pentru foarte puţini respondenţi bătrâneţea *naturală* apare ca fatalitate absolută, asupra căreia se poate minimal interveni, fiind un soi de condamnare ce vizează deopotrivă psihicul şi fizicul:

> nu ai cum să scapi, e biologică, ţi-e dată, cu bani ce o mai poţi înşela, că poţi să treci ca fiind mai tânăr, dacă îţi faci intervenţii şi dacă te îngrijeşti, altfel nu ai cum. La cap tot te strici, încet şi sigur. (NS1)

În ceea ce priveşte îmbătrânirea, doar trei persoane observă că „îmbătrânirea începe de când te naşti" (NS23), dar „nu mereu ai conştiinţa că îmbătrâneşti, decât când te apropii de bătrâneţe" (NS22), iar una remarcă similitudinea dintre îmbătrânire şi murire: „de când te naşti începi să îmbătrâneşti. Ai putea spune la fel de bine că începi să mori de când te naşti" (NS20). Restul respondenţilor tind să se refere la îmbătrânire mai curând în termeni de construcţie subiectivă (care se simte mai mult decât există natural) şi o leagă, eventual, de inputuri din partea celorlalţi, situând-o, într-o geografie simbolică, în proximitatea bătrâneţii. De fapt, deseori, nici nu există o distincţie clară între bătrâneţe şi îmbătrânire, astfel că au fost şi situaţii când, întrebând ce înseamnă bătrâneţea după ce anterior am întrebat ce e îmbătrânirea, mi s-a răspuns: *e acelaşi lucru, tocmai ţi-am spus* (ex.: NS11). Iar când se face distincţia, îmbătrânirea este văzută, uneori, într-adevăr, în calitatea sa de proces, iar bătrâneţea de stare. E adevărat, deseori procesul de îmbătrânire, mult mai subiectivizat

Scanned with OKEN Scanner

decât cel de bătrâneţe, este înţeles ca imediat precedând bătrâneţea, ca declanşându-se la un moment dat (asta chiar dacă în alte ocurenţe acelaşi intervievat pare a sugera, ca NS23, că viaţa şi îmbătrânirea sunt unul şi acelaşi lucru).

Analiza interviurilor relevă trei mari direcţii de caracterizare a bătrâneţii. Toate trei sunt impregnate de o viziune a bătrâneţii ca deteriorare a fiinţei, în care, în ciuda tonului obiectiv, descriptiv, în care persoana I nu este inclusă, anxietăţile şi mecanismele personale de negociere a sensului existenţial ale respondenţilor sunt tangibile. Încercând să punem în paralel aceste direcţii de definire şi reprezentare a bătrâneţii – de fapt, ele au presupus, după cum am realizat în timpul interviului, exerciţii de auto-clarificare şi sinceritate, mulţi dintre respondenţi mărturisind că nu se gândiseră până atunci la aceste aspecte – cu modelele de îmbătrânire pozitivă sau de succes, se poate observa că există o inconsistenţă între numărul crescut de modele de tip îmbătrânire activă şi aceste viziuni articulate de o retorică sumbră în care naraţiunile dezangajării par a juca un rol însemnat. Este un indiciu al faptului, altfel logic, că modelele nu sunt forme comune ale realităţii, iar selecţia unui model se poate produce tocmai pentru a compensa o realitate considerată inconfortabilă. În plus, poate să arate că naraţiunile îmbătrânirii de succes nu au fost profund interiorizate cultural, ci doar au străpuns suprafaţa socio-culturală a discursurilor şi viziunilor despre îmbătrânire. Apoi, o interpretare suplimentară: mulţi dintre non-seniori au fost mai degrabă expuşi la modele tradiţionale de îmbătrânire, este ceea ce au văzut la părinţii şi bunicii lor, după o parte din respondenţi remarcă în diferite circumstanţe în interviu. Dar dorinţa acestor non-seniori de a schimba realitatea socială contemporană românească a bătrâneţii şi îmbătrânirii este observabilă şi în spiritul critic cu care denunţă influenţe sociale nefaste asupra acestora sau cutume la care ar trebui să se renunţe. Ceea ce, oricât de mult ne-am dori să implementăm, urmându-l pe Havighurst, o sociologie a îmbătrânirii de succes, nu este prea înţelept a eticheta ca fiind un fapt negativ, mai ales că ştim, trecând şi prin partea teoretică, că îmbătrânirea de succes nu este nici un concept, nici o teorie şi nicidecât o naraţiune impecabilă. Poate ar trebui chiar să investigăm şi pe această cale, dacă nu cumva o teorie a îmbătrânirii de succes ar trebui să cuprindă şi mai clar, ceea ce spuneam că lasă să se întrevadă – revolta şi luciditatea (palpabile în aceste interviuri cu non-seniorii) în faţa unui proces natural, altfel niciodată total controlabil şi categoric riscant de lăsat fără nici un control, pradă naturii înseşi (mai greu, căci conştientizate sau nu, construirile realităţii există mereu) sau unor abordări fataliste. De remarcat cum, deseori, aceeaşi oameni care oferă viziuni negative ale bătrâneţii sunt aceeaşi care vin, dacă nu cu soluţii pentru modificarea acestora, cel puţin cu indicaţii privitor la punctele nevralgice ale societăţii în general şi, mai des, ale celei Româneşti în relaţie cu vârstnicii.

Scanned with OKEN Scanner

1) Bătrâneţea ca declin fizic, psihic şi cognitiv (perspectivă bio-psihologică). Este un tip de caracterizare ce pune accentul pe pierderile care rezultă o dată cu îmbătrânirea: a) la nivelul înfăţişării şi tonusului fizic – căderea părului, apariţia ridurilor, a excesului ponderal, toate mergând înspre o tot mai puţină pliere pe standardele frumuseţii contemporane; apoi apar şi bolile sau se accentuează cele deja existente, generându-se, şi pe această cale, o oboseală în organism, o debilitare a acestuia; b) la nivelul psihic şi cognitiv – apare oboseala, chiar *epuizarea*, sentimentul că resursele psihice şi cognitive sunt perisabile şi aflate în plin proces de diminuare, astfel că uneori toată fiinţa, identitatea pare a se afla în picaj, gata să se destrame, grăbită să se îndrepte înspre moarte; de acestea sunt legate şi dezinteresul vârstnicilor pentru lucrurile noi, apatia generală care îi cuprinde, dar şi ritmul lent ce le caracterizează acţiunile şi interacţiunile. Există şi persoane care fac separaţia între îmbătrânirea psihică şi cea fizică, lăsând să se înţeleagă sau afirmând tranşant că ele pot surveni la momente distincte, pentru unii degradarea fizică fiind mai rapidă decât cea psihică, iar pentru alţii invers, dar şi că, într-un anumit punct, îmbătrânirea se va accentua atât de tare încât ambele bătrâneţi, cea fizică şi cea psihică vor fi active pentru o aceeaşi persoană. NS5 revalorifică dualismul trup-suflet şi face o demarcaţie între îmbătrânirea sufletească, formă de epuizare mentală şi sufletească şi îmbătrânirea fizică. Îmbătrânirea sufletească este conotată negativ şi nelimitată, ca posibilitate de producere, la o vârstă cronologică, iar îmbătrânirea fizică nu.

> Cred că există o mare diferenţă între a îmbătrâni sufleteşte şi a îmbătrâni fizic. Prima formă cred că este o formă de epuizare mentală şi sufletească, de lehamite morală, pe când cea de-a doua este o formă de epuizare fizică, atunci când corpul nu mai poate ţine pasul cu ceea ce ai dori să faci. Prima formă de îmbătrânire poate începe oricând, cea de-a doua probabil este ceea ce este în general numit in literatura de specialitate vârsta a patra – nu atât o vârstă biologică, cât o vârstă a corpului (care poate fi diferită). (NS5)

Un alt respondent are, de pildă, o abordare diferită, impunând ca reguli de diagnosticare a bătrâneţii atât îmbătrânirea fizică, cât şi cea cerebrală, cognitivă. După ce tatonează posibile definiri ale îmbătrânirii în funcţie de semne biologice (păr alb, riduri) sau sociale (ieşirea la pensie), nu găseşte alt răspuns mai potrivit decât cel al stricăciunii totale, trup şi cap. Un alt respondent vede bătrâneţea, dar cu precizarea că aceasta se aplică doar în cazul României, ca un dezinteres sau o lipsă de pasiune pentru *viaţă* la bătrâneţe. Viaţa este parţial un alt nume dat activităţii ca atare (ca rezultat), parţial o referinţă la dorinţa de activitate sau la strategizarea de tip îmbătrânire activă. Absenţa pasiunii de viaţă e un sinonim poate imperfect, dar funcţional, al unei stricăciuni şi mai profunde decât cea *la corp şi la cap*, o stricăciune în însăşi dorinţa sau impulsul de a trăi.

Scanned with OKEN Scanner

> Bătrânețea începe la primul fir alb de păr? La prima mică durere pe care nu o poți lega de ceva concret? La primul rid? Când simți nevoia să te oprești după ce ai urcat douăzeci de trepte? La 30, 40, 50 de ani? La pensie? (...) Dacă vrei o definiție spontană, cred că să îmbătrânești înseamnă să începi să te strici, atât la corp, cât și la cap. (NS12)

> Bunica unor prieteni ai surorii mele, la 78 de ani, a sărit cu parașuta. Asta în Irlanda. Dar ea nu e un caz particular. Bătrânii ies în oraș cu copiii sau cu prietenii, își vizitează nepoții sau călătoresc. Oamenii rămân activi destul de mult și nu își plâng de milă. Așa ar trebui să fie. Am impresia că în România nu există foarte tare această pasiune pentru viață la bătrânețe. (NS14)

Una dintre respondente, persoană religioasă practicantă, introduce și un al treilea tip de bătrânețe: cea spirituală, aflată în relație cu credința în Dumnezeu. Acest al treilea tip este singurul care poate să nu se ivească, să nu se activeze niciodată dacă omul își menține legătura cu Dumnezeu în ciuda bătrâneții ce apare ca o încercare pentru exact această parte spirituală a ființei („bătrânețea este pregătirea pentru apropierea de Dumnezeu", NS20), și cu toate că celelalte tipuri de bătrânețe se vor activa la momentul cuvenit și probabil cu un anumit defazaj, conform respondentei, pentru fiecare om. O altă nuanță importantă la acest tip de caracterizare a bătrâneții și oarecum în tandem cu această abordare religioasă a bătrâneții este adusă de un respondent care vede bătrânețea ca o problemă ce e mai mult decât o problemă socială și una psihologică, pe care le cuprinde, dar le transcende: o problemă ontologică. Prin urmare, bătrânețea implică și un declin ontologic ce anticipează, discret, moartea, și fixează în individ un fel de rușine pentru a faptul fi atins de bătrânețe, așa cum ar fi atins de o boală:

> Bătrânețea e vârsta despre care nu mai poți să ai amintiri (...) Bătrânețea ca și carne inestetică. Bătrânețea este triumful naturii asupra organismului. Ăsta e Ibrăileanu, el zice asta. Adică măi, astea îs niște lucruri... Bătrânețea ca supremă rușine. (NS18)

Iarăși, este foarte interesantă descrierea respondentei NS8, cu privire la îmbătrânire ca continuă transformare identitară rezultând într-o pierdere accentuată a sinelui la bătrânețe, vârsta încetinirii generalizate. Apropo însă de ce spuneam mai sus, că de cele mai multe ori, cum remarcă parțial și alt respondent, îmbătrânirea este văzută ca etapa subiectivă imediat anterioară bătrâneții, procesul de fabricare al acesteia e teoretic extins asupra întregii vieți, dar, practic, restrâns la anii sau deceniile antemergătoare bătrâneții. Bătrânețea înseamnă, consideră unul dintre respondenți (NS18) într-o formulare care indică caracteristici cognitive (diminuarea curiozității și a dorinței de a cunoaște, de apropriere a noi viziuni despre lume) fundamentate într-o erodare biologică a ființei care devine proeminentă în jurul vârstei de 50 de ani, repetiție pură: când

Scanned with OKEN Scanner

nu mai ai unde merge, explică el, începi să te repeți, să revii obsesiv asupra ta (deşi în altă parte el identifică şi resorturi sociale pentru această repetiție).

> Îmbătrânirea înseamnă să pierzi treptat din ceea ce eşti tu, să pierzi până la epuizare. Pierzi un pic din ceea ce a contat pentru tine, pierzi un pic din dorința de a fi într-un anumit fel, de a face anumite lucruri, elanul, energia, pofta de viață. Diminuare treptată până la epuizare. Epuizarea e indiferența față de viață. Nu mai vrei să fii în viață, vrei să cunoşti alte dimensiuni. Bătrânețea este un fel mai greoi de a fi. Poate să înceapă foarte devreme sau mai târziu. Am văzut bătrâneţe la 20 de ani, la 30, la 40, poate să înceapă la orice perioadă. Fiecare om îmbătrâneşte în ritmul lui. E o chestiune inconştientă, nu cred că îți dorești (NS8)

> Îmbătrânirea înseamnă că fizic apar primele riduri, primele schimbări. De fapt, trebuie să recunoaştem, bătrânețea fizică înseamnă o transformare urâtă. Nu e nimic frumos în pielea încreţită. Chiar îmi spunea o colegă, uite-te la mâinile mele, îmbătrânesc, acolo e semnul, chiar dacă în rest nu se vede. (NS17)

> Fizic, cred că îmbătrânirea începe în jurul vârstei de 60 de ani. Este greu de spus ce presupune cu exactitate, probabil oboseală fizică, însoțită de apariția diverselor afecțiuni, mai mult sau mai puțin grave. În acelaşi timp, este şi o stare mentală, generată de conştientizarea momentului de trecere într-o altă etapă a vieții. (NS4)

> Bătrânețea e atunci când te repeți; deja de la 40-50 de ani apar semnele de bătrâneţe, însă bătrânețea instaurată e la 50 de ani. Eu îs mai sceptic cu vârstele, acum ne tot zic că bătrânețea începe mai târziu, dar nu e aşa. (NS18)

> Bătrânețea? Păi ce să fie? Fire albe, burtă mare, pliuri de piele adunate, uite aici la burta mea. Faptul că încep să te doară toate oasele, albeşti de tot. (NS21)

2) Bătrânețea ca vulnerabilitate socială şi inadaptare psihologică (perspectivă socio-psihologică). Vulnerabilitatea şi inadaptarea provin din situații sociale şi circumstanțe psihologice tipice îmbătrânirii: ieşirea la pensie şi ceea ce decurge de aici, diversele limitări financiare, pierderea unui stil de viață activ, a conexiunii cu inovațiile tehnologice, dar şi singurătatea vârstnicilor ce poate surveni atât ca o consecință a pensionării, dar şi ca rezultat al pierderilor celor dragi, în special consort/consoartă, asociate cu înaintarea în vârstă şi uneori inclusiv cu restrângerea posibilităților financiare şi cu sărăcia. O altă sursă a vulnerabilității sociale este însă şi cea biologică: pierderea sau diminuarea abilităților fizice. Pensionarea este prezentată de cei aflați în apropierea vârstei de pensionare (NS21, NS17) ca o sursă de deteriorare atât a psihicului, căci societatea instilează în indivizi sentimentul de inutilitate socială, cât şi a corpului, pentru că dispare activitatea, brusc, iar corpul intră într-o relaxare care îi dăunează, destabilizându-l, îmbătrânindu-l intens şi în avans, dacă se iese la pensie anticipat.

Scanned with OKEN Scanner

> După ce ai ieşit la pensie eşti terminat. Tineretul nu îţi mai dă nici o atenţie, şi apoi asta termină psihicul omului. În momentul când eşti la pensie se produce o schimbare puternică în corp, te relaxezi total, corpul se schimbă. Asta la noi în România, că dincolo, dacă ei aşa îs obişnuiţi, activi, corpul nu face diferenţa. (NS21)

> Bătrâneţea este o stare, nu un proces. În cazuri speciale, poate fi şi o formă acută de singurătate. Ţine, bineînţeles de un prag variabil al vârstei, dar nu doar de asta. Ţine şi de constrângeri: financiare, de sănătate, de personalitate, de educaţie... (NS14)

> Bătrâneţea cred că apare şi atunci când nu mai poţi, când începi să pierzi, când rămâi în urmă. De exemplu cu tehnologia, eu văd la surorile mele, le aduc fetele ceva telefon şi sunt cu totul depăşite, nu îl ştiu folosi. Le trebuie pe cineva mai tânăr să le explice (...) Bine, de obicei merge mână în mână cu pensionarea, cu izolarea socială. Îţi ieşi din mână cu toate. (NS17)

Una dintre respondente subordonează vulnerabilitatea socială neputinţei de adaptare – pe care o înţelege ca având un substrat bio-cognitiv, nu doar psihologic – afirmând că „o anumită vulnerabilitate este dată de neputinţa de a te adapta, foarte mulţi vârstnici nu se adaptează" (NS23), fapt care duce la un soi de cerc vicios, pentru că aceştia se resemnează rapid (aici intervenind, în concepţia respondentei noastre, *comoditatea* şi *renunţarea la sine* a bătrânilor), cu ceea ce, în esenţă, la început este doar *dificultate* nu *neputinţă* de adaptare, iar prin aceasta vulnerabilitatea lor sporeşte, inserţia lor socială scade şi neputinţa de adaptare se adânceşte. Sunt şi câţiva respondenţi care asociază bătrâneţea cu acea perioadă din viaţă în care vulnerabilitatea extremă se traduce în dependenţa totală de ceilalţi (ex.: „Bătrâneţea e când nu te mai descurci singur, când eşti la mila celorlalţi", NS20). Sigur că această vulnerabilitate are şi ea un substrat biologic („neputinţa fizică este sfâşietoare (...) când trupul te lasă nu ai ce face", NS20), dar este înrădăcinată şi într-o dimensiune psihologică, mai mulţi respondenţi îndreptându-şi atenţia spre urmările psihologice ale pierderii autonomiei – sentiment de pierdere a identităţii, de irelevanţă socială sau frustrare. Apoi, a deveni o povară pentru alţii, ca şi pentru seniori, este o preocupare importantă, vom vedea şi în exerciţiile de imaginare a bătrâneţii personale a non-seniorilor. Din ce date am strâns, se pare că toţi cei care discută despre vulnerabilitate în termeni de dependenţă de celălalt au în grijă părinţi sau bunici bătrâni.

3) Bătrâneţea ca accentuare sau emergenţă a unor trăsături psihologice şi comportamente negative (perspectivă socio-cognitivă şi alteritară). Acest tip de caracterizări ale bătrâneţii se remarcă printr-o tendinţă de etichetare a vârstnicilor, atributele care sunt aduse în discuţie nu mai sunt ale bătrâneţii, ci ale bătrânilor. Aceste atribute ţin de sfera socială, dar şi de capacităţile lor cognitive. Astfel, vârstnicii sunt catalogaţi ca: uituci, redundanţi, cicălitori,

Scanned with OKEN Scanner

frustraţi, egoişti, egocentrişti, narcisişti, manipulatori, manipulabili, conflictuali, chiţibuşari, înguşti, mofturoşi, fixişti, cicălitori, auto-limitaţi, nepăsători la problemele celor dragi, dominatori, acriţi (aproape toate aceste cuvinte se regăsesc în interviuri, iar care nu, sunt alese pentru a reda sensul exprimat cu mai mult de două cuvinte).Vârstnicilor li se recunosc şi caracteristici pozitive: sunt plini de viaţă, deţin o cunoaştere de viaţă impresionantă, pot fi extrem de ajutor în creşterea nepoţilor, sunt surse de sprijin financiar chiar şi pentru copiii lor de vârstă adultă, pot fi prieteni extrem de dezinteresaţi, sunt dornici de comunicare. În ceea ce priveşte dorinţa de comunicare, aceasta este un atribut conotat diferit de către diferiţi respondenţi, de la unul total pozitiv: când se arată că această dorinţă de comunicare este semnul unei sociabilităţi nealterate de ieşirea la pensie sau de vârsta în sine, şi al unei deschideri către cei mai tineri, la unul preponderent negativ: când se asociază cu tendinţa de a vorbi degeaba, de a bârfi sau cu timpul irosit pentru că nu au, de fapt, altceva mai bun de făcut.

Cu toate acestea, atunci când sunt aduşi în discuţie, vârstnicii, ca indivizi ce întrupează bătrâneţea, apar prevalent într-o lumină negativă. Dacă pentru bătrâneţe există, în ciuda predominanţei negative, mai multe nuanţe (chiar şi în cadrul negativităţii, care se relaxează uşor prin soluţiile sociale propuse şi prin privirea critică a respondenţilor asupra societăţii), când vine vorba de vârstnici acest lucru este mult mai rar. E drept, etichetarea şi generalizarea sunt procese a căror intensitate negativă se atenuează prin tentativele de a găsi explicaţii (sociale, personale, biologice) pentru comportamentele şi atitudinile vârstnicilor considerate nepotrivite sau nedorite. Acest lucru se întâmplă mai ales la cei care au un vârstnic pentru care nutresc sentimente de afecţiune – părinţi, bunici, iubiţi – în preajma lor. Sentimentele pozitive care se disting în discursul respondenţilor la care se observă acest mecanism de contrabalansare sunt compasiunea, spaima secundară, în relaţie cu ei înşişi (*de tip să nu ajung şi eu aşa*) şi aviditatea de a înţelege mai bine din ce cauză cei de lângă ei *se transformă* o dată cu instalarea bătrâneţii. Ei nu se disculpă, deşi par a fi conştienţi că afirmaţiile lor ar putea să fie privite ca necorespunzătoare. Din contră, par a se angaja şi mai profund într-un proces de problematizare, de găsire a unor răspunsuri, uneori apăsând şi mai mult pe ceea ce ei văd drept comportamente şi atitudini modificate de vârstă.

Două respondente, NS2 şi NS3, surori[47], de 30+ au povestit schimbările pe care le-au observat, în ultimi ani, în relaţia cu mama lor, altfel catalogată ca fiind una de prietenie şi apreciată ca excelentă de către ambele. Fiecare s-a stră-

[47] A fost un soi de experiment. Ştiam că cele două, deşi au o relaţie excelentă, au opinii şi concepţii cu privire la viaţă, precum şi temperamente diferite. Astfel, am vrut să examinez în ce măsură se oglindesc aceste diferenţe în viziunile lor de bătrâneţe şi îmbătrânire. Într-adevăr, acestea s-au diferenţiat accentuat pe multiple paliere. Mai puţin în cazul etichetării negative a vârstnicilor.

Scanned with OKEN Scanner

duit să exploreze specificul şi sursele acestei schimbări. Dorința de control, o atitudine morocănoasă şi greu de mulţumit, ce au generat senzația unei modificări identitare şi a unei alterări relaționale, cu apariția, pentru ele, a unei anumite senzații de iritare psihică, au fost printre elementele identificate de către ambele. Dar explicațiile întrebuințate au fost uşor diferite. Dacă una dintre ele se axează mai mult pe stresul acumulat de-a lungul vieții şi care ajunge să irupă la bătrânețe, dorința de control fiind un efect secundar al acestuia, cealaltă respondentă oferă o interpretare mai complexă: mama lor simte că îmbătrâneşte, se teme de vulnerabilitatea implicată în vârstă, anticipează, inconştient, o dependență de ele şi utilizează acest comportament ca strategie compensatorie.

> E de la stres. E acumulat de la ce a apărut pe parcurs, indiferent că sunt probleme legate de firmă sau de noi, de bolile noastre de sănătate sau ale lor. Toate adunate o consumă prea mult şi apoi dă în partea asta. Lucrul ăsta i s-a declanşat după tot prin ce a trecut cu boala mea. Cred că de aici i se declanşează panica, e o reacție, nu neapărat că vrea să aibă controlul, dar aşa se manifestă. (NS3)

> ...mama îmbătrâneşte urât. Nu că e urâcioasă. Din contră, e plină de viață față de cum era o dată: deschisă, cu prieteni, cu petreceri, colorată la haine, bine dispusă şi mai pozitivă. Dar, pe cealaltă parte a devenit aşa, foarte obsedată de anumite lucruri, de control chiar, ceea ce nu era. Eu văd aşa, diferența de la an la an (...) cred că e din cauză că îmbătrâneşte şi de fapt nu îi place. Cred că are nevoie să dețină controlul, să fie ea cea care conduce, să aibă dreptate. Dar până acum nu era aşa, ea era împăciuitoare; să dețină controlul? ea?... Nu ştiu de ce ține asta. Probabil de faptul că îmbătrâneşte şi ajunge să depindă de alții, de noi. Nu am reuşit să înțeleg. Dar mă tot gândesc la schimbarea asta în comportamentul ei... (NS2)

O altă respondentă, de 50 de ani, povesteşte că, deşi vârstnicii îi sunt simpatici, pentru că sunt joviali şi o plac, observă la aceştia, la mama ei inclusiv, că bătrânețea aduce o atitudine accentuată de conflictualitate, astfel că relații de vecinătate altădată armonioase, devin, în cel mai bun caz, tensionate, datorită faptului că „bătrânii au pitici pe creieri şi sunt foarte conflictuali" (NS15). Un respondent de 40 de ani, care, altfel, e extrem de atent la vulnerabilitatea seniorilor ca rezultat al unei proaste gestiuni sociale a pensionării, discută despre seniorii de gen masculin ca fiind frecvent *acriți* (NS13). În aceeaşi discrepanță rezultată din observarea unor atribute negative la seniorii din jur şi apelul la politici sociale care să vină în întâmpinarea nevoilor lor psiho-sociale este plasabil şi NS18 (40+) care vede vârstnicii, în ciuda milei de care se simte cuprins, ca „egoişti, fixişti şi închişi într-o lume absolut a lor, din care nu îşi mai dau seama ce se întâmplă (...) nu mai vor să mai audă de scandaluri, să gândească (...) afundați, pierduți în televizoare". De asemenea, NS18 observă cum vârstnicii din familia sa tind să ceară tinerilor să renunțe la obiceiuri socotite nocive, precum fumatul, pe care ei înşişi le-au practicat ani de zile şi cum simte

Scanned with OKEN Scanner

că i-a pierdut în lumile artificiale ale telenovelelor. Un alt exemplu semnificativ îl găsim în naraţiunile lui NS23. Respondenta observă că, nu de puţine ori, bătrâneţea funcţionează ca o scuză sau o salvare pentru mediocritate, în sensul că oamenii mediocrii se pun la adăpostul unei poveşti personale de viaţă pe care o *umflă ca un balon* pentru a fi cât mai deosebită, ajungând să cuprinde tot soiul de întâmplări ale vârstnicilor aşezate într-o lumină cosmetizată şi extrem de pozitivă. „Bătrânii sunt eroii unor imperii apuse", spune ea. Balastul, anodinul, sunt eliminate pentru a furniza imagini sau poveşti perfecte. Apoi, aceiaşi bătrâni care formulează poveşti excepţionale ale sinelui sunt şi cei care îşi încetează, la bătrâneţe, procesul de îmbogăţire de sine, lăsând la iveală frustrarea, egoismul, neputinţa intelectuală. Ea nu ajunge însă să discute valoarea strategică a acestor construcţii de sine, tonul fiind predominant critic şi uşor intelectualist, deşi generalizarea rămâne relativ redusă. De altfel, ea oferă şi exemple de îmbătrânire de succes contrare acestei tendinţe a multor vârstnici.

Justa abordare sociologică la această invazie de atribute negative nu trebuie să includă simplul blam sau o blocare într-o perspectivă *politically correct*. Aplicarea etichetei de *ageism* – ce ar reprezenta şi o contra-etichetă, dacă ne gândim că ar avea funcţia de a contrabalansa etichetarea negativă a vârstnicilor – nu ar genera prea multe soluţii. Dincolo de cât *ageism* există în aceste caracterizări, este important să înţelegem că această parte de definire negativă a vârstnicilor nu este numai despre vârstnici, ci despre relaţiile nonseniorilor cu aceştia, despre provocările pe care vârsta, cu biologia, psihologia şi construirile sale sociale le ridică pentru cei dintâi. Aşa cum se observă din interviuri, bătrâneţea celuilalt, mai ales dacă e a unui părinte, interacţiune complexă de biologic, social şi psihologic, are un impact direct asupra afectelor şi nici identificarea surselor unor modificări de relaţie, nici propunerea unor strategii nu sunt facile:

> Nu mai interacţionează, e mai retras. Nu mă întreabă ce fac. Niciodată, nici înainte nu mă prea întreba. E mai distant, mai stresat, mai uituc. Se vede cumva că a îmbătrânit. Dar la bunică-mea, de exemplu, e numai chestia fizică, altfel citeşte, este activă. Nu mă şochează că tata a îmbătrânit cu corpul, că e complet alb deja de ceva timp, ci faptul că uită şi nici nu vrea să meargă la doctor. Am fost o dată la neurolog, dar nu vrea să ia nimic, vreun medicament. Că zice că o dată ce se duce memoria e gata. Nu ştiu ce să fac cu el, am putere de convingere limitată. Şi, mai mult, că simt că nu îi pasă de mine. Nu mă întreabă cum mă simt, ce am făcut, dacă mi-e bine, dacă mi-e rău. Nimic. Mi-e dor de el înainte să îmbătrânească aşa de tare. (NS25)

3. *Parametrii temporali şi subiectivi ai bătrâneţii şi îmbătrânirii*

Parametrii temporali şi subiectivi ai bătrâneţii şi îmbătrânirii se referă la proprietăţile temporale şi subiective ale bătrâneţii, aşa cum este ea explicată de

Scanned with OKEN Scanner

către respondenți, iar nu la modul în care non-seniorii se gândesc și simt cu privire la îmbătrânire și bătrânețea proprii (acestea vor fi dezvoltate în secțiunea dedicată bătrâneții ca interioritate), deși uneori acest mod de auto-percepție poate fi reflectat și de către felul în care ei explică acești parametri. În principal, cele mai relevante aici au fost răspunsurile la întrebările 8 și 9. În această secțiune ar intra, ca date de care să se țină cont, și diferențele de percepție dintre bătrânețe și îmbătrânire, despre care vorbeam mai sus. Aceasta pe lângă faptul că bătrânețea e catalogată mai curând ca o stare, iar îmbătrânirea ca un proces declanșator al acesteia, frecvent situat în anticamera bătrâneții și de obicei mai *subiectivizat* decât bătrânețea.

Există o varietate de parametri subiectivi și temporali ai bătrâneții și îmbătrânirii. Îi vom lua pe rând și vom vedea cum modelează ei diversele definiții ale bătrâneții și îmbătrânirii:

1) Îmbătrânirea este chestiune de perspectivă temporală sau de situare în timp. Sunt mai multe narațiuni ale non-seniorilor care prezintă îmbătrânirea și bătrânețea ca schimbându-se mereu, în funcție de vârsta subiectului. Aceasta atât când discută în general despre bătrânețe, cât și cu referire la ei înșiși. De obicei, într-o astfel de abordare, bătrânețea și îmbătrânirea sunt folosite alternativ, nu există o diferență foarte clară între ele, dar, de cele mai multe ori, îmbătrânirea este cea care este definită astfel. Ele se modifică în funcție de perspectiva subiectului și depind de vârsta acestuia. Riscul unei astfel de abordări, întâlnite la destul de multe persoane din categoria non-seniorilor este cel discutat în această carte cu privire la *the ageless self*: dacă, însă, aici nu ar fi cazul de o tinerețe perpetuă, ar rămâne totuși problematică postularea implicită a inexistenței unei vârste efective a bătrâneții și, în consecință, o detașare a bătrâneții de dependențele ei sociale.

> Îmbătrânirea depinde de vârstă. Când ai 15 ani, începe la 40. Când ai 40... pe la 70. Când ai peste 70, ești încă tânăr. La înmormântarea cuiva din familie, două „bătrâne" discutau vârsta decedatului: 67? O fost tânăr! Așa e regionalismul... Deci... e o chestie de perspectivă. Ca să răspund și la prima parte a întrebării, nimic, îmbătrânirea nu înseamnă nimic. (NS14)

2) Îmbătrânirea este multidimensională și neuniformă. În cadrul unei aceleiași persoane, ea variază în funcție de dimensiunile psihologice, biologice și spirituale luate în considerare. Astfel, corpul poate îmbătrâni mai repede decât trupul sau invers, capacitatea de a efectua activități fizice poate îmbătrâni mai repede decât abilitatea de socializare. Dacă această abordare este relativ frecvent întâlnită la cei intervievați, o singură persoană încearcă un soi de teoretizare dublă: a multi-dimensionalității și a multi-temporalității. Îmbătrânirea și, până la un punct, inclusiv bătrânețea devin reliefuri accidentate nu doar în spațiu, în funcție de diversele dimensiuni, cât și în timp. Aceasta

Scanned with OKEN Scanner

face ca omul să fie indecis în ceea ce ține de vârsta lui subiectivă, și să aibă comportamente ce pot părea contradictorii: să dorească, de pildă, să moară, pentru că nu este împăcat cu statutul de vârstnic și, în același timp, să meargă la doctor să încerce să își amelioreze viața:

> Există o diferență cum îmbătrânim care stă în noi. E legată de faptul că noi îmbătrânim diferit chiar în noi înșine, pe mai multe paliere. Omul ba zice că vrea să moară, ba se luptă să trăiască. Și eu, mă simt de câteodată de 45 de ani, când mă simt OK, lucrez bine și sunt împăcată, și când sunt supărată și copleșită de probleme am vârsta de 60 de ani. E multă nestatornicie în noi. (NS20)

3) Conștientizarea îmbătrânirii este declanșată de mici gesturi sau stimuli din exterior. Mulți respondenți vorbesc într-un fel sau altul despre acest aspect. Dar numai o parte spun că acești stimuli pot participa, nu neapărat pentru ei, ci în general, la acceptarea fenomenului de îmbătrânire. Astfel, un om poate fi pus în fața faptului că se află într-un proces mai mult sau mai puțin accelerat de îmbătrânire când i se spune sărumâna sau când copiii le adresează alte apelative de respect (NS1, NS2, NS3, NS12 etc.), când apar generații mult mai tinere în familie (nu însă a copiilor proprii) (NS25), sau când frumusețea celorlalți indică și tinerețea lor și depărtarea de tinerețe a subiectului (NS16), dar nu înseamnă că acesta trebuie să accepte că este bătrân sau mai aproape de bătrânețe. Îmbătrânirea este oarecum acceptată, dar bătrânețea nu. Gesturile și stimulii din exterior contribuie și la definirea îmbătrânirii din perspectivă strict personală, dar nu neapărat la aceleași persoane care le utilizează pentru definirea bătrâneții și îmbătrânirii ca vârste ale seniorilor.
4) Îmbătrânirea și bătrânețea încep o dată cu diverse etape cu încărcătură psihologică ale vieții. Pentru îmbătrânire, aici apar nominalizate pensionarea, de cei mai în vârstă dintre non-seniori, mai ales (50+), dar și alte elemente precum responsabilizarea și maturizarea (la cei mai tineri), uneori cu referire la intrarea pe piața muncii, iar alteori la terminarea studiilor universitare și îngustarea opțiunilor după mai mulți ani de serviciu care nu au fost așa de promițători pe cât s-ar fi dorit, de asemenea, momentul în care copiii cresc, devin adolescenți, sau când se conștientizează că părinții au îmbătrânit (NS1, NS2, NS3, NS5, NS7, NS22, NS25 etc.). Bătrânețea, ca stare, este cel mai mult asimilată cu pensionarea sau cu perioada de după. Restul elementelor sunt puse mai mult în relație cu îmbătrânirea:

> Când începe bătrânețea? Când ieși la pensie. Devii neînsemnat, pus deoparte. Pe nimeni nu îl mai interesează exact ce faci. (NS21)

> Îmbătrânirea începe la pensionare, când fiecare simte că se diminuează, că încetinește în activitatea pe care o face. (NS13)

Scanned with OKEN Scanner

5) Bătrânețea și îmbătrânirea sunt declanșate de un prost management al vieții personale. Este o perspectivă critică, frecvent întâlnită, în moduri diluate, la respondenții noștri. Doar câțiva formulează foarte clar ideea potrivit căreia subiectul este responsabil pentru îmbătrânirea proprie, dar marea majoritate se referă la ea, într-o anumită măsură. O adevărată cădere din rai, îmbătrânirea adevărată apare când omul se identifică prea mult cu vârsta sa cronologică sau când, dintr-un motiv sau altul, nu își mai trăiește viața cu plăcere, iar bucuria de a trăi dispare. Astfel, un leitmotiv printre mulți non-seniori, există bătrâni tineri și tineri bătrâni, la configurarea vârstei oamenilor participând vârsta lor subiectivă, vârsta cronologică (cel mai puțin sau deloc) și vârsta lor așa cum e ea percepută de ceilalți (ceea ce se numește vârstă socială). Cei care tind să utilizeze ca parametru subiectiv slabul management al vieții personale sunt exclusiv persoane energice, cei ce se prefigurează a fi practicanți fervenți ai îmbătrânirii active

> Începi să îmbătrânești când nu-ți mai trăiești viața cu plăcere, dar cu plăcere reală. Eu cred că mulți tineri sunt de fapt bătrâni și sunt oameni care nu îmbătrânesc niciodată, pentru că nu au vreme, sunt prea ocupați să se bucure de fiecare zi. Eu sunt una dintre. Bătrânețea este o stare de spirit și începe, dacă începe, atunci când viața devine oboseală, nu bucurie de a fi. (NS10)

> Îmbătrânirea este un proces natural, vine la timpul ei biologic, psihic, mental, mai timpuriu, am văzut persoane de 50-55 de ani arătând și fiind mai suferinzi ca unii de 75, așa cum am văzut vârstnici de 80 având tonusul, sănătatea și vitalitatea mai bune decât cei de 60. (NS11)

> Îmbătrânirea înseamnă pierderea de scopuri, dacă le ai. Atunci îmbătrânești, când ți le pierzi, iar bătrânețea apare când nu mai poți gândi cu mintea ta. (NS6)

Oricât de frumos, în accepțiune pur estetică, ar suna declarațiile lor, ele indică riscul despre care am mai povestit cu privire la îmbătrânirea de succes: supra-responsabilizarea individului. Dar, mult mai semnificativ, asociază bătrânețea cu semnificații eminamente negative. Că *dacă vârstnicul este capabil să își gestioneze viața atunci el nu este bătrân, iar dacă nu, bătrânețea* începe este o narațiune periculoasă cu mare circulație în cultura populară. Deseori, simplul fapt de a numi pe cineva bătrân – sau, dacă acest cuvânt are, într-adevăr, sensuri negative datorate celor mai noi forme de ageism de tip țapul ispășitor, inclusiv vârstnic, senior etc. – înseamnă a caracteriza negativ. Iar un compliment veritabil, fără eșec, este a spune cuiva *nu ai îmbătrânit deloc* sau *arăți mult mai tânăr*. Un lucru similar se petrece și cu distincția care se face, valorificând dualismul suflet-trup, dintre îmbătrânirea trupească, fizică și cea sufletească, spirituală sau, după caz, cerebrală. Practic, îmbătrânirea în două faze, una legată de trup și

Scanned with OKEN Scanner

alta de o parte mai puţin materială şi invizibilă comportă aproximativ aceleaşi riscuri de negativizare a bătrâneţii, chiar dacă, într-adevăr, este mai tolerantă cu declinul fizic, disociindu-l, lucru important, de nucleul bătrâneţii (declinul fizic nu mai este un indicator imediat pentru bătrâneţe). Pentru că, în continuare, dacă partea imaterială nu îmbătrâneşte sau îmbătrâneşte mai greu, ceea ce se sugerează este că bătrâneţea nu ar trebui să se întâmple sau ar trebui să fie evitată. Fizică sau mentală, s-ar putea ca, aşa cum spune una dintre intervievate, nimeni să nu dorească în fond bătrâneţea, dar prea puţini să aibă curajul să recunoască acest lucru.

III.5.1.3. Aspecte sociale ale bătrâneţii

Cu toate că viziunea despre bătrâneţe a non-seniorilor este pronunţat negativă, mai ales atunci când li se cere să explice ce este bătrâneţea şi ce este îmbătrânirea în opinia lor, cei mai mulţi dintre respondenţi au un ochi critic şi uneori foarte critic pentru determinările sociale ale bătrâneţii. Observam acest aspect şi mai sus, este interesant cum se combină, pentru aceleaşi persoane, imaginea sumbră a vârstnicilor, mai ales din perspectivă biologică, psihologică şi cognitivă, dar uneori inclusiv vag socială, în care societatea pare cea copleşită de abundenţa şi stridenţa acestora, iar non-seniorii se confruntă cu dificultăţi de relaţionare cu aceştia, cu imaginea, încă şi mai sumbră, a unei societăţi în care vârstnicii îşi găsesc cu greu un loc în care să fie agreaţi şi bine integraţi în logica şi funcţionarea socială. De fapt, această secţiune ne ajută să vedem că în găsirea unor modele *bune, frumoase, de succes* ale îmbătrânirii rezidă un efort mult mai mare decât în identificarea unor modele negative, cele dintâi aflându-se la o distanţă mai mare de realitatea socială a îmbătrânirii decât partea de modele negative cu substrat social (sărăcie, neacumulare de rezerve financiare) Modelele grefate pe logica modelului activităţii reprezintă, în această optică, şi forme de compensare simbolică pentru o realitate problematică sau un indicativ al faptului că modelele inspirate de naraţiunea îmbătrânirii de succes sunt aşteptate, mai mult sau mai puţin conştient, să producă, prin asumare de către non-seniori, alte rezultate la bătrâneţe decât cele identificabile în realitatea socială înconjurătoare.

Vom discuta aici despre două moduri de observare a aspectelor sociale ale bătrâneţii, unul critic la adresa societăţii în relaţie cu vârstnicii, utilizând un ton preponderent calm, doar uneori plin de revoltă, iar celălalt, tot critic, însă la adresa vârstnicilor în relaţie cu societatea, cu un ton cel mai frecvent inflamat, pasional. Critica vârstnicilor în relaţie cu societatea dezvăluie atât forme de *ageism,* cât şi o încercare de deconstrucţie nu atât a bătrâneţii, cât a discursurilor socotite standard despre bătrâneţe.

Scanned with OKEN Scanner

1. *Critica societății centrate pe tineri, a condițiilor dificile și a excluziunii sociale*

Spuneam că aproape toți respondenții seniori furnizează descrieri ale bătrâneții care pot sta sub semnul morții sociale (de la discriminare la excluziune socială). Cu toate acestea, există o oarecare diferență de atitudine critică între seniori și non-seniori referitor la societate. Cu 2-3 excepții notabile, seniorii sunt mai împăciuitori și ușor mai reținuți în a pune în evidență implicările societății în ceea ce este bătrânețea la un moment dat sau în timpul lor, culpabilizarea societății fiind mai puțin virulentă. Revolta lor există, dar este mai degrabă redusă, din punct de vedere cantitativ (în relație cu întreg numărul de respondenți senior) și ca intensitate. Fără ca acesta să fie singurul mecanism explicativ, există, pentru o parte însemnată dintre seniori, o preocupare ce a putut fi detectată în interviu fără a fi reperabilă efectiv în cuvintele lor, de a-și păstra demnitatea, de a fi critici atât cât să nu lase impresia unei lamentări pur personale care să îi vulnerabilizeze suplimentar.

Non-seniorii sunt mai incisivi și mai puțin temători în a ataca frontal societatea. Și o fac aproape toți, dincolo de modelele de îmbătrânire de succes pe care le au, unele care exaltă activitatea, altele care merg mai mult pe construcții tradiționale (înțelepciune, serenitate, generozitate etc.), dincolo de educația lor, de statutul lor marital, de statusul lor financiar, ceea ce este cu adevărat impresionant. De fapt, chiar și cei care, vom vedea, observă provocările sociale ridicate de bătrâni societății surprind, măcar în treacăt, caracterul de construct cultural al bătrâneții și, indirect, recunosc maleabilitatea socială a bătrâneții. Totuși, de cele mai multe ori, ei fac distincția între societate în general și societatea românească, insistând asupra acesteia din urmă care este mai puțin generoasă cu vârstnicii, deopotrivă ținând cont de politicile sale sociale și de mentalitatea pe care o cultivă: se câștigă mult mai puțini bani la pensie, în România, astfel că excursiile sunt un lux, de fapt, se muncește mult mai mult pe parcursul vieții decât în alte țări, în condiții mai grele, iar mentalitatea oamenilor este una tradiționalistă, în acord cu care bătrânețea înseamnă resemnare, pasivitate, rolurile sociale cele mai însemnate fiind cele de îngrijire a nepoților (aici non-seniorii se întâlnesc din plin cu seniorii). Vârstnicii sunt percepuți ca o povară de către stat, din pricina pensiei pe care trebuie să le-o ofere și de către familie, care îi consideră învechiți. Pensionarea este, observă mulți non-seniori, dincolo de ce fac vârstnicii efectiv din ea prin mai bunele sau mai relele lor moduri de gestionare și strategii, o formă de moarte socială, sau cel puțin de excludere din viața cetății. Cei care se concentrează pe relevarea aspectelor sociale din România deseori insistă pe decalajul dintre societatea românească și alte societăți occidentale, unde vârstnicii prosperă, au timp pentru ei înșiși, călătoresc etc.. Chiar și vârstnicii care nu au dificultăți materiale o duc mai rău decât omologii lor din alte țări din cauza sistemului medical mai puțin dezvoltat. Din

Scanned with OKEN Scanner

nou, în acest punct, există o similaritate destul de mare de abordare cu ce am întâlnit la seniori.

> ...dar în societatea românească este din ce în ce mai dificil. Percepţia publică este adesea îndreptată aprioric asupra acestei categorii de persoane, statul îi percepe ca pe o povară financiară, familia nu prea are timp de ei. În plus, situaţia financiară nu permite acestora un trai relaxat, lipsit de griji sau care să includă călătorii în diverse destinaţii turistice sau facilităţi de tratament. (NS4)

> Îmbătrânirea e mai grea în România: eu am văzut la televizor, străinii înfloresc la bătrâneţe, îs peste tot, văd lumea, în croaziere, în cafenele, ies, râd. Bătrânii noştri ce fac? Pensie şi mers la medic. Aceleaşi poveşti le aud, nimic altceva. În rest, nu îs niciunde în oraş, nicăieri... (NS15)

> ... Cred că diferă şi de la ţară la ţară condiţiile, îngrijirea, asistenţa medicală, una este să fii vârstnic în Elveţia, alta în Africa, alta în Siberia. În România, sincer, este greu. Şi nu vorbesc despre cei sănătoşi, bogaţi, bine îngrijiţi de familii, care sunt extrem de puţini. Ci de marea majoritate. (NS11)

> În România, oamenii numai muncesc, nu au bani. În Spania, unde am locuit ani de zile, oamenii ies, se distrează, mentalitate diferită. Pentru ei, bătrâneţea nu e un prag, nu e o vârstă aşa specială, au mai mult timp, merg în croaziere. Nu le ştii vârsta, ştii doar că îs vârstnici, şi nici asta. În România, după 65 de ani nu te aşteaptă decât moartea. În România te deteriorezi şi corporal şi cerebral mai repede, o dată ce nu mai munceşti, efectiv decazi pentru că corpul aşa s-a obişnuit. Şi sunt stresul, grijile, care sunt cauze, şi ele, alături de muncă şi sărăcie. (NS21)

> La noi sunt bani puţini pentru vârstnici. Numai de bani ţine că la vârstnici le e greu la pensie. Şi de mentalitatea societăţii. La noi ai ieşit la pensie, creşti nepoţii, rar când te mai duci în concediu şi atunci în pelerinaj, înconjori biserici. Nu te mai aşteaptă multe după. Nu mai contezi (...) Nu cred că vor neapărat să crească nepoţi, dar ca să îşi ajute copiii fac şi asta. Nu că nu le-ar face plăcere, dar... Dincolo îi vezi că ies, că lucrează, se şi distrează, femeile poartă roşu. (...) (NS25)

> În Germania şi Austria, bătrânii sunt foarte activi, mulţi se apucă să înveţe limbi străine când ies la pensie şi călătoresc serios şi pe la 80 de ani sau chiar după. La noi, bătrâneţea e în general asociată tristeţii şi mizeriei. (NS12)

Stresul este un factor cărora non-seniorii îi acordă o importanţă aparte. Mulţi văd că bătrânii sunt stresaţi, şi, paradoxal, mulţi seniori au comentat, cu privire la tineri că sunt generaţii stresate, şi că tocmai de aceea, după câţiva dintre ei, e nevoie de aportul lor în creşterea nepoţilor şi ajutorul la treburile zilnice. Cel mai probabil, non-seniorii sunt ei înşişi stresaţi, şi, în plus, extrem de conştienţi de acest element ce are, de altfel, parte de propriile lui naraţiuni în

Scanned with OKEN Scanner

epoca contemporană, văzut ca o figură tipică societății hiper-capitaliste, promovând performanța, excelența, concurența. Dar a privi seniorii ca stresați ar putea fi nu doar numai o auto-reflectare, ci și o dovadă de empatie, căci nu s-ar putea afirma că seniorii sunt scutiți de stres, într-o Românie a precarității economice, o precaritate tipică mai ales pentru această categorie de vârstă. De altfel, dacă unii non-seniori amintesc stresul într-un context vag și general, sunt și non-seniori care povestesc cum au văzut stresul acumulându-se la părinții lor și punând o amprentă negativă, mix de iritabilitate și oboseală asupra traiului lor (ex.: NS2, NS3, NS5, NS25).

Una dintre respondente face o amplă analiză, cu valențe teoretice, a felului în care societatea românească tratează vârstnicii. Deși nu consideră că discriminarea față de vârstnici a crescut în contemporaneitate, crede că există conflicte inter-generaționale amplificate de un imaginar social în care bătrânilor le revine partea trecutului, fiind asociați cu comunismul, iar tinerilor partea prezentului ce dorește să se lepede în totalitate de acest trecut, apoi, deoarece, tot într-un regim simbolic, bătrânii stau pe poziția asistaților social, a celor pentru care statul cheltuie fără nici un beneficiu (am văzut în cele câteva idei discutate despre reprezentările sociale ale bătrâneții în România că, într-adevăr, postura de asistat social a bătrânului este extrem de bine conturată în percepția colectivă), ceea ce este echivalent cu a socoti bătrânețea o formă de parazitism. Toate vin din faptul că bătrânii sunt menținuți într-o stare de semi-sărăcie sau de sărăcie, care îi face vulnerabili în fața discriminării și excluziunii sociale.

> Este extrem de greu să pot spune ce înseamnă să fii vârstnic în societatea contemporană, pentru că există diferențe enorme, nu cred că este ceva foarte uniform. Dar nu cred că există mai multă discriminare față de bătrâni comparativ cu alte perioade, dacă m-aș referi strict la termenul contemporan. (...) În ceea ce privește societatea românească, văzând-o de departe, cred că acolo există mai mult conflict inter-generațional, în special pentru că bătrânii sunt asociați cu un regim politic din trecut, cu care tinerii nu doar că nu se identifică, dar se dezic complet. Cred că există foarte multă discriminare față de vârstnici și pentru că bătrânii trăiesc, foarte mulți dintre ei, într-o semi-sărăcie sau chiar sub pragul admis al sărăciei, și, în felul acesta, sunt asimilați cu beneficiarii diferitelor forme de asistență socială. Astfel încât bătrânii nu sunt văzuți ca meritându-și un loc în societate, dimpotrivă, ca o formă de drenaj economic și parazitism social. (NS5)

O altă respondentă prezintă, pasional și revoltat, condiția pensionarilor din România ca pe o ieșire forțată din relevanță socială în irelevanță și inutilitate, din activitate, în pasivitate sau activitate în beneficiul altora. Pensionarea constituie o traumă ce ar trebui atenuată în avans prin reducerea numărului de ore de muncă. Este o soluție bizară ce utilizează o strategie de natură psihologică (adaptarea la inactivitate), care nu are cum să rezolve, nu în întregime, o problemă ce,

Scanned with OKEN Scanner

aşa cum şi NS10 crede, este o problemă socială. Altfel însă, observaţiile ei sunt pline de aplomb referitor la precaritatea financiară a vârstnicilor şi a limitărilor care rezultă din aceasta. E o luare de poziţie tranşantă, aşa cum este şi cea de mai sus, care nu îşi găseşte echivalent printre cele ale seniorilor care, majoritatea, se declară mulţumiţi (mai ales când trăiesc în cuplu) sau resemnaţi cu pensia lor, iar atunci când *se plâng* o fac cu o oarecare jenă, uneori părând mai mult o *scăpare la poveste*, decât o intenţie clară de trata acest subiect.

> Cred că în România condiţia vârstnicului e una deloc fericită, asta începând de la momentul intrării în inactivitate profesională. Pentru cei mai mulţi, oameni cu o profesie, cu realizări mai mici sau mai mari, ziua pensionării înseamnă scoaterea brutală pe tuşă, inutilitatea socială fără nicio trecere sau pregătire psihologică. Într-o zi eşti om activ, respectat, căutat, ascultat atunci când vorbeşti, a doua zi eşti un bătrân inutil, care nu mai e bun decât eventual să scoată nepoţii de la grădi. Cred că asta produce o traumă fantastică la cei mai mulţi oameni şi totdeauna m-am întrebat de ce nu s-a gândit cineva, la nivel decizional, ca după 55-60 de ani să scadă treptat numărul orelor de lucru, în aşa fel încât pensionarea să nu mai reprezinte un astfel de prag traumatizant din punct de vedere social şi psihologic. (...) din punct de vedere financiar, majoritatea pensionarilor trăiesc la limita de jos a decenţei, asta înseamnă că îşi pot acoperi din pensie nevoile de hrană, cheltuielile de bloc, cu medicamentele şi cam atât. Nu le rămâne nimic pentru ieşit în oraş, pentru a-şi face câte un cadou din când în când ei lor, de vacanţe şi călătorii nici nu cred că are rost să vorbim. Puţinii care şi le permit sunt nişte privilegiaţi. (NS10)

Nu numai România intră sub lupa non-seniorilor, ci şi cultura contemporană. Chiar dacă situaţia socială a vârstnicilor din ţara noastră pare net inferioară celor din alte ţări, întreaga epocă actuală este văzută ca fiind puţin propice seniorilor. Mai puţini sunt non-seniorii care scormonesc logicile socio-culturale generale, cele de inspiraţie occidentală, dar când o fac, se conturează discursuri complexe ce conţin o critică socială a cultului infantilizării şi tinereţii perpetue (despre care am discutat, pe larg, în partea teoretică) şi, uneori, inclusiv a ideii de activitate ca panaceu pentru problemele îmbătrânirii. De pildă, NS18 consideră că societatea este obsedată de tinereţe, dar că angrenarea, oricât de energică, în activitate este o iluzie în relaţie cu bătrâneţea. De fapt, el merge mai departe, apreciind că „ni se livrează un mit, o amăgire cum că trăim mai mult şi mai activ, mai mult pentru că activ" (NS18), dar că bătrâneţea începe foarte devreme, în fond, şi că începe biologic, în ciuda eforturilor sociale de a împinge bătrâneţea înspre sfârşitul vieţii (undeva pe la 45 de ani, crede el, iar la 50 de ani este clar instaurată). Or, crede el, societatea ar trebui să se orienteze înspre realizarea unor politici sociale care să integreze vârstnicii, nu să îi supună presiunii de a îmbrăca haina tinereţii. Similară în curajul de a se situa în contra curentului cultural al activităţii şi prin expunerea naturii *tinereşti* a acesteia este şi naraţiu-

Scanned with OKEN Scanner

nea unei alte respondente care apreciază că greutatea bătrâneții provine din aceea că vârstnicii nu sunt încurajați cultural să își asume bătrânețea, mai ales în România. Prin aceasta ea nu înțelege bătrânețea în sens tradiționalist, ci bătrânețea ca vârstă specifică, care are dreptul să difere atât de tinerețea clasică, prin lipsa unei activități care poate nu se mai potrivește seniorilor, după cum poate să se deosebească și de bătrânețea clasică, prin absența resemnării, a hainelor cernite și a pasivității:

> Greu, mi se pare foarte greu azi. Mai ales în România, unde bătrânii **nu** (sublinierea mea) sunt încurajați să fie bătrâni. Adică sunt împinși să lucreze în continuare, să își continue activitatea pentru că, dacă se vor opri, exact ca un mecanism, se va opri și viața lor. În schimb, în alte țări mai civilizate, care văd un pic lucrurile în altă perspectivă, acolo lucrurile stau diferit. Intrarea la pensie e o oportunitate pentru a călători, pentru a descoperi noi oportunități de care nu ai avut timp, pe care le-ai neglijat, să te dedici mai mult ție, să îți trăiești a doua tinerețe. Deci nu trăiești îmbătrânirea, ci a doua tinerețe. Nu e îmbătrânirea mohorâtă, lipsită de speranță, pe care o vezi în România, începând cu vestimentația, mai ales la femei, și terminând cu concepțiile de viață. (NS8)

Un alt respondent discută pe larg despre gerontofobia socială actuală și identifică sursa psiho-culturală a acesteia: teama de propria mortalitate, văzând-o ca fiind mult mai pregnantă în România. Exaltarea culturală a meritelor tinereții este considerată extrem de dăunătoare și ducând la moarte socială pentru vârstnici. Mai multe, el povestește despre cazuri în care a observat forme de discriminare între vârstnici: cei de 65+ dezicându-se de cei de 80+ în diferite contexte academice sau intelectuale, aceștia din urmă fiind priviți cu dispreț, în cel mai bun caz cu condescendență, indiferent de realizările lor profesionale. Practic, cu cât este mai înaintată, cu atât vârsta devine un predictor pentru excluziunea și moartea socială. Interpretarea utilizează metafore din registrul darwinismului social, bătrânul fiind considerat cel slab, vulnerabil.

> ...da, da, de la 30 mi-am dat seama. O cultură a tinerilor, căci cultura noastră e construită în jurul tinerilor și va duce la un soi de excluziune, ca un canibalism. E ca un fel de condamnare la moarte, știi, la excluziune (...) Știi cum e la bătrâni, e ca în junglă. Lumea te simte că ești slab. Cei care îs la vârsta a patra nu au nici un fel de speranță (...) Există numai dispreț, exact ca în darwinism (...) Bătrânețea ascunde mult dispreț. (NS13)

Respondentul NS6 contestă și el ideea că activitatea este cel mai important lucru de care vârstnicii au nevoie. Povestind întâmplări din traiul de zi cu zi alături de tatăl său (70+), el ajunge la concluzia că nu activitatea este vitală pentru seniori în același sens în care este și pentru tineri, căci oricum vine un moment în care înclinarea către activitate, ca și capacitatea fizică de a fi activ intră într-un proces lent de deteriorare. Esențială este însă socializarea semnifi-

Scanned with OKEN Scanner

cativă. Dar, interacţiunile cu cei mai tineri cel puţin, se produc mai rar şi datorită de-socializării lor prin intermediul televiziunii – considerată un culpabil pentru ramolismentul intelectual al vârstnicilor şi de alţi câţiva respondenţi. Respondentul avansează ideea potrivit căreia cărţile audio ar putea constitui o soluţie pentru reintegrarea socială mai ales la cei care au probleme cu văzul – extrem de frecvente la vârstnici şi cauză majoră de pierdere a relaţiilor sociale şi de declin psihic (cf.: Margrain & Boulton, 2005).

> Lipsa socializării, a interacţiunii semnificative îi ucide pe bătrâni. Eu locuiesc pe o stradă în care e plin de pensionari ce abia aşteaptă să te prindă să stea de poveşti cu tine. Au nevoie de asta (...) Trebuie cumva să le dăm integrarea aceea socială, să le dăm ce au pierdut cu pensionarea. Taică-meu e un pic exclus social. S-a auto-exclus. Mass-media nu e o chestie socială (...) Eu nu ştiu ce să fac pentru el. Înainte citea, acum nu mai vede. E o problemă asta, la cei mai mulţi. Văzul. De exemplu, iarăşi, cărţile audio la noi sunt inexistente. Nu au conceptul ăsta, nu există o piaţă. De exemplu, bunica lui I. ascultă radio-ul. E un mod de a citi. Americanii au un cult al cărţilor audio. Mai ales vârsta a III-a îşi cumpără cărţi audio. La noi zero. Ar trebui să facem ceva pentru ei, i-ar ajuta. (NS6).

2. Ageism *de compasiune,* ageism *de frondă şi* ageism *reactiv*

Mai sus am văzut perspicacitatea surprinzătoare, cu note teoretizante, a non-seniorilor referitor la felul în care societatea influenţează conceptele prin care bătrâneţea intră în conştiinţa indivizilor ca fapt exterior şi se reverberează în viaţa propriu-zisă a vârstnicilor. Este lăudabil din punct de vedere etic şi promiţător din punct de vedere social, căci problemele sociale trebuie cunoscute şi verbalizate ca să poată fi remediate, dar este, în acelaşi timp, şi riscant. Iar riscul survine ca urmare a faptului că, deşi problemele sociale identificate de non-seniori există, toate aceste reacţii tind să omogenizeze vârstnicii – toţi au aceleaşi probleme: sunt vulnerabili social, pensia îi debusolează existenţial, sunt ahtiaţi după socializare etc. – şi să generalizeze referitor la bătrâneţe, neglijând că pot fi afectaţi în proporţii extrem de variate de cele semnalate, iar uneori să nu fie deloc confruntaţi cu acestea. Este ceea ce în literatura gerontologică este cunoscut drept *compassionate ageism*, un termen propus de Robert H. Binstock în 1983, care se referă la atribuirea aceloraşi caracteristici unui grup eterogen, cel al vârstnicilor care tinde să fie astfel stereotipizat ca slab, vulnerabil, dependent, supus discriminării şi „mai mult decât orice, care merită" (Binstock, 2010). *Ageism*-ul de compasiune a fost esenţial în fondarea statului bunăstării, dar riscul este ca, în climatul actual neoliberal, când valorile sociale sunt străbătute de axa individualismului şi a prosperării individuale, să producă naraţiuni negative asupra bătrâneţii şi vârstnicilor, prin accentuarea acestora din urmă ca alteritate radicală (acea alteritate care niciodată nu vom fi), prin promovarea unor imagini ale declinului şi degradării prezentate ca specifice bătrâneţii, a pedagogiei implicite a necesităţii de a evita îm-

Scanned with OKEN Scanner

bătrânirea şi prin cultivarea unei retorici a salvării. Astfel, se poate uşor întâmpla, atrage atenţia Mervyn Eastman, ca bunele intenţii să devină opresive (Eastman, 2019), ca cel care trebuie protejat să fie, de fapt, infantilizat printr-o atitudine constant paternalistă[48].

Dacă spuneam că secţiunea de mai sus este despre cum influenţează societatea viaţa vârstnicilor, privit într-o optică a unui *ageism* de compasiune, se poate spune că ar putea fi la fel de bine despre cum seniorii influenţează societatea, în sensul că ei, ca o categorie omogenă din punct de vedere al caracteristicilor bio-psihologice şi a nevoilor sociale, sunt cei care apasă asupra societăţi, reclamând, solicitând, implicit, politici sociale pentru a fi îmblânziţi sau ocrotiţi. *Ageism*-ul de compasiune este dificil de gestionat pentru că, până la un punct şi cu toate riscurile lui (de care, de altfel, trebuie să fim conştienţi) avem nevoie de el social şi gerontologic vorbind, căci, da, vârstnicii au nevoie de politici sociale, şi, da, pot exista caracteristici tipice unui grup extins, totul e să recunoaştem că aceste caracteristici sunt mai puţin naturale decât sociale şi că ne aflăm într-o spirală socială sau un continuum de cicluri sociale în care societatea trebuie să rezolve probleme ridicate de ea însăşi. Apoi, inclusiv teoriile gerontologice fac înmănuncheri conceptuale. Îmbătrânirea de succes este un exemplu în sensul acesta: o teorie ce articulează un model de viaţă ce oricâtă variaţie ar admite, este adresat, potenţial, tuturor oamenilor.

Pe de altă parte, trebuie să fim suficient de lucizi pentru a realiza că: 1) vorbim despre *un risc* de a interpreta lucrurile şi nu un fapt cert şi că 2) nu este de datoria participanţilor la interviu să organizeze nuanţe şi să fie atenţi la excese, mai ales că ei sunt încurajaţi să discute liber, sincer, căci nu li se atrage atenţia şi nu au timp să mediteze sau să îşi elaboreze răspunsurile, fiecare selectând ceea ce le e mai la îndemână în memorie, în exemplele personale etc. Tranşarea lucrurilor se face, desigur, la nivelul cercetătorului.

Am numit *ageism* de frondă *ageism*-ul, întâlnit la un singur intervievat, caracterizat de un ton intenţionat sfidător. Acesta este deplin conştient că tipul său de discurs poate fi încadrat ca formă de discriminare, dar afirmă că este necesar să avem curajul să spunem lucrurilor pe nume, dincolo de presiunile *politically correctness*-ului şi să sfâşiem naraţiunile care fac din vârstnici nişte nevolnici, când sunt departe de a fi astfel. Mare parte din discursul lui NS9 se aseamănă izbitor cu cel al lui Craig Berry (2012), despre care am vorbit pe larg în partea teoretică când analizam proliferarea naraţiunilor de tip bătrânul ca ţap ispăşitor: bătrânii sunt categoria socială cea mai privilegiată, prosperi economici, hedonişti, egoişti şi extrem de puternici politic. De fapt, prin puterea politică pe care o monopolizează ei şi-au votat toate beneficiile posibile, gândindu-se prea puţin sau deloc la generaţiile tinere şi lăsându-le acestora nota de plată pentru consumul lor

[48] Probabil că englezescul *patronised* ar reda şi mai bine semnificaţia pe care urmăresc să o redau aici.

Scanned with OKEN Scanner

deşănţat de resurse, pe toate planurile. Aceleaşi idei, cu formulări, desigur diferite (deşi pe alocuri uimitor de asemănătoare, un semn că poate NS9 este la curent cu ideile lui Berry sau cu altele asemănătoare care îşi propun să demonstreze că lumea este o gerontocraţie deghizată care-i dezavantajează şi discriminează pe tineri), se regăsesc atât la intervievatul nostru, cât şi la Berry. Această *nouă* stereotipizare a vârstnicilor (nouă în raport cu ceea ce anterior era identificat ca *ageismul de compasiune*) este descrisă şi de Binstock (1983), cu un început istoric reperabil în perioada anilor 1980-1990 a culturii populare americane, în care deseori bătrânii americani erau numiţi noua elită a ţării.

> bătrânii au un anumit gen aparte de îndreptăţire, de *entitlement*. Ceea ce în sine nu e neapărat ceva rar, toţi de pe planetă se simt îndreptăţiţi, dar generaţiile astea de bătrâni de acuma au un gen de îndreptăţire şi nu recunosc faptul că îndreptăţirea lor are costuri, de obicei, pentru alţii (...) domnul ăsta ştie el ce înseamnă să îţi faci credit pe 35 de ani? El a primit totul gratis mai mult sau mai puţin, la un moment dat, pentru că asta a fost tradiţia, astea au fost vremurile. Sau ştie ce înseamnă să umbli cu CV-ul şi să nu te bage nimeni în seamă ca să îţi găseşti o altă slujbă? Probabil că nu. Ştii, ei sunt *the boomer generation*, de care se vorbeşte mult. Păi, nene, v-aţi votat toate beneficiile, acum costă facultatea de 100 de ori mai mult decât când au făcut-o ei. Puteai pe vremuri să întreţii o familie dintr-un salariu mediu, obişnuit. Şi acum cu 2-3 salarii şi nu faci faţă. (...) Ei sau cineva ca ei erau într-o poziţie de putere (...) Practic, cel puţin o parte din vina asta că, vezi doamne, ăştia mai tineri par mai lucru slab, s-ar putea să fie şi la ei o parte din vină. (NS9)

Respondentul nostru aduce o serie de alte argumente, situate în aceeaşi logică, pentru a arăta că bătrânii sunt culpabili pentru starea socială actuală[49]: viaţa bătrânilor a fost mult mai simplă, lipsită de grijă *pe vremuri*, iar complexificarea neavenită a realităţii sociale contemporane se datorează modului prost în care au gestionat resursele din vremea lor. Cât de şubrede sunt aceste argumente nu voi mai relua, căci toată critica adusă lui Berry, dar şi a unei părţi însemnate din raţiunile pe care se întemeiază naraţiunea ţapului ispăşitor este aplicabilă şi în acest caz, dar voi atrage atenţia asupra contra-argumentului lui Binstock. Potrivit acestuia, a discuta despre avantajele bătrânilor şi dezavantajele tinerilor este neproductiv şi poate induce în eroare, căci „bătrânii nu sunt separaţi ermetic de familiile lor, de comunităţi şi de societate, după cum nici beneficiile vârstei înaintate nu sunt separate ermetic de alte grupuri de vârstă" (Binstock, 1983, *trad. n.*). Prin urmare, dincolo de justificarea lor etică, beneficiile bătrâ-

[49] Discursul lui NS9 este similar şi cu cel prezent în naraţiunile publice româneşti din ultimii ani, naraţiuni ce au în vizor bătrânii şi înşiră nenumăratele lor culpe sociale. A se vedea: (Teodorescu & Chiribucă, 2018).

Scanned with OKEN Scanner

nilor se răsfrâng automat şi asupra celor din familie, care nu au aceeaşi etate, iar blamarea unei vârste nu are prea multă logică.

Sunt şi alţi respondenţi (NS1, NS12, NS13, NS18, NS23) ale căror concepţii despre vârstnici pot fi încadrate ca manifestări de *ageism*, dar ar fi vorba mai mult despre un *ageism* reactiv. Prin acesta se înţelege acel tip de discriminare provocată de dezacordul puternic faţă de modul în care vârstnicii îşi duc existenţa şi, într-o măsură mai mică, faţă de posibilul lor impact negativ asupra altor categorii de vârstă, dar un dezacord local, în raport cu toată plaja de semnificaţii ale bătrâneţii, şi tranzitoriu: *ageism*-ul reactiv nu se exprimă constant pe parcursul naraţiunilor, ci alternează cu revolta şi critica împotriva societăţii şi cu declararea nevoii de a produce o demitizare a bătrâneţii ca vârstă a împăcării de sine. Totuşi, în bună măsură, astfel de respondenţi au în vedere nu numai contribuţia şi influenţa bătrânilor asupra societăţii, ci şi felul în care societatea îi împinge la pasivitate prin închiderea perspectivelor de viaţă şi marginalizare, prin restrângerea rolurilor la cele secundare, de suport. Tipic naraţiunilor despre bătrâneţe a acestor respondenţi este utilizarea unor epitete personale negative pentru a defini vârstnicii: furioşi, frustraţi, egoişti, narcisişti, imbecilizaţi, deterioraţi etc., alături de insistenţa asupra datoriei societăţii faţă de aceştia, cu utilizarea periodică a refrenului absenţei politicilor sociale. Televiziunea şi conţinuturile televizuale de proastă calitate – telenovele, emisiuni stupide, ştiri îndoielnice de la canale de televiziune aservite politic – desemnează amalgamul format de responsabilitatea societăţii pentru bătrâni, respectiv de responsabilitatea bătrânilor pentru ei înşişi şi pentru cei din jur, funcţionând ca o ambiguizare a subiectului şi agentului degradării morale şi sociale (vârstnicul este socotit când subiect al degradării, când agent al acesteia, într-o relaţie invers proporţională cu societatea), a procesului de de-culturalizare descris uneori ca fiind specifică bătrâneţii.

> Nu merg nici la teatru, nici la film, şi au şi grijă de nepoţi, sunt aşa, un fel de baby sitter. Mă enervează că stau şi se uită la televizor. E un soi de degradare, dacă stai doar şi te uiţi la televizor, la nişte emisiuni infecte (...) nu contează ce ai făcut după ce îmbătrâneşti, nimeni nu se mai uită la tine (NS13)

> Mi-e milă de ei, dar îmi dau seama că sunt egoişti. (...) Bătrânii noştri, din România, se izolează în televizor şi în telenovele, dincolo e altceva, dar tot pentru că au politici sociale (...) Nu sunt centre pentru bătrâni, mai ales la noi în oraş. Sunt unii care ajută bătrâni, dar prea puţin. (NS18)

> Toate persoanele peste 69-70 de ani sunt dificile. Nu îi mai duce creierul. Sunt bătuţi în cap. Nu mai sunt capabile să înţeleagă anumite lucruri. E un fel de Alzheimer, început, încetul cu încetul, creierul nu mai poate să ducă, ca un motor. Se sfârşeşte (...) În momentul de faţă este mai greu să fii bătrân pentru că toată lumea te dă la o parte. Nu am văzut niciodată pe nimeni să sară să

Scanned with OKEN Scanner

> ajute un bătrân. Tineretul nu pune preţ pe bătrân. Acum 20 de ani se punea, dar acum nu. Toată lumea te dă la o parte. Las' să moară că trăiesc eu. (NS1)

Interesant este că, cu o singură excepţie, toţi respondenţi ce dau dovadă de *ageism* reactiv sunt absolvenţi de universitate şi, mai mult, deţin un doctorat şi fac dovada unei gândiri capabile de nuanţe. Dacă *ageism*-ul reactiv este mai mult sau mai puţin nociv faţă de alte tipuri de *ageism* e mai greu de stabilit în acest moment, cu toate că, parţial intuitiv, parţial ţinând cont de datele din interviuri, ar fi de presupus că, deşi ar trebui descurajat, el poate fi interpretat şi drept o scăpare morală, expresia unei dispariţii a compasiunii generale faţă de vârstnici declanşate de către o imagine negativă a vârstnicilor care absoarbe diversele determinări sociale, făcându-le invizibile şi producând o naturalizare şi o universalizare a degradării vârstnicilor. Spuneam şi mai sus, *ageism*-ul reactiv este tranzitoriu, nu caracterizează întreaga gamă de atitudini a respondenţilor faţă de vârstnici. Un lucru susţinut şi de faptul că majoritatea celor ce dau dovadă de *ageism* reactiv îşi realizează, retroactiv sau chiar anticipativ atitudinea excesivă, ponderând-o prin diverse strategii: 1) prin referirea la necesitatea de franchețe în raport cu obiectul interviului (există o (cel puţin semi-)conştientizare a atitudinii lor brutale); 2) prin referirea la un proces de demitizare a bătrâneţii care trebuie să aibă loc pentru o adevărată reformă a bătrâneţii; 3) prin exprimarea *milei* faţă de bătrânii la a căror eroziune de şanse şi de caracter societatea contribuie; 4) prin recursul la ideea de bătrâneţe ca fapt biologic, implacabil, care priveşte pe orice individ.

III.5.2. Bătrâneţea ca interioritate actuală sau potenţială

Îmbătrânirea ca proces socio-biologic în care non-seniorii sunt deja angrenaţi, cu două mari nuanţe, gândirea la îmbătrânirea proprie, dar şi senzaţia îmbătrânirii (a simţi efectiv îmbătrânirea şi/sau (doar) a o conceptualiza), precum şi bătrâneţea ca interioritate – în ce măsură non-seniorii sunt capabili şi dornici să se gândească la bătrâneţe ca fiind potenţial *a* lor, aşteptându-i în viitor, prefigurându-se prin intermediul procesului *lor* de îmbătrânire, dacă se pregătesc sau nu, şi cum, pentru bătrâneţe sunt chestiuni care au fost urmărite prin întrebările 10, 11, 12 şi 13. De asemenea, am urmărit şi stimularea unor exerciţii de imaginaţie: cum este imaginată bătrâneţea şi diferenţa dintre bătrâneţea probabilă şi bătrâneţea ideală, şi cum se văd pe ei înşişi non-seniorii, dacă se văd, la vârsta de 100 de ani.

III.5.2.1. A te simţi bătrân şi a te gândi la îmbătrânire: refuzuri, anxietăţi, pregătiri

Există o parte relativ mică de participanţi la interviu care au barat încercările de a discuta despre bătrâneţea proprie şi au fost prea puţin darnici în a

Scanned with OKEN Scanner

oferi detalii despre cum înțeleg îmbătrânirea personală. În timp ce foarte puțini (2 persoane) au spus că nici nu simt, nici nu se gândesc că îmbătrânesc și că orice discuție pe acest subiect este inutilă, unii dintre ei au admis că se simt sau știu că îmbătrânesc, dar nu doresc să acorde prea mare atenție acestui fapt sau să îl conceptualizeze în vreun fel pentru că îmbătrânirea aparține corpului (dar aduce consecințe pe plan psihologic și cognitiv, cea mai frecventă fiind, ca și la vârstnici, lentoarea cognitivă), iar nu părții evoluate a omului sau, pur și simplu, au refuzat să ofere argumente pentru indisponibilitatea lor de a discuta despre îmbătrânirea și bătrânețea proprii. Sunt și respondenți care cred că îmbătrânirea, dacă există, nu ține de nivelul conștient și nu îi afectează într-un mod real, social și psihologic, chiar dacă, biologic, vârsta se întâmplă și se modifică mereu, incremental. Evident că toți acești respondenți nu se pregătesc în nici un fel pentru bătrânețe pentru că o neagă fie ca importanță personală și valoare ontologică, fie ca realitate la care ar trebui, în acord cu normele sociale, să se gândească. Refuzul pregătirii pentru bătrânețe este argumentat prin retorica interesului pentru prezent. Cei mai mulți din cei care refuză să discute sau să dea prea multe detalii despre bătrânețea și îmbătrânirea proprie au viziuni negative sau chiar sumbre asupra bătrâneții și îmbătrânirii în general.

> Simt că îmbătrânesc, normal că simt. Nu fizic, că fizic fac eforturi (...) Dar văd eu că îmbătrânesc. Lucruri pe care le făceam rapid acum le fac mai încet. Mă enervează aritmetica, dacă mai adaug 10 ani îmi dau seama că e gata, ești bătrân, nu mai pot da înapoi (...) La bătrânețe nu mai ai nimic. (...). Refuz, da, refuz total să mă gândesc la bătrânețe. Nu mă pregătesc pentru ea, deloc, oricum vine pe furiș (NS18).

> Nu mă pregătesc pentru bătrânețe. Vine oricum. Nu-mi imaginez bătrânețea nici ideală nici probabilă. Va fi ce va fi. Nu am ce să vă spun. (NS16)

> Îmbătrânesc, dar mereu îmi găsesc ceva util de făcut. Nu mă pregătesc pentru bătrânețe, mă ocup de prezent (...) O să vă comunic imediat cum ajung la acea vârstă, a bătrâneții. (NS19)

> Nu mă gândesc că îmbătrânesc. Nu mă afectează într-un mod de care să fiu conștient. Nici măcar părul nu remarc că mi se albește pentru că, de când nu mai am plete, mă rad pe cap. Nu cred că îmi pasă că aș îmbătrâni. Nici măcar de planurile pe care le-am tot amânat și la care îmi spun că țin, nu simt nevoia să mă apuc. (..) Nu îmi imaginez nicicum bătrânețea. Nu mă gândesc că voi fi vreodată bătrân, nici măcar acum când trebuie să îți răspund la această întrebare. (NS12)

Acestea sunt refuzuri de a medita la bătrânețe vertebrate de o axă a negativității. Adică sunt făcute din poziția unor oameni care disprețuiesc ceea ce bătrânețea le poate aduce în termeni de cunoaștere, de înțelegere a vieții și consideră procesul de îmbătrânire predominant sub aspectul său natural, biologic,

Scanned with OKEN Scanner

care poate fi ţinut în frâu printr-o atitudine indiferentă, superioară, dominând anxietatea viitorului prin focalizarea pe prezent şi prin postularea bătrâneţii ca *date*, ca venind orişicum, în pofida oricăror strategii personale (de tip *ce va fi va fi*). Există şi câteva refuzuri de a medita la o bătrâneţe personală, din nou, cu negarea existenţei unui veritabil proces de îmbătrânire (care nu se simte şi nu este gândit), ce se realizează însă pe o axă a pozitivităţii. Cu alte cuvinte, aceste refuzuri sunt făcute de pe poziţia unor indivizi care nu disprețuiesc bătrâneţea, doar că îşi asumă un statut privilegiat al tânărului etern (în care pot crede plenar, nu sugerez aici nici impostura, nici lipsa lor de sinceritate) şi al relativizării radicale, profund subiective a timpului. Într-o manieră ludică şi sofisticată, se produce o decantare a bătrâneţii din temporalitatea fiinţei, aceasta putându-se desfăşura fără să mai sufere de pe urma îmbătrânirii şi fără să mai întâlnească starea bătrâneţii. Anxietăţile sunt şi ele dezamorsate, iar sentimentul cel mai frecvent descris este mirarea ce are loc în faţa trecerii timpului personal, care nu (mai) conduce la bătrâneţe.

> Nu, categoric nu mă gândesc că îmbătrânesc şi nu simt curgerea timpului. Simt că a trecut timpul când întâlnesc pe stradă câte un fost elev de a V-a care îmi spune că se însoară sau că aşteaptă un copil. Atunci mă gândesc „Wow, când au trecut anii ăştia?", dar de simţit, nu-i simt trecând. Timpul nu intră în preocupările mele decât în sensul de „Azi e joi, azi trebuie să îmi fac timp să termin de completat chestionarul (...)." Altfel, timpul nu există. Pentru mine, cel puţin. Există anotimpuri, da, există zilele săptămânii, dar ele înseamnă rotaţie, repetiţie, deci permanenţă, nu curgere, nu îmbătrânire, ci reînnoire. E un prezent care se reînnoieşte, se reactualizează cu regularitate. Este, nu curge (...) Nu, nu mă pregătesc în niciun fel. Nici măcar la pensie, la bani nu mă gândesc. Nu văd rostul. Nu fac planuri pe termen lung, face viaţa planuri pentru mine. Mă văd muncind până în ultima zi într-un ritm potrivit cu starea mea de sănătate de atunci. Mereu m-am ocupat de ziua de azi, nu de viitor, şi a fost bine. Nu văd de ce ar trebui să încep să fac altfel vreodată. (NS10)

Cu excepţia refuzurilor negative şi pozitive de a discuta despre bătrâneţea şi îmbătrânirea personale, respondenţii admit că simt sau se gândesc la îmbătrânire şi sunt, în mare parte, dispuşi să îşi imagineze bătrâneţea proprie, atât pe cea ideală, cât şi pe cea probabilă, ceea ce nu înseamnă că pot întotdeauna să o şi facă – cei foarte tineri, sub 35 de ani, afirmă că ar vrea să discute despre bătrâneţea lor probabilă, dacă ar fi prea mult pentru ei să îşi dea seama cum va fi. Unii spun că se gândesc, mai mult decât simt că îmbătrânesc, de obicei (dar regula nu se aplică 100%) aceştia fiind cei care raportează o vârstă subiectivă mai mică decât cea cronologică şi cei care sunt, într-adevăr, mai tineri (30+ sau 40-45). Alţii afirmă că simt, mai mult decât se gândesc că îmbătrânesc, aceştia fiind persoane de toate vârstele, care recunosc să au acordat puţin timp acestui subiect. Sunt şi respondenţi care observă că se gândesc *cu intermitenţe*

Scanned with OKEN Scanner

la bătrânețe (NS7). Cei care afirmă că se gândesc la îmbătrânire (cu sau fără să *simțirea* bătrâneții) sunt cei care problematizează cel mai mult bătrânețea, situând-o în relație cu identitatea lor și manifestând o capacitate considerabilă pentru gândirea auto-critică.

> nu mă gândesc că îmbătrânesc. Sincer, nu am stat să mă gândesc la acest subiect, dar acum, că mă întrebi, da, simt că îmbătrânesc, deja după 38-40 nu mai am aceeași energie, aceeași rezistență la stres. (NS24)

> Da, mă gândesc că îmbătrânesc, sau știu cumva. Dar nu simt, de simțit. Probabil cândva voi simți (...) Nu, hotărât nu mă gândesc la bătrânețe, cum să mă gândesc la așa ceva? Ce pot face fac azi, ce nu, nu. E prea departe de mine și în primul rând eu nu știu ce fac mâine. Și atunci nu am cum să mă gândesc. (NS1)

Cei mai mulți dintre acești respondenți care acceptă, neafișând nici un semn de disconfort, o discuție despre bătrânețea și îmbătrânirea proprii dau la iveală:

1) referitor la bătrânețe, cel puțin un tip de frică precum: anxietatea generală cu privire la înaintarea în vârstă, teama și dezgustul față de corpul care îmbătrânește și se urâțește, apoi, similar cu ce am găsit la vârstnici, teama de a nu deveni o povară pentru cei dragi (exclusiv la cei de 50+, la absolut toți), frica de a nu avea o bătrânețe urâtă și de a semăna modelelor negative identificate, teama de a nu regreta deciziile importante luate de-a lungul vieții, teama de a nu avea control asupra persoanei proprii la bătrânețea înaintată, de a depinde de ceilalți, frica de singurătate la bătrânețe, în absența unei familii sau a perspectivei de a forma una în viitorul apropiat, oroarea de a deveni tolerată de cei din familie, *o babă*; frica de eșec existențial și de regret;

2) referitor la îmbătrânire, cel puțin o neliniște referitoare la schimbarea înfățișării fizice, la pierderea părinților în vârstă, la apariția unei senzații cvasiconstante de oboseală sau chiar epuizare, la o apăsătoare responsabilitate față de sensul existenței personale (la cei mai tineri), la diminuarea oportunităților profesionale și alterarea puterii de muncă intelectuale (în special la cei cu profesii academice, dar nu și la cei care au văzut cazuri de demență în familie sau în jur), la reducerea șanselor de realizare a unei vieți de familie (nașterea de copii, întemeierea unei familii – la femei de 30-40), la apariția problemelor de memorie, la senzația că ultimii ani au trecut îngrozitor de repede și inconsistent etc.

> Eu mă văd foarte urâtă. Nu mă mai uit în oglindă. Nu mai am timp. Am îmbătrânit. (NS21)

> Nu simt că îmbătrânesc, nu încă, deloc. Am sămânță bună, mama are 93 de ani. Dar mi-e frică de singurătate și că nu mai pot fi autonomă. Pentru că da, mi-am așternut asta. Am decis să nu mă căsătoresc și să nu am copii. Nu mă pot aștepta ca cineva să aibă grijă de mine, și nu, nu e nici o garanție nici dacă ai co-

Scanned with OKEN Scanner

> pii. Nu vreau să mă îngrijească nepoţii de milă, să fiu o nesuferită, mă tem şi de asta, să nu ajung aşa. Să spună ei: hai să o vizităm pe baba asta, hai că nu am mai fost la babă. Să facă lucrurile din obligaţie. De altceva nu mi-e frică, de corp, de schimbări. Dar de asta, da, recunosc, să nu mai fiu independentă. Nu vreau să cad povară nimănui, chiar am nevoie să mă descurc singură. (NS17)

> Da, simt şi mă gândesc că îmbătrânesc. Că se îngustează opţiunile, că nu mai am atâta timp să citesc, să mă îmbogăţesc, să fiu la bătrâneţe omul care vreau să fiu. (NS22)

> Dacă sunt conştient că îmbătrânesc? Aoleu, sunt mega-conştient de asta. Sigur, văd că îmbătrânesc. Sunt aspecte legate de creier care mă deranjează (...) Am văzut că uit, uit cuvinte, deja după 30 de ani apar procese în creier, mi-e teamă de alterarea creierului (de Alzheihmer-ul cu debut precoce, dacă ştii de el), că nu voi mai putea lucra, să nu îmi pierd puterea de muncă, să pot să fiu în continuare eficient în ce fac (...) Am nevoie de singurătate, ca să stau să scriu, dar mă tem să nu ajung ca Ţuţea, singur într-o garsonieră. (NS13)

Două respondente, extrem de diferite pe toate palierele – 38, respectiv 59 de ani, studii universitare, respectiv studii profesionale etc. – susţin că îmbătrânirea nu poate fi dorită pentru că ea duce la bătrâneţe, care este cea mai indezirabilă şi temută vârstă. „Bătrâneţea (...) e o chestiune inconştientă, nu cred că îţi doreşti", spune NS8, „bătrâneţea e rea, că, uite, de-aia nu vrea nimeni să îmbătrânească, nu înţeleg de ce lumea nu acceptă asta, nimeni nu abia aşteaptă să îmbătrânească" (NS21). Punând în relaţie această viziune cu datele pe care le-am obţinut din interviurile cu seniorii (a se vedea provocările pe care le au aceştia în a metaboliza bătrâneţea sau negarea statutului de vârstnic), se arată, şi pe această cale, că bătrâneţea este o etapă dificilă de viaţă, şi că negativitatea interpretativă cu care a fost măsurată timp îndelungat nu se poate vindeca prin etichetarea superficială a bătrâneţii, într-o cheie voioasă a îmbătrânirii de succes, aşa cum este ea înţeleasă în cultura populară, ca vârstă a posibilităţilor multiple, a împlinirii prin activitate, a creşterii continue a sinelui. S-ar putea ca faptul că nimeni nu anticipează cu bucurie bătrâneţea, pe calapodul clasic al copilului care doreşte să fie tânăr, să aibă atât cauze sociale şi culturale – cine ar dori să treacă dincolo de tinereţe într-o societate care cultivă excesiv valorile tinereţii? – cât şi cauze ontologice – până la urmă, după bătrâneţe, oricât de extinsă ar fi ea în timp datorită creşterii speranţei de viaţă, nu mai urmează o altă vârstă, bătrâneţea precipitând, dacă nu o discuţie despre moarte, cel puţin una despre finitudine (incluzând aici pierderea celorlalţi). Dar, pe de altă parte, modificarea percepţiilor sociale asupra bătrâneţii (iar aici, desigur, ar fi bine ca această modificare să apară şi ca un reflex al îmbunătăţirii realităţii sociale a vârstnicilor) ar putea conduce la o mai bună metabolizare a bătrâneţii şi în cazul non-seniorilor, înţelegând, prin metabolizare, ca şi la vârstnici, internalizarea bătrâneţii ca dimensiune a sinelui plus legitimitatea revoltei împotriva biologiei

Scanned with OKEN Scanner

bătrâneții sau a diverselor narațiuni socio-culturale ale îmbătrânirii. Metabolizarea nu presupune acceptarea pasivă a îmbătrânirii. Tocmai de aceea, din cele exprimate de către cele două respondente nu rezultă că nu au metabolizat îmbătrânirea (nici neapărat că au făcut-o), ele demonstrând, în contextul unui interviu care s-a arătat *prietenos* cu ideea de îmbătrânire și bătrânețe, curajul contestării socio-biologice a acesteia.

Că bătrânețea poate fi, în anumite condiții, atractivă, e o idee pe care o găsim la unul dintre intervievați. Deși acesta spune că bătrânețea vine mereu din exterior, în sensul că individul nu se poate simți bătrân decât prin ceilalți, că e o senzație pe care societatea i-o inoculează, el povestește cum, copil fiind, își dorea să fie pensionar pentru a avea tot timpul din lume. E de remarcat contrastul dintre ceea ce spuneam despre bătrânețe – ca vârstă în care se revelează finitudinea, și ceea ce el consideră că e bătrânețea – a beneficia de timp, după bunul plac, fără constrângeri exterioare:

> Nu mă simt, dar mă gândesc. Să știi că anii nu se simt pe interior. Eu acuma nu mă simt foarte bătrân. Noi vedem mai mult bătrânețea decât se văd bătrânii ei pe ei. Deci bătrânețea e din exterior. Nu cred că o simți cu adevărat, poate niciodată. Uite, o chestie ciudată. Când eram copil, voiam să fiu pensionar. Știi de ce? Mi se părea că am timp să ajung să fiu pensionar, să mă uit la filme, să am timp să citesc. (...) Și da, sper să fiu bătrân și să am timp să citesc, e idealul meu. Și să mă plimb. Aștept să mă plimb. Am uitat de ce avem nevoie să ne plimbăm. Ca atunci când mănânci mărul. Îl mănânci că e sănătos și altceva uiți. Aștept să îmbătrânesc, să mă bucur de toate. (NS6)

Chiar dacă nu direct, bătrânețea și îmbătrânirea, conștientizate, produc consecințe pozitive în ceea ce privește modul în care indivizii își duc viața. Chiar una dintre respondentele care spuneau că bătrânețea nu poate fi dorită mărturisește că realizarea faptului că îmbătrânește a dus la un proces mai bun de prioritizare și la o selectivitate mai mare în raport cu relațiile sociale, după cum a însemnat și o maturizare psihică și un imbold către angrenarea în activități semnificative. La mai mulți respondenți se poate observa același fenomen de prioritizare și selectivitate, stimulat de conștientizarea îmbătrânirii personale, dar la unii dintre ei se pune în evidență și o mișcare de distanțare, uneori în cheie ironică, de această tendință de *esențializare* a vieții.

> Da, mă gândesc, dar nu foarte mult, ci mai degrabă la sfârșit, la capăt, la ultima picătură. Și atunci realizez că am multe de făcut. O simt, o simt la nivel vizual, la nivel energetic, la nivel spiritual, am mai multă detașare pe care poate nu aș fi avut-o la o anumită vârstă. Da, o simt, e parte din mine, nu e ceva care se întâmplă în afară, ca o fatalitate. Eu fac parte și contribui la ea. Inclusiv prin respingerea ei. Negociez un pic cu ea, haide, mai lasă-mă acum. Am simțit asta o dată cu primele riduri, primele cute pe față. Mi-am zis stai, măi, că nu mai e totul la fel, nu mai e aceeași fizionomie. Am comparat fizionomia de la 20, de

Scanned with OKEN Scanner

> copil, cu cea de 30 și am realizat, da, îmbătrânesc. Au început durerile, ba un picior, ba un spate. Când am văzut cutele alea mi-am dat seama că nu mai pot face nimic împotriva lor. Pe moment am încercat cu creme și sport și am început să citesc pe internet. Am încercat să nu mă mai strâmb. Sper că am ridurile de la gândire, nu de la altceva. (NS8)

> Da, ne gândim la bătrânețe. La gândul acesta, începi să fii mai selectiv cu activitățile, cu timpul alocat, cu persoanele din jur. În rest, nu știu dacă pot deveni mai înțelept, nici nu mă străduiesc foarte tare. Nici nu cred că trebuie căutat sensul vieții cu prea mare interes. Dacă, Doamne ferește, îl găsim foarte târziu? (NS14)

Îmbătrânirea poate duce la optimizarea strategiilor de viață, dar poate duce și la decizii care să nu fie în interesul persoanei, fiind un soi de capcane biologice. Astfel, NS13 crede că teama de îmbătrânire și observarea capacităților fizice diminuate poate determina anumiți indivizi să încerce să compenseze lipsa de vitalitate prin procreare („Oamenii când simt că își pierd vitalitatea, fac un copil. Măcar eu am scăpat de chestia asta", NS13), iar pe alții să echilibreze această diminuare de energie prin curajul de a lua decizii care nu se potrivesc cu ceea ce societatea încurajează și a se concentra asupra a ceea ce este semnificativ pentru ei (ex.: să studieze în continuare, să decidă ferm să nu aibă urmași, să călătorească și să nu adune bani pentru pensie (paradoxal)).

Cu toate că conștientizarea îmbătrânirii produce strategii de viață, în general, ea nu determină o prea acerbă pregătire pentru bătrânețe. La cei care refuză să discute despre bătrânețe și îmbătrânire, pregătirea este total exclusă. Sunt și respondenți care, deși meditează la bătrânețea proprie nu se gândesc la pregătiri sau elimină, programatic, această preocupare pentru că o consideră fie mult înaintea timpului ei, fie oricând absurdă. Alți respondenți afirmă că știu care ar trebui să fie pregătirile pentru bătrânețe – de la economii la asigurarea unor proprietăți și până la o stare de sănătate cultivată în prezent, care să reprezinte un bun prognostic pentru o îmbătrânire frumoasă –, dar nu au început încă să își asume aceste pregătiri, urmând să o facă în viitorul apropiat.

> Mă pregătesc, da. În ideea că mă pregătesc să fac tot ce pot acum, pe ideea că nu o să am aceeași energie și putere peste 10 ani, să zicem. Mă pregătesc financiar, pensie privată, îți asiguri una alta, mai faci ce poți la casă. Dar nu mă pregătesc în sensul definitiv ca și cum vine mâine. Mă pregătesc să pot face schimbarea, să fiu deschisă la schimbări. Probabil nu voi avea același context și același anturaj. Sunt gata pentru schimbare. (NS8)

> Personal nu mă pregătesc. Știu însă oameni pe care îi cunosc bine, care o fac. De exemplu, cineva apropiat și-a vândut casa cu etaj pentru o casă pe un singur nivel. Zice: dacă îmbătrânesc, nu voi mai putea urca scările. Alții se gândesc la fonduri de pensie, acumulări suplimentare de capital, mai multă atenție la mân-

Scanned with OKEN Scanner

> care, mai mult sport. Înțeleg că se poate face asta, dar încă nu am încercat să fac asemenea planuri. (NS14)

> Mi-aș dori să mă pregătesc, în special financiar, însă, în momentul acesta, situația financiară – și cea profesională – este atât de precară încât un astfel de gând mă demobilizează. Încerc să nu mă gândesc, însă gândul că ar trebui să fac pregătiri este mereu undeva în substratul mental. (NS5)

III.5.2.2. Bătrânețea extremă și bătrânețea ideală ca exercițiu de imaginație

Bătrânețea extremă – vârsta de 100 de ani – nu a constituit un subiect de prea mare interes pentru non-seniori. Indiferent de vârstă și cu o reluctanță sporită la cei mai tineri (culmea!), au fost foarte puțini cei care s-au angajat într-un astfel de exercițiu, pentru cei mai mulți, întrebarea părând ridicolă sau ironică. Răspunsul clasic a fost *nu mă văd la 100 de ani*, iar alte variante, *nu îmi doresc să ajung la 100 de ani* sau *întrebarea e absurdă.* Au fost și respondenți care au exprimat simplu: „mi-ar plăcea să ajung la 100 de ani, dar nu cred, pur și simplu, că acest lucru se va întâmpla" (NS7). Cei care au în preajma lor părinți bătrâni și bolnavi se arată de-a dreptul oripilați de idee, căci, din cele văzute de ei, o vârstă ca 80 sau 90 de ani pune deja serioase probleme nu numai celor bătrâni, ci și familiei lor. Alții spun că o vârstă atât de înaintată ar fi probabil una la care nu i-ar mai avea alături pe cei dragi (soție, soț, mai ales), astfel că nu e deloc atrăgătoare, iar o altă parte (formată, preponderent, din cei mai tineri) manifestă o reticență totală față de această posibilitate invocând mâncarea de proastă calitate și stresul cronic în care se trăiește în România.

Doar doi respondenți au intrat, real, în joc, arătând entuziasm față de întrebare, unul spunând că la 100 de ani, cu dezvoltarea inteligenței artificiale ar putea să trăiască într-o formă imaterială – fiindu-i conservată numai mintea, nu și corpul – sau, dacă lucrurile vor fi mai evoluate, chiar într-un corp al său ameliorat tehnologic (NS6), iar celălalt, o respondentă, imaginându-și „mai în glumă, mai în serios" (NS11), că ar fi o bătrânică haioasă, activă, având grijă de o pisică, plimbându-se și savurând „măcar o cafea decofeinizată". Motivul pentru care primul ar dori să trăiască atât este curiozitatea: „mi-ar plăcea să trăiesc, nu pentru mine, ci de curiozitate" (NS6), iar cea de-a doua respondentă nu imaginează o veritabilă vârstă extremă, ci perpetuează o bătrânețe ideală înspre acest prag de 100 de ani. În rest, majoritatea răspunsurilor primite la această provocare transmit cât de dificil sau imposibil este ca respondenții să se imagineze la 100 de ani și adoptă un ton ludic sau cinic:

> Speranța moare ultima. O să fiu nesuferit de sfătos. O să dau sfaturi legate de cum să ajungi la vârsta aia... Poate o să scriu și o carte... ceva cu 100 de ani, poate de singurătate... oricum nu îmi voi aminti că s-a mai scris... Glumesc, desigur. Nu am o proiecție de acest fel. Poate și pentru că optimismul nu este punctul meu forte. (NS14)

Scanned with OKEN Scanner

> Centenar. Preferabil viu şi activ, dar, decât o ruină, mai bine decedat. Nu cred că până atunci va apărea vreo modalitate de a ne schimba trupul sau de a ne transfera conştiinţa pe calculator, dar poate că vor exista modalităţi de a ne prelungi existenţa într-un mod rezonabil. (NS12)

> Evident, aş fi un schelet la doi metri sub pământ. (NS16)

Bătrâneţea ideală este şi ea privită cu scepticism, nu atât prin prisma părţii ideale, cât prin posibilitatea de a ajunge la bătrâneţe, mulţi respondenţi exprimând sau sugerând temerea cum că nu vor atinge o vârstă înaintată, uneori numind stresul zilnic sau referindu-se la boli cronice de care suferă, ca factori ce ar putea să facă imposibilă bătrâneţea, orişicare. Entuziasmul este net superior pentru bătrâneţea ideală în raport cu bătrâneţea extremă. Printre componentele unei bătrâneţi ideale se află: prezenţa celor dragi (de obicei soţ/soţie), un cadru geografic în care respondentul se simte extraordinar, sentimente de împlinire, practicarea unor activităţi intelectuale, în prelungirea celor profesionale (vizionarea de filme de calitate, scrierea de opere literare sau academice), activităţi fizice plăcute (plimbare). Câţiva respondenţi afirmă că, în ceea ce-i priveşte, bătrâneţea ideală este foarte aproape de cea probabilă (ex.: „Dacă ar fi diferenţă mare între bătrâneţea ideală şi bătrâneţea probabilă mi-ar crea anxietăţi", NS22)

> Într-o casă pe malul mării Egee (bine, marea poate fi şi alta, nu ţin la asemenea detalii). Este cald, nu mă interesează facturile la gaz, am multe cărţi şi filme. Ies zilnic şi mă duc la piaţă după peşte. Câţiva prieteni care şi-au imaginat acelaşi lucru sunt şi ei cu mine... Din când în când, mergem la film şi la teatru la Paris (biletele de avion sunt ieftine). Asta ar fi cea ideală. Cea probabilă... Fără mare, cu ceva interes pentru facturile la gaz... Nu e tot timpul cald, mai e şi frig. Peştele e de la supermarket. Dacă am voie, ceva vin bun... Dar, în acelaşi timp, cu ceva cărţi, filme şi poate şi ceva prieteni care nici ei nu au reuşit faza cu marea... (NS14)

> Sunt sceptic că voi ajunge la o vârstă înaintată. Bătrâneţea ideală ar fi cea în care să îmi petrec ultima etapă a vieţii alături de soţia mea, de prietenii mei buni, să am o casă plătită integral, o bibliotecă imensă cu ajutorul căreia să scriu şi să studiez în continuare. Asta presupune să am spiritul încă viu, memoria intactă şi putere fizică. Cea probabilă mai degrabă nu o văd. (NS4)

> Ideal, îmi imaginez ca mă voi pensiona undeva la ţară, într-o casă cu gradină şi animale. Este ceea ce îmi doresc să fac acum, însă nu am nici timpul, nici situaţia financiară. Nu cred că îmbătrânirea ideală este foarte departe de cea probabilă, în cazul meu. (NS5)

> Eu cu A. pe o insulă, apoi plimbându-mă prin toată lumea, vopsindu-mi părul verde, să am timp să vizitez toate insulele pe care acum nu am curajul. Acum mă gândesc la riscuri, îmi calculez fiecare mişcare. Cred că, când eşti bătrân,

Scanned with OKEN Scanner

> nu mai eşti la fel de calculat, nu ai mai ai ce pierde atât (...) Sper ca bătrânețea ideală să fie acelaşi lucru cu cea probabilă. (NS8)

> Într-o căsuță la munte, cu cel mai apropiat vecin la 2 km, cu căței şi pisici, cu căprioara venind să lingă sare la gardul meu, hălăduind în pas liniştit pe dealuri, cu soțul din dotare certându-mă la întoarcere că iar am umblat aiurea cu R., câinele meu, şi am uitat să vin la masă – alt R., cu alt nume, nu cel de acum, ştiu, dar pentru asta voi lăcrima şi îmi va fi dor atunci; acum, e aici la picioarele mele şi nu am de ce mă întrista în avans. (NS10)

Bătrânețea ideală se caracterizează prin simplificare (a relațiilor interumane, a realităților şi cadrelor sociale) şi esențializare – tot ceea ce alcătuieşte bătrânețea ideală e important şi plin de sens şi se bazează pe ceea ce respondenții percep ca fiindu-le cel mai specific ori acele trăsături care îi definesc cel mai bine. Totuşi, esențializarea nu se produce şi asupra unui element de forță ce face parte din anxietățile îmbătrânirii: corpul care îmbătrâneşte şi care se urâțeşte. Sigur însă că narațiunile corpului îmbătrânit ale non-seniorilor nu se compară, ca anvergură a descrierii şi ca tonalitate (mergând până la tragic pentru vârstnici) cu cele ale seniorilor, însă, dispariția totală a corpului în imaginile bătrâneții ideale rămâne surprinzătoare. Nu la fel se poate spune despre alte element generatoare de neliniște: memoria şi sănătatea creierului, respectiv sănătatea fizică. Bătrânețea ideală include capacitatea de mişcare, frecvent înțeleasă ca eliberatoare în raport cu nenumăratele constrângeri sociale asumate de-a lungul vieții, şi abilități cognitive nealterate care să permită continuarea activităților intelectuale şi conservarea stimei de sine. Toate descrierile de bătrâneți ideale se centrează pe persoana în cauză. Nu sunt egoiste, dar sunt autocentrate. De pildă, la persoanele care au copii, aceştia nu apar deloc în constructele lor de bătrânețe ideală. Bătrânețea ideală relevă faptul că şi pentru non-seniori, ca şi pentru seniori, autonomia şi controlul asupra propriei vieți sunt fundamentale.

III.5.3. Conexiunile dintre moarte şi bătrânețe

Ca şi pentru seniori, moartea nu a fost, nici pentru non-seniori, un subiect facil de abordat. Însă, de partea cercetătorului, lucrurile s-au prezentat categoric mai simplu. Am avut rețineri reduse în a aduce în discuție tema morții şi am ticluit mai puține strategii pentru a o face, pentru că nu aş fi riscat, precum la seniori, ca interviul să sugereze normalitatea acceptării morții de către o categorie de vârstă şi, implicit, mai grava aluzie a condamnării la moarte a vârstnicilor. Momentul potrivit, tonul adecvat, nu au mai constituit o preocupare. Conexiunile dintre moarte şi bătrânețe au fost stabilite în urma răspunsurilor la întrebarea numărul 14 ce vizează direct relația dintre moarte şi bătrânețe, fără ocolişuri, ca în cazul vârstnicilor (*Cum vedeți bătrânețea şi îmbătrânirea în relație cu moartea? Este bătrânețea o anticameră a morții?*) şi, într-o mult mai

Scanned with OKEN Scanner

mică măsură, la întrebarea numărul 15 despre cum înțeleg non-seniorii moartea[50]. Cele două pattern-uri de răspunsuri care se pot observa sunt disjuncte. Mai mult de jumătate dintre non-seniori au negat existența unei conexiuni fundamentale între moarte și bătrânețe, considerând că legătura care există între ele e accidentală, în vreme ce cealaltă parte au accentuat această conexiune, au esențializat-o prin utilizarea tropului cultural (utilizat în întrebare) al bătrâneții ca anticameră a morții.

III.5.3.1. Accidentalul: „Să nu lăsăm bătrânețea la umbra morții"

Observam, și în partea teoretică și atunci când analizam abordările thanatice ale bătrâneții la seniori, tendința actuală de a disocia moartea de bătrânețe, în parte datorită influenței modelului îmbătrânirii de succes și a îmbătrânirii active. Sunt însă și cercetări gerontologice actuale (Gawande, 2014) care insistă asupra faptului că legătura dintre moarte și bătrânețe, pe care astăzi societatea o percepe, în mod clasic, ca fiind esențială, este un produs istoric, rezultat al creșterii speranței de viață și al medicalizării bătrâneții. La seniori am observat o slabă conectare a morții la bătrânețea proprie, ceea ce nu este tocmai indicativul unei separări clare în sensul de mai sus (căci arată și temeri sau refuzuri potențial patologice ale morții), dar arată tendința de a dizolva continuitatea culturală dintre bătrânețe și moarte.

Pentru nonseniori, separarea morții de bătrânețe are două funcții majore.

1) Una este de natură predominant personală, o funcție de auto-protecție, legată de conservarea speranței cu privire la înaintarea în vârstă și de oferirea sentimentului că bătrânețea poate fi valorificată simbolic, că se poate converti din probabilă în ideală, că poate constitui o perioadă în care sinele să înflorească sau cel puțin să își găsească un soi de liniște, la adăpost de temporalitatea accelerată și stresantă a timpurilor postmoderne, și în ciuda diverselor pierderi cu care este asociată. Auto-protecția pare a avea o importanță specială pentru cei care spun că au senzația că îmbătrânesc, dar e de subliniat că, la mulți din cei care afirmă că nici nu simt, nici nu își gândesc bătrânețea (o altă strategie de negare), această funcție este detectabilă. Este de meditat cum non-seniori, altfel înspăimântați de îmbătrânire, mai mult sau mai puțin dornici să discute de bătrânețea proprie, ajung la concluzia că bătrânețea nu are nimic de-a face cu moartea, precum și de gândit și la consecințele acestei *deconectări* dintre moarte și bătrânețe. În acest caz, bătrânețea și îmbătrânirea sunt simple procese caracterizate de o *urâțire* a trăsăturilor, de o diminuarea a abilităților fizice, cognitive, psihice. Această funcție de autoapărare nu se regăsește doar în relație cu cei care

[50] Am ales să nu mai dezvolt aici acest aspect, pentru a nu risca să ne îndepărtăm prea mult de la subiect. Dar, ca idee, categoriile identificate la seniori, referitor la raportul dintre viziunea lor asupra morții și religiozitate se regăsesc și la non-seniori.

Scanned with OKEN Scanner

au o atitudine negativă asupra bătrâneții și îmbătrânirii, ci și la cei care au concepții pozitive asupra înaintării în viață și care par a fi adepți ai unei abordări de tip *îmbătrânire de succes*. Doar că, în această situație, extragerea morții din bătrânețe este coerentă cu viziunea lor de ansamblu. Printre cele mai frecvente argumente invocate pentru a susține disjuncția moarte-bătrânețe se numără posibilitatea ca moartea să apară la orice vârstă, existența unor boli agresive cu potențial mare de mortalitate, precum cancerul, sau faptul că, bătrânețea putând fi extrem de generoasă ca număr de ani, devine absurd să o numești anticameră sau lunga istorie culturală a morții care s-a situat în afara bătrâneții:

> Nu văd nici o legătură între moarte și bătrânețe. Din contră, pare mai frecventă la cei tineri. Aș putea să dau o groază de exemple de oameni de 30, 40, 50 de ani care au murit de cancer și știi ce rău e cancerul, și persoane care s-au îngrijit și au fost sănătoase și tot au făcut cancer. Nu ai nici o siguranță că mori bătrân. Și poate te simți îmbătrânit la 50 de ani și mai trăiești încă 40, ce legătură să aibă atunci bătrânețea cu moartea? (NS15)

> Moartea și bătrânețea nu sunt legate. Doar recent, e o chestiune istorică, altfel se murea mult mai mult tânăr. (NS9)

> Bătrânețea nu e neapărat legată de moarte. Pot să am 34 de ani și să mor mâine. Nu faci legătură cu bătrânețea și cu moartea pentru că nu ai cum. Uite, vine virusul și îl iei și mori. Nu sunt de acord că bătrânețea e o anticameră a morții. (NS1)

> Bătrânețea este, într-un fel, o anticameră a morții, dar, dacă îmbătrânești de pe la 60 de ani și trăiești 100, asta nu mai e atât de adevărat. Mai degrabă bătrânețea este o etapă a vieții, care însă nu mai e urmată de nici o alta. Nu știu cum voi fi atunci și ce voi gândi, dar cel puțin acum cred că voi încerca să mă bucur de viață, să fac ce-mi place și așa mai departe, nu că-mi voi aștepta mioritic sfârșitul. (NS12)

2) Cea de-a doua funcție este una predominant socială, asociată cu dorința de a renunța la ceea ce respondenții percep drept un stereotip utilizabil inclusiv pentru a discrimina vârstnicii, dar și cu tentația de a se angaja într-o deconstruire a imaginii bătrâneții ca declin, ca fatalitate, ca etapă de viață negativă ce poate altera până la dispariție identitatea persoanei care intră în bătrânețe. Nu toți respondenții pentru care această funcție e activă par pe deplin convinși când afirmă că nu există nici o legătură între moarte și bătrânețe, dar toți par hotărâți să elimine clișeizarea sau chiar mitizarea acestei legături conținută și în expresia *bătrânețea ca anticameră a morții* și par a ști că una dintre căi este distrugerea sa pur lingvistică, într-o primă fază. De pildă, unul dintre respondenți realizează o critică a definirii bătrâneții prin referire la moarte, asemănătoare criticii pe care Molly Andrews (1999) o face definirii bătrâneții prin

Scanned with OKEN Scanner

referire la tinereţe: în ambele cazuri se contestă că ceea ce rezultă prin apelul la alte etape ale vieţii este anularea unui specific al bătrâneţii (NS6). Similar, un alt respondent susţine că modul în care ne raportăm la bătrâneţe traduce un mecanism mai general: arderea etapelor, goana spre un viitor care reprezintă o continuă negare (prin îndepărtare, prin transformare) a prezentului sau o inasumare a sa (NS14). O altă respondentă (NS10) consideră că moartea însoţeşte omul pe parcursul vieţii sale, dar o transcende, este mereu o potenţialitate, calitate care face ca bătrâneţea şi celelalte vârste să fie egal depărtate de moarte. Mai mult, spune ea, moartea ar trebui acceptată ca un fenomen firesc, fără legătură specială cu bătrâneţea, şi pentru a nu cădea în egoism. Respondenta NS11 refuză bătrâneţii o legătură privilegiată cu moartea pentru simplul fapt că moartea este frecventă şi la alte vârste. În fond, parte din argumentele celor la care prevalează prima funcţie, a anulării conexiunii dintre moarte şi bătrâneţe, sunt utilizate şi de non-seniorii la care prevalează cea de-a doua funcţie, cea a de-stereotipizării sau a demitizării. Oricum, tipul de funcţie este stabilit prin raportare la perspectiva mai largă asupra îmbătrânirii şi bătrâneţii a respondenţilor, ne-reieşind pe de-a-ntregul din fragmentele citate.

> Dacă gândeşti aşa, că bătrâneţea este o aşteptare a morţii, îţi deformezi de fapt bătrâneţea. Trebuie fiecare etapă din viaţă trăită pentru ceea ce este ea; dacă aduci moartea în ea atunci nu o mai trăieşti cum trebuie, pentru ea însăşi, ci pentru moarte. (...) E aiurea să te gândeşti, a!, am devenit bătrân, trebuie să mor. Înseamnă că tot parcursul acela tu nu îl mai faci ca lumea, că eşti condiţionat de moarte. Nu, eu le văd ca două etape diferite, bătrâneţe şi moarte (...). Nu ar trebui să lăsăm bătrâneţea la umbra morţii. (NS6)

> E un clişeu acesta, că bătrâneţea e o anticameră a morţii, aşa consider. Şi e greşit să ne resemnăm aşa. Fiecare vârstă cu plăcerile ei. Impresia e că ne grăbim tot timpul. Ba să creştem, ba să ajungem adulţi, ba să ajungem acasă din locul în care suntem. E o problemă aşteptarea asta să trecem mereu la altceva. De asta ai pus întrebarea asta, pentru că impresia este că foarte multă lume care ajunge la o anumită vârstă, în loc să îşi trăiască vârsta, se grăbeşte la *next level*, aşa cum a făcut toată viaţa. (NS14)

> Înaintarea în vârstă şi moartea nu sunt neapărat legate între ele. Se poate muri la orice vârstă biologică, din diverse motive. Moartea e un fenomen firesc şi doar egoismul uman o face greu acceptabilă. Ar trebui să încetăm să gândim egoist. Trebuie să murim, pentru că trebuie să facem loc altora pe lume, cum ne-au făcut şi alţii nouă. Sigur, intervine dorul de cei dispăruţi, dar ei există şi sunt prezenţe vii în noi atâta timp cât ni-i amintim, doar fizic se duc, şi ne vom duce şi noi într-o zi. Pentru mine, moartea e tot o chestiune de prezent, nu de viitor. Moartea mea e o potenţialitate a fiecărei zile. Fără să mă gândesc explicit la asta, ştiu că azi e o zi la fel de bună de murit ca oricare alta, cum, de altfel, e o zi la fel de bună de trăit ca oricare alta. Dacă e una sau alta, voi afla la

Scanned with OKEN Scanner

> sfârşitul ei. E simplu: până în momentul în care vine timpul să mor, ocupaţia mea e să trăiesc şi să o fac într-un mod armonios, frumos, de care să nu-mi fie ruşine, ci dimpotrivă. La fel mă raportez şi la momentul morţii: când vine, vreau să mor în armonie cu mine şi cu universul, frumos, liniştit, fără să-mi fie ruşine. (NS10)

> Nu, nu văd bătrâneţea ca o antecameră a morţii. Fiindcă am cunoscut moartea când eram de 5 ani, au murit împreună prietena mea de 4 ani şi tatăl ei. Nu bătrâni. Sigur, bătrâneţea, ca proces, e mai aproape de finalul unei vieţii, mai aproape de moarte. Dar putem muri la orice vârstă. În orice secundă. Indiferent de vârstă. (NS11)

Este impresionant efortul respondenţilor de a reduce din importanţa morţii în configurarea bătrâneţii, un efort însoţit de o aură filosofică, indiferent că vorbim de funcţia auto-protectivă sau de funcţia socială ce vizează demitizarea şi de-stereotipizarea bătrâneţii ca anticameră a morţii. El arată, concomitent, că putem fi optimişti cu privire la modul în care generaţiile tinere se vor desprinde de o viziune profund negativă şi thanatică a bătrâneţii – căci e bine să salvăm *bătrâneţea de umbra morţii*, să permitem găsirea unui specific al acestei vârste, dar că putem şi să ne îngrijorăm în faţa riscului ca aceleaşi generaţii să producă o dez-ontologizare masivă a bătrâneţii şi a morţii (a se vedea şi discuţiile din partea teoretică) – pentru că s-ar putea ca parte din specificul bătrâneţii să fie, vrem-nu vrem, thanatic. Echilibrul interpretativ, ca de obicei, este cel mai greu de obţinut.

Credinţa în discontinuitatea dintre bătrâneţe şi moarte se observă într-o proporţie însemnată la cei care nu cred că mai există ceva după moarte, decât maxim o formă de imortalitate simbolică (prin operă, de cele mai multe ori). Cei ce manifestă forme de *ageism* de frondă sau reactiv sunt mai înclinaţi să se raporteze la raportul moarte-bătrâneţe ca la un raport disjunctiv. După primele interviuri am avut sentimentul că cei mai educaţi vor fi susţinătorii cei mai fervenţi ai discontinuităţii dintre bătrâneţe şi moarte, iar cei mai puţin educaţi vor fi mai degrabă atraşi de a reconfirma tropul cultural al bătrâneţii ca anticameră a morţii, dar acest lucru nu s-a susţinut nicidecât până la finalul interviurilor. Este adevărat însă că cei mai religioşi se încadrează în cea de-a doua categorie, dar aceasta include şi persoane care se auto-caracterizează ca fiind atee.

III.5.3.2. Anticamera: „...dar la bătrâni le vine rândul"

Non-seniorii care cred că nu există legătură între bătrâneţe şi moarte nu cred, desigur, că bătrâneţea nu poate duce la moarte, dar tind să restrângă relaţia dintre aceste două elemente la accidentalitate şi la coincidenţă. Ceilalţi, din contră, văd această conexiune ca fiind una fundamentală în alcătuirea personală a imaginilor (anticipative ale) bătrâneţii, în procesul de îmbătrânire şi în trăirea bătrâneţii. După cum spune una dintre respondente ce sesizează faptul remarcat

Scanned with OKEN Scanner

şi de cealaltă grupă de non-seniori care des-esenţializează această legătură moarte-bătrâneţe, că moartea poate să apară oricând într-o viaţă de om, dar, dacă moartea este probabilă pentru tineri, ea devine o certitudine pentru vârstnici. Moartea şi bătrâneţea se află una în proximitatea celeilalte pentru că aşa a fost stabilit într-o ordine a lumii

> Da, sunt legate, sigur că sunt legate. E un proverb care surprinde tocmai ideea asta: tinerii nu sunt niciodată prea tineri să moară, dar la bătrâni le vine rândul, bătrâneţea înseamnă că trebuie să te aştepţi, acum poţi să mori chiar oricând, moartea intră într-o ordine a lucrurilor în care e şi bătrâneţea. (NS20)

Mai mulţi respondenţi consideră că bătrâneţea şi moartea sunt conectate prin această ordine a lumii care implică, în bună parte, o temporalitate liniară (de *stat la rând*), care merge de la naştere înspre moarte, cu o ultimă oprire reprezentată de vârsta bătrâneţii, ceea ce face ca bătrâneţea să se contamineze, în imaginarul personal al unor respondenţi, cu registrul simbolic al sfârşitului, al morţii. Aceşti respondenţi se miră, uneori, de caracterul bizar al întrebării, excluzând o interpretare alternativă a relaţiei bătrâneţe-moarte. Extrem de interesant este că cei cu viziuni pregnant negative asupra îmbătrânirii nu utilizează această liniaritate temporală şi conectare a bătrâneţii cu moartea ca argument pentru opiniile lor sau, unde e cazul, pentru anumite forme de *ageism* pe care le propagă în discurs. Din contră, cum spuneam, aceştia preferă să separe bătrâneţea de moarte ca mecanism de auto-protecţie.

> Se duce ghemul, se micşorează, şi se termină aţa. Da, evident sunt legate, nu te mai poţi aştepta la altceva o dată cu bătrâneţea. Văd la mama mea, care are aproape 90 de ani. Şi mă gândesc şi la mine, că ştiu că am nişte boli. (NS17)

> Bătrâneţea e o metaforă, o formulă pentru sfârşit. Sigur că e o anticameră a morţii, a ce ar putea fi? A unei alte vieţi? Da, asimilez, am asimilat dintotdeauna bătrâneţea cu sfârşitul, nu mă pot gândi altfel. (NS7)

> În mod cert, bătrâneţea este o anticameră a morţii. În fond, singurul lucru cert care urmează este moartea, în nici un caz întinerirea. Moartea oricum este legată de toate etapele vieţii, mulţi oameni pot muri de tineri, la fel cum mor mulţi copii. Dar, devine o certitudine atunci când îmbătrâneşti şi gândul că poţi muri oricând probabil te însoţeşte mereu. (NS4)

Câţiva dintre non-seniorii care se poziţionează astfel scot în evidenţă faptul că apropierea de moarte conferă un specific bătrâneţii, făcând-o nu atât o vârstă a înţelepciunii active, cât una a înţelepciunii potenţiale, prin înţelepciune înţelegând acumularea de experienţă de viaţă care poate fi utilizată pentru a gestiona mai bine variatele semnificaţii ale realităţii. Iar această experienţă de viaţă presupune că moartea nu mai poate fi ignorată, iar acest lucru nu dintr-o

Scanned with OKEN Scanner

simplă raţiune cronologică. Bătrâneţea presupune o maturizare care lipseşte copilăriei sau altor vârste, iar a rupe legăturile dintre moarte şi ea ar presupune a o reduce la o vârstă anterioară, a infantiliza oarecum vârstnicul (NS22). Apoi, aşa cum subliniază o respondentă (NS8), faptul că bătrâneţea este articulată de conştientizarea morţii nu este eminamente un efect al ordonării pe axa timpului, ci un rezultat al sporirii capacităţii metafizice de interpretare a vieţii. Moartea este nu doar aşteaptă la capătul bătrâneţii, ci se revelă în aceasta, îşi revarsă înţelesurile pe care vârstnicii trebuie să le caute şi să le elaboreze. Este o viziune uşor romanţată, mai ales prin creionarea morţii ca figură misterioasă ce are nevoie de atenţie şi dedicare pentru a fi descifrată, dar şi o viziune care propune o re-ontologizare a morţii căreia trebuie să i se acorde atenţie în contextul unei creşteri a tendinţelor postmoderne de a supra-umaniza şi naturaliza excesiv moartea (a se vedea II.7.2).

> Evident, bătrâneţea este o anticameră a morţii. Ar fi culmea să nu fie aşa, pentru că nu mai eşti copil să treci prin viaţă şi să nu te gândeşti ce urmează, nici nu ar fi OK să nu o faci, să nu ai conştiinţa că îmbătrâneşti, să nu te gândeşti că ceea ce vine după este moartea şi că este firesc să fie aşa. (NS22)

> Ai început să îmbătrâneşti, imaginea morţii e acolo cu tine în fiecare clipă. Moartea e acolo cu tine. Nu cred că pot să fie separate. Nu poţi să negi că, la final, după îmbătrânire, se întâmplă ceea ce se întâmplă. Sunt interconectate. Le poţi despărţi doar artificial, teoretic. Cred că unii nu le leagă pentru că le văd cronologic şi zic că moartea e după îmbătrânire. Moartea e o necunoscută care are nevoie de o continuă cercetare şi încercare. Trebuie pusă în mai mute ecuaţii ca să poată fi înţeleasă. (NS8)

Un alt intervievat observă legătura intrinsecă dintre moarte şi bătrâneţe, dar spune că aceasta nu epuizează semnificaţiile bătrâneţii şi nici nu rezolvă faptul că oamenii suferă după cei dragi, indiferent la ce vârstă mor. Bătrâneţea nu rezolvă, practic, sugerează acesta, dificultăţile ontologice ridicate de moarte (nici în relaţie cu sinele, nici în relaţie cu ceilalţi), căci după moarte nu urmează nimic, se revine la starea de dinainte de naştere. Este palpabilă aici inclusiv o revoltă împotriva biologiei bătrâneţii care, prin moarte, determină un haos existenţial şi inter-relaţional.

> Bătrâneţea e vârsta cea mai frumoasă la care să mori. Au o legătură intrinsecă, moartea şi bătrâneţea, dar, nah, oricând moare cineva îţi pare rău. Dacă moare bunica la 106 ani tot rău o să-mi pară. Însă, da, există o legătură, ştii că e vorba aia, unui bătrân îi e somn de moarte (...) Nu ştiu dacă e organic sau ceva, dar există asta, un somn de moarte (...) După moarte e ca înainte de naştere, adică nimic. Moartea este pur şi simplu lipsa oricărei activităţi, iar gândul ăsta mă distruge. Efectiv să nu mai poţi face nimic. (NS18)

Scanned with OKEN Scanner

De altfel, un anumit grad de revoltă mocnită, o neîmpăcare atât cu ordinea conţinută în bătrâneţe, cât şi cu moartea, este sesizabilă şi în cazul altor două respondente care admit, fiecare în felul său – una dintre ele într-o notă mai mult ontologică decât socială, iar cealaltă într-una mai degrabă socială, ambele centrate asupra vârstnicilor ca alteritate – că deşi poate apărea ca firesc că bătrâneţea este o anticameră a morţii, acest firesc nu scuteşte de durere pe cei care îi privesc pe cei dragi devenind oaspeţi în această anticameră. Şi, în plus, aşa cum sugerează una dintre respondente (la care se observă lupta dintre a nu reproduce un stereotip negativ referitor la bătrâneţe şi descoperirea faptului că acesta ar putea da seama de o realitate socială), că faptul că moartea contează în anumite configuraţii ale vârstei celor dragi afectează relaţiile non-seniorilor cu aceştia. Şi de aici se poate trage concluzia că, după cum observa şi Binstock (2010), nu există, în societate, o izolare ermetică pe categorii de vârstă.

> Deşi la nivel raţional ştiu că bătrâneţea nu este decât o anticameră a morţii, niciodată nu am acceptat foarte uşor ca este „normal" ca bătrânii să moară. (...) Deşi înţeleg la nivel raţional toate implicaţiile morale, economice şi sociale în cazul în care moartea ar dispărea, îmi doresc ca moartea să fie anulată. Cred că, din motivul acesta şi cred că există – sau îmi doresc să existe – viaţa după moarte. Nu pot înţelege rostul unei vieţi, mai ales al unei vieţi trăite în suferinţă, dacă nu există absolut nimic după. Aleg să refuz să cred că suntem atât de neînsemnaţi. (NS5)

> Poate că nu e o anticameră a morţii. Nu pentru noi. Ar fi bine să nu gândim aşa. Adică pentru mine nu e aşa. Ştii cum se spune, nu eşti niciodată prea tânăr să mori. Dar când mă gândesc la ai mei, atunci îmi dau seama că ar putea fi o anticameră a morţii. Atunci nu mai poţi ignora moartea. Nu mai poţi zice, lasă că 15 ani nu mai zugrăvesc în casă la ai mei când te gândeşti că atunci ei o să aibă 95 de ani. Deci iese din discuţie să te aştepţi să zugrăvească singuri. (NS24)

La nivel personal, asumarea legăturii dintre bătrâneţe şi moarte, evidenţierea caracterului său esenţial poate fi un act de curaj. Însă la nivel social, translatarea în programe şi politici sociale, captarea în naraţiuni sociale a acestei legături extrem de relevantă pe plan personal comportă numeroase riscuri, dintre care cel mai grav este încurajarea unor forme de moarte socială. Poate că, pe plan strict social, ar trebui, aşa cum spunea unul dintre respondenţii non-seniori, *să nu lăsăm bătrâneţea la umbra morţii* pentru că, *dacă la bătrâni le vine rândul* înseamnă că noi toţi şi societatea însăşi suntem precipitabili în această roată a vieţii. Paradoxul apare însă în faptul că datorită interconectării planului personal şi al planului social, nu se poate construi la nivel social (politici, programe, concepţii, atitudini) fără considerarea realităţilor planului personal.

Scanned with OKEN Scanner

III.6. Pattern-uri de narativitate

Acesta este un foarte scurt capitol destinat unor observații referitoare la caracteristicile narativității pentru cele două categorii de respondenți, seniorii și non-seniorii. Este oarecum secundar în raport cu obiectivele cercetării, dar cred că cele câteva date prezentate aici pot servi pentru o mai bună înțelegere: 1) atât a provocărilor metodologice ridicate de cercetarea sociologică aplicată planului individual cu scopul observării modului în care narațiunile sociale ale îmbătrânirii de succes se reflectă în narațiunile personale ale bătrâneții, 2) cât și a conținuturilor pe care le-am obținut prin analiza interviurilor. De asemenea, ar putea sugera rafinări posibile a narativității ca instrument de cercetare și stimula această direcție de cercetare, indicând posibile noi trasee ce se cer aprofundate.

III.6.1. Viața ca poveste a seniorilor și alte caracteristici de narativitate

Pentru mulți vârstnici viața este o poveste. De altfel, la întrebările numărul 27 și 28 (*Vi se întâmplă vreodată să vă raportați la viața Dvs. de până acum ca la o poveste (poveste scrisă sau un film)* și *Oare este viața fiecăruia o poveste?*), aproape toți răspund afirmativ, cei mai mulți alegând povestea și ceva mai puțini filmul, cu o mare generozitate în a descrie natura narativă a vieții lor. Dar, dincolo de o poveste a vieții lor – poveste implicită, prin ceea ce se conturează despre viața lor din interviu, sau poveste declarată, ca răspuns la întrebările 27, 28 – m-a interesat să îi determin să intre într-o postură narativă cu privire la realitățile din jur, la relațiile lor. Or, povestea vieții a fost parțial un produs secundar al acestei narativități, parțial o strategie pentru a-i determina să accepte interviul. Afirmam și la începutul acestei părți aplicative că povestea vieții nu a fost atât un obiectiv al interviului, cât a funcționat ca un instrument pentru a ajunge la niște semnificații personale cât mai genuine ale bătrâneții și îmbătrânirii, în ciuda faptului că autenticitatea deplină este imposibilă și uneori foarte falsificabilă tocmai datorită narativității (iar acest lucru se petrece indiferent de vârsta celui care narează) – nu voi relua însă observațiile critice pe care le-am adus poveștii ca autenticitate garantată în partea introductivă. Dar încurajarea narativității în cazul vârstnicilor a părut, în pofida limitelor, o decizie bună pentru toate motivele expuse în prima secțiune a acestei părți aplicative, dedicată narațiunilor personale ale îmbătrânirii în context sociologic general și al lucrării.

Scriitorul sud-american Gabriel Garcia Marquez (2002) își situează cartea, *A trăi pentru a-ți povesti viața*, sub următorul motto care indică caracterul de construct al vieții și rolul de filtru al memoriei: *Viața nu este cea pe care ai trăit-o,/ci aceea pe care ți-o amintești și/cum ți-o amintești pentru a o povesti.* Așa cum nu avem acces la realitate, nu avem acces (conceptual, reflexiv) nici la viața noastră ca atare, iar narativitatea devine o formă de organizare, de

Scanned with OKEN Scanner

semnificare și, implicit, de acces la aceasta. Plecând de la această observație și ținând cont și că bătrânețea este socotită vârsta la care narativitatea se exacerbează, fiind o formă de *lectură a* vieții proprii (Randall, 1995; 2014), ne putem relaxa și trage concluzia că am procedat adecvat încurajând narativitatea vârstnicilor și că am fructificat povestea de viață, atât ca strategie, cât și în calitate de conținut. Dar aici intervine problema legăturii dintre povestea de viață, a tipului de narativitate al acesteia, și narativitatea care nu alcătuiește explicit povestea de viață a seniorului, dar care poate deriva din aceasta, mai exact, narativitatea generală pe care seniorul o utilizează pentru a-și expune ideile despre temele legate de bătrânețe și îmbătrânire propuse de interviu. Forma clasică a narativității, povestea, este cea mai îndepărtată de substanța vieții. Semioticianul Umberto Eco (1962/2002) atrăgea atenția că viața este mai aproape de un roman de tip Noul Roman Francez (mișcare literară de dinamitare a convențiilor tradiționale de construire a romanului) decât de un roman realist, că se află mai puțină coerență într-o existență umană decât într-o poveste realistă, cea dintâi servindu-se însă de cea din urmă pentru a se înțelege pe sine, pentru a se evalua și transmite mai departe. Pentru cercetarea de față, acest lucru poate să însemne că, cu cât o poveste de viață este mai tradițional expusă – cu un personaj clar fixat pe care naratorul îl stăpânește cu toată psihologia și biografia lui, un personaj care străbate diferite etape de viață ca și cum ar contoriza aventuri, cu o acțiune liniară, evoluând de la incipit la un deznodământ ferm etc. – cu atât ea este mai puțin apropiată, ca formă, de existența de referință, de existența despre care ea trebuie să dea seama, respectiv cu cât formula de narativitate este mai puțin modelată de tipare clasice, cu atât ea are un potențial crescut de a fi mai autentică.

Totuși, cum povestea de viață nu a fost un scop în sine, acest lucru nu este foarte relevant pentru lucrare. Mai relevante sunt aspecte legate de raporturile posibile dintre povestea vieții și narativitate în general. De pildă, că riscul de artificializare a vieții proprii adus de utilizarea poveștii de viață în stil clasic nu se repercutează automat asupra narațiunilor bătrâneții și îmbătrânirii produse de seniorul autor-personaj al poveștii sale de viață și că nu toți cei care declară, inclusiv entuziasmați, că viața e o poveste se și raportează narativ la ea. 1) Există cazuri în care povestea vieții s-a conturat ca fiind relativ rigidă, predictibilă (ex.: S16, S22) sau aproape inexistentă (ex. S1, S17) (cu toate că persoanele respective au răspuns că da, categoric, viața este o poveste), iar narativitatea bătrâneții și îmbătrânirii, a existenței a fost extrem de bogată; 2) cazuri în care și povestea de viață a fost bogată, cu o construcție complexă indicând șanse mari de a fi autentică, dar și narațiunile asupra bătrâneții și îmbătrânirii au fost consistente, ample (ex. S8, S9, S10, S15); 3) cazuri în care povestea de viață a fost la nivel de conținut bogată în informații și uneori impresionantă și la nivel de narațiune non-clasică, dinamică (ex.: S2, S4, S25), dar narativitatea generală,

Scanned with OKEN Scanner

alta decât cea privitoare strict la povestea de viață, a fost relativ săracă. 4) De asemenea, o a patra categorie de cazuri, puține (ex.: S12, S18), în care narativitatea a fost redusă, inclusiv la nivel de poveste de viață proprie, cât și la nivel de disponibilitate de angajare în a povesti despre viață, bătrânețe și îmbătrânire. Nu am observat o distribuție pe criterii de vârstă în aceste categorii de raporturi între narativitatea generală și povestea vieții alta decât că persoanele peste 80 de ani tind a fi mai susceptibile să intre în cea de-a treia categorie (cu un singur respondent situat în cea de-a doua categorie). Tot persoanele de peste 80 sunt mai puțin dornice de a povesti despre bătrânețe și îmbătrânire în general sau despre orice e perceput ca a avea un caracter prea abstract, teoretic sau a fi prea general – inclusiv par a nu fi foarte atrase de a oferi sfaturi sau lecții celor tineri, aspect ce a invalidat o ipoteză de cercetare (în lecții de viață se avântă mult mai ușor cei de 60-70 de ani), dar sunt extrem de orientate către a utiliza orice întrebare drept un instrument de sondare a vieții lor, plonjând printre amintiri, regrete, reinterpretări ale trecutului și narându-se pe sine cu pasiune, uneori excesiv. Câteva caracteristici narative pe care le-am observat: cei de 80+ au o poveste de viață, dincolo de narativitatea ei mai amplă sau mai redusă, mai clar constituită – conținuturile sunt mai stabile, fixate, iar povestitorul sau interpretul vieții dă mai multe ocoluri pentru a le putea explica, capta, oferi celorlalți; există, în acest sens, o doză considerabilă de redundanță. Însă, paradoxal, ei sunt și extrem de atenți la ultimele întâmplări, la viața cotidiană, putând lesne combina povestiri din trecut cu ultima emisiune văzută la televiziune sau ultima vizită la doctor, insistând asupra numeroaselor detalii care alcătuiesc aceste evenimente zilnice și pe care seniori mai tineri le-ar considera irelevante. Seniorii mai tineri, mai ales cei sub 70 de ani, nu acordă atenție amănuntelor și nici nu par a avea nevoi narative atât de mari, dar pentru cei care găsesc un sens transcendent în muncă, profesie și artă, povestea vieții pare la fel de fixată ca și pentru cei mai în vârstă.

Trebuie să precizăm însă că interviul nu trebuie văzut ca instrument de dezvăluire a realității narative intrinseci a celor vârstnici. Acesta doar a pus în lumină că, în anumite contexte, sunt oameni care se lasă în voia narării în general și a narării de sine (și aici, în grade mai mari sau mici) și oameni care nu fac acest lucru dintr-o varietate de motive cuprinse între absența nevoii de a nara, trecând prin inhibiție sau reținere și abținerea voluntară, calculată, de la nararea de sine sau de la cea generală. Nu este defel cert că, în alt context de intervievare, cu un intervievator pe care l-ar cunoaște mai bine sau, din contră, l-ar vedea pentru prima oară, în mediul lor familiar sau, dimpotrivă, într-un loc străin, narativitatea lor nu s-ar manifesta altfel. De pildă, toate datele pe care le aveam, personal sau indirect, despre S23, o arătau ca pe o persoană dornică să se dezvăluie, să își povestească viața și să își susțină opiniile cu virulență chiar. Or,

Scanned with OKEN Scanner

interviul nu a reuşit să le reconfirme, discuţiile rămânând la un grad restrâns de narativitate.

Demnă de luată în seamă este o caracteristică, pe care o putem numi a supra-exprimării sinelui, şi care este prezentă în special la persoanele de peste 80 de ani, dar şi la destul de multe persoane de peste 65 de ani. Supra-exprimarea sinelui presupune estomparea imaginii celorlalţi ce fac parte din povestea vieţii, cu păstrarea doar a imaginii relaţiilor pe care subiectul le are cu acestea – chiar dacă e vorba de copii, de soţ/soţie – iar în naraţiunile bătrâneţii şi îmbătrânirii convertirea temelor propuse spre discuţie în interviu în oportunităţi de a discuta despre sine. Oricum, în ambele situaţii se remarcă o puternică auto-centrare şi tendinţa de *narare a sinelui*[51]. Lingvistic, supra-exprimarea sinelui este observabilă prin utilizarea persoanei întâi singular chiar şi în situaţii în care, convenţional, aceasta nu se foloseşte, dar şi în satisfacţia care se degajă din rostirea pronumelui personal *eu* sau a pronumelui posesiv *al meu* şi poate să aibă diverse grade de intensitate (nu toţi seniorii sunt la fel de auto-centraţi şi la fel de doritori să se exprime pe sine). Ca exemplu, am discutat destul de mult cu S15 până să realizez că este căsătorit şi că un eveniment extrem de traumatic pe care l-a trăit (pierderea prematură a fiului) l-a afectat nu doar pe el, cât şi pe soţia şi fiica lui. Felul în care a narat evenimente importante, parte a poveştii vieţii sale, dar şi modul în care s-a raportat la diverse tematici abordate de interviu prin recursul la exemple personale, dar cu strictă referire la sine, chiar şi în cazurile când o referinţă la o realitate inter-relaţională ar fi fost de aşteptat m-au determinat să presupun, până la un punct, că e vorba de un bărbat văduv sau celibatar. Apoi, caracteristicile narative din cazul S2 au fost cu totul speciale. E vorba de o doamnă de 84 de ani, care, la doar câteva luni după interviu, a fost diagnosticată cu demenţă şi care a avut o tentativă eşuată de sinucidere. În interviul de aproape patru ore, în care S2 a dat dovadă de o voracitate de a povesti despre orice, dar copleşind obiectul discuţiilor cu perspectiva sa despre ea însăşi, a utilizat foarte des pronumele *eu*. Aproape fiecare propoziţie începea cu acesta, uneori *eu* trenând între propoziţii, rămânând în suspensie, de la o frază la alta, şi inclusiv verbe modale care nu necesitau acordul cu subiectul erau forţate să suporte marca persoanei întâi: *eu am trebuit*.

Am putea spune că acuzele unor non-seniori, cum că seniorii sunt egoişti şi centraţi pe sine, ar putea afla un argument în plus în astfel de aspecte. Ceea ce ar fi neadevărat şi ar proba o interpretare simplistă – se pot imagina o mulţime de motive pentru care vârstnicii se prezintă astfel în narativitatea pe care o manifestă, de la cele de regizare a interacţiunii ocazionate de interviu, trecând prin cele cognitiv-psihologice şi ajungând la cele ontologice. Apropo de

[51] Nararea sinelui este diferită de povestea de viaţă. Desigur, ceea dintâi se manifestă în cea de-a doua, dar poate exista şi în afara poveştii de viaţă, în tot ceea ce înseamnă subiect de discuţie.

Scanned with OKEN Scanner

cele ontologice, dacă pentru unii seniori povestea vieții pe care o aduc în discuție și pe care se străduiesc să o aglutineze în cazul interviului poate funcționa ca un substitut de imortalitate simbolică gândit într-o perspectivă mai curând post-mortem („nu am o poveste, nu o poveste deosebită, dar cel puțin nu cred că am trăit degeaba, am făcut ceva, am lăsat ceva în urma mea. Gândesc greșit?", S8), pentru alții nararea sinelui presupune inducerea unui sentiment de vitalitate suplimentară care nu este menit să compenseze pentru o inexistență viitoare, ci să contracareze apropierea morții. De aceea, inter-relaționalitatea se transformă în intra-relaționalitate. Relațiile cu ceilalți există în continuare, ei nu sunt excluși nici din povestea vieții, nici din afecțiunea seniorilor, ci sunt absorbiți în interiorul sinelui acestora pe care se concentrează întreaga atenție. Privirea asupra lumii cunoaște o mișcare de bumerang, retrăgându-se în privirea către sine și având loc o recuperare lingvistică a sinelui, a identității care, ca în cazul lui S2, este amenințată de boală, tentativă disperată de conservare în materia efemeră a cuvântului rostit.

Aceste chestiuni ar merita explorate mai mult din punct de vedere al semnificațiilor sociale, de examinat în ce sens povestea de viață a vârstnicilor ar putea fi interpretată ca un fenomen social, ce impact are și asupra cui și ce rol are societatea în a modela poveștile de viață în general și ale vârstnicilor în special, cât din valorile existențiale și construcția sensului în aceste povești sunt redevabile societății în care autorii poveștilor își duc viața. De asemenea, ar fi interesant de examinat cum și în ce sens se poate stabili un prototip de funcționare de succes a poveștii de viață și dacă o teorie îmbunătățită a îmbătrânirii de succes nu ar trebui să includă, printre elementele sale, și povestea de viață (Randall & Kenyon, 2001/2016) – în sens complex, narativ mai mult decât conținutistic, pentru că conținuturile ar putea fi mimetice în raport cu valorile sociale.

III.6.2. Perspectiva fluidă a non-seniorilor

Un prim element de care trebuie ținut cont este că ghidul de interviu pentru non-seniori nu a fost conceput ca unul accentuat narativ, admițând inclusiv răspunsuri succinte (cum ar fi putut un interviu cere unei persoane de 30 de ani să își imagineze bătrânețea, dacă aceasta nu s-a gândit niciodată la acest aspect?), astfel că discuția despre narativitatea non-seniorilor trebuie, din start, să țină cont de acest aspect. Dar, chiar și așa, putem să ne oprim asupra acestei dimensiuni.

Non-seniorii sunt, spuneam și mai sus, mult mai puțin narativi. Ei nu prezintă nici un impuls prea puternic de narativizare a sinelui (ceea ce nu înseamnă că aceasta nu se produce (NS5, NS14, NS20, NS23), însă nu la cote foarte mari și nu pentru majoritatea), nici în relație cu temele interviului, nici colateral, și nici nu pun în mișcare, aproape niciodată, o poveste a vieții lor (excepția clară fiind NS5 și cea mai puțin clară NS23, care au capacitatea de a se

Scanned with OKEN Scanner

proiecta într-o bătrâneţe viitoare şi de a prospecta povestea de viaţă din acest punct). Per total, ei sunt mai mult analitici şi conceptuali decât narativi, utilizează mai des un stil aforistic decât o fac vârstnici, încearcă să dea definiţii, să fie oneşti şi uneori, în acelaşi timp, atenţi să nu reproducă stereotipuri negative. Câteodată se produce o distanţare accentuată între respondenţi şi vârstnicii pe care aceştia îi caracterizează negativ, creionându-i ca încorporând deopotrivă trăsături personale şi explicaţii sociale pentru acestea. O parte însă, cei care refuză să imagineze sau să se gândească la bătrâneţe din perspectivă proprie au o atitudine uşor defensivă şi tind să aibă intervenţii scurte din care se degajă dorinţa de a le încheia rapid. De asemenea, non-seniorii, indiferent de gradul de acceptare a bătrâneţii viitoare ca parte a sinelui sunt mai încrâncenaţi atunci când *dau lecţii* seniorilor decât sunt seniorii când dau lecţii celor tineri, aceasta pentru că sunt încă departe de bătrâneţe, atât de departe încât unii, am văzut, refuză pur şi simplu să şi-o imagineze, chiar şi ca exerciţiu în cadrul interviului, şi pentru că mulţi simt – şi unii chiar conştientizează – tinereţea ca pe un avantaj şi bătrâneţea ca pe o creştere a riscului de stigmatizare şi de moarte socială, iar pe vârstnici ca parţial meritându-le (ceea ce am numit *ageism reactiv*).

Mai mult, există – pentru mulţi non-seniori la un mod mai asumat, dar, în rest, e valabil aproape pentru toţi într-un mod indirect – ideea că îmbătrânirea este chestiune de perspectivă care fluctuează constant în funcţie de diverşi parametri: de perspectiva temporală şi amprenta vârstei cronologice, de diverşi declanşatori sociali sau biologici prelucraţi subiectiv (primele fire albe, creşterea copiilor, moartea tot mai probabilă a părinţilor, epuizarea psihică etc.), or acest lucru determină o inhibare a poveştii de viaţă pentru că mulţi non-seniori simt că încă nu au suficiente *date* existenţiale pentru a se reprezenta sub forma unei poveşti, fie ea a unei poveşti *in-progress*. Această blocare în procesualitatea vieţii, cu absenţa unei viziuni de tip *closure,* ar putea fi una dintre căile care, aşa cum observăm, duce la separarea, pentru mai mult de jumătate dintre non-seniori, dintre bătrâneţe şi moarte. În plus, perspectiva fluctuantă nu este numai un conţinut al observaţiilor non-seniorilor, fiind şi un mod de abordare a ideilor despre bătrâneţe şi îmbătrânire care le este propriu. Ea se poate observa indiferent de vârsta respondenţilor, ba chiar, uimitor, destul de accentuat la cei de 50+. De fapt, tocmai o respondentă de 50+ afirmă că îmbătrânirea este multi-perspectivală inclusiv în cadrul aceluiaşi individ, că dimensiuni diferite ale lui îmbătrânesc diferit (NS20). Astfel, deşi există o imagine negativă accentuată a bătrâneţii, datorită perspectivei fluctuante, non-seniorii devin suficient de supli în a observa condiţionările socio-culturale ale bătrâneţii, dovedind empatie faţă de vârstnici, deconstruind mituri vechi (cum e cel al serenităţii finale sau cel al bătrâneţii ca eminamente anticipatoare de moarte) şi noi ale bătrâneţii (în câteva cazuri, inclusiv pe cel al activităţii sau cel al creierului ce poate compensa pentru îmbătrânirea fizică) şi expunând şi demontând stereotipuri.

Scanned with OKEN Scanner

IV. O narațiune academică despre bătrânețe și îmbătrânire? Concluzii, contribuții și direcții viitoare

Bătrânețea și îmbătrânirea constituie o temă de cercetare socială de importanță nevralgică, în contextul unor fenomene socio-demografice recente, cum este și îmbătrânirea populației, fenomene care, la rândul lor, produc modificări structurale complexe. Scopul acestei cărți a fost să aducă contribuții valoroase la dezvoltarea cercetărilor sociale dedicate îmbătrânirii și bătrâneții în contemporaneitate, prin explorarea istoriei, structurilor și funcționării sociale a celor două (macro-)narațiuni sociale ale bătrâneții ce dezvoltă o relație tensionată, antitetică, și care par a domina lumea occidentală de astăzi. E vorba despre îmbătrânirea de succes (*successful ageing*) și moartea socială (*social death*). Obiectivul general a fost să arate că cele două narațiuni sociale se află, de obicei, într-un raport de interconexiune și intercondiționare ce se manifestă pe trei nivele: a teoriilor sociale și culturale ale îmbătrânirii și bătrâneții, la nivelul reprezentărilor sociale, la nivelul narațiunilor personale ale bătrâneții și îmbătrânirii.

Cartea nu doar că a reușit să evidențieze această legătură dintre cele două narațiuni majore, dar, pornind de la aceasta, a propus o metateorie narativă și fundamental polarizată a bătrâneții, cu îmbătrânirea de succes și moartea socială reprezentând încorporările contemporane ale celor doi poli, cel negativ (corelabil cu narațiunile declinului, ale diminuării ontologice și ale dezangajării sociale) și cel pozitiv (corelabil cu înțelepciunea, transcenderea sinelui, frumusețea interioară, activitatea), poli despre care am arătat că, dintr-o perspectivă socio-istorică, au articulat dintotdeauna dimensiunea socială și culturală a bătrâneții și a îmbătrânirii, cel puțin în spațiul european și occidental. Meta-teoria narativă a bătrâneții presupune și că tensiunea teoretico-narativă întreținută de cei doi poli se răsfrânge asupra celor trei nivele mai sus menționate, dar lucrarea a fost interesată de captarea acesteia în special în teoriile gerontologice (abordare meta-teoretică, interteoretică și metaanalitică) și în narațiunile personale ale îmbătrânirii și bătrâneții.

Sunt câteva motive pentru care această carte poate fi înțeleasă ca o narațiune, desigur, una academică, despre bătrânețe și îmbătrânire, dincolo de o figură de stil convenabilă pentru rezonanța pe care o produce cu conținutul propriu-zis al studiului, iar aceste motive țin de trei nivele: 1) unul general, de perspectivă, 2) unul conceptual și 3) unul metodologic și stilistic.

Scanned with OKEN Scanner

La un nivel general şi de principiu, cartea îşi asumă o perspectivă parţială asupra unui subiect, altfel, aşa cum am arătat în introducere, la fel de vast şi complex precum viaţa însăşi, căci îmbătrânirea este, în fond, un proces ce decurge din condiţionarea temporală a fiinţei umane, bătrâneţea fiind înscrisă în potenţialitatea acesteia. Ca părţi ale vieţii, ele sunt, ambele, definibile ca serii de structuri contrastive: biologice şi sociale, universale şi particulare, ontologice şi culturale, personale şi alteritare, generale şi variabile în funcţie de multipli parametri. Perspectiva parţială[1] înseamnă, pe de o parte, raportat la conţinutul tematicii, asumarea necesităţii de a reduce, încă începând cu premisele de cercetare, din abundenţa de semnificaţii ale bătrâneţii şi îmbătrânirii, posibil infinită, iar raportat la modul de a semnifica şi operaţionaliza acest conţinut, asumarea unei abordări anume, în acest caz, a constructivismului social. Principiul de umilitate vertebrează această perspectivă ce îşi înţelege limitarea datorată cercetătorului care nu poate ignora varietatea de studii asupra bătrâneţii şi îmbătrânirii. Acest principiu, nu exclude însă, după cum am menţionat deja, ci, din contră, face mai vitală asumarea unei voci personale şi a unui decupaj propriu, căci, până la urmă, în absenţa acestora cercetarea ar trebui să se auto-anihileze.

Apoi, la un nivel conceptual, cartea de faţă utilizează (strategie şi tehnică a decupajului) conceptul de naraţiune în înţelesul său amplu, socio-cultural, preferându-l celui de reprezentare, deoarece ţine cont de beneficiile observate în ştiinţele sociale a ceea ce a fost numit *turnura narativă* – revalorificarea rădăcinilor umaniste ale sociologiei, cu accent asupra metodelor calitative şi asupra colaborării de tip textual între receptor şi producător în analiza discursurilor sociale, mutarea atenţiei de pe conţinutul reprezentărilor pe dinamica socială şi teoretică a acestora. De aceste beneficii ţin, între altele, posibilitatea de a surprinde mai bine, terminologic şi conceptual, dialectica dintre polul producerii şi cel al receptării, continuitatea complexă şi subtilă dintre dimensiunea reprezentărilor colective şi cea a reprezentărilor personale, posibilitatea de a capta natura fluctuantă şi construită socio-cultural a acestor reprezentări, precum şi funcţionarea lor narativă complexă. Naraţiunile sunt alcătuite din mai multe tipuri de reprezentări, asociindu-şi conţinuturi teoretice sau de paradigmă culturală. Un alt avantaj al preferării termenului de naraţiune în detrimentul reprezentării este că naraţiunea este un precipitator al scepticismului postmodern în faţa oricărui discurs tare, fiind aluzivă cu privire la relaxarea culturală contemporană a teoriilor de orice fel şi, în mod specific, a teoriilor gerontologice şi, pe de altă parte, sugerând versatilitatea care-i permite să funcţioneze dincolo de un teren disci-

[1] De fapt, în sensul foarte strict, logic şi lingvistic, perspectiva parţială constituie un truism, o redundanţă de semnificaţii, pentru că orice perspectivă înseamnă o parţializare. Aici însă, accentul cade pe *asumarea* profundă a incapacităţii fundamentale de acoperi toate aspectele posibile ale bătrâneţii şi îmbătrânirii şi, mai mult, pe renunţarea ne-încrâncenată, voioasă chiar, la această abordare.

Scanned with OKEN Scanner

plinar şi social strict, putând inclusiv funcţiona ca teorie (exemplul cel mai pregnant a fost naraţiunea bătrânului ca ţap ispăşitor, naraţiune aflată în relaţie cu teoria morţii sociale). De altfel, am arătat că naraţiunile interconectate şi opozitive, a îmbătrânirii de succes şi, respectiv, cea a morţii sociale sunt alcătuite din nuclee teoretice tari, din teorii sau discursuri teoretice slabe şi din segmente non-teoretice (orchestrate de cultura populară de tip occidental).

La un nivel metodologic, lucrarea foloseşte naraţiunea nu doar ca obiect sau concept de cercetare – examinarea *naraţiunilor* sociale ale îmbătrânirii de succes şi ale morţii sociale, precum şi reverberarea lor asupra naraţiunilor personale ale bătrâneţii – ci şi ca metodă. Mai exact, în partea empirică, am desfăşurat interviuri exploratorii, semi-structurate, care au fost gândite pentru a stimula impulsul narativ şi a institui o atmosferă relaxată, propice *poveştii,* inclusiv prin încurajarea *poveştii de viaţă* (mai mult în cazul vârstnicilor) pentru cele două categorii stabilite, de seniori (60+) şi de nonseniori (30-59). Apoi, datorită faptului că este o cercetare eminamente calitativă, înglobând şi explorând poveşti despre bătrâneţe şi îmbătrânire, atât personale, cât şi teoretice, stilistica lucrării poate fi văzută ca una de tip narativ.

Dar, aşa cum am arătat în partea introductivă şi în cea teoretică a acestei cărţi, a considera naraţiunea un panaceu – social, cultural, academic – este pe cât de tentant, pe cât de riscant. Simplul fapt că o lucrare poate fi văzută ca naraţiune academică este un indicator al tipului său de structurare şi relevă o coerenţă sporită a acesteia, iar nicidecât, aprioric, o garanţie a calităţii rezultatelor de cercetare. Pe de altă parte, cel puţin într-o anumită măsură şi ţinând cont de gradul minim de originalitate pe care orice lucrare de acest tip ar trebui să îl implice, orice cercetare, în sine, poate fi socotită drept o naraţiune academică. Prin urmare, dacă răspunsul la întrebarea din titlu este afirmativ, acest lucru nu epuizează, nici pe departe, contribuţiile aduse de lucrare, şi nu funcţionează pe deplin concluziv, dar, în schimb, aduce în prim plan un pattern de meta-narativitate, care ar putea funcţiona şi ca o demonstraţie suplimentară (periferică în raport cu focusul general care a fost asupra bătrâneţii şi îmbătrânirii) a normalităţii 'înmuierii' discursurilor teoretice, a vulnerabilizării lor creative în sensul aflării potenţialului lor narativ.

Capitolul I.5. din partea introductivă a acestei cărţi poate fi foarte bine utilizat şi în mod rezumativ, pentru a indica cele mai importante aspecte ce ţin de structurarea lucrării. În plus, şi alte capitole ale părţii introductive pot juca un rol auxiliar în acest sens, prin descrierea principiilor şi a mizelor de cercetare, a limitelor de cercetare iniţial asumate, a obiectivelor specifice etc. Pentru a nu împovăra prin repetitivitate (într-o anumită măsură, oricum inerentă) această parte de concluzii, am decis ca, în continuare, să mă axez pe (iată, ironic) o prezentare mai puţin narativă şi să scot în evidenţă contribuţiile semnificative sau cu cert grad de originalitate pe care această carte le aduce. Cum lucrarea a fost,

Scanned with OKEN Scanner

spuneam, bifocală, axată atât pe teorie, cât şi pe cercetarea aplicată, acest lucru se va reflecta în stabilirea categoriilor de contribuţii. Direcţiile viitoare de cercetare sunt şi ele de două tipuri, cele configurate prin raportare la limitele de cercetare asumate (înainte de realizarea cercetării) şi cele rezultate prin subutilizarea, în partea empirică, a rezultatelor de cercetare obţinute în partea teoretică.

Contribuţii semnificative predominant teoretice ale cărţii

- încorporarea abordării teoretice într-un studiu de sociologie a îmbătrânirii, ce a răspuns astfel apelului unor specialişti din domeniul gerontologiei sociale, care au deplâns faptul că, sub raport teoretic, cercetările de sociologie a bătrâneţii şi îmbătrânirii rămân mult în urma celor din alte ramuri ale sociologiei, clasificându-se mai curând drept a-teoretice (Phillipson, 2013: 50-51; Alley *et al.*, 2010), dar şi preîntâmpinarea riscului de ruptură de cercetarea empirică pe care un sociolog precum Ken Plummer îl identifică în sociologia contemporană (Plummer, 2016: 160);
- realizarea atât a unei arheologii a cercetărilor gerontologice, cât şi a unui amplu *state of the art* în raport cu subiectul îmbătrânirii de succes şi al morţii sociale, ce, dincolo de faptul că a creat un context favorabil înţelegerii semnificaţiilor şi dinamicii socio-istorice a naraţiunilor sociale ale îmbătrânirii, poate fi utilizat drept cadru teoretic şi conceptual inclusiv pentru alte lucrări care urmăresc fie să rafineze instrumente teoretice, fie să exploreze situaţii sociale în care teoria îmbătrânirii de succes şi cea a morţii sociale pot fi, benefic, aplicate;
- totodată, lucru valabil mai ales pentru îmbătrânirea de succes, prin concentrarea asupra primelor apariţii ale teoriei îmbătrânirii de succes şi asupra contextului istoric şi teoretic ce o impulsionează (teoretizările de tip dezangajare ale lui Cumming şi Henry sau Callahan; teoretizările de tip activitate ale lui Havighurst sau Lemon) se elimină riscul de a prelua o istorie a conceptului deja digerată critic, un risc crescut în contextul *modei* gerontologice a conceptului, modă care înclină înspre criticism accentuat în relaţie cu acesta;
- utilizarea critică a termenului de naraţiune, cu accent asupra naraţiunii sociale: observarea avantajelor, dar şi a dezavantajelor conceptului, prin raportare la literatura de specialitate de ultimă oră din domenii variate precum *critical theory*, sociologie şi gerontologie narativă;
- identificarea sau definirea şi discutarea amplă şi critică a trei componente pentru fiecare din cele două naraţiuni: naraţiunea propriu-zisă, generală; teoria istoric reperabilă (a îmbătrânirii de succes, respectiv a morţii sociale); discursurile slabe sau cvasi-teoriile (pop-teoriile) îmbătrânirii de succes şi a morţii sociale (cu un exemplu semnificativ ca naraţiunea erijată în teorie a bătrânului ca ţap ispăşitor), precum şi a modurilor în care naraţiunea se îm-

Scanned with OKEN Scanner

pleteşte cu teoria pentru fiecare în parte; în cadrul acestora, foarte importante sunt aici:

- propunerea mai multor grile de interpretare a raportului dintre îmbătrânirea de succes şi îmbătrânirea activă;
- critica dimensiunii medicale a naraţiunii îmbătrânirii de succes;
- relevarea potenţialului teoretic al naraţiunilor sociale, cu aplicabilitate pe moartea socială şi pe îmbătrânirea de succes;
- evidenţierea utilizării ambigue şi uneori contradictorii în discursul gerontologic critic la adresa îmbătrânirii de succes a unor termeni proximi, dar diferiţi, precum cel de naraţiune, paradigmă, model, ideologie, teorie;

- explorări conceptuale şi arheologii istorico-teoretice pentru teoria îmbătrânirii de succes (cu discutarea pe larg a etapei de evoluţie istorică, a celei de clarificare conceptuală, şi etapa contemporană de suspiciune şi reinventare teoretică) şi pentru teoria morţii sociale (etapa de evoluţie infra-conceptuală şi etapa de adoptare gerontologică a conceptului, încă nefinalizată, generând o teorie incompletă); în cadrul acestora, foarte importante sunt aici şi:
  - identificarea unei poziţii a-teoretice şi pragmatice a teoriei îmbătrânirii de succes pornind de la ceea ce Havighurst defineşte drept necesitatea existenţei unei teorii a îmbătrânirii de succes în cadrul ştiinţei gerontologice pentru a contribui la o schimbare socială pozitivă (Havighurst, 1961);
  - propunerea abordării evoluţiei conceptului de îmbătrânire de succes în două moduri: ca evoluţie orizontală, pe axa istorică (ce nu a presupus mereu o asumare explicită a conceptului sub exact acest nume) şi o evoluţie verticală, în interiorul conceptului (rafinări interioare, naştere a diverselor variante teoretice ale îmbătrânirii de succes);
  - explorarea celor mai noi abordări teoretice care încearcă să redefinească, mai mult sau mai puţin radical, îmbătrânirea de succes (îmbătrânire pozitivă, îmbătrânire activă); precum şi observarea unor inconsistenţe terminologice într-un segment din gerontologia socială contemporană cu privire la utilizarea *succesului* ca determinant al îmbătrânirii, în alternanţă cu termeni similari;
  - stabilirea conexiunilor istorice fundamentale şi persistente dintre o abordare pozitivă a îmbătrânirii şi bătrâneţii (căreia îmbătrânirea de succes i se subordonează ca o naraţiune socio-culturală tipică epocii postmoderne) şi o abordare negativă (căreia moartea socială i se subordonează în calitatea sa de naraţiune culturală specifică occidentului contemporan);

Scanned with OKEN Scanner

- identificarea unor conținuturi pozitive ale morții sociale (prin raportare la teoria dezangajării și la abordări critice asupra societății succesului, ale hiper-medicalizării bătrâneții, ce utilizează pasivitatea ca formă de re-autenticizare a sinelui, de extragere a individului din ideologiile societății neoliberale) și a unor conținuturi negative;
- identificarea locului simbolic (la capătul vieții) și a funcțiilor sociale ale morții biologice în cadrul narațiunii morții sociale (1. de precipitare a morții sociale, 2. ca formă de acceptare a mortalității, dar și de separare de moartea socială, 3. ca formă de a impune acceptarea mortalității umane, suprapunerea, simbolică și violentă, a morții sociale peste cea biologică);
- identificarea locului simbolic și a funcțiilor sociale ale morții biologice în cadrul narațiunii îmbătrânirii de succes;
- definirea morții sociale ca formă extremă de excluziune socială și identificarea segregării și invizibilității vârstnicilor ca factori pentru declanșarea acesteia;
- sublinierea legăturii dintre, pe de o parte, in-umanizarea vârstnicilor, fie prin modele extrem pozitive (vârstnicul sfânt), fie prin modele extrem negative (vârstnicul irelevant social) și, de cealaltă parte, vulnerabilitate și condamnare la moarte socială, precum și evidențierea unei lecții implicite pentru gerontologia socială, cea a privilegierii unui singur pol al bătrâneții și al creării de modele, care suplimentează, ambele, riscul de in-umanizare;
- specificitatea morții sociale în relație cu vârstnicii (conceptul de moarte socială categorială, acceptarea incompletitudinii și a sugestiei de potențialitate);

- discutarea raporturilor strânse dintre narațiune și teorie în contextul culturii postmoderne și a gerontologiei contemporane:
  - observarea și explicarea fenomenului contaminării reciproce dintre teorie și narațiune, în general, și cu aplicație asupra celor două macro-narațiuni gerontologice;
  - explorarea unor consecințe culturale a dublei relaxări, culturale și sociologice, a teoriilor, în special în relație cu dobândirea unui potențial narativ și argumentarea necesității teoriei în științele sociale și cu precădere în gerontologie, nu împotriva relaxării acestora, ci tocmai datorită acestei *înmuieri* și slăbiri a teoriilor;
  - discutarea potențialului teoretic nefast al unor narațiuni ale îmbătrânirii și bătrâneții și a riscurilor pe care le presupune pentru conturarea unei atitudini sociale negative și discriminante în raport cu seniorii (bătrânul ca țap ispășitor, narațiuni excesive ale îmbătrânirii de succes din cultura populară);

Scanned with OKEN Scanner

- clarificări în relaţia dintre îmbătrânirea activă şi îmbătrânirea de succes – care sunt, altfel, terminologii/concepte problematice, prin utilizarea lor interşanjabilă (ex.: cadrul istoric al apariţiei teoriei activităţii, sursa comună şi similitudinile acesteia cu teoria îmbătrânirii de succes; faptul că îmbătrânirea activă, generată de teoria gerontologică a activităţii, este/devine mai mult o perspectivă teoretică decât o teorie efectivă; posibilităţi teoretice de a raporta îmbătrânirea de succes la îmbătrânirea activă; faptul că, în calitate de discurs slab, îmbătrânirea activă este preferată în Europa, iar îmbătrânirea de succes în SUA, fiind relativ sinonime etc.; avantajele conceptului de îmbătrânire de succes raportat la cel de îmbătrânire activă; explicaţii pentru preferarea termenului de îmbătrânire activă (celui de *succes*) pentru a desemna o naraţiune culturală pozitivă a îmbătrânirii);
- propunerea unei meta-teorii narative şi constitutiv polarizate a bătrâneţii care să dea seama de funcţionarea istorică de tip monedă (sau faţă şi revers) a naraţiunilor sociale a îmbătrânirii, a atitudinilor culturale în faţa bătrâneţii şi a teoriilor gerontologice;
- avansarea unor motivaţii în favoarea păstrării terminologiei de îmbătrânire de succes (motivaţia intrinsec-teoretică, motivaţia relaţională, motivaţia intrinsec-simbolică), în pofida imperfecţiunilor termenului de *succes* şi a ancorării sale culturale de tip neoliberal, cu raportare pozitivă (de contracarare) la deriva socio-culturală a hiper-naturalizării bătrâneţii şi cu dublă raportare negativă sau pozitivă (de stimulare sau de combatere) la deriva socio-culturală a hiper-socializării bătrâneţii; corelativ, justificarea opţiunii pentru o abordare de tip deconstrucţie a îmbătrânirii de succes;
- discutarea a patru paradigme postmoderne cu impact asupra construirii culturale a bătrâneţii şi îmbătrânirii: neuroştiinţificizarea subiectului (turnura neuroştiinţifică), infantilizarea şi cultul tinereţii, supra-valorizarea extrovertirii şi sociabilitatea, cultul frumuseţii corporale;
- propunerea a două noi concepte teoretice, hiper-socializarea şi hiper-naturalizarea bătrâneţii, pentru a sonda şi explicita excesele naraţiunilor îmbătrânirii de succes şi ale morţii sociale;
- surprinderea unor corelaţii socio-culturale între înţelegerea contemporană a bătrâneţii şi a morţii:
    - discutarea rădăcinilor culturale comune şi a asemănărilor dintre hiper-pozitivizarea bătrâneţii, frecventă în naraţiunile de tip îmbătrânire de succes, şi, respectiv, hiper-pozitivizarea morţii;
    - discutarea fenomenului de ruptură între bătrâneţe şi moarte;
    - reabilitarea socio-culturală a revoltei în faţa bătrâneţii şi a morţii, inclusiv ca un instrument pentru a lupta cu vulnerabilitatea generată de socializarea bătrâneţii şi de *ageism*-ul extern şi internalizat cu care vârstnicii se confruntă.

Scanned with OKEN Scanner

- propunerea integrării unei dimensiuni thanatice în îmbătrânirea de succes, care să presupună re-ontologizarea morții și reasumarea, lipsită de fatalism, a legăturii dintre bătrânețe și moarte;
- relevarea importanței examinării narațiunilor personale ale îmbătrânirii în context sociologic, general, dar și în relație cu narațiunile sociale ale bătrâneții și îmbătrânirii, prin apel la teoriile constructivismului social, dar și la gerontologia narativă.
- propunerea unor concepte noi în urma cercetării empirice: *ageism* de frondă, *ageism* reactiv, metabolizare a bătrâneții, succesul de supraviețuire, succesul de continuitate.

Contribuții predominant non-teoretice

- observarea modurilor în care narațiunile sociale ale îmbătrânirii de succes și ale morții sociale se reflectă în narațiunile personale ale seniorilor și în cele ale non-seniorilor din România, prin aceasta înțelegând atât reproducerea unor conținuturi și semnificații ale narațiunilor sociale în cele personale, cât și procesul de recreare, de adaptare și de problematizare a unor reprezentări socio-culturale în cadrul narațiunilor personale;
- schițarea unui cadrul al narațiunilor sociale publice românești din ultimii ani și evidențierea polarizării narative, care oferă însă o dominație clară, ca vehemență și ordonare a semnificațiilor bătrâneții, narațiunii morții sociale articulate de un *ageism* radical; oferirea unor tentative de explicații socio-culturale pentru acest lucru (ce au însă nevoie de cercetări suplimentare);
- realizarea unui tablou general al atitudinilor românești asupra îmbătrânirii, bătrâneții și vârstnicilor, așa cum rezultă din analizarea narațiunilor personale ale seniorilor cu privire la bătrânețe și îmbătrânire, dar și din cele ale celor de sub 60 de ani, referitor la aceleași tematici; foarte important aici:
    - în relație cu seniorii: reprezentări ale irelevanței familiale (avatar al morții sociale); conflictele interne care rezultă din statutul de bunic și legătura lor cu tradiția românească și cu emanciparea din narațiunile succesului; absența îmbătrânirii, ca reprezentare și, comparativ, o vizibilitate mai bună a bătrâneții, datorită retragerii temporalității îmbătrânirii în povestea vieții; distincția dintre acceptarea bătrâneții și metabolizarea bătrâneții; cele trei componente ale sănătății (nutriția, boala, mișcarea – singura pusă în relație cu bătrânețea); extragerea corpului dintr-o perspectivă a sănătății și estetizarea lui; relaționarea creierului cu bătrânețea în sensul considerării sale drept un factor de rejuvenare, cu identificarea fragilității acestuia și a riscului ca acesta să precipite moartea socială; cele patru forme semnificative ale implicării sociale active (munca remunerată, activitatea domestică, activități pentru îmbogățirea sinelui, rețelele de prieteni);

Scanned with OKEN Scanner

tendinţa de hiper-responsabilizare a individului în relaţie cu îmbătrânirea şi bătrâneţea; non-coincidenţa dintre o viziune negativă asupra bătrâneţii în general şi o atitudine negativă asupra bătrâneţii proprii la acelaşi senior şi invers; non-specificitatea sau irelevanţa relativă a bătrâneţii; rolul auto-protector al de-socializării şi biologizării bătrâneţii; instrumentalizarea corpului pentru a restrânge domeniul de manifestare a bătrâneţii; alteritatea de-solidarizată a bătrânilor ca mecanism protectiv; fenomenul de exteriorizare al bătrâneţii proprii şi legătura cu moartea socială; teama de moarte ca expresie a fricii de moarte socială, abordări pragmatice şi ontologice ale morţii, tendinţa de disociere a morţii de bătrâneţe; paradoxul generat de binomul cvasi-absenţei imortalităţii absolute şi a credinţei în divinitate.

- în relaţie cu non-seniorii: *genderizarea* modelelor şi a criteriilor de îmbătrânire de succes; neglijarea factorilor externi şi sociali în configurarea modelelor pozitive sau negative de îmbătrânire de succes; strategizarea îmbătrânirii de succes personale prin activitate, continuitate şi revizuire critică de sine; conexiunile *ageism*-ului cu frica de schimbare şi necesitatea de control; tensiunea dintre viziunea prevalent negativă asupra bătrâneţii, îmbătrânirii şi vârstnicilor şi critica societăţii contemporane centrate pe tinereţe şi promovând excluziunea socială; efortul de a găsi explicaţii sociale şi psihologice pentru comportamentele şi atitudinile vârstnicilor considerate negative; cele trei forme de *ageism* în relaţie cu vârstnicii: de compasiune, de frondă şi reactiv; refuzuri negative şi refuzuri pozitive de a discuta sau imagina bătrâneţea proprie; distincţia dintre a gândi şi a imagina bătrâneţea proprie; anxietatea generală cu privire la înaintarea proprie în vârstă a celor care problematizează bătrâneţea; negarea statului de vârstnic (viitor) şi relaţia cu negarea statutului de vârstnic la seniori; bătrâneţea ideală şi bătrâneţea extremă ca exerciţii cvasi-eşuate de imaginaţie; conexiunile dintre bătrâneţe şi moarte: accidentale (cu funcţie de critică socială şi cu ţel de emancipare în relaţie cu bătrâneţea) pentru aproximativ jumătate dintre respondenţi şi fundamentale (cu funcţie de ontologizare a morţii şi bătrâneţii) pentru cealaltă jumătate.
- identificarea unor puncte nevralgice în cadrul acestui tablou care vor putea fi ulterior explorate prin alte cercetări empirice şi corelate inclusiv cu realităţi sociale ce au un cuvânt decisiv în configurarea oportunităţilor pentru cei vârstnici, de la infrastructură de stabilimente medicale şi de îngrijire destinate seniorilor şi până la problematica pensiei (ex.: absenţa cvasi-totală a interesului pentru prevenţie, neasumarea sau asumarea intermitentă a statutului de vârst-

Scanned with OKEN Scanner

nic ce traduce, parțial, internalizarea *ageism*-ului și parțial teama de excluziune socială; ipostaze ale conflictului inter-generațional, necesitatea de autonomie și control corelată cu spaima de a nu deveni povară pentru alții); aceste puncte nevralgice vor putea servi inclusiv în design-ul unor politici sociale destinate ameliorării vieții seniorilor și incluziunii lor sociale.

- examinarea semnificațiilor personale și a funcțiilor sociale ale unei îmbătrâniri de succes pentru seniorii români și discutarea specificului cultural românesc al acestora și a modului în care ele prelungesc sau, din contră, pun în chestiune anumite dimensiuni considerate inerent pozitive în teoriile și narațiunile îmbătrânirii de succes; important aici:
  - identificarea, în narațiunile personale ale seniorilor, a impulsului cultural și social al angrenării în activități pentru obținerea unei stări de bine, ce nu se traduce însă mereu printr-o activitate în care vârstnicii găsesc sens (cazul activităților domestice mai ales pentru senioarele care au valorizat cariera) *vs.* activitatea care este, în sine, calea regală pentru a atingerea succesului în narațiunile succesului la bătrânețe;
  - truismul sănătății și narativizarea săracă a acesteia vs. emfaza culturală a prevenției;
  - conflictul paradigmatic al succeselor în relație cu copiii proprii și așteptarea unui ajutor de la ei la bătrânețe (renunțarea la ajutor ca o formă de *empowerment*, de control asupra vieții, conflictualitatea dintre narațiunile sociale pozitive pro-maternale și narațiunile bătrâneții fără copii);
  - succesul de continuitate și succesul de supraviețuire sunt nenumite ca atare, dar conceptualizate de vârstnici pe structura valorizării activității în teoria și narațiunile îmbătrânirii de succes, și, în plus, hibridizate cu un minimalism tradițional românesc în valorizarea vârstei, dar probează cât de deficitar e conceptul de continuitate și cel de autonomie în relație cu realitatea socială (românească, în cazul nostru);
- examinarea semnificațiilor modelelor îmbătrânirii de succes și a modelelor de îmbătrânire negativă pentru non-seniorii români și a modului în care acestea se corelează cu alte viziuni ale acestora asupra bătrâneții și îmbătrânirii (construirea modelor de succes conform narațiunii succesului, prin supra-exprimarea activității la vârstă înaintată, a puterii cerebrale, a frumuseții fizice);
- fructificarea unor direcții de interogare a bătrâneții (ex.: legătura moarte-bătrânețe) a unor teorii complementare îmbătrânirii de succes sau care intră în dialog critic cu aceasta (ex.: gerotranscendența, dezangajarea, selectivi-

Scanned with OKEN Scanner

tatea socio-emoţională) sau a unor concepte cristalizate în partea teoretică (ex.: revolta socio-ontologică împotriva bătrâneţii; neuro-ştiinţificizarea subiectului uman) prin aplicare la analiza interviurilor;

- observarea unor pattern-uri de narativitate pentru cele două categorii de vârstă examinate, cu rol pentru elaborări ulterioare ale unei metodologii de cercetare de esenţă narativă (povestea de viaţă a seniorilor şi perspectiva fluctuantă a non-seniorilor).

Direcţii viitoare de cercetare (pornind de la limitele de cercetare asumate şi de la sub-utilizarea rezultatelor de cercetare în partea aplicativă)

- nu toată bogăţia conceptuală şi teoretică a părţii a II-a a putut fi valorificată prin aplicare la partea de cercetare empirică. Sunt concepte, fie propuse de această lucrare, fie pe care aceasta le preia, care pot fi mai mult testate în cercetări ulterioare: optimizarea resurselor la vârsta adultă, hiper-naturalizarea bătrâneţii, hiper-pozitivizarea bătrâneţii etc. De asemenea, chiar şi conceptele propuse în partea empirică ar trebui să mai fie supuse unor verificări, re-cristalizări şi rafinări prin cercetări subsecvente, fie empirice, fie chiar teoretice;
- cadrul naraţiunilor publice prevalente în societatea românească este încă schematic, având categoric nevoie de cercetări solide; în plus este imperios necesară, beneficiind acum şi de un cadru teoretic stabil, identificarea şi explorarea naraţiunilor îmbătrânirii de succes care circulă în spaţiul românesc, atât ca potenţiale teorii, cât şi la nivel de discurs slab şi de cultură populară şi observarea modului în care acestea se îmbină cu naraţiunile mai tradiţionale ale bătrâneţii, ce încă sunt vizibile în România şi, desigur, de văzut ce rol joacă moartea socială în configurările lor mai mult sau mai puţin subterane;
- obţinerea unor naraţiuni personale ale bătrâneţii şi despre bătrâneţe dintr-un alt spaţiu geografic european sau chiar din SUA şi abordarea lor comparativă în raport cu cele deja obţinute ar putea aduce o mai bună înţelegere a unor aspecte culturale ale conceperii bătrâneţii şi ar putea mai bine pune în lumină forţa naraţiunii îmbătrânirii de succes sau în ce măsură moartea socială are aceleaşi încarnări tematice;
- o parte din achiziţiile de cercetare ale acestei lucrări pot fi utilizate ca puncte de plecare în elaborarea unor studii cu un caracter mai pronunţat de intervenţie socială, a unor politici sociale sau a unor programe care să ţintească incluziunea socială, eliminarea discriminării sociale, întărirea cooperării inter-generaţionale, îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă pentru vârstnici etc;
- naraţiunile personale ale bătrâneţii pe care le-am obţinut suferă, acum, de o privilegiere în cheia *able*-ismului şi a unei carenţe de diversitate culturală.

Scanned with OKEN Scanner

Astfel, ar fi de văzut, de pildă, cum răspund la întrebările propuse seniorilor și cum modifică aceste răspunsuri datele de cercetare obținute, vârstnicii instituționalizați, vârstnicii care suferă de degradări semnificative ale memoriei (deși aici provocările sunt suplimentare inclusiv la nivel de etică a cercetării), vârstnicii aparținând unor minorități etnice (ex.: maghiari, romi).

***

Trebuie să încetăm să ne înșelăm pe noi înșine, să trișăm. Spune Simone de Beauvoir (1970/1972), persoana care s-a situat remarcabil, în privința capacității sale de a înțelege, între natura care nu iartă – că e moarte, că e bătrânețe, că e sex biologic – și, de cealaltă parte, societatea care rescrie continuu rolul, funcțiile și sensul datelor noastre naturale. Trebuie să încetăm să trișăm pentru că sensul vieții noastre se realizează în interogarea a ceea ce ne așteaptă în viitor. Căci, crede ea, dacă nu știm ce vom fi, nici nu știm ce suntem. Un proces de proiectare în ființa bătrână care va veni în ființa noastră este imperios necesar și pentru noi, și pentru ceilalți. Astfel, niciodată nu vom mai fi indiferenți la bătrânii din jur, ne vom simți vizați, *pentru că, într-adevăr, suntem* (*ibidem*: 5), iar fisura care domină acum lumea, care ne aruncă pe unii într-o parte a privilegiilor și puterilor sociale, iar pe alții în alta, în funcție de cumulul anilor, se va închide. Poate nu este cea mai nimerită încheiere a unei lucrări academice. Dar conține atât principiul constructivismului social asumat în a transa realitatea, cât și cel al probabil celui mai natural tip de solidaritate: cu noi înșine. Apoi, prospectarea aceasta a viitorului asupra căreia insistă de Beauvoir ca fiind necesară, poate fi văzută ca adresându-se atât omului, cât și cercetătorului în științe sociale.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

Referințe

'Addressing the Needs of Ageing Populations' (2019). *WHO*, 14 October. https://www.who.int/westernpacific/news/feature-stories/detail/addressing-the-needs-of-ageing-populations

'Bătrânilor ăstora care tot votează PSD-ul, vouă nu va este rușine? Mesajul extraordinar al unui șofer de TIR' (2019). *Aktual 24*. https://www.aktual24.ro/batranilor-astora-care-tot-voteaza-psd-ul-voua-nu-va-este-rusine-mesajul-extraordinar-al-unui-sofer-de-tir-la-ce-dracu-au-mai-luptat-ma-parintii-vostri-pe-front-in-razboaie/.

'Când bunica te poate scoate din minți' (2017). *SmartWoman*, 14 Februarie, http://smartwoman .hotnews.ro/Cand-bunica-te-poate-scoate-din-min-I,

'Care-i treaba cu băbuța topless' (2017). *SmartWoman*, 10 Iulie, http://smart-woman.hotnews .ro/Care-i-treaba-cu-babuta-topless.

'De ce nu mai fac românce le copii? Ar face, dar trebuie să crească 3 pensionari, 2 colonei și un popă' (2017). *TimesNewRoman*, https://www.timesnewroman.ro/ politic/de-ce-nu-mai-fac-romancele-copii-ar-face-dar-trebuie-sa-creasca-3-pen-sionari-2-colonei-si-un-popa/.

'Growing Old in America: Expectations vs. Reality' (2009). *Pew Research Center*. June 29. https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/3/2010/10/Getting-Old-in-America.pdf.

'Isărescu: Nu poți susține 6 milioane de asistați social cu 4 milioane de lucrători' (2010). *Wall-street.ro*, https://www.wall-street.ro/articol/Economie/85131/Isarescu-Nu-poti-sustine -6-milioane-de-asistati-social-cu-4-milioane-de-lucratori.html.

'Noi măsuri la Cluj în vremea COVID-19 și bilanțul. Primarul Emil Boc le cere pensionarilor peste 65-70 de ani să stea acasă' (2020). *Actual de Cluj*, 18 martie, https://actualdecluj .ro/noi-masuri-la-cluj-in-vremea-covid-19-si-bilantul-primarul-emil-boc-le-cere-pensionarilor-peste-65-70-de-ani-sa-stea-acasa/.

'Viralul zilei! Mesajul tranșant al unei tinere din Diaspora către pensionarii romani „Jos labele de pe viitorul nostru…"' (2017). *Construct Your Dream. Portalul tău de știri online.* http://cyd.ro/viralul-zilei-mesajul-transant-al-unei-tinere-din-diaspora-catre-pensionarii-romani-jos-labele-de-pe-viitorul-nostru/.

Achenbaum, W. Andrew (2005). 'Ageing and Changing: International Historical Perspectives on Ageing'. In Malcolm L. Johnson (ed.). *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 21-29.

Aldwin, Carolyn M., Avron Spiro III, & Crystal L. Park (2006). 'Health, Behavior, and Optimal Aging: A Life Span Developmental Perspective'. In James E. Birren & K. Warner Schaie (eds.) *Handbook of the Sociology of Aging*. Sixth Edition. Elsevier Academic Press.

Beck, Ulrich (1986/1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Translated by Mark Ritter. Sage Publications

Becker, Ernest (1973). *The Denial of Death*. New York: Free Press.

Behuniak, Susan M. (2011). 'The Living Dead? The Construction of People with Alzheimer's Disease as Zombies'. *Ageing and Society* 31(01).

Beisgen, Beverly A. & Marilyn Crouch Kraitchman (2002). *Senior Centers: Opportunities for Successful Aging*. Springer Publishing Company.

Bengtson, Vern L. (2016). 'How Theories of Aging Became Social: Emergence of the Sociology of Aging'. In Vern L. Bengtson & Richard A. Settersten (eds.). *Handbook of Theories of Ageing*. Third edition. New York: Springer Publishing Company.

Bengtson, Vern L., Norella M. Putney & Malcolm L. Johnson (2005). 'The Problem of Theory in Gerontology Today'. In Malcolm L. Johnson (ed.). *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 4-6.

Berger, Peter. L. & Thomas Luckmann (1966/2008). *Construirea socială a realității. Tratat de sociologia cunoașterii*. Traducere din limba engleză de Alex. Butucelea. București: Editura Art.

Berry, Craig (2012). *The Rise of Gerontocracy? Addressing the Intergenerational Democratic Deficit*. May, http://www.if.org.uk/wp-content/uploads/2012/04/IF_ Democratic _Deficit_final.pdf.

Binstock, Robert H. (2010). 'From Compassionate Ageism to Intergenerational Conflict? ' *The Gerontologist*, Volume 50, Issue 5, October: 574-585.

Birren, James E. &. Johannes J. F. Schroots (2006). 'Autobiographical Memory and the Narrative Self over the Life Span'. In Birren, James E. & Schaie, K. Warner (eds.). *Handbook of The Psychology of Aging*. Sixth Edition. Elsevier Academic Press, pp. 477-500.

Bloom, Patricia & Harrison Bloom (2015). *GET UP AND MOVE YOUR A**! - A Light-Hearted but Serious Guide to Successful Aging*. Booklocker.com.

Bourdieu, Pierre (1994). *Raisons pratiques : Sur la théorie de l'action*. Paris: Editions du Seuil.

Bozieru, Lăcrămioara. (2017). 'Bătrânețe, idei crețe'. *Sereniti. Women with a View*, 7 Februarie, http://www.sereniti.ro/batranete-idei-crete/.

Brabant, Sarah (2011). 'Death: the ultimate social construction of reality'. *OMEGA – Journal of Death and Dying*, 62, Issue 3.

Bredesen, Dale (2017). *The End of Alzheimer's: The First Program to Prevent and Reverse Cognitive Decline*. New York: Avery.

Brink, Susan (2014). 'An Aging Brain Is Still Pretty Smart'. *National Geographic*, January 28, https://www.nationalgeographic.com/news/2014/1/140128-aging-brain-memory-cognitive-decline-neurology/.

Brown, Petrina (2004). *Eve. Sex, Childbirth and Motherhood through The Ages*. West Sussex: Summersdale.

Brugman, Gerard M. (2006). 'Wisdom and Aging'. In James E. Birren & K. Warner Schaie (eds.) *Handbook of the Sociology of Aging*. Sixth Edition. Elsevier Academic Press, pp. 445-177.

Bucur, Maria & Mihaela Miroiu (2018/2019). *Nașterea cetățeniei democratice. Femeile și puterea în România modernă*. Traducere din engleză și adaptare de Magda Dragu și Mihaela Miroiu. București: Humanitas.

Scanned with OKEN Scanner

Freund, Alexandra. M. & Paul B. Baltes (1998). 'Selection, Optimization, and Compensation as Strategies of Life-Management: Correlations with Subjective Indicators of Successful Aging'. *Psychology and Aging* 13 (1998): 531-543.

Gallagher, David P. (2012). *Aging Successfully. How to Enjoy, not just Endure, the Second Half of Life*. Wipf and Stoc.

Gambert, Steven R. (2010). *Be Fit for Life: A Guide to Successful Aging. A Wellness, Weight Management, and Fitness Program You Can Live With*. World Scientific Publishing.

Gauthier, Alain (1998). *Du visible au visuel. Anthropologie du regard*. Paris: Presses Universitaires de France.

Gawande, Atul (2014). *Being Mortal and What Matters in the End*. New York: Metropolitan Books.

Giddens, Anthony (1999). 'Risk and Responsibility'. *The Modern Law Review*, Volume 62, No 1.

Giddens, Anthony (2010). *Sociologie*. Traducere din engleză de Gheorghiu. Bucureşti: Editura All.

Giles, Howie, Shardé Davis, Jessica Gasiorek & Jane Giles (2012). *Successful Aging: A Communication Guide to Empowerment*. Aresta.

Gilet, Olivier (1997). *Religion et nationalisme. L'ideologie de l'Eglise orthodoxe roumaine sous le regime communiste*. Bruxelles: Editions de l'Universite de Bruxelles.

Gilleard, Chris (2013). 'Renaissance treatises on 'successful ageing'. *Ageing and Society*, Volume 33 / Issue 02 / February: 189-215.

Gilleard, Chris & Paul Higgs (2013). 'The fourth age and the concept of a 'social imaginary': A theoretical excursus'. *Journal of Aging Studies* 27: 368-376.

Gilleard, Chris & Paul Higgs (2015). 'Social death and the moral identity of the fourth age'. *Contemporary Social Science*, 10:3: 262-271.

Gillick, Muriel R. (2006). *The Denial of Aging: Perpetual Youth, Eternal Life, and Other Dangerous Fantasies*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Girard, René (1972). *La violence et le sacré*. Paris: Grasset.

Girard, René (1982). *Le bouc émissaire*. Paris: Grasset.

Girard, René & Gianni Vattimo (2009). *Adevăr sau credinţă slabă? Convorbiri despre creştinism şi relativism*. Ediţie îngrijită de Pierpaolo Antonello. Traducerea din limba italiană de Cornelia Dumitru. Bucureşti: Curtea Veche.

Giuliano, Vince, Melody Winnig, & Michael Giuliano (2014). "The Evolving Narrative and Social Transformation of Aging – Part 2: Narratives of Aging". *AGING-SCIENCES™ – Anti-Aging Firewalls™*. http://www.anti-agingfirewalls.com/2014/03/13/the-evolving-narrative-and-social-transformation-of-aging-part-2-narratives-of-aging/.

Giuliano, Vince, Melody Winnig, & Michael Giuliano. 2014. "The Evolving Narrative and Social Transformation of Aging – Part 1: Important Issues Confronting the World Associated with Aging Populations". *AGINGSCIENCES™ – Anti-Aging Firewalls™*. http://www.anti-agingfirewalls.com/2014/03/13/the-evolving-narrative-and-social-transformation-of-aging-part-1-important-issues-confronting-the-world-associated-with-aging-populations/.

Glaser, Barney G. & Anselm L. Strauss (1966). *Awareness of Dying*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Scanned with OKEN Scanner

Setiya, Kieran (2017/2019). *Midlife. Ghidul filozofic al vârstei de mijloc.* Traducere din engleză de Cristina Voinea.

Sfîrlogea, Sorin (2017). 'De ce bătrânii votează PSD'. *Sorin Sfîrlogea's Blog*, 2 Februarie, http://sorin.sfîrlogea.com/2017/02/02/de-ce-batranii-voteaza-psd/.

Sheldrake, Philip (2012). *Spirituality. A Very Short Introduction.* Oxford: Oxford University Press.

Shenhav, Shaul R. (2015). *Analysing Social Narratives.* UK: Routledge.

Sievers, Burkard (1994). *Work, Death and Life Itself. Essays on Management and Organization.* Berlin & New York: Walter de Gruyter.

Silverman, David (2004). 'Foreword'. In Barbara Czarniawska. *Narratives in Social Science Research.* Sage.

Simmel, Georg (1988). *La tragédie de la culture et culture et autres essais.* Traduits de l'allemand par Sabine Cornille et Philippe Ivernel. Paris: Rivages-Poche, Paris.

Small, Gary (2017). *The Formula for Successful Aging.* Ted Talk. https://www.ted.com/talks/gary_small_the_formula_for_successful_aging, accesat ultima dată în 24.06.2020.

Smith, Emily Esfahani (2017). *The Power of Meaning: Crafting a Life that Matters.* New York: Crown.

Somers, Suzanne (2012/2015). *Revelaţii despre îmbătrânire. Dezvăluiri medicale surprinzătoare, ce redefinesc vârsta.* Traducere din limba engleză de Arabela Saavedra Duque. Bucureşti: Curtea Veche.

Sontag, Susan (1978/1995). *Boala ca metaforă. SIDA şi metaforele ei.* Cluj-Napoca: Dacia.

Spitzer, Manfred (2012/2020). *Demenţa digitală. Cum ne tulbură mintrea noile tehnologii.* Traducere din germană de Dana Verescu. Bucureşti: Humanitas.

Squire, Corinne, Molly Andrews & Maria Tamboukou (2008). 'Introduction: What is Narrative Research'. In Molly Andrews, Corinne Squire, Maria Tamboukou (eds.). *Doing Narrative Research.* Sage, pp. 1-22.

Statistici Sociale Guvern (2020). *Cămine persoane vârstnice*, https://www.servicii-sociale.gov.ro/source/Statistici_saptamanale/11.05.2020_Camine_persoane_varstnice.pdf.

Stern, Sol, & Richard O'Boyle (2002). 'Successful Aging: Optimizing Life in the Second Half'. *ElderCare Online.* http://www.ec-online.net/Knowledge/Articles/successfulaging .html.

Steves, Claire (2013). *Mastering Time: A key to Successful Ageing.* TedTalk. https://www.youtube.com/watch?v=KTx2Su67DUw, accesat ultima dată în 24.06.2020.

Stoiciu, Victoria (2010). 'Cat de leneşi sunt românii'. *Criticatac*, 21 September.

Stowe, James D. & Teresa M. Cooney (2015). 'Examining Rowe and Kahn's Concept of Successful Aging: Importance of Taking a Life Course Perspective'. *The Gerontologist*, Feb; 55(1): 43-50, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/ PMC4986-588/.

Strachan, Sandra Conant (2018). *Balancing Act: Strategies for Successful Aging.* Lulu Publishing Services.

Strenger, Carlo (2011). *The Fear of Insignificance. Searching for Meaning in The Twenty-First Century.* NY: Palgrave Macmillan.

Scanned with OKEN Scanner

Anexe

VI.1. Ghid de interviu 1: Poveşti şi experienţe de viaţă

1. Povestiți-mi puțin ce faceți într-o zi obişnuită din viața Dvs.?
   (interacțiuni în familie și în afara ei, activități și obiceiuri, uz tehnologie și mass-media)
2. Utilizați tehnologia digitală? (Rețele sociale, Google etc.)
3. Este sănătatea importantă? Ce şi cum faceți pentru a vă menține sănătos?
   (sport/activitate/sedentarism, obiceiuri culinare, cognitive, prevenție, analize/doctor; importanță)
4. Considerați că menținerea unui stil de viață activ este benefică la vârsta adultă?
   (de acord sau nu; argumente; definirea stilului activ)
5. Cum a fost pentru dvs. ieșirea la pensie?
   (lipsa serviciului, strategii de compensare; lucru part-time, full-time, voluntar)
6. Cum vedeți dvs. pensionarea, ca semnificație, în general?
   (părerea despre cei care văd pensionarea preponderent contrar lor)
7. Povestiți-mi, în mare, despre familia dvs.: relații generale, cu cine locuiți.
   (roluri, relații, interacțiuni, responsabilități, activități; vezi cu cine locuiesc! reciprocitate)
8. Ce aşteptați de la copiii Dvs., dacă aveți? În ceea ce privește relația cu Dvs. și raportat la felul în care-și trăiesc ei viața.
   (perpetuarea unor idealuri, sensuri ale vieții, reciprocitate)
9. Considerați că bunicii ar trebui să se implice în viața nepoților?
10. Sunt importanți nepoții în viața dvs., a bunicilor în general? Îi iubiți mai mult ca pe copiii dvs.?
    (relație copii/nepoți, viziune generală despre)
11. Ce înseamnă prietenii și prietenia pentru Dvs.?
    (prieteni actuali; prieteni de-a lungul timpului; legarea de noi prietenii; importanță, dacă ies în oraș/frecvență întâlniri)
12. Vă simțiți solidari/apropiați cu/de cei din generație cu Dvs.?
    (de idei, sentimente, interese; mod unitar de acțiune, spirit de înțelegere, unitate)
13. Ce părere aveți despre relațiile dintre generații?

Scanned with OKEN Scanner

(comparație generații tinere/generații vârstnice; tendință de generalizare sau nu)

14. Există lecții/principii/descoperiri pe care ați vrea să le transmiteți celor tineri despre viață?
15. Cum sunt înțelese pierderile celor dragi o dată cu înaintarea în vârstă? (*sunt mai dificile pe măsură ce înaintăm în vârstă sau nu?*)
16. Vă gândiți la moarte? Vă deranjează că v-am pus această întrebare? *(temeri/speranțe/planuri, autonomie, stat cu copiii, casa, grija de un soț bătrân)*
17. Cum vă imaginați viața de apoi?
18. (+/- Vă este frică de moarte)
19. Cum vi se par vremurile actuale pentru cei care îmbătrânesc? *(statutul social și cultural al vârstnicului, responsabilitatea statului/societății, comparații pe diferite paliere între trecut și prezent)*
20. Cum se modifică relația omului cu corpul său, pe parcursul înaintării în viață? Ce simțiți când vă vedeți în oglindă?
21. Ce credeți despre procedurile estetice menită să atenueze efectele timpului? *(valoarea asignată tinereții, dorința de a prelungi sau nu și în ce fel, fizic/spiritual)*
22. Ce înseamnă bătrânețea pentru Dvs.? Când începe ea? *(vârsta lor sau nu, provocări, temeri, sentimente (inadecvare, furie), opinii despre bătrânețe în general, distincția bătrânețe-îmbătrânire, chestiuni legate de sănătate)*
23. Ce loc ocupă religia și spiritualitatea în viața dvs.? *(s-a modificat sau nu în timp, sunt oamenii mai credincioși cu vârsta?)*
24. Povestiți-mi care au fost cele mai importante 3 evenimente din viața dvs. *(ce înseamnă "important", moduri de selecție etc.)*
25. Care a fost vârsta cea mai frumoasă din viața dvs.? De ce?
26. Ați schimba ceva la modul în care v-ați trăit viața, la alegerile făcute? *(alegeri de viață, regrete, istorii alternative, dorință de remediere)*
27. Vi se întâmplă vreodată să vă raportați la viața Dvs. de până acum ca la o poveste (poveste scrisă sau un film)?
28. Oare este viața fiecăruia o poveste?
29. Care sunt cele mai importante surse de împlinire/fericire în prezent? *(dacă țin de prezent sau viitor)*
30. Cum vă imaginați viitorul? *(așteptări, temeri, planuri)*

Scanned with OKEN Scanner

Intervievați:

Indicativ	Gen	Vârstă	Educație	Statut marital	Copii	Nepoți	Pensie/Muncă
S1	F	61	studii medii	căs.	1	0	pensie
S2	F	84	profesională	văduvă	2	2	casnică
S3	F	71	studii medii	div.	2	1	muncă după pensie
S4	F	85	studii medii	văduvă	1	1	pensie
S5	F	70	studii medii	văduvă	1	2	muncă după pensie
S6	F	74	studii medii	căs.	2	4	pensie
S7	F	65	studii medii	căs.	2	2	pensie
S8	F	68	studii medii	căs.	1	0	pensie
S9	M	67	studii univ.	căs.	2	0	muncă după pensie
S10	M	74	studii univ.	căs.	2	1	muncă după pensie
S11	M	65	studii medii	căs.	2	2	pensie
S12	M	68	studii univ.	căs.	2	1	pensie
S13	F	83	studii medii	văduvă	2	2	pensie
S14	F	60	studii univ.	căs.	2	0	pensie
S15	M	81	studii univ.	căs.	2	2	pensie
S16	F	64	studii medii	div.	2	2	pensie
S17	F	70	studii univ.	căs.	1	2	pensie
S18	F	69	studii medii	necăs.	0	0	muncă după pensie
S19	F	63	studii univ.	văduvă,în relație	0	0	pensie
S20	M	62	studii univ.	căs.	3	1	muncă
S21	F	62	studii medii	div.	2	2	muncă după pensie

Scanned with OKEN Scanner

Indicativ	Gen	Vârstă	Educație	Statut marital	Copii	Nepoți	Pensie/Muncă
S22	F	62	profes.	căs.	4	4	pensie
S23	F	72	studii medii	văduvă	1	2	pensie
S24	F	60	studii medii	div., în relație	1	0	pensie
S25	F	82	profes.	div.	0	0	pensie
S26	F	60	studii medii	căs.	2	2	muncă după pensie

Scanned with OKEN Scanner

VI.2. Ghid de interviu 2: Cum vedeți bătrânețea și îmbătrânirea?

1. Ați avut interacțiuni cu oameni în vârstă? Ce impresie v-au lăsat, care a fost experiența dvs. cu ei?
   (familie, serviciu)
2. Există diferențe în modul cum îmbătrânesc oamenii? De ce țin aceste diferențe?
   (bani, status/clasă socială, gen etc.)
3. Aveți modele de îmbătrânire de succes sau frumoasă?
   (criterii de selecție, motivație: de ce aceste alegeri)
4. Aveți și modele negative de îmbătrânire?
5. Credeți că sunt lucruri pe care oamenii ar trebui sau ar putea să le facă ca să îmbătrânească frumos sau cu succes? Dar lucruri de evitat?
6. Ce părere aveți de industria anti-ageing? (medicină estetică)? E OK să întârziem îmbătrânirea?
7. Cum este să fii vârstnic astăzi în societatea contemporană și mai ales în cea românească?
8. Ce înseamnă să îmbătrânești, când începe îmbătrânirea?
9. Ce considerați dvs. că este bătrânețea și când apare/începe ea?
10. Vă gândiți sau simțiți că îmbătrâniți? Cum vă afectează acest sentiment sau gând în relație cu modul în care vă vedeți viața, cu sensul ei?
11. Vă pregătiți pentru bătrânețe? Cum anume: planuri de viitor, strategii?
12. Cum vă imaginați propria Dvs. bătrânețe? Cea ideală? Dar cea probabilă?
13. Cum veți fi la 100 de ani?
14. Cum vedeți bătrânețea și îmbătrânirea în relație cu moartea? Este bătrânețea o anticameră a morții?
15. Vă gândiți la moarte? Ce urmează după moarte? Vă deranjează că v-am pus această întrebare?

Intervievați:

Indicativ	Gen	Vârstă	Educație	Statut marital	Copii
NS1	F	34	studii medii	în relație	0
NS2	F	32	studii univ.	în relație	0
NS3	F	30	studii univ.	necăs.	0
NS4	M	38	studii univ.	căs.	0
NS5	F	39	studii univ.	căs.	0
NS6	M	43	studii univ.	în relație	0
NS7	F	47	studii univ.	căs.	2
NS8	F	38	studii univ.	căs.	1
NS9	M	31	studii univ.	necăs.	0
NS10	F	45	studii univ.	căs.	0

Scanned with OKEN Scanner

Indicativ	Gen	Vârstă	Educație	Statut marital	Copii
NS11	F	50	studii univ.	div.	0
NS12	M	41	studii univ.	căs.	0
NS13	M	38	studii univ.	necăs.	0
NS14	M	42	studii univ.	căs.	1
NS15	F	50	studii medii	căs	1
NS16	M	51	studii univ.	în relație	1
NS17	F	55	studii univ.	necăs.	0
NS18	M	47	studii univ.	căs.	1
NS19	M	48	studii medii	căs.	0
NS20	F	59	profesională	căs.	7
NS21	F	59	profesională	div.	2
NS22	M	37	studii univ.	căs.	0
NS23	F	40	studii univ.	în relație	0
NS24	F	40	studii univ.	căs.	2
NS25	F	37	studii univ.	în relație	0

Scanned with OKEN Scanner

În aceeaşi serie au mai apărut:

Consilierea spirituală a vârstnicilor din centrele rezidenţiale, Ilarion Mâţă
De la vrajă la vrăjeală. O antropologie a supranaturalului contemporan, Camelia Burghele
Ideologia umanitară, Bernard Hours
Maternitatea în spaţiul românesc. Mecanisme şi reprezentări socio-culturale, Adriana Teodorescu
Mit şi bandă desenată, Gelu Teampău
Morfologia imaginii, Corina Daba-Buzoianu
Motive economice în antropologie, Monique Selim, Laurent Bazin
Povestea şi sacrul. Căutarea sensului în dinamica socială a prezentului. O privire antropologică, Andra Samson
Se montrer « maramureşean(că) ». Les mises en scène de l'identité paysanne, Sonia Catrina
Socioantropologia fenomenelor divinatorii, Cristina Gavriluţă
Sublimare şi arhetip în opera de artă şi în fenomenul religios, Marius Romila
Viaţa sexuală şi familia în mediul urban românesc, Cornelia Rada, Monica Tarcea

Scanned with OKEN Scanner

ACADEMICA

După cum remarca istoricul francez Georges Minois, interesul contemporan pentru bătrâneţe şi îmbătrânire este fără precedent. Acesta este observabil în cultura populară, preocupată de îmblânzirea bătrâneţii în vederea sporirii longevităţii, în anxietăţile sociale legate de fenomenul îmbătrânirii demografice, tot mai intens ilustrat de mass-media şi discursurile politice, şi care, frecvent, alunecă în discriminarea pe criterii de vârstă pe care politici sociale încearcă să o răscumpere strategizând incluziunea socială a seniorilor. Toate acestea traduc nevoia socială şi culturală de cultivare a cercetărilor asupra bătrâneţii şi îmbătrânirii. Într-o Românie ce, în relaţie cu seniorii, rămâne preponderent în zona stereotipurilor şi a realităţii economice precare, scopul acestei cărţi este să contribuie la dezvoltarea cercetărilor care vizează înţelegerea teoriilor şi a aspectelor sociale contemporane ale îmbătrânirii şi ale bătrâneţii, din perspectiva constructivismului social, prin investigarea rolurilor articulatorii ale celor două naraţiuni sociale majore ale bătrâneţii şi îmbătrânirii, ce domină Occidentul actual: îmbătrânirea de succes şi, în opoziţie cu ea, moartea socială. Lucrarea identifică atât provocările pe care aceste naraţiuni contradictorii le ridică pentru seniori prin perpetuarea unor forme de *ageism* şi a încurajării inegalităţii sociale, cât şi potenţialul naraţiunilor de emancipare a vârstnicilor şi de reconstrucţie culturală a conceptelor de bătrâneţe şi îmbătrânire.

Adriana Teodorescu

DIN CUPRINS:

• Bătrâneţea şi îmbătrânirea ca subiecte de cercetare sociologică • Relevanţa teoretică a (macro-)naraţiunilor sociale ale bătrâneţii şi îmbătrânirii. O radiografie socio-conceptuală • Reflectarea, recrearea, problematizarea îmbătrânirii de succes şi a morţii sociale în cadrul naraţiunilor personale ale îmbătrânirii • O naraţiune academică despre bătrâneţe şi îmbătrânire? Concluzii, contribuţii şi direcţii viitoare.

lei 77,00

ISBN 978-606-24-0338-6
9 786062 403386
www.euroinst.ro

IN[illegible]ROPEAN
cărturești

Scanned with OKEN Scanner